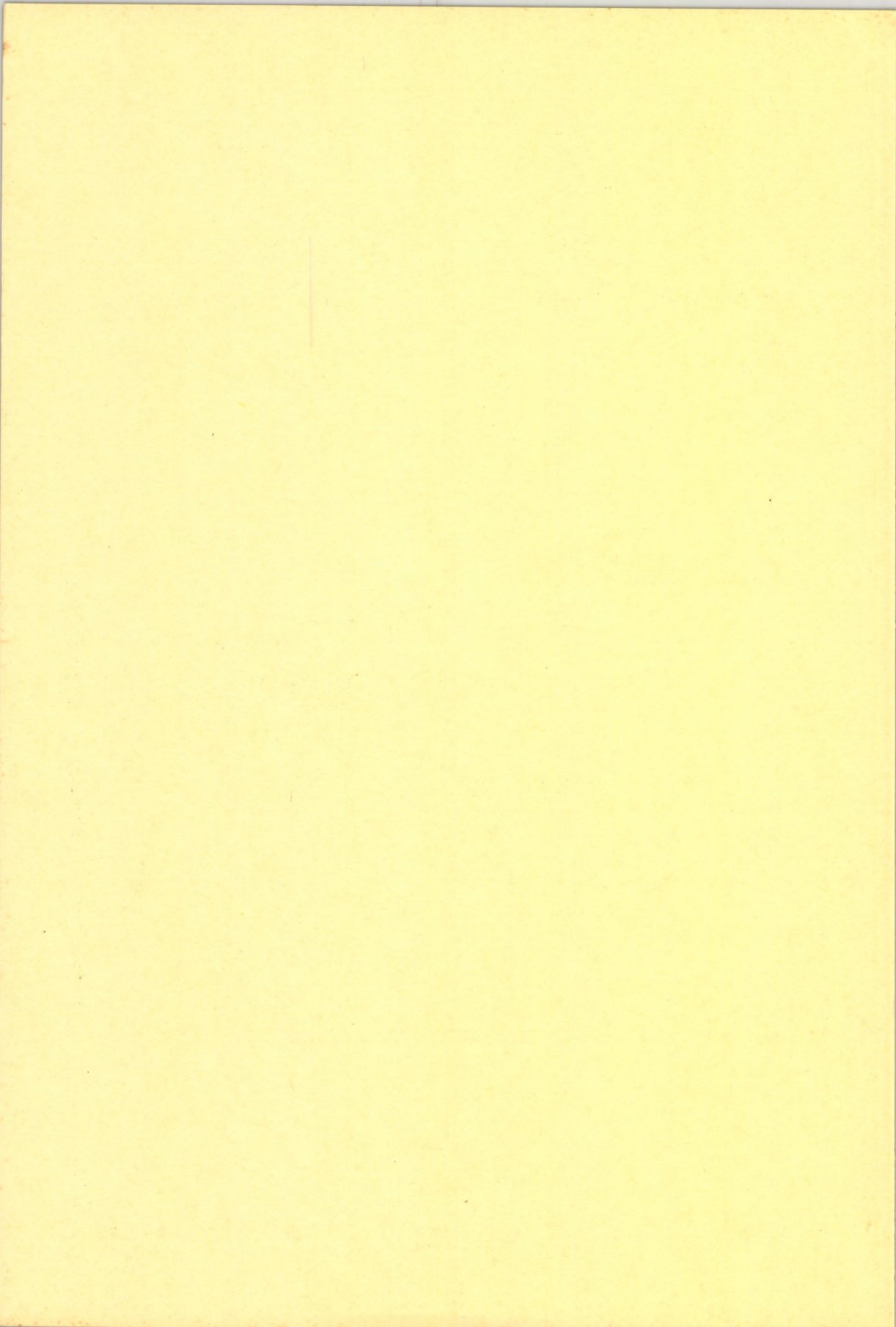

ACTA UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS DE
LUDOVICO KOSSUTH
NOMINATAE
SERIES HISTORICA LI.

TÖRTÉNETI
TANULMÁNYOK

VII.

KLTE
DEBRECEN
1999

ACTA UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS DE
LUDOVICO KOSSUTH
NOMINATAE
SERIES HISTORICA LI.

TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

VII.

A Kossuth Lajos Tudományegyetem
Történeti Intézetének kiadványa

Szerkesztette:

Takács Péter

KLTE Debrecen 1999.

ISSN szám: 1217-4602

Történeti tanulmányok

ISSN szám: 0418-4556

Acta Univ. Debr.
L. Kossuth Nom.
Ser. Historica

Felelős kiadó: dr. Bazsa György

Technikai szerkesztés: VTB Bt. Nyíregyháza

Készült a Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának
sokszorosító üzemében 400 példányban

Terjedelme: 15,81 A/5 ív

99-304

Tartalom

Jean-Luc Fray

Központi hely és térfelfogás: A Meuse és Rajna közti területek városhálózatának példája a középkorban (XI. – XIV. század) 5

Pósán László

Várépítés és gazdaság a késői középkorban (A Német Lovagrend 14-15. századi forrásainak tükrében) 19

Kiss Gergely

Jogbiztosítás a pécsváradi bencés monostorban a 12-13. században
Adalékok a magyarországi exemptio történetéhez 33

Lévai Béla

A böszörményi erődítés és kastély 49

Jeney-Tóth Annamária

Munkaebédek és -vacsorák, avagy részletek a kolozsvári számadáskönyvekből
1605-1606 57

M. Antalóczy Ildikó

A debreceni városi bíróság illetékessége és hatásköre bűnügyekben
a XVIII. században 69

Kiss László

A nyelvharc szerepe a szlovák nemzeti ideológia kialakulásában 81

Velkey Ferenc

“Most nyíltan a kormány embere vagyok”
(A kormány helye Széchenyi István politikai tájékoztatói modelljében) 95

Fülöp Tamás

“Iegyünk mi [...] ha lehet mindenben: az oknak népe” - Széchenyi István
történelemszemlélete és A Kelet népe 115

Szilágyi László

Választási skandalum a „kuruc” vármegyében (1869-1910) 129

Radó Bálint

(VI.) I. Jakab és kora politikai ideológiájának historiográfiai megítélése 139

D. Kovács Zoltán		
	Nagyhatalmi politika és közvélemény: A Habsburg Monarchia allegorikus megjelenítése Nagy-Britanniában a 18. században	151
Sashalmi Endre		
	Létezett-e feudalizmus a kijevei Ruszban és a moszkvai államban?	171
Bodnár Erzsébet		
	I. Sándor és az európai egység eszméje (Elképzelés és valóság. A "Szent Szövetség")	183
Kurunczi Jenő		
	Az orosz agrárviszonyok és a faluközösség (1861-1914)	197
Szabó István		
	Történelem és élet. Előadás a Népművelési Főiskolai tanfolyamon 1946. december. 3. Az előadás kéziratban fennmaradt szövegét közli: Erős Vilmos	215
Apor Péter		
	Az olvasó válasza: hol van a jelentések rendszere?	225
Barta mária		
	Paul Rycaut: Az Oszmán Birodalom jelenelegi állapota, avagy a XVII. századi Törökország egy angol kereskedő szemével	235
Varga Zsuzsanna		
	A termelőségvetkezetek és az agrárirányítás közötti párbeszéd formálódása az átszervezést követő években	241
Contents		253

Jean-Luc Fray*

Központi hely és térfelfogás:
A Meuse és Rajna közti területek városhálózatának példája
a középkorban (XI. – XIV. század)

A tanulmány két részből áll: a probléma általános bemutatásából, és a “központi hely” legfontosabb jellemzőinek áttekintéséből.

A. Problémafelvetés

I.

A középkori nyugat-európai városfejlődéssel foglalkozó történészek hosszú ideig úgy tekintettek az általuk vizsgált agglomerációkra, mint izolált egységekre, amelyeknek eredetét és fejlődését külön-külön tanulmányozták. Ezt a szemléletet kezdetben nyilvánvalóan nem lehetett kiküszöbölni. A középkori városok azonban – különösen azok, amelyek a második urbanizációs hullámban, azaz az első ezredfordulótól a XIII. század közepéig jöttek létre – hamarosan úgy tűntek fel, mint amelyek prosperitásukat nagy részben a környező területek (*Umland*) gazdasági növekedésének köszönhetik. Ebben legfontosabb szerepet a vidékről való beköltözés játszott, amely a középkori városok számára a megújulás és a demográfiai növekedés egyedüli eszközt jelentette. A fejlődés azonban állandóan a magas halálozástól, vagy a mezőgazdasági fölösleg és kézművesiparhoz szükséges nyersanyagok beszállításától függött. Ennek a második városi hálózatnak a megjelenése nagyszámú közbülső elemet illesztett be az erős, de kevés láncszemből álló, antik eredetű első városhálózatba. Hierarchikus szerveződés jött tehát létre, és egyik zóna a másik, a fontosabb alárendeltségébe került.

Földrajzos kollégáink a maguk részéről már hosszú ideje nem tekintik az egyes földrajzi tereket homogén jelenségnek. Ellenkezőleg, a mai geográfia legfontosabb kutatási témája a sűrű és ritkább lakosságú zónák közti kölcsönhatások vizsgálata lett... Ily módon lehetővé vált annak meghatározása, hogy a tér milyen kivételezett pontjai koncentrálnak néha igen kis kiterjedésű felületre a hatalmi eszközöket, és milyen “központi helyeken” fejlődtek ki a társadalmat megtermékenyítő anyagi javak, információk és utasítások áramlásai.

* A szerző a Clermont-Ferrand-i Blaise Pascal Egyetem történész professzora. Az alábbi tanulmány az 1999. március 23-án elhangzott előadás szövege.

A középkori világ – mégha nem is ismerte a ritkán lakott vidékek és a nagyméretű városi agglomerációk közötti kölcsönhatások modern elméleteit – maga is tisztában volt a hatalmi központok földrajzi hierarchiájával. Igaz, hogy a koraközépkorban úgy tűnt, a gazdasági hatalom jelentős része vidékre koncentrálódik, és megoszlik a nagy kolostorok és a birtokain vándorló arisztokrácia között. A demográfiai növekedés időszakában (X.–XIII. század) azonban a vidék is megváltozik. A fausi népesség megnövekedésével, valamint a birtokigazgatási adminisztráció kialakulásával (XIII. – XIV. század) adminisztratív, katonai, igazságszolgáltatási, de gazdasági, sőt kulturális irányító központok valóságos hierarchiája jön létre és szerveződik hálózattá. Mindezek már egy népesedettebbé váló világ jelenségei.

Rövid előadásomban – amely egyébként habilitációs disszertációm¹ összefoglalása – ennek a folyamatnak a fontosabb jellemzőit szeretném a hallgatóságnak bemutatni. Annak az ember és tér közti új kapcsolatnak a felfedezésére hívnám fel figyelmüket, amelyet az emberek a XII. – XIII. században kezdtek el érezni, és amelyben leszámazottaik egészen az ipari forradalomig éltek... A változás megismerése során nyilván érzünk némi nosztalgiát az “éppen eltűnőben levő világ iránt”: egy olyan társadalomba léptünk be, ahol az ember egyre inkább “talajtalan”: hová tűnik a község, megye, tartomány, állam vagy akár kontinens a gyorsvasutak, az ipari termelés nemzetközivé válása, a nemzetek fölötti társadalmak, a határok megnyitása korában? Hová tűnik mindez, amikor a képek és az adatok cseréje kábelek és műholdak, rádióhullámok vagy az Internet világhálója segítségével anyagtalanra és pillanatnyivá válik?...

II.

A második világháború után folytatott számos kutatásnak köszönhetően jelentős fejlődés ment végbe a nyugat-európai középkor nagyvárosaival kapcsolatos történetírásban. Különösen fontos szerepet játszott ebben az a hatalmas várostörténeti monográfiagyűjtemény, amely Franciaországot illetően még koránt sincs teljesen kész. A közepes és kisebb városok vagy nagyobb falvak azonban sokáig nem kaptak elég teret ezekben a vizsgálatokban... Az erre vonatkozó kutatások az utóbbi időben mégis felledültek a francia egyetemi kutatók körében, ily módon lehetővé vált, hogy már ne csak anekdotaszerűen vagy alkalmasszerűen hivatkozzanak rájuk: 1987-ben J. POUSSOU így jellemezte a helyzetet a *Les petites villes du Moyen Age à nos jours* [Kisvárosok a középkortól napjainkig] című munkájában: “a történetírás sokáig nem vett tudomást a városi piramis aljáról, azokról a kisvárosokról, amelyek egyébként elengedhetetlenül fontosak a városhálózatok működéséhez...”

Hasonlóképpen, amikor a középkori gazdasággal foglalkozó szakemberek elsődlegesen a vidéki világ, vagy a hosszútávú kereskedelem tanulmányozásához ragaszkodtak, a kisvárosok meggyökerezése a vidék perifériáján, a “környező vidéken” [Umland], csak igen kevés figyelmet keltett, különösen ami Franciaország északkeleti részét illeti. Így történt mindez J. SCHNEIDER úttörő tanulmánya ellenére, amely *La ville de Metz aux XIIIe et XIVe siècles* [Metz városa a XIII. és XIV. században] címmel jelent meg 1953-ban. Ettől kezdve azonban a várostörténészek, legyenek franciák, németek vagy angolszászok, – különösen a földrajzos kollégáikkal való kapcsolatok révén – megtanulták kitágítani látómezejüket, egyrészt a városok közötti kapcsolatok tanulmányozása, másrészt a városok

közi hierarchiák létezése, és egy adott régió városhálózatának kutatása irányába. Így például Pierre DUPUIS, *Les petites villes du diocèse de Sion (IXe-XVe siècles)*² [A sioni egyházmegye kisvárosai a IX–XV. században] című dolgozatában Valais-tartomány 13 kisvárosának (*bourg*) elemzésekor megvizsgálta a városok és az *Umland*, a “környező alföld” közötti kapcsolatokat, és úgy találta, hogy az utóbbi egyszerre jelentett vonzás-, vásárló- és befolyási övezetet. André CHEDEVILLE 1973-ban szép példáját mutatta be annak, hogy miként illeszkedik be egy középkori város az *Umland*ba a *Chartres et ses campagnes, XIe-XIIIe siècles* [Chartres és vidéke a XI.-XIII. században] című tanulmányában. Ugyanez a téma jelentkezik Pierre DESPORTES, *Reims et les Rémois aux XIIIe et XIVe siècles* [Reims és környéke a XIII. és XIV. században] című munkájában. Francois NEVEUX a normandiai városok és falvak esetében nemrégiben kitűnően illusztrálta a központi helyzetet a városi piacok mértékegységeinek vidéken való elterjedésével.³

Németországban ez a szempont elsődleges szerepet kapott számos várostörténetész gondolkodásmódjában. Hatással volt rájuk a német regionális gazdaságtudomány – amelyet már a XIX. századtól olyan személyek képviseltek, mint J. Heinrich von THÜNEN és a XX. században Max WEBER – , az angolszász városföldrajz koncepcióinak hatása és különösen a német geográfus, Walter CHRISTALLER “központi hely elmélete”.⁴

Azóta Németországban, de a szomszédos államokban is kutatási programok születtek egy-egy régió városhálózatának vizsgálatára. Ez történt a Meuse és Rajna közti terület esetében is. 1987-ben a trieri egyetem kutatási projektet indított be a térség középkori városhálózatának tanulmányozására. Jómagam ebben a keretben dolgoztam 1987 és 1991 között, mint tudományos munkatárs.⁵

Szeretnénk megkerülni a középkori város definíciójának bosszantó problémáját (l. André JORIS, Georges DESPY, Jacques LE GOFF ...), és nem akarjuk megkockáztatni még a legszerényebb városias szerveződések *a priori* kizárását sem a vizsgálatból, sőt szeretnénk bevonni azokat a településeket is, amelyek az adott időszakban még csupán születőben voltak. A retrospektív megközelítés hiányosságai miatt pedig nem akarunk beleesni abba a hibába, hogy csak a sikeres városi fejlődésre korlátozzuk a kutatást. Éppen ezért azt a módszert követjük, amely megfelel a fél évszázada W. Christaller által kidolgozott, és az angolszász és német kutatás által továbbfejlesztett “város, mint központi hely”-elmélet kritériumainak. Christaller és társai a következőképpen fogalmazták meg a “központi hely” definícióját: “*olyan település, amely saját lakosainak szükségleteit meghaladó mennyiségű szolgáltatásokat és termékeket hoz létre, és ezzel annak a régiónak az ellátását szolgálja, aminek a közepén az említett »központi település« található. Egy település – mindig viszonylagos – központi helyzete a környező régió irányába gyakorolt központi funkció fokából áll*”⁶.

A központi hely koncepciója tehát nem a történészek, hanem azon német földrajztudósok körében született, akik a XIX. és XX. századi városi agglomerációk gazdaságföldrajzi aspektusaival foglalkoztak. A két világháború között a közgazdászok a cserekapcsolatok és a piac működésére helyezték a hangsúlyt, és a “közeli piachely” (*Nahmarkt*) jelentőségét emelték ki. Mellettük a városföldrajz német specialistái, akik hazájuk történetében nagy szerepet tulajdonítottak a városoknak, igyekeztek magyarázatot találni a német városhálózatot jellemző aktív kis- és közepes városok nagy sűrűségére, ezért elkezdték

vizsgálni, hogy a városok szoros hálózata milyen térszervező folyamatot hozott létre. 1933-ban W. Christaller *Die zentralen Orte in Süddeutschland, eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmässigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen* [A délnémet központi helységek. Gazdasági és geográfiai vizsgálat a városi funkciójú helységek elterjedési és fejlődési törvényeiről]⁷ című művében szinte geometriai módszerrel megkísérelte bemutatni, miként hat egy város a környezetére [Umland], és hogyan jön létre a városhálózat. A vizsgálatban a piacgazdasági kapcsolatokra, az adminisztratív hatásokra és a közlekedési jellemzőkre helyezte a hangsúlyt.

Christaller munkája földrajztudományi problémát dolgozott ki, de gondolkodására nagyban hatott a közgazdaságtan, módszereiben pedig nagyon szisztematikusnak bizonyult azzal, hogy geometriai modellekkel dolgozott. A vizsgálat eredményei azonban sokáig még Németországban sem keltettek visszhangot. Nem figyeltek rá sem a régiótörténet (*Landesgeschichte*) specialistái, sem a korabeli geográfusok, akik a városokat csak nagyság, demográfiai növekedés és városi morfológia szempontjából tanulmányozták. Ami a korabeli német várostörténeteket, és különösen a középkori város kutatóit illeti, munkáikban inkább a városi jog, és a város jogi definíciója iránt érdeklődtek, vagy a nagykereskedelem és a nagy középkori gazdasági központok vizsgálatával foglalkoztak. Legalább tíz év kellett a második világháború után ahhoz, hogy a német várostörténeteszek figyelembe vegyék az *outsider* Christaller (Emil MEYNEN kifejezése) városi funkciókkal kapcsolatos vizsgálatait.

Az új elmélet kevésbé hatott Franciaországban, bár itt is voltak úttörő törekvések, pl. Charles HIGOUNET rövid, de alapos munkája Perigord és Gascogne kisvárosainak és erődített falvainak [*bastides*] központi helyzetéről⁸. Bár kora-újkori témájú, meg kell még említeni René FAVIER nemrégiben publikált doktori disszertációját is, címe: *Les villes du Dauphiné aux XVIe et XVIIe siècle* [Városok Dauphiné-ban a XVI. és XVII. században]. Christaller és angolszász követőinek módszerét bírálók – nem minden alap nélkül – elsősorban azt a kizárólagosságot és matematikai eljárást kifogásolták, amelybe az elmélet burkolózott⁹. Elfeledték azonban, hogy földrajztudósok elemzéseiről volt szó, nem pedig történeteszekéről, és hogy a “központi hely elméletének” a medievista számára problematikaként és vizsgálati módszerként kell szolgálnia, nem pedig szigorú gondolati keretként. Amikor L. GENICOT ismertette Susan REYNOLDS *Kingdoms and communities...* [Királyságok és közösségek] című művét, a középkori város meghatározása körül zajló vitában a hangsúlyt a központ felfogására helyezte: “számomra a város központ, és annál fontosabb, minél szélesebb zónában és változatosabb területeken: politikai, adminisztratív, stratégiai, gazdasági, vallási és intellektuális szinten tölti be ezt a szerepet...”¹⁰.

Fent említett munkámban én is ezt a módszert alkalmaztam, azokkal a kiegészítésekkel, amelyek a mai németországi, nagy-britanniai és egyesült államokbeli városhálózatok tanulmányozásánál eredetileg kialakított módszerek középkori viszonyokra való alkalmazásához szükségesek.

III.

A történész semmiképpen sem takaríthatja meg magának a város definíciójának bosszantó kérdését különösen, ha kisebb települések besorolásáról van szó. Ez olyan probléma, ami nemcsak a medievistákat, sőt nem is egyedül a történészeket gyötri, hanem mindenkit, aki a középkori város eredetével foglalkozik.

Az érett középkor specialistája számára nem állnak rendelkezésre azok a mennyiségi adatok, amelyek bármennyire hézagosan vagy tökéletlenül is, de a késő középkor vagy az újkor kutatója számára hozzáférhetőek, és legalább valamilyen fogalmat nyújtanak a városi szerveződések számszerű nagyságáról! Meg lehetne azonban kérdezni, hogy mennyire felel meg a középkori szellemiségnek a semleges statisztikai elemekként tekintett lakosság száma, és az általuk benépesített település fontosságának mindenáron való összekapcsolása¹¹ ...

Ami a nagy területen fekvő, sűrűn és állandóan lakott helység térbeli ismérveit illeti, tudjuk, hogy milyen kevés jelentésvértékkel bír ez a középkorban: míg bekerített kertek, gyümölcsösök, konyhakertek és akár jelentős üres telkek tarkítják az *intra muros* városi területet, a város kiterjed a falakon túlra is kórházak, régi apátságok vagy specializált kézműves kerületek köré szerveződő külvárosok formájában. Ráadásul ez a kritérium nem teszi lehetővé – főleg koncentrált vidéki települések esetében –, hogy objektív választóvonalat húzzunk a kisvárosok és a nagy falvak közé. A városfal, mint megkülönböztető jegy túlságosan leszűkítené a vizsgálandó települések körét...

A középkori elnevezés – azonkívül, hogy jelentése számottevően változott a középkor tíz évszázada alatt – legtöbbször nem nyújt nagy segítséget: *civitas* a püspöki városok neve; a *burgus* a német városok zömét jelöli, és bár Traute ENDEMANN kutatásai szerint (1964) megtalálható a francia és a burgundi királyság területén is, az általunk vizsgált régióban kevéssé használták. Az *oppidum* és *castrum* terminusok kétértelműek (csak egyszerű katonai célú erősséget jelölnek vagy megerősített települést?), kivéve, amikor – elég későn, a XII. században – a két kifejezést együtt használták: *oppidum et castrum*. Ami a "ville", azaz város terminust illeti, ez köznyelven, és latin megfelelőjével, a *villával* együtt egyaránt jelölhet várost, de egyszerű falut is a XVI. század közepéig.

A földrajztudóshoz vagy a modern város történetével foglalkozó szakemberhez képest a középkori várostörténet csupán a funkcionális ismervekre támaszkodhat, ha meg akarja határozni a vizsgálata tárgyát képező városokat vagy az annak feltételezett településeket. Márpedig a francia várostörténészek – és különösen az érett középkor városaival foglalkozók –, német kollégáikkal ellentétben mindez ideig kevés figyelmet fordítottak a funkcionális ismertetőjegyeknek.

A középkori város meghatározásánál Edith ENNEN definícióját vesszük át. Eszerint: "a város abban különbözik a falutól és a nem mezőgazdasági jellegű egyfunkciós agglomerációtól, hogy viszonylag nagy méretű és sűrűn lakott település, lakossága foglalkozás szerint megosztott, társadalmi tekintetben pedig különböző csoportokra tagozódik. Ez a szerveződés politikai, katonai, gazdasági és kultikus-kulturális tekintetben »központi funkciót« tölt be az egész régióban"¹² ...

A városi funkciók gyakorlása közül a legfontosabb ismérvnek a “központi szerep” tűnik. Ez azt jelenti, hogy a városi típusú települések összességének meghatározására, hierarchizálására és környezetükben való elhelyezésére használt ismertetőjegyek nem annyira a város számára jelentenek hasznót (így pl. a városi hatalom szerveződése – ellentétben a hagyományos német történetírás nehézkes tendenciáival, amelyeket hosszú ideig a jog- és intézménytörténet jellemzett), mint inkább a várost körülvevő terület lakosságának javára. Ez a régió alkalmanként csupán falvakat vagy kisebb, egyfunkciós agglomerátumokat foglal magába (ekkor a másodlagos fontosságú városok kerülnek központi helyzetbe), vagy magukat a másodlagos jelentőségű városokat, amelyek egy kiemelkedő agglomeráció központi szerepének vannak alárendelve.

IV

Az elfogadott vizsgálati módszer és megjelenítés tehát abból áll, hogy kritérium-táblázatokat és lokalizációs térképeket dolgozunk ki ötvenéves kronológiai szakaszok szerint, az első ezredfordulótól 1350-ig. Ez a módszer úgy tűnik, képes kiküszöbölni azt a gyakori teleologikus megközelítést, ami csak a sikeres eseteket tárgyalja a városi jelenségek tanulmányozásakor. Történetírásunk igen gyakran a sikerek története, és a történész hajlamos a világot eleve elrendeltnek tekintők segítségére lenni. Így bukkannak fel és gyökereznek meg a történeti hagyományban az olyan kényelmes, de csalóka fogalmak, mint a “preromán”, vagy a mi kutatási területünkön a “kommuna-előtti”, “város-előtti” állapot (pré-communal et pré-urbain)¹³ ...

A jelen munka vizsgálati területe a trieri egyházmegye déli része, a Mouzon–Arlon–Luxembourg–Trier–Zweibrücken vonaltól délre, tehát a touli, verduni és metzi püspökség, valamint a trieri érsekség déli része. Ebben a régióban, amely egyben nyelvi határ is, azonnal felvetődik egy fontos probléma: ez a nyelvi és kulturális határvonal hatással volt-e a városhálózat kialakulására?

B. A központi szerep kritériumainak bemutatása és elemzése

A vizsgált szerveződések városiasodottságának és központi szerepének mértékét felbecsülendő, létrehoztuk a központi szerep néhány ismertetőjegyét, és ezeket négy csoportba osztottunk föl: az adott település politikai, adminisztratív és katonai jelentősége; kultikus és kulturális kritériumok; gazdasági jellemzők. Ehhez a német történetírásban elterjedt három ismérvhez csatoltunk egy negyediket is, amely a földrajzi név alapján fejezi ki a központi szerepet a térfelfogásban (ez toponimikus központi szerep), és amit mi a “térfelfogás ismertetőjegyének” neveztünk el.

A három alcsoport nem független egymástól, és inkább az osztályozás megkönnyítésére szolgál. Például a “püspöki központi szerep” alapvetően vallásos természetű ugyan, de rendkívül fontos politikai mellékzöngéekkel rendelkezik. Hasonlóképpen, a zarándoklat legalább annyira fontos gazdasági, mint vallási tényező, és az a választás, hogy a kultikus-kulturális ismérvek

közé helyeztük, csak a kultikus jelleg logikai és időbeli elsősége miatt történik, hiszen a gazdasági fejlődés ennek pusztán következménye, és időben is később zajlik.

1) *Politikai, adminisztratív és katonai kritériumok*

Ide soroltuk azokat az eseteket, ha a településről fennmaradt dokumentációban említés történik (példák):

a) **királyi palota korabeli vagy korábbi létezésére**, akár maga az uralkodó használta a tárgyalt időszakban, akár más méltóságok vették használatba. Ide vettük a *villae* említését is, ha bizonyíthatóan itt lakott valamilyen arisztokrata család. A helyi főnemesség oklevelezéséből származó topográfiai adatokat a **szokásos lakhely vagy rezidencia** meghatározására használtuk. A grófi vagy hercegi rangú személyek és feleségeik **temetkezési helyeit** szintén ebbe a kategóriába csoportosítottuk, míg az egyszerű földbirtokosokét csak akkor, ha a jelenség időbeli folyamatosságot mutatott.

b) a **várhely** említését (*Burg, castra, castella, munitiones*) figyelembe vettük lehetséges városmagként, de megvizsgáltuk a feudális birtok és a "regionális politikai tájkép" kialakulásában játszott szerepét is. A várurasság központja a XI. századtól kezdve egyre gyakrabban szolgál a helyi irányító dinasztia névadására, gazdasági és adminisztratív központként is funkcionál, de szimbolikus szerepet is betölt már csak az építmény nagysága, és a környezetben elfoglalt kiemelkedő jellege miatt is: vele azonosítják a nagybirtokot.¹⁴ Ebből a szempontból a vár számos történész szerint a város vetélytársaként jelent meg¹⁵, de úgy is lehet tekinteni mint a városhálózat kiegészítőjét, hiszen a vár mellett kiépülő település kisvárossá fejlődhetett.

A **várkerület** (*district castral, châtellenie*) fontosnak tűnik abban a tekintetben, hogy védelmi-katonai szolgáltatásrendszer alakul ki a vár és a várurassághoz tartozó falvak között: figyelő- és őrszolgálat, fuvarozás, gyalogos (*ost*), és lovaskatonai szolgálat a várurasság zászlaja alatt, ellátási kötelezettség, javítások.

c) a XIII. század elejétől kezdve Lotaringiában megszorodnak az információk egy újfajta birtokigazgatás kialakulásáról, annak a fejlődésnek a nyomán, ami már a XII. században megvalósult Champagne grófságban, vagy Beauvais püspöki birtokain¹⁶: a **dokumentumok említést tesznek baillikról és prévôt-król [kb. közigazgatási főtisztviselő és tiszttartó], később pedig erdőfelügyelőkről, világi és egyházi adószedőkről, sókormányzókról, útvám-felügyelőkről, bírósági tisztviselőkről...** Luxembourg példája azt mutatja, hogy a *prévôt* [tiszttartó] kifejezés megjelenését jó fél évszázad múlva követte a *prévôté* intézményének kialakulása, ami annak a jele, hogy az igazgatás új formája a területi intézményesedés irányába haladt¹⁷. Ez a francia eredetű újítás kevéssé terjedt el a német nyelvű területeken, hacsak a földesúr nem rendelkezett kettős kulturális identitással, mint például a lotaringiai hercegek, a luxembourgi grófok, vagy Metz püspökei. Luxembourg esetében, ehhez még hozzá kell számítani a szomszédos fejedelemségek, Bar és Namur hatását is. Ez magyarázza, hogy a luxembourgi prévôt-k igen korán, már a XIII. század elején felbukkannak a dokumentumokban, még a németajkú területeken is, például magában Luxembourg városában 1202-ben¹⁸.

2) Kultikus és kulturális kritériumok

– A vallásos, és különösen a püspöki központi hely fontosságára Edith ENNEN hívta fel a figyelmet¹⁹. Egy, a verduni egyházmegyében 1074 körül kialakult konfliktus egyszerre húzza alá ennek a helyzetnek az ellentmondásait és törekenységét: VII. Gergely egyik levelében II. Thierry-hez, Verdun püspökéhez intéz szemrehányásokat a következőkről: [a püspök] “folyamatosan arra törekszik, akaratát és hatalmát kihasználva, hogy egyházmegyéjében [*infra parrochiam suam*] a Saint-Michelnek nevezett kolostor mellett elterülő helység lakóit új szokások betartására kötelezze, például, hogy minden évben litániákat énekelve látogassák meg a főtemplomot, azaz a püspöki széket”²⁰. A *parrochia* terminusnak a XI. század közepéig egyházmegye jelentésben való használata jól mutatja a püspöki székhely és a többi helység közeli kapcsolatát, amelyeknek az anya-parókiája marad. Thierry erőfeszítései azonban egyszerre mutatják ragaszkodását ennek a függésnek az ünnepélyes és kollektív külsőségek közti fenntartására, és az egyházmegye határán élő Saint-Michel lakóinak kísérletét arra, hogy kivonják magukat a kötelezettség alól. Ebben vélhetőleg támogatták őket a szerzetesek – mindannyian a gregorián reform hívei, míg a püspök Henrik császár híve volt.²¹ Látjuk tehát, hogy ennek a rövid idézetnek kétféle, egymást kiegészítő olvasata lehetséges, az egyik intézmény- és politikatörténeti szempontú, a másik pedig a történeti földrajz oldaláról közelíti meg az eseményeket (a püspökség központi helyzete és az ezzel ellentétes centrifugális tendenciák).

– Ennél szerényebb szinten, a főesperességek és esperességek szintén egyfajta közbülső központi szerepet töltenek be az egyházmegye lelki irányításában, mégha a főesperesség nincs is helyhez kötve²².

– A parókia működése ellenben jól megfelel a vallásos központi helyzet típusának, mivel arra kötelezi a társközségek lakóit, hogy látogassák a parókia anya-templomát. Itt kapják meg az Eukarisztiaán kívüli szentségeket, és még hosszú ideig ide hordják keresztelőre a gyermekeket és temetésre az elhunytakat. A parókia lakója “*spectat parrochiae*” (a parókia látogatója – *a ford.*), ahogy arra a zsinati határozatok emlékeztetnek. A IV. lateráni zsinat 1215-től tovább erősíti ezt a lelki függést azzal, hogy kötelezővé teszi az évi egyszeri gyónást, és a parókia templomában való húsvéti áldozást²³.

Emlékeztetni kell rá, hogy az általunk vizsgált térségben általában a parókia templomának közvetlen közelében terül el a temető, az ember utolsó nyughelye, de a templom bírósági helyszíneként és menedékhelyként [azíliumként] is szolgál, sőt néha a vásárokat is itt tartják. Torna egyéni jelleget ad a falunak, a harangok pedig hangjukkal kísérik a munkát, az imádságot, és a napok múlását. A templomból szükség esetén erőd válhat, amely a portyázó csapatok fosztogatásai előtt nyújt menedéket, és itt tartják a közösség gabonataralékát, valamint irattárát is²⁴.

Sok második generációs központi helyzetű település egészen az újkorig nem volt parókia-központ, közülük számosan később mégis parókia rangra emelkedtek, sőt a korábbi anya-templomot saját függésükbe helyezték. Mindez nagy jelentőséggel bírt a földrajzilag korlátozott, de a mindennapi lelki életben és közösségi tudatban fontos helyi központi szerep működésének szempontjából: például Nancy – a Lotaringiai hercegek székhelye – csak 1212-ben lett parókiái központ.

– Központi helyre utalhatnak a híres apátsági vagy székesegyházi iskolák, amelyek nagyobb számban vonzanak klerikusokat és oktatókat a régióból, vagy a szomszédos területekről²⁵ - mindez a kulturális központi helyzetről nyújt információkat. Hasonlóképpen a zárandoklatok, amelyek fontosságát és földrajzi vonzóerejét minden egyes esetben külön meg kell vizsgálni. Ilyenek még a nagy építkezések, amelyek sok mesterembert, munkást és nyersanyagot irányítanak a településre, az apátságok, káptalanok, perjelségek és a lovagrendek házáinak, stb. említései. Ezekben az esetekben a vallásos, kultikus és gazdasági központi szerepek között átfedéseket tapasztalhatunk. A városok büszkeségei, a katedrálisok és a nagy apátságok tulajdonképpen közből formált bizonyítékai annak a pénzben és terményben egyaránt megtestesülő jövedelemnek, ami a vidék felől ezekben az intézményekbe áramlott. Amennyiben a koldulórendi kolostorokat úgy tekintették – később ezt kétségbe vonták – mint a városodás legfontosabb jeleit²⁶, nem szabad elfelejteni, hogy a ferencesek és domonkosok vándorprédikátorok voltak, akiknek szavai a kisvárosokba, sőt a falvakba is eljutottak²⁷.

3) Gazdasági kritériumok

Ennek a kritériumrendszernek a leghosszabb és a legváltozatosabb a listája. A fentebb már említett, egyszerre érvényes gazdasági és vallási ismérveken kívül ide tartozik a vidék feletti hatalomgyakorlás más módja is. Így például a székeskáptalanok, városi apátságok, vagy vidéki perjelségek felhalmozták, majd felhasználták a vidéki agrártermelésből adódó fölösleget. Ennek eredményei a nagy egyházi építkezések, az intellektuális és művészi tevékenység anyagi támogatása. Ebbe a kritériumrendszerbe a következőket soroltuk be:

– A Christaller és követői számára rendkívül fontos piac- és a vásártartás, különösen a hetivásár említését, amely a város, kisváros [*bourg*] és a környező vidék közti találkozást és cserét biztosítja²⁸. Különösen akkor válnak nagy jelentőségűvé ezek az információk, ha adatokat szolgáltatnak a vásár vonzáskörzetéről is.

– A vámok, helypénzek, adók és más hasonló, vásártartással kapcsolatos illetek, kereskedelmi ügyletek, súlyok és mértékek említését szintén figyelembe vettük...

– Fontos ismérv a pénzverő műhelyek említése, amelyet tovább kell pontosítani az itt folyó termelés tényleges időszakának, valamint a pénzérmék elterjedési területének meghatározásával. Ezt a munkát a pénzverést engedélyező oklevelek és diplomák utalásai, és a numizmatikai eredmények összevetése alapján kell elvégezni.

– Az emberek mozgásáról és a kereskedelmi áruk forgalmáról a rakodópartok, folyami kikötők, hidak, révek és gázlók említései adnak felvilágosítást²⁹, ezeket "utak és átkelők" néven említettük.

– Különös figyelmet érdemelnek a helyi mértékegységek használatáról tudósító szövegek. Ezt a kritériumtípust sikerrel használták az új- és legújabb korról foglalkozó történészek³⁰. L. Génicot Namur vonatkozásában kimutatta, hogy a grófi székhely mértékegységeit a XII. században kb. 15 km-es, a XIII. században pedig valamivel több mint 20 km-es körzetben használták³¹. Ezt a ismertetőjegyet azonban elővigyázatosan kell kezelni: ugyanazon a településen néha más mértékegységeket használnak aszerint, hogy gabonát vagy bort kellett mérni. A mértékegységek területi megoszlását ábrázoló térképen

felfedezhetünk néhány rendellenességet, például amikor a terület lakossága más, távolabbi helyek mértékeit használja. Ennek magyarázata abban keresendő, hogy a település más, távoli birtokoshoz, gyakran egy kolostorhoz tartozik.

– A “nagyipari” üzemek (kallómalom, kovácsműhely, papírmalom, üvegesműhely, bánya, sókitermelőhely, posztóműhely, stb.) említése viszonylag ritka az egész középkorban, mivel megépítésük és fenntartásuk sokba kerül. Fennmaradásuk éppen ezért azt feltételezi, hogy a termeléshez többé-kevésbé széles fogyasztóbázis kapcsolódik. A posztóműhelyek esetében figyelembe vettük a termeléssel kapcsolatos információkat, (pl. a kallómalom említését), és a végtermék kereskedelmére vonatkozó adatokat is: a posztóárusítással foglalkozó üzletek, kereskedőcéhek, és különösen a posztót hitelesítő ólompecsétek említését. Ezeknek a pecséteknek a jelenléte a település központi szerepének tényleges ismérvei közé tartozik.³²

– Ehhez hasonlóan, ha egy agrártevékenységgel foglalkozó nagyobb faluban több csűr és “udvar” (*curtes, Hofe*) található, amelyek gyakran távoli egyházi intézmények tulajdonában vannak, és a tized, valamint más értékesíthető terményfőlőleg összegyűjtésére szolgálnak. Wittlich (Németország, Rajnai örgrófság) példája mutatja, hogy a kolostori kezelésű magtárak megsokasodása ezen a tisztán mezőgazdasági jellegű és másodlagos jelentőségű településen miként vezetett a XII. század folyamán a várossá váláshoz³³.

– Lombardok, zsidók és cahors-iak, a “központi helyzet jelei”

[Itt csak a zsidó közösségek példáját emeljük ki]

A középkorban minden zsidó vallású személy családjával, és a település más zsidó lakosaival együtt – ha voltak még ilyenek – egy nagyobb, regionális közösségbe (*Kahal*) tartozott. Az egyén életében meghatározó volt a regionális zsidó zsinagógától és temetőtől való függés, valamint a közösségi adó³⁴. Az előbbiről semmilyen információnk sincs, mivel a középkori felső-lotaringiai források egyáltalán nem említik zsinagógákat. Ismerjük ellenben a központi temetőket: a lotaringiai hercegség területén ez Laxou-ban volt, a bari grófságban pedig Saint-Mihielben. Ezeknek a temetőknek a kialakítása nyilván nem kerülte el a tartomány fejedelmének figyelmét, hiszen általában ő a zsidó közösség támogatója... Így aztán a középkori zsidó közösségek – és ez valószínűleg egészen a XVII. századig nem változik – talán mindennél jobban függenek a település központi helyzetétől, mind anyagi, mind kulturális, vallási és politikai szinten, és nem utolsósorban a tartomány fejedelmével való kapcsolatukban³⁵.

Tudjuk, hogy a zsidó közösségek egészen a XIII. századig szinte kizárólag a fallal körülvett városokban (*cité*) telepedtek meg. Innen ered az a felfogás, hogy a zsidó telepések jelenléte egy helységben a “városiasság” jele. Valóban, már 1084-ben a speyeri püspök ezzel mentegette azt a tervét, hogy zsidókat telepít a püspöki város kapuihoz. Nyilván egyszerre kívánta ezzel elősegíteni városa demográfiai és anyagi növekedését, saját gazdagodását, és – ez S. SCHWARZFUCHS feltételezése – arra is gondolt, hogy minden zsidó közösség (legalábbis a VII. századtól kezdve) jogilag szabályozott egység, a “kommuna” első megjelenése Nyugat-Európában³⁶... Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez az ismérv csak a XIV. századig érvényes, mert ekkortól Nyugat-Európa számos területén – és az általunk vizsgált régióban a bari grófság példája igazolja ezt az állítást – a zsidó betelepülések megsokasodnak olyan községekben is, amelyek nem központi helyzetűek, sőt néha tisztán mezőgazdasági jellegűek³⁷.

4) A "tér-felfogás" kritériumai

Helynévi [toponimikus] és/vagy helyrajzi [topografikus] ismertetőjegyek: az adott települések neve kifejezheti függő helyzetüket egy szomszédos településtől. Más esetben egy kisebb régió vagy egy adminisztratív, igazságszolgáltatási, esetleg egyházi körzet felveheti a központi helyzetben levő település nevét, és ezt követően más, kisebb községek is ehhez a régióhoz csatlakoznak névadásukban. Ezekben az esetekben "toponimikus központi helyzetről" lehet beszélni.

– Az első és leggyakoribb típus a -lès- [azaz: valami közelében], -devant- [valami előtt], -près- [közeli], -sous- [alatt] járulékszavak használata, amelyek a mai napig fellelhetőek a községek nevében, különösen északkelet Franciaországban. Például: Laneuveville-devant-Nancy [= új falu Nancy előtt], Villers-lès-Nancy, Dommartin-sous-Amance [= Amance vára alatt található szent Márton falva]. Ez a névhasználati gyakorlat azonban nemigen lépi át a nyelvi határokat: nem találkozunk ilyen helynévi függéssel a luxembourgi nagyhercegség, Sarre, Trier rajnai körzete vagy a német Svájc (Bázel, Solothurn, Bern kantonok) területén... Ily módon a helységnevek tájékoztatnak bennünket arról, hogy a térségben milyen települések voltak fontosak a középkori ember számára. A település központi helyzetét meghatározó vonzaskör a fenti esetben az emberek mentalitásában, gondolkodásmódjában jelenik meg.

Összefoglalásként

Walter Christaller elmélete szerint, ha egy régióban létezik egy központi helyzetű város, a tőle függésben lévő települések két koncentrikus körben helyezkednek el, fél napi, ill. egynapi járóföld távolságra. A lotaringiai helyzet figyelmes vizsgálata megmutatta számunkra ennek az elméletnek az értékeit, de a korlátait is: nem szabad a geometrikus modellképzés csábításának engednünk.

Ennek ellenére a központi hely elmélete hasznos kutatási és gondolati eszköz lehet számunkra, ha figyelembe vesszük az egyedi különbségeket is. Hasznos, mert:

- lehetővé teszi, hogy ne csak a sikeres városiasodási folyamatokra figyeljünk fel,
- megkérdőjelezi a nagyság hierarchiájáról és rendjéről alkotott *a priori* feltevéseket,
- feltárja a város és környéke (*Umland*) közötti nyílt és zárt kapcsolatokat,
- más megvilágításba helyezi a Lotaringiában oly fontos nyelvi határok kérdését.

Legfőképpen pedig, mivel a fenti vizsgálati módszer az egyszerű parókiaközponttól a legnagyobb városokig terjedő településosztályozási rendszert hoz létre, kiiktatja a város fogalmi meghatározása során kialakult vitából a sehová sem vezető, meddő megközelítéseket (azaz a jogi vagy kulturális tényezők túlhangsúlyozását, amelyek váltakoznak aszerint, hogy a német vagy francia térséget vizsgálják, ill., hogy német vagy francia történészek folytatják a vizsgálatot). Legvégül pedig a módszer segítségével a történész összhangba kerül a térbeli dimenzióval, amely nem pusztán kiegészítője vagy alibije az érvelésnek, hanem az alapja...

Jegyzetek:

1. A habilitációs disszertáció (a német *Habilitationsschrift* francia megfelelője) olyan egyetemi fokozat, amely lehetővé teszi az egyetemi tanári cím és állás megpályázását. Jean-Luc FRAY, *Villa... in medio nostri ducatus, Réseau urbain et perception de l'espace: essai d'application de la théorie de la centralité au cas de la haute Lorraine médiévale (début X^e, début XIVe s.)*, habilitációs disszertáció, Université de Paris I/ Panthéon-Sorbonne, 1997 (dir. Prof. M. PARISSSE), 4 vol., 972 p. (kéziratban).
2. *Revue suisse d'histoire* (1988)
3. Fr. NEVEUX, Villes et villages de Normandie à la fin du Moyen Age, le cas des villages entre Caen, Bayeux et Falaise, in: Société des Historiens Médiévistes de l'Enseignement Supérieur public, *Villages et villageois au Moyen Age*, Paris 1992, 149-160.
4. Christaller elméletének elemeiről és alkalmazásukról a középkori városokat illetően l. a következő cikkgyűjteményt: *Zentralität als Problem der mittelalterlichen Stadtgeschichtsforschung* (éd. E. MEYNEN), Münster/W. 1979 (= *Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Stadtgeschichte in Münster, Städteforschung*, A 8), valamint R. KIESLING tanulmányában: Stadt-Land Beziehungen im Spätmittelalter, Überlegungen zur Problemstellung und Methode anhand heuterer Arbeiten vorwiegend zu süddeutschen Beispielen, in: *Zeitschrift für Bundeslandesgeschichte*, 40, 1977, 829-867, és végül Fr. IRSIGLER, Stadt und Umland in der historischen Forschung, Theorie und Konzepte, in: N. BULST, J. HOOCK és Fr. IRSIGLER, *Bevölkerung, Wirtschaft und Gesellschaft...*, Trier, 1983, 13-33.
5. A *Sonderforschungsbereich 235 "Zwischen Maas und Rhein... /A Meuse és Rajna között. Kapcsolatok, találkozások és konfliktusok Európa szívében a kései Antikvitástól a XIX. századig..."* című programot 1987-ben hozta létre a trieri egyetem. Ennek B2 szekciója A. HAVERKAMP professzor irányításával összehasonlító tanulmányokat végez a "Meuse-Moselle-Sarre vidék városainak politikai és társadalmi aspektusai a középkorban" témakörben. A városhálózatokról készült kevés számú francia tanulmányok egyike J. LEGUAY munkája, az "*Un réseau urbain au Moyen Age: les villes du duché de Bretagne aux XIVe et XVe siècles*", Paris, 1981.
6. P. SCHÖLLER, Aufgaben und Probleme der Stadtgeographie, in: *Erdkunde*, 1953, p. 172, idézi Ch. HIGOUNET, "Centralité", petites villes et bastides dans l'Aquitanie médiévale, in: J. P. POUSSOU et Ph. LOUPES (szerk.), *Les petites villes du Moyen Age à nos jours*, Paris, 1987. 41.
7. Első kiadás: Jena 1933. Angol fordítás (*Central place in southern Germany*) 1966. Második német kiadás: Darmstadt, 1968.
8. Ch. HIGOUNET, "Centralité" ... (l. a 6. jegyzetet), p. 41-48.
9. L. matematikai jellegű demonstrációkat a városi organizmusok térbeli megoszlásáról: G. HEINRITZ, *Zentralität und zentrale Orte, eine Einführung*, Stuttgart 1979.
10. L. GENICOT, Hiérarchie ou communauté, diversité ou unité, innovation ou tradition, à propos d'un ouvrage récent, in: *Le Moyen Age*, 1986, 437-449. a fenti idézet a 445. oldalon található (S. REYNOLDS, *Kingdoms and communities in western Europe, 900-1300*, Oxford, 1984.).
11. B. CHEVALIER megjegyzése, in: *Les petites villes...* (l. 6. jegyzetet), p. 484.
12. ENNEN (E.), Landes- und Stadtgeschichtliche Grundfragen im Raum von Maas, Mosel, Saar und Mittelrhein, *Westfälische Forschungen*, 22 (1969/1970), 7-62.
13. R. BORDONE és A. HAVERKAMP: *L'Evoluzione della città italiana nell'XI secolo*, Bologna, 1991 (= *Annali dell'Instituto storico italo-germanico*, Quaderno 25), 256-257.
14. "Die Burg wird zum Identifikationsobjekt vom Herrschaft und Macht, zum sichtbaren Statussymbol und Handlungsinstrument ihrer Besitzer" (M. BITSCHNAU, *Burg und Adel in Tirol zwischen 1050 und 1300, Grundlegen zu ihrer Erforschung*, Wien, 1983., 32.).
15. L. fent E. ENNEN, Burg, Stadt und Territorialstaat in ihren wechselseitigen Beziehungen, *Rheinische Viertelsjahr-Blätter*, 12 (1942), 44.
16. O. GUYOT-JEANNIN, *Episcopus et comes*, 162-164, 1153-1157 körülre teszi az első prévôt

- megjelenését Beauvais-ban, majd 1153 és 1213 között újabb három hasonló tisztviselő bukkan fel.
17. M. MARGUE és M. PAULY, Luxembourg vor und nach Worringen, in: *Jahrbuch für Westdeutsche Landesgeschichte*, 16 (1990), 111–174, a fenti részt l. 127–130.
  18. Bitburg (1248) és Echternach (1264) dokumentumainak utalásai jelentik a legtávolabbi frank nyelvű területet, ahol az intézmény meggyökeresedett.
  19. E. ENNEN, Stufe der Zentralität im kirchlich-organisatorischen und kultischen Bereich, eine Fallskizze: Köln, in: Emil MEYNEN, *Zentralität...* (l. 4. jegyzet), 15–21.
  20. “*habitatores loci apud monasterium quoddam sancti Michaelis infra parrochiam suam ad quasdam novas consuetudines sua virtute et potentia flectere et coherere diu conatus est, videlicet ut cum litaniis majorem ecclesiam, hoc est suam episcopalem sedem, simul ingregati singulis annis visitarent*” [az eredetiben a latin idézet szerepel a főszövegben és a fordítás jegyzetben. – a ford.]
  21. Reg. Greg. VII, I, 81, in: *MGH, Ep. sel*, 2, p. 115. Aubri de Troisfontaines azzal vádolta a verduni püspököt, hogy 1084-ben felgyújtotta az apátságot, mivel így akarta megbüntetni a szerzeteseket, akik megpróbálták kolostorukat a szomszédos toului egyházmegye fennhatósága alá helyezni (a vitáról és a datálásról l. Fr.-R. ERKENS, *Die Trierer Kirchenprovinz im Investiturstreit*, Köln-Wien, 1987, 78.
  22. A főesperes, aki egyben a székesegyházi káptalan kanonokja is, általában nem a főesperesség székhelyén tartózkodik, és a verduni egyházmegye, a metzivel és a trierivel ellentétben, de a mainzihoz és a speyerihez hasonlóan nem ismerte a főesperesi székhely intézményét: a főesperes feladatai itt párosultak a püspöki városban levő nagy káptalanok prévôt-inak feladataival.
  23. L. GÉNICOT, *Le XIIIe siècle européen*, p. 92.
  24. A IV. lateráni zsinat 19. kánonja bár megtiltja a termékek és világi javak tárolását a templomokban, kivételt tesz háború vagy tűzvész esetére (R. FOREVILLE, *Latran I, II, III, et Latran IV*, Paris, 1965., 357).
  25. A kora középkor időszakát illetően l. P. RICHE, *Ecoles et enseignement dans le haut Moyen Age*, Paris, 1979.
  26. J. LE GOFF, Apostolat mendiant et fait urbain dans la France médiévale. L’implantation des ordres mendiants. Programme-questionnaire pour une enquête, in: *Annales ESC.*, 1968, 335–352. Idem, Ordres mendiants et urbanisation de la France médiévale. Etat de l’enquête, in: *Annales ESC.*, 1970, 924–946. L. Noël COULET fenntartásait a Le Goff által felvetett “koldulórendi kritérium” és a provence-i városálózat megoszlása közötti eltérést illetően. Françoise BERIAC hasonló kritikát fogalmazott meg Gers-rel kapcsolatban, in: *Petites villes ou bourgs? Le cas du Gers*, in: POUSSOU és LOUBES, *Les petites villes...* (l. 6. jegyzet), 29–39, von. rész: 29–30.
  27. M. BOURIN-DERUAU, *Temps d’équilibre, temps de rupture*, Paris, 1990., 142 (=Nouvelle histoire de la France médiévale, 4)
  28. A korai középkort illetően kitűnő elemzést nyújt: F. HARDT–FRIEDERICHS, Markt, Münze und Zoll im ostfränkischen Reich bis zum Ende der Ottonen, in: *Blätter für deutsche Landesgeschichte*, 116 (1980), 1–30.
  29. J.-L. FRAY, Ponts et bacs attestés en Haute-Lorraine avant 1300, in: *Tonlieux, foires et marchés avant 1300 en Lotharingie*, Publications de la section historique de l’Institut Grand-ducal de Luxembourg, vol. CIV., 61–84.
  30. L. pl. J. THOMAS kutatásainak eredményeit: Foires et marchés, bourgs et villages dans le Midi toulousain au XIXe siècle, in: *Las petites villes...* (vö. 6. jegyzet), 165–189., a vonatkozó rész: 169.
  31. L. GENICOT, Le Namurois politique, économique et social au Moyen Age, in: *Annales de la Société d’archéologie de Namur*, t. LII (1964), 174–179.
  32. Az L. CLEMENS és M. MATHEUS által közölt lista (in: Zur Entwicklung von Tuchproduktion und Tuchhandel in “Oberlothringen” im hohen Mittelalter (900–1300), in: *Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte*, 75 (1988), 15–31.) jól mutatja ezeknek a *Tuchsiegele*k megjelenése és a legalább prévôt-i rangú települések közti kapcsolatot.

33. Egymás után jelennek meg a springiersbachi (1143), himmerodi (1152), a trieri St-Eucharius (1155) és a kylli St-Thomas (1196) apátságok csürjei.
34. S. SCHWARZFUCHS, *Kompetenzen der jüdischen Gemeiden im Mittelalter*, a trieri egyetem konferenciája (1990. 02. 15.) Idem: *Kahal, la communauté juive de l'Europe médiévale*, Paris, 1986 (=Présence et mémoire juive, n° 2)
35. J.-L. FRAY, Communautés juives et princes territoriaux dans l'espace lorrain au bas Moyen Age (vers 1200–1500), in: *Annales de l'Est*, 1992-2, 93–117. Idem, La présence juive en Lorraine au Moyen Age, continuités et ruptures, in: *Archives juives*, no 27/2 (1994), 25–38. Idem, Les communautés juives médiévales, marqueurs de l'histoire urbaine, quelques réflexions à partir de l'exemple des "Pays entre Meuse et Rhin", in: *Siècles*, no 7 (1998), 5–18.
36. S. SCHWARZFUCHS, *l. fent*
37. J.-L. FRAY, Communautés juives et princes territoriaux... (l. 35. jegyzet).

Fordította: Györkös Attila

Jean-Luc Fray

Central places and concept of space.

The pattern of the urban network betwixt the Meuse and Rhine in the Middle Ages (11-14th centuries)

The essay presents the problem of the medieval evolution and functioning of the urban network in the region between the rivers Rhine and Meuse. It utilises, and adapts to medieval circumstances, the theory and analytical methods of "central places" elaborated by Walter Christaller and widely used by geographers. According to this approach the significance of a given settlement is determined by its political, administrative, strategic, economic, religious and cultural role in the given region. By the use of these functional characteristics it is possible to omit futile debates surrounding the definition of town which are generated by the overstated emphasis on legal and cultural patterns. A further advantage of this method is that not only successful urbanisation processes but also the manifold relationship between towns and country and the hierarchy of settlements in a region could be studied. For demonstrating the existence of a given settlement as a central place the author offers multi-factoral criteria and, based on this, creates a complex method of evaluation, ranging from the simple parochial centres to the largest towns. The basic characteristics are divided into four groups. First, the political, administrative and military criteria, that of mentioning the bureaucratic and military centres and their tasks in contemporary documentation. Secondly, cultic and cultural attributes, facts mainly about church institutions. Thirdly, economic characteristics, first of all the referring to weekly fairs and markets, mints, manufacture-guilds and the presence of Lombardians and Jews running financial business. Finally, the traits of the concept of space, the signs of dependence of one settlement on another indicated in the name of the given settlement. The data collected according to these criteria are arranged into criteria-tables and represented on localisation-maps at fifty years intervals. The author admits potential problems and difficulties but emphasises that by his method the elements of space could be analysed not only as isolated units but also as lands in interaction and it is also possible to scrutinise the dynamics of urbanisation and the hierarchical composition of certain regions.

PÓSÁN LÁSZLÓ

Várépítés és gazdaság a késői középkorban
(A Német Lovagrend 14-15. századi forrásainak tükrében)

A 11. század második felétől Európa nyugati és déli területein, majd a 14. századtól az északi és keleti részekén is a lázas építkezések korszaka kezdődött. Kő- és téglavárak, városfalak, katedrálisok, templomok, hidak, vásárcsarnokok, lakóházak stb. épültek mindenhol a latin keresztény világban.¹ 1050 és 1350 között, azaz három évszázad alatt például Franciaországban 80 katedrális, 500 nagy templomot és több tízezer falusi illetve kolostori templomot építettek, s ekkor még nem is említettük az ugyancsak ekkor készült várakat, városfalakat, lakóházakat stb. Ebben a korban Norwickenak 50, Lincolnnak 49, Yorknak 41 temploma volt, holott lakosságuk 5-10.000 fő között ingadozott, tehát 100-200 hívőre jutott átlagban egy-egy templom.² Eltekintve attól, hogy milyen (katonai, gazdasági, vallási vagy éppen reprezentatív és presztízs) szempontok játszottak szerepet egy-egy építkezésben, azok minden esetben komoly szervezési és finanszírozási feladatot jelentettek, s a gazdasági élet különböző ágazatainak állandó s intenzív együttműködését igényelték. A középkori nagy építkezések és a gazdaság kapcsolatának megítélésében a történeti irodalomban két, egymással szemben álló, markáns vélekedés fogalmazódott meg. Az egyik álláspont szerint ezek a hatalmas építkezések egyfajta "emelőkar" szerepet játszottak a gazdaságban és elősegítették annak fejlődését. Az építkezések már meglévő, relatíve fejlett, pénzgazdálkodásra épülő gazdaságot feltételeztek. E beruházások gazdasági és társadalmi hátterét a 11-13. századi fellendülés, konjunktúra jelentette. Az építkezések ezután a hatalmas és széles körű építőanyag valamint különböző kézműves mesterségek iránti szükségletek révén újabb és újabb lendületet adtak a gazdaságnak. Számos embernek kínáltak munkát, biztosítottak megélhetést, sőt - ha közvetve is - új technikai ismeretek, eljárások megszületését is elősegítették.³ A másik vélekedés szerint a középkor nagy építkezései inkább negatív hatással voltak, mert felborították az akkori gazdaság egyensúlyát, aránytalanná tették annak szerkezetét.⁴ Az agrárgazdaság ingadozó, változó termelékenységével mellett az évtizedeken át húzódozó, állandó nagy kiadással járó építkezések ugyanis meghaladták a gazdaság teherbíróképességét. Az építkezési technika eszközei - néhány új technikai eljárástól eltekintve (vízikerékkel működtetett fűjtatók, fűrész- és kallómalmok stb.) - csak kevésbé változtak a római kor óta. Akőfejtés és megmunkálás eszközei lényegileg azonosak maradtak, az emeléshez továbbra is csigát és taposókerékkel ellátott darut használtak.⁵

A középkori Európa egyik legnagyobb építettségének,⁶ a Német Lovagrendnek 14-15. századi forrásai alapján jelen tanulmányunkban a várépítéseknek és a gazdaságnak a kapcsolatát vizsgáljuk, s arra keressük a választ, hogy a történeti irodalomban megfogalmazott nagyon határozott s markáns véleményekhez viszonyítva ezek az építkezések Poroszországban előmozdították-e a gazdaság fejlődését, vagy éppen fordítva, egyensúlyvesztést okoztak. Mai szóhasználatnál élve az építkezésekre fordított kiadási tételeket olyan szempontból vizsgáljuk, hogyan arányultak ezek a kincstár bevételeihez.

A Német Lovagrend első erődítményei Poroszországban fából és földből készült várak voltak, s csak a 13. század utolsó harmadától, de még inkább a 14. század elejétől kezdődött meg - természetű hiányában - a masszívabb, erősebb téglavárak építése, elsősorban a leghamarabb meghódított és kolonizált, döntően német telepések által lakott nyugati és északi területeken. A hatalmas erdőségekkel borított keleti térségben, a mazúriai és litván határvidékeken még sokáig megmaradtak a földvárak. Az egyik legjelentősebb keleti erődítmény, Ragnit 1397-ig még földvár volt. Az 1345 után épített Johannisburg vagy Eckersberg ugyancsak földből és fából készült.⁷ A föld és a fa a síkvidékek jellegzetes építőanyagai voltak, s ilyen várakat a szláv illetve porosz népesség már a lovagrend megjelenése előtt készített. Az *Annalista Thorunensis* leírása szerint például Thorn városát és védműveit a lovagok egy hajdani szláv erődítmény helyén építették fel: "*Anno 1231 civitas Thorn edificata est circa Antiquum Thorn*".⁸ A középkori évkönyv információját a régészeti kutatások is megerősítették.⁹ Hasonló volt a helyzet Kulm esetében is.¹⁰ A források által említett, időben egymáshoz nagyon is közel eső várépítkezések¹¹ egyértelműen a gyors favárépítkezéseket bizonyítják.

A porosz területek meghódításának időszakában (1230-1284), de a 13. század közepéig mindenképpen az építkezések csak igen kevés szállal kapcsolódtak a gazdasághoz, s az is nagyon egyedi jellegű volt. A Német Lovagrend által elfoglalt földek népsűrűsége alacsony, művelt, gazdaságilag hasznosított területeinek aránya csekély volt, gazdasági értelemben elmaradott, fejletlen térségnek számított. A nagy, természetes víziutaktól (mint például a Visztula) eltekintve az egyes régiók közötti közlekedés szinte egyáltalán nem volt biztosított. A hódítás időszakában így értelemszerűen a Német Lovagrend építkezéseinek jellege a katonai követelmények sajátosságához és logikájához igazodott: a lehető leggyorsabban volt szükség katonai támaszpontokra, erősségekre.¹² Ebben a kényszerítő helyzetben - jóllehet a Német Lovagrend az építéstechnikai szempontból (és természetesen számos egyéb vonatkozásban is) a fejlettebb európai régiókból származott - nem a 13. századi európai várépítéssel logikáját követte, hanem a gyorsan felépíthető földvárakra helyezte a hangsúlyt, melyekhez a közvetlen környéken rendelkezésre álltak az építőanyagok. A szláv- és porosz erődítményekhez viszonyítva azonban a lovagok némileg másképpen építették földvárait. Míg a poroszok váraik falába vízszintes rétegekben építették be a fagerendákat, addig a németek két sor függőleges gerendából álló falat emeltek, a két cölöpsor közti részt feltöltötték földdel, a fagerendákat pedig betapasztották agyaggal. Az így felhúzott falak vastagsága általában nem haladta meg a 2,5 métert. Az ősi szláv vagy porosz földváraktól eltérően a Német Lovagrend erősségeiben hangsúlyos szerep hárult a fából készült vártornyokra. A toronnyal megerősített falak által határolt térben épültek fel a

lakóépületek, azaz a norman mintára Nyugat-Európában elterjedt lakótornyoktól eltérően már a lovagrend földvéraiban is a tornyok csak a védelmet szolgálták.¹³ A földvárak nem csak gyorsan felépíthetőek voltak, de viszonylag kevesebb munkaerőt is igényeltek, s Poroszország 13. századi népsűrűségét figyelembe véve ez döntő tényezőnek minősült. A háborús helyzet és a rendelkezésre álló munkaerő létszáma mellett arról sem feledkezhetünk meg, hogy a Német Lovagrend ekkor még nem rendelkezett a költséges és sok időt igénylő téglavárak építéséhez szükséges szervezeti háttérrel, pénzügyi forrással, szállítási kapacitással. A munkára foghatók "felkészültsége" ugyancsak behatárolta az építkezési lehetőségeket. A meghódított porosz népesség várépítési kötelezettsége ugyan biztosított munkaerőt, de nem rendelkezett a kővárak építéséhez szükséges szakmai ismeretekkel.¹⁴ A poroszok várépítési kötelezettségéről számos korabeli forrásban olvashatunk. 1262-ben például a Német Lovagrend poroszországi mestere a porosz Troponak várépítési kötelezettséghez kötötten adományozott földet,¹⁵ hasonló feltételek voltak egy bizonyos Gedun (1262)¹⁶ vagy Pomusel (1275) esetében is.¹⁷ Johannes samlandi püspök 1328. évi, bizonyos Alsunenak szóló oklevele ugyanilyen tartalmú volt.¹⁸ A sort természetesen még folytathatnánk, de témánk szempontjából, illusztrációként ennyi is elegendő. A kolonizáció megindulását követően a német telepeseeknek szintén kötelező volt a várépítésekben való részvétel.¹⁹ A robotmunka mellett a Német Lovagrend az egyház támogatására is számíthatott a szükséges munkaerő biztosításában. 1263-ban például Anselm, ermlandi püspök 40 napi bűnbocsánatot ígért mindazoknak, akik segítenek a lovagrend thorni várának, s különösen az ottani kápolnának az építésében.²⁰ Két évvel később Friedrich kulmi püspök ugyanilyen felhívással élt a thorni plébániatemplom építése érdekében.²¹

A 13. századi várépítkezéseknél felmerülő kiadások nagyságát a forrásadatok szórványos volta miatt sajnos csak megbecsülni tudjuk. Egy 1255. évi oklevél szerint például Heinrich samlandi püspök "*decem marcas argenti*" összeget ajánlott fel a thorni vár egyik falának vagy tornyának építéséhez.²² Mivel a thorni várat már igen hamar, 1231-ben felépítették, az 1255. évi felajánlás minden bizonnyal vagy a vár bővítésével összefüggő munkálatok finanszírozásához kapcsolódott, vagy pedig már a kőépítkezés megkezdésére vonatkozott. A fa- és földvárak építési költségeire vonatkozóan több információt nyújt a Német Lovagrend és a samlandi püspök közötti 1263. évi szerződés, mely szerint ha a püspök Samland tartomány földjén várat kíván építeni, a szükséges építőanyag 2/3 részét a lovagrend biztosítja, vagy pedig 50 márka ezüstöt ad.²³ Mindebből arra következtethetünk, hogy - a robotkötelezettség mellett - egy-egy földvár felépítésénél mintegy 75-100 márka körüli pénzügyi kiadással is kellett számolni. Összehasonlításként érdemes megjegyezni, hogy a königsbergi komtur 30 évvel későbbi, 1299. évi adóssággönyvének bejegyzései szerint a Német Lovagrend által az alattvalóknak nyújtott hitelek általában 2-50 márka között mozogtak.²⁴ 1263-ban a samlandi püspök 157 márkával tartozott a lovagoknak.²⁵ 1290-ben a lovagrend különösen jelentős, 2000 márka összegű kölcsönt biztosított II. Heinrich mecklenburgi hercegnek.²⁶ Ezek a kiragadott példák egyértelműen azt jelzik, hogy a 13. századi földvárépítkezések nem jelentettek komolyabb teherterét a lovagrendi kincstár számára.

A 13. század második felétől, de különösen a 14. századtól megkezdődött a földvárak átépítése téglavárrakká. Ehhez új technológiára, technikára, építőanyagra, nagyszámú, képzett építő- és egyéb kézműves mesterre, jelentős segédmunkaerőre, és természetesen biztos gazdasági, pénzügyi háttérre volt szükség. Az építkezés egész folyamatát is másképpen kellett szervezni.²⁷

A kő- és tégláépítkezések megindulásával azonban a fa továbbra is fontos szerepet játszott. Állványzatok, emelők, kapuk, tetőszerkezetek, pallók készítéséhez, továbbá mészégetéshez, a téglák vagy cserepek kiégetéshez, a kovácsműhelyekhez stb. elengedhetetlenül szükséges maradt.²⁸ Emellett a téglavárakban is voltak fából készült épületek, elsősorban gazdasági épületek raktárak, ólak.²⁹ Az építkezéseknél használatos legtöbb eszköz (vödör, saroglya, kád, teknő, taliga stb.) ugyancsak fából készült.³⁰ Ennek a hatalmas fa (és faszén) szükségletnek a biztosítása komoly szervezési feladatot jelentett, hiszen a téglaváráépítkezések térségében, azaz Poroszország nyugati és északi területein a 14. századra a tervszerű kolonizációnak köszönhetően lecsökkent az erdők aránya, s csak korlátozott mértékben állt rendelkezésre fa. Az építkezésekhez más területekről (a keleti, délkeleti országrészből), sőt külföldről (például Mazóviából) is kellett szállítani fát.³¹ Mivel a Német Lovagrend államában terméskő nem volt, az építőkövet külföldről, elsősorban Gotland szigetéről importálták.³² A falak felhúzásához szükséges kötőanyagnak, a mésznek nagyrészt ugyancsak Gotlandról szállították.³³ A porosz területeken talált mész, mely a forrásokban *Landkalk* vagy *Lesekalk* néven szerepel, csak a szükségletek igen kis hányadát fedezte. Dirschau, Kischau, Ragnit és Elbing környékén voltak a lovagrendi államban mészlelőhelyek.³⁴ Ha a mészkitermelőhely nem lovagi, hanem városi vagy éppen paraszti birtokon volt, a kitermelt mészt az építető lovagrend piaci árat fizetett.³⁵ A források adatai szerint a Német Lovagrend nem csak az építkezések idején vásárolt meszet, hanem tekintettel a korabeli szállítási kapacitás és a pénzügyi helyzet lehetőségeire - jelentős mennyiséget halmozott fel raktáraiban. Az építkezéskor felmerülő tetemes kiadási összeget így módon igyekezett arányosabban elosztani. Az 1387. évi herrengrebini számadáskönyvben például az olvasható, hogy itt 81 Last (kb. 103,343 tonna) égetett mész volt raktáron, továbbá annyi égetetlen mész, amennyiből még 168 Last (kb. 214,34 tonna) égetett mész készíthető.³⁶ A danzigi komturság 1428. évi leltárkönyve szerint mintegy 110 Last égetett, és 30 Last égetetlen mész állt azonnal rendelkezésre az esetleges építkezésekhez.³⁷

Terméskő hiányában, ahogyan Észak-Németországban, Poroszországban is döntően agyagtéglákból építkeztek. A várak, templomok, házak stb. építéséhez hatalmas mennyiségű téglára volt szükség. Ezek elkészítése számos munkafolyamat és szakma (agyagásók, agyagtaposók, téglafarmázók, tégláégetők, cserépkészítők stb.) szoros együttműködését és koordinációját igényelte. A téglaváráépítkezések kezdetén, a 13-14. század fordulóján, amikor a lovagrendi államban még nem volt elegendő számú téglakészítő iparos, Németalföldről kellett a téglát importálni.³⁸ A 14-15. századi forrásokban azonban már gyakran említik a különböző téglakészítő mestereket. A számadáskönyvekben "*Zigilstricher*"³⁹, "*zigiler*"⁴⁰, "*knechte dy dy sumpe in der cygelschune reyne machten*"⁴¹, "*Thomas... sumptreter*"⁴² és ehhez hasonló bejegyzések szerepelnek. A gyártási folyamat az agyag kitermelésével és megfelelő előkészítésével kezdődött, ezt a formázás és szárítás, majd 3-5 év elteltével a

téglák kiegészítése követte. Az építkezésekhez mintegy 20-30 féle különböző nagyságú és formájú téglát gyártottak, ami értelemszerűen bonyolultabbá tette a szervezést és többletfeladatokat jelentett.⁴³ Ahogyan mészből, úgy téglából és építőkövekből is a Német Lovagrend nagy tartalékokat halmozott fel, hogy az építkezéseknél ne legyenek fennakadások, és egyenletesebben oszoljanak meg a költségek. Az elbingi komturságban például 1396-ban 274.000 darab falépítéshez kifaragott kő és 33.000 tetőcserép volt elraktározva.⁴⁴ 1415-ben Engelsburgban 14.000 téglá,⁴⁵ Danzigban pedig 1428-ban 118.000 falépítésre készített téglá, s 113.000 tetőcserép volt raktáron.⁴⁶

Az építkezésekhez (falak vasalásához, kapcsokhoz, szegekhez, zárakhoz, építési eszközökhöz stb.) különböző vastermékekre, vasanyagokra is szükség volt. A forrásokban például mintegy 20 különféle szeg típus szerepel.⁴⁷ A hazai gyepvasércet feldolgozó helyi kohók a vasszükségletnek csak kis hányadát voltak képesek biztosítani.⁴⁸ A szükséglet többi részét importból kellett fedezni, elsősorban Svédországból, de Magyarországról, sőt még Spanyolországból is. *“Item ... 5 steyne und 7 krampfund ungerisch ysens”*⁴⁹ olvasható például az egyik számadáskönyvben, de leggyakrabban a svédországi *“oesmunt”* szerepel.⁵⁰ Az importált vas rúd és tömb formájában került el a poroszországi feldolgozókhöz, ami azt jelentette, hogy az építkezésekhez számos kovács kapcsolódott.⁵¹

A téglá, kő, fa és vas mellett még számos egyéb anyagra is szükség volt. Kötelek nélkül például egyetlen építkezés sem volt kivitelezhető: az emelőkhöz, csigasorokhoz, állványzatok összeállításához, vontatáshoz stb. nélkülözhetetlenek számított. Egy 15. század elejéről származó adat szerint például Königsbergből 17.000 kötegnyi kötelet szállítottak az egyik vár építéséhez.⁵² Az ablakokhoz üveget, a vízvezetékcsövekhez pedig ólmot kellett biztosítani.⁵³

Önmagában már az építkezés feltételeinek megteremtése, a különböző építőanyagok biztosítása számos gazdasági ágazat és szakma (favágók, fuvarosok, kőművesek, kovácsok, ácsok, téglá- és mészégetők stb.) együttműködését igényelte. A tényleges építkezés ugyancsak sok iparossal és hatalmas segédmunkaerővel volt kivitelezhető. A legfontosabb szerep az építkezés szakmai irányítását végző építőmesterre vagy pallérra hárult.⁵⁴ A komoly szakmai ismereteket követelő téglavárépítkezéseket, már nem lehetett várépítési kötelezettségre, robotra alapozva lebonyolítani. Ha a segédmunkaerőt még lehetett is így biztosítani, az iparosok már szerződészerűen, előre kialakított fizetség ellenében vállalták fel a munkát. Többnyire a poroszországi városokból származtak,⁵⁵ de arra is volt példa, hogy egyesek egészen távoli vidékekről érkeztek, mint például zsindeykészítők Szászországból, vagy téglakészítők Sziléziából.⁵⁶ A lovagrend általában adott szakma egy-egy mesterével állapodott meg, aki azután maga fogadta fel a szükséges számú iparost illetve munkást. 1403-ban például Konrad von Jungingen nagymester olyan tartalmú szerződést kötött Jorg Bescheiden *“falrakó mesterrel”*, hogy a Német Lovagrend 500 márkát fizet, s Bescheiden mesternek ebből az összegből kellett kifizetnie a kőműveseket.⁵⁷ 1400-ban Nikolaus Fellenstein építőmester szerződése szerint a mester a következő években kizárólag a lovagrend számára dolgozik, évi 20 márka fizetést, valamint ellátást és ruhát kap.⁵⁸ Fellenstein esetében tehát csak személyre szóló szerződést kötöttek, ő maga nem alkalmazhatott embereket. Az építőmesterek az építkezés technikai, műszaki és művészi kivitelezéséért feleltek, az egész

építkezés vezetése, felügyelete, pénzügyi háttérének biztosítása többnyire az építkezés helyén illetékes lovagrendi előljáró, vagy annak megbízottja (általában a Hauskomtur) fennhatósága alá tartozott.⁵⁹ Egy-egy téglavár építése azonban régiókon, gyakran országokon túlnyúló kapcsolatokat, hatalmas szállítási kapacitást, szerteágazó, számos szakterületet felölelő, nagy létszámú munkaerőt, komoly pénzügyi háttérrel stb. igényelt, így az építkezések szervezeti és finanszírozási oldalán egyaránt a Német Lovagrend helyi tisztségviselői minden esetben a Rend felső vezetésének támogatására szorultak. Ezt erősítették a lovagrend azon előírásai is, amelyek a felső vezetés hozzájárulásához, engedélyéhez kötötték az építkezéseket. A 13. század közepére írásba foglalt szabályzat szerint *“nullus fratrum construi faciat ecclesiam vel domum cum calce absque licencia magistri”*.⁶⁰ Fél évszázaddal később Peter von Dusburg *Chronicon terrae Prussiae* c. művében ugyanez a tartalom olvasható: *“commendator de Kunigsberg de licencia et mandato ... magistri generalis ... edivicavit et perfecit ... castrum Girdaviam”*.⁶¹ A központi vezetésnek építkezésekben betöltött irányító szerepe biztosította a különböző munkafolyamatok és feladatok hatékony összehangolását. Az építőanyagokról történő gondoskodást például általában felosztották a Német Lovagrend különböző tisztségviselői között. Üvegipari termékeket többnyire a königsbergi, thorni és marienwerderi rendházaknak kellett szállítani, míg a szükséges vasipari cikkeket a marienburgi vagy danzigi tisztségviselők szerték be. A nagymester éa a központi kincstár leggyakrabban pénzügyi segítséget nyújtott az építkezésekhez.⁶² Egyes rendházak a szükséges munkaerő biztosításában vettek részt. 1403-ban például a ragniti építkezésekhez Balga, Brandenburg, Elbing és Christburg komturjai 20-20 lapátos embert és 2-2 ácsot küldtek. A munkásokat 4, az ácsokat pedig 6 hétig ellátták élelemmel, fizetéssel és hazautazásukról is gondoskodtak.⁶³ A lovagrendi állam építkezései lényegében nem különböztek a nyugat-európai építkezések gyakorlatától.⁶⁴

A 14. századtól megélnkülő várépítésekhez a Német Lovagrend csak piaci alapon, munkaszerződésekkel tudott képzett iparosokat találni, ami csak egy viszonylag fejlett pénzgazdálkodási államban volt lehetséges. A lovagok várépítései így együtt jártak a poroszországi pénzgazdálkodás fejlődésével, illetve jelentősen előmozdították a helyi kézműipar és kereskedelem további növekedését, hiszen az importból származó építőanyagok beszerzése szükségszerűen szerteágazó távolsági kereskedelmi kapcsolatok kialakulásához és megerősödéséhez vezetett.⁶⁵ A lovagrend nagy építkezései tehát egy már meglévő gazdasági, pénzügyi szintre alapultak, de az is kétségtelen, hogy az építőipar, jelentős gazdasági ágazattá válván, maga is előmozdította az ipar és a kereskedelem fejlődését.

A téglavárak építésének időszaka, a 14-15. század sokkal jobban dokumentált, mint az ezt megelőző évszázad, így pontosabb képet alkothatunk az építkezések finansziális háttéréről, nagyságrendjéről. A számadáskönyvekben, leltári összeírásokban, kiadási bizonylatokban szereplő adatokat rendszerezve Jürgen Sarnowsky szerint a 14. század utolsó harmadától a 15. század második évtizedének végéig terjedő majd fél évszázad alatt a Német Lovagrend építkezésekre fordított kiadása a következőképpen alakult (porosz márkában kifejezve):⁶⁶

	1384-1398	1399-1409	1410-1424
vár/rendház építése	463	16.315	1.217
gazdasági épületek	174	8.369	1.535
építőanyagok költsége	1.012	9.039	2.831
<i>Összesen</i>	<i>1.649</i>	<i>33.723</i>	<i>5.583</i>

A 13. századból fennmaradt adatokkal összehasonlítva jól látható, hogy a 14-15. században nagyságrenddel nagyobbak lettek az építkezésekre fordított költségek, s különösen a 14-15- század fordulója táján, a Német Lovagrend gazdasági és politikai hatalmának csúcspontján voltak igen magasak a kiadási tételek. Ekkor évi átlagban (1399-1409 között) több mint 3.000 márkát fordítottak a lovagok építkezésekre. A táblázat azonban nem tartalmazza a személyi kifizetéseket, az iparosok, fuvarosok stb. munkabérét, tehát a tényleges kiadási tételek még magasabbak voltak. E téren azonban - a források hiányossága miatt - nem rendelkezünk összesített adatokkal, tájékoztató jellegű példákat viszont említhetünk. 1410-ben például a königsbergi rendházban a kovácsmester évi fizetése 17, a téglakészítésért felelős mesternek pedig 22 márka volt.⁶⁷ Egy 1406. évi forrás szerint az építkezésekhez szerződtetett ácsok hetente 9 scotot (270 dénárt) kerestek, azaz évente átlagosan 4 márkát, akkor, ha élelmezésükről maguk gondoskodtak. Ha a munka időtartama alatt ellátásukat a lovagrend biztosította, heti fizetségük 6 scot volt.⁶⁸ A már említett Nikolaus Fellenstein építőmester 1400-ban teljes ellátást és 20 márka évi fizetést kapott.⁶⁹ Összehasonlításként érdemes megemlíteni, hogy a 14-15. század fordulóján a Német Lovagrend külkereskedelmi megbízottai évi keresete 15-30 márka között mozgott.⁷⁰ A keresetek vásárlóértékének viszonyítására, a korabeli árakra vonatkozóan ugyancsak rendelkezünk adatokkal. 1358-ban, de 30 évvel később, 1388-ban is Poroszországban például 6 dénárba került egy nadrág,⁷¹ a 15. század elején egy véka búza 83, egy véka rozs 69, egy véka árpa pedig 50,5 dénárt ért. Egy véka liszt 90 dénárba került. Az őrlési díj minden véka után 1 dénár volt.⁷² Egy csataló 6, egy igásló 2, egy jól tejelő tehén 1, egy disznó ára pedig 2/3 márka volt.⁷³ 1400-ban 1 Last hering 12 márkát ért.⁷⁴ Egy hajófontnyi (valamivel több mint egy mázsa) magyar vas 1,75 márkába került.⁷⁵ Egy tyúk 6, egy lúd 9 dénár volt.⁷⁶

A Jürgen Sarnowsky által készített táblázat sajnos nem tartalmazza a fuvarozási, szállítási költségeket sem, pontosabban nem tudjuk, hogy az építőanyagokra fordított összegekben benne foglaltattak-e a szállítási költségek vagy sem. Egy 1404. évi adat szerint például egy szállítóhajó bérlete két hónapra 13 márka 15 scotba került.⁷⁷ Az 1404. évi Gotland elleni katonai expedíció magas költségét (20.865 márka) - nem véletlenül - elsősorban a magas szállítási költségek okozták.⁷⁸ Ha a munkabérekkel és a szállítási költségekkel is kalkulálunk, 1400 táján az építkezésekre fordított kiadásokat 4.500-5.000 márka/év nagyságúra becsülhetjük. A lovagrend más kiadásaival összehasonlítva az építkezési költségek éves szinten tagadhatatlanul jelentős tételnek számítottak. 1399-1409 között például a központi kincstár 21.676 márkát fordított élelmiszerek, fűszerek, sör illetve bor vásárlására, azaz évi átlagban 210-220 márkát.⁷⁹ Textiliákra, ruhaneműkre ugyancsak az időszakban 4.120 márkát költöttek (41-42 márka/év)⁸⁰, a konventek egyéb szükségletei és fegyverei 28.412 márkába kerültek (2.841 márka/ év)⁸¹, az adminisztrációs és reprezentációs kiadások pedig 16.564 márkát tettek ki (165-170 márka/év).⁸²

Kérdés, hogy az építkezésekre fordított összeg a lovagrendi állam gazdaságának teljesítőképességéhez, valamint az állami bevételek nagyságrendjéhez képest soknak avagy kevésnek számított-e, hiszen az előbb felsorolt kiadási tételekkel összehasonlítva (talán a fegyverekre illetve egyéb eszközökre stb. fordított pénztől eltekintve) tagadhatatlanul magasabb költséget jelentett. Ennek megválaszolásához ismernünk kell a 14-15. század fordulóján a lovagrendi állam bevételi oldalát is. A következő táblázatban - a teljesség igénye nélkül - a Német Lovagrend 1400 körüli bevételeit tüntetjük fel.

<i>bevételi forrás</i>	<i>összeg (márkában)</i>
<i>földcenzus</i>	43.552 ⁸³
<i>gabonajáradék értékesítése</i>	8.085 ⁸⁴
<i>elismerési járadék és örpénz</i>	kb. 2.000 ⁸⁵
<i>kocsmacenzus</i>	kb. 1.400
<i>malomcenzus</i>	kb. 2.000 ⁸⁶
<i>pénzverés</i>	kb. 200-250 ⁸⁷
<i>komp- és révpénz</i>	kb. 400 ⁸⁸
<i>majorságok</i>	36.027 ⁸⁹
<i>magánkereskedelem</i>	26.000 ⁹⁰

A további bevételi források és bevételek (bíráskodás, adományok, hitelezés, pénzváltás stb.) felsorolásától eltekintve is figyelemre méltó, hogy a 14-15. század fordulójáról származó adatok tanúsága szerint a Német Lovagrend évi cenzusbevételének kb. 10-12%-át, magánkereskedelme jövedelmének 18-20%-át, vagy majorságaiból befolyó bevételeinek 13-14%-át fordította építkezésekre. Becsült összbevételét (megközelítőleg 120.000 márka/év) alapul véve az építkezési kiadások a kincstári bevétel ang több, mint 4 %-át tették ki. Mindebből az alábbi következtetések adódnak:

a.) A Német Lovagrend által építkezésekre fordított kiadásoknak a kincstári bevételekhez viszonyított relatíve alacsony értéke azt jelzi, hogy a késő középkor gazdasági környezetének változékonyságával szemben a lovagok hosszú távra kiszámíthatóan és finanszírozhatóan tervezték az építkezési kiadásokat, nem vállaltak aránytalanul nagy terheket.

b.) Az állami-földesúri bevételek 4-5%-ának tartós investálása építkezésekbe kétség kívül folyamatos konjunktúrát eredményezett az építési illetve ehhez kapcsolódó egyéb ágazatokban, kereskedelemben, s közvetve előmozdította a gazdaság egészének fejlődését. R. S. Lopez véleményével ellentétben a 14-15. századi lovagrendi adatok alapján azt mondhatjuk, hogy Poroszországban az építkezések, különösen a várépítések a gazdaság "húzóágazatának", "motorjának" szerepét töltötték be.

A lovagrendi állam gazdaságának teljesítőképességét és fejlettségét jól illusztrálja a szomszédos Lengyelországgal történő összehasonlítás. 1400 táján Poroszország lakóinak száma kb. 480-500.000 fő lehetett.⁹¹ Ez megközelítőleg Brandenburg népességének mértékével egyezett meg, Lengyelországnak viszont ekkoriban kb. 3 millió lakosa volt. A Német Lovagrend alattvalói mintegy 58.000 négyzetkilométer, Lengyelország népessége pedig kb. 210.000 négyzetkilométer területen oszlott meg. Ha a két ország területét, népességét

és cenzusbevételeit összehasonlítjuk, azt tapasztaljuk, hogy Poroszországban átlagosan 0,5 márka feletti összegű cenzus esett 1 négyzetkilométerre, Lengyelországban pedig csak 0,3 márka. Ez nem a lovagrendi állam súlyosabb adóztatásából, hanem mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi szempontból egyaránt fejlettebb, hatékonyabb gazdaságából adódott.⁹² A 15. század elején ugyanis a gazdasági fejlettség és a bevételek nagysága tekintetében a népsűrűség sokkal fontosabb tényező volt, mint a tényleges népességszám. A Visztula mentén, Kulmerland földjén például a népsűrűség a 20 fő/négyzetkilométer értéket is elérte.⁹³ Poroszországban a 15. század végén a városi lakosság az össznépesség 18%-át tette ki, ami háromszor magasabb volt, mint Lengyelországban.⁹⁴ Mindez - mai szóhasználatlálva - egy következetes, hosszú távra tervező gazdaságpolitika eredménye volt. A fennmaradt okleveles anyag szerint ugyanis a Német Lovagrend a kezdetektől a kereskedelem, a pénzforgalom és pénzgazdálkodás fejlődését szorgalmazta. Már a 13. századból számos adat utal a kereskedelem viszonylag gyors kibontakozására, földrajzi kiszélesedésére és fejlődésére. Az 1233. évi kulmi kiváltságlevél például szabad közlekedést és vásártartást biztosított Kulm és Thorn polgárainak.⁹⁵ 1238-ban Wladislaw, Kujávia hercege kedvező vámtételeket állapított meg a Német Lovagrend kereskedői számára.⁹⁶ 1242-ben Konrád mazóviai herceg vámmentességet biztosított a Poroszországból érkező kereskedőknek.⁹⁷ 1252-ben II. Sambor, Pommerellen hercege adott vámmentességet a kulmi polgároknak.⁹⁸ Egy évvel később Mindaugas, litván fejedelem szabad kereskedést biztosított a német kereskedőknek országában.⁹⁹ 1257-ben és 1263-ban a Szentszék (IV. Sándor és IV. Orbán pápák) is kereskedelmi kiváltságokban részesítette a lovagrendet.¹⁰⁰ Egy 1263. évi oklevélben a lovagrend és a thorni polgárok Visztulkán történő kereskedelmi hajózásáról esik szó.¹⁰¹ 1280-ban Thorn városának Lübeckhez írott levelében Flandriával kereskedő porosz üzletemberek szerepelnek.¹⁰² 1286-ban Kujávia hercege szabad átutazást biztosított országán keresztül a thorni kereskedőknek Ruténia irányába.¹⁰³ Konrad von Feuchtwangen nagymester 1295 táján I. Edward angol királyhoz írott levelében Angliával kereskedő poroszországi polgárokról tett említést.¹⁰⁴ Ugyanebben az esztendőben a dán király is garantálta országában a porosz kereskedők szabad közlekedését.¹⁰⁵ A példaként kiragadott s felsorolt adatok azt jelzik, hogy a 13-14. század fordulójára a Német Lovagrend kereskedelmi, gazdasági kapcsolatai már szerteágazóak, messzire nyúlóak voltak, olyannyira, hogy a 14. század első felében készült mediterrán portolánokon, térképeken már szerepeltek a porosz kikötők.¹⁰⁶ Erre a 14. századtól dinamikus fejlődő gazdasági és pénzügyi háttérre alapozva kezdődtek a lovagrend nagy téglavárépítkezései, melyek az építőanyagok beszerzése, szállítása, a nagy létszámú, szakképzett munkaerőszükséglet révén még inkább hozzájárultak a kereskedelmi, szállítási kapcsolatok megerősödéséhez, és nagymértékben előmozdították a kézműipar fejlődését. Összességében azt mondhatjuk, hogy tartós konjunktúrát teremtve a gazdasági növekedés "motorját" jelentették.

Jegyzetek:

1. N. J. G. Pounds: Európa történeti földrajza. Budapest, 1997., 201.
2. Endrei Walter: A középkor technikai forradalma. Budapest, 1978., 50.
3. R. Bruck : Friedrich der Weise als Förder der Kunst. Straßburg, 1903., 13.
4. R. S. Lopez : Economie et architecture medievales, cela aurait - il tue ceci? in: Annales, E. S. C. 7. (1952)
5. Endrei Walter : i.m. 50.
6. M. Arszynski : Das Bauwesen im Wirtschaftssystem des Deutschen Ordens in Preußen. in: U. Arnold (Hrsg): Zur Wirtschaftsentwicklung des Deutschen Ordens im Mittelalter. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 28.), Marburg, 1989., 163-179.
7. G. Dehio : Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler: Deutschordensland Preußen. bearb. v. E. Gall, B. Schmid, G. Tieman, München, 1952., 290 és 469.
8. Annalista Thorunensis. in: Scriptores rerum prussicarum. Tom. I-V., Hrsg. v. T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke, Leipzig, 1861-1874.,(a továbbiakban: SRP) itt: Tom. III., 58.
9. M. Biskup : Entwicklung des Netzes der altpreußischen Städte bis zur zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts. in: Acta Poloniae Historica, LIII. (1986), 9.
10. Vö. pl.: Annalista Thorunensis, in: SRP III., 58.: "Anno 1232 civitas Culmen edificata est circa Antiquum castrum" és Petri de Dusburg: Cronica terre Prussie (a továbbiakban Dusburg), in: SRP I., 56.: "Cum hiis peregrinis, dum venirent Thorun, frater Hermannus magister edificavit castrum et civitatem Colmensem anno domini MCCXXXII in eum locum, ubi nunc situm est castrum antiquum."
11. 1233. Marienwerder felépítése : Dusburg, SRP I., 56-57., Canonici Sambiensis Epitome Gestorum Prussie, SRP I., 280.
1234. Radim várának felépítése: Régebbi Olivai Krónika, SRP I., 677.,
1237. Elbing megalapítása: Dusburg, SRP I., 60., Relatio de Herman de Salza, SRP V., 160., Translatio et miracula sanctae Barbarae, SRP II., 403.
1239. Balga várának felépítése: Dusburg, SRP I., 62., Relatio de Herman de Salza, SRP V., 160.
12. M. Arszynski : Der Deutsche Orden als Bauherr und Kunstmäzen. in: Die Rolle der Ritterorden in der mittelalterlichen Kultur. Hrsg. v. Z. Nowak (Universitas Nicolai Copernici, Ordines militares. Colloquia Torunensia Historica III.), Torun, 1985. 148-150.
13. W. Henm : Mittelalterliche Burgen aus Lehm und Holz an der Weichsel (in den Kreisen Marienwerder, Stuhm und Rosenberg) in: Altpreußische Forschungen 10. H. 2. (1933), 217-221.
14. M. Arszynski : Der Deutsche Orden als Bauherr ... i.m. 149.
15. Preussisches Urkundenbuch Politische Abteilung Bd. I., Heft 1. Hrsg. R. Philippi, C. P. Woelky, Königsberg, 1882., Heft 2. Hrsg. A. Seraphin, Königsberg 1909. (a továbbiakban: PUB I., 1, 2.), itt: PUB I., 2. Nr. 173.
16. PUB I., 2., Nr. 174.
17. PUB I., 2., Nr. 329.
18. Neues Preussisches Urkundenbuch Bd. I-II., Hrsg. C. P. Woelky, H. Mendthal, Leipzig, 1891-1898., (a továbbiakban: NPUB), itt: NPUB II. Nr. 261.
19. M. Biskup : Die Fronpflichten der Zinsbauern im Ordensland Preußen in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts. in: Der Deutschordensstaat Preußen in der polnischen Geschichtsschreibung. Hrsg. U. Arnold, M. Biskup, Marburg, 1982, 237-239.
20. PUB I., 2., Nr. 195.
21. PUB I., 2., Nr. 233.
22. NPUB I., Nr. 48.

23. NPUB I., Nr. 77.
24. PUB I., 2., Nr. 731.
25. NPUB I., Nr. 79.
26. Urkunden-Buch der Stadt Lübeck, Hrsg. C. Wehrmann, Bd. III., (a továbbiakban: UBLb) Lübeck, 1871., Nr. 29.
27. *M. Arszynski* : Das Bauwesen ... i.m. 167.
28. *F. Mayer* : Der Wald in Preußen als Wirtschaftsraum Bd. I-II., Köln, 1960., itt: Bd. I., 371, és Bd. II. 51., 70., 81-85.
29. *K. Clasen-Sandt* : Zur Baugeschichte der Memelburgen Ragnit, Splitter und Tilsit. in: Prussia 29 (1931), 214.
30. Das große Ämterbuch des Deutschen Ordens, (a továbbiakban: GÄB) Hrsg. W. Ziesemer, Danzig, 1921., 37., 39., 46-48., Das Marienburger Treßlerbuch der Jahre 1399-1409, (a továbbiakban: TB) Hrsg. E. Joachim, Königsberg, 1896., 86., 213., 333., 337-338.
31. *W. Böhnke* : Der Binnenhandel des Deutschen Ordens in Preußen. in: Hansische Geschichtsblätter 80 (1962), 75-77., *C. Sattler* : Der Handel des Deutschen Ordens in Preußen zur Zeit seiner Blüte. in: Hansische Geschichtsblätter 3 (1877), 70.
32. *M. Foltz* : Geschichte des Danziger Stadthaushalts. Danzig, 1912., 24-26., TB 257.
33. *M. Arszynski* : Das Bauwesen ... i.m. 169-170., *A. Winnig* : Der Deutsche Ritterorden und seine Burgen. Leipzig, 1940., 69.
34. TB 48., 142., 209., 335., 364., 376., 503., *W. Ziesemer* : Wirtschaftsordnung des Elbinger Ordenshauses. in: Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia 24 (1923), 51.
35. *W. Ziesemer* : Wirtschaftsordnung ...i.m. 368.
36. Das Marienburger Ämterbuch, hg. W. Ziesemer, Danzig, 1916. (a továbbiakban: MÄB), 26-27
37. GÄB 705
38. *A. Winnig* : Der Deutsche Ritterorden und seine Burgen. Leipzig, 1940., 69.
39. TB 6-8.
40. TB 213-215.
41. Das Ausgabebuch des Marienburger Hauskomturs für die Jahre 1410-1420. hg. W. Ziesemer, Königsberg, 1911. (a továbbiakban: ABM), 110.
42. TB 192., 426-428.
43. A Német Lovagrend építkezéseihez kapcsolódó téglaelőállítás technikájáról és szervezetről bővebben ld. *M. Arszynski* : Technika i organizacja budownictwa ceglano w Prusachw koncu XIV i pierwszej polowie XV w. in: Studia z dziejów rzemysla i przemyslu 9 (1970), 14-16.
44. GÄB 23.
45. GÄB 591.
46. GÄB 705.
47. TB. 3., 11., 36., 248., 426., 595.
48. *F. Mayer* : Der Wald... i.m. II., 83.
49. TB 112.
50. Das große Zinsbuch des Deutschen Ordens. hg. P. G. Thielen, Marburg, 1958. (a továbbiakban: GZB), 47., 55., 65-67.
51. *N. J. G. Pounds* : Európa történeti földrajza ... i.m. 200.
52. TB 48-50.
53. *N. J. G. Pounds* : Európa történeti földrajza ... i.m. 201.
54. *M. Arszynski* : Das Bauwesen ... i.m. 172.
55. Erről bővebben ld: *B. Schmid* : Die Baumeister im Deutschordenslande Preußen. Halle, 1939.
56. TB. 66., 211., 203., 332., 497.

57. TB. 275.
58. TB. 66.
59. Die Statuten des deutschen Ordens nach den ältesten Handschriften. hg. M. Perlbach, (a továbbiakban: Statuten), Halle, 1890., 108., ill. Paul von Rusdorf nagymester 1427. évi rendelkezése: Acten der Ständetage Preußens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens. hg. M. Toeppen, (a továbbiakban: ASP), 5 Bde., Leipzig, 1878-1886., itt: ASP I., 500.
60. Statuten, 58.
61. Dusburg, SRP I., 192.
62. *M. Arszynski* : Das Bauwesen ... 174.
63. *A. Klein* : Die zentrale Finanzverwaltung im Deutschordensstaate Preußen am Anfang des XV. Jahrhunderts, nach dem Marienburger Treßlerbuch., Leipzig, 1904, 138-144.
64. Vö. pl. *H. N. Colvin* : Building Accounts of King Henry III., Oxford, 1971., *J. H. Harvey* : The mediaeval office of works. in: The Journal of the British Archeological Association III., vol. VI., London, 1941.
65. *M. Arszynski* : Das Bauwesen ... i.m. 176-177.
66. *J. Sarnowsky* : Die Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preußen (1382-1454), Köln, 1993., 352.
67. GÁB 13-14.
68. ASP I., Nr. 73.
69. TB. 66.
70. Die Handelsrechnungen des Deutschen Ordens, hg. C. Sattler (a továbbiakban: SHR), Leipzig, 1887., 145-148., 150., *E. Maschke* : Die Schächter und Lieger des Deutschen Ordens in Preußen. in: *E. Maschke*: Domus Hospitalis Theutonicorum (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 10.), Bonn-Godesberg, 1970., 90.
71. ASP I., Nr. 16. és 33.
72. ASP II., Nr. 166., *J. Sarnowsky* : Die Wirtschaftsführung ... i.m. 157.
73. Das Marienburger Konventsbuch der Jahre 1399-1412. hg. W. Ziesemer (a továbbiakban: MKB), Danzig, 1913. 60.
74. *W. Böhnke* : Der Binnenhandel des Deutschen Ordens in Preussen und seine Beziehung zum Aussenhandel um 1400. in: *Hansische Geschichtsblätter* 80 (1962), 51.
75. Uo. 51.
76. *C. Dewischeit* : Der Deutsche Orden in Preussen als Bauherr. Königsberg, 1899., 28.
77. TB. 377.
78. *F. Benninghoven* : Die Gotlandfeldzüge des Deutschen Ordens 1398-1408. in: *Zeitschrift für Ostforschung* 13 (1964), 464-465.
79. *J. Sarnowsky* Die Wirtschaftsführung ... i.m. 335.
80. Uo. 339.
81. Uo. 343. és 400.
82. Uo. 375.
83. Uo. 189.
84. Uo. 194.
85. Uo. 191.
86. A kocsmák és malmok utáni bevételekre együttesen GZB 38-39. és Das Zinsbuch des Hauses Marienburg, hg. W. Ziesemer (a továbbiakban: MZB), Marienburg, 1910., 21-24.
87. *J. Sarnowsky* : Die Quellen für die angebliche Münzstätte des Deutschen Ordens auf der Marienburg in der Zeit um 1400. Mit einem Nachtrag zur Edition des Treßlerbuchs. in: *Zeitschrift für Ostforschung* 38 (1987), 351.

88. *J. Sarnowsky* : Die Wirtschaftsführung... i.m. 206.
89. *B. Jähmig* : Zur Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preußen vornehmlich vom 13. bis zum frühen Jahrhundert. in: Zur Wirtschaftsentwicklung des Deutschen Ordens im Mittelalter. hg. U. Arnold, (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 38.), Marburg, 1989., 136.
90. *H. Samsonowicz* : Untersuchungen über das Danziger Bürgerkapital in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhundert. Weimar, 1969., 31. és 37.
91. *M. Biskup* : Rozwój gospodarki czynszowej i utrwalenie ustroju stanowego na Pomorzu Wschodnim pod rządami krzyżackimi (1310-1466). in: Historia Pomorza, ed. G. Labuda, I/1., Poznan, 1969, 668.
92. *H. Samsonowicz* : Der Deutsche Orden als Wirtschaftsmacht des Ostseeraums.in: Zur Wirtschaftsentwicklung des Deutschen Ordens im Mittelalter, hg. U. Arnold (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 38), Marburg, 1989., 107-108.
93. *M. Biskup* : Rozwój gospodarki ... i.m. 668.
94. *H. Samsonowicz* : Liczba i wielkosc miast poznego sredniowiecza Polski. in: Kwartalnik Historyczny 86, H. 4. (1979), 917.
95. PUB I. 1., Nr. 105.
96. Hansisches Urkundenbuch, Bde. 1-8., bearb. K. Kunze, W. Stein, K. Höhlbaum, H. G. v. Rundstedt (a továbbiakban: HUB), Halle, Leipzig, Weimar, 1876-1939., itt: HUB I., Nr. 291.
97. HUB I., Nr. 326.
98. HUB I., Nr. 430.
99. HUB I., Nr. 467.
100. PUB I. 2., Nr. 22. és Nr. 210.
101. HUB I., Nr. 588.
102. HUB I., Nr. 864.
103. HUB I., Nr. 1106.
104. HUB I., Nr. 1119.
105. HUB I., Nr. 1180.
106. *M. M. du Jordin* : Európa és a tenger, Budapest, 1996., 81.

László Pószán

**Castle-building and economy in the Late-Middle Ages
in the documents of the Teutonic Order of Knights in the 14-15th centuries**

The article, based on documents from the Teutonic Order — one of the greatest stimulators of construction — in the 14-15th centuries, examines the correlation and interaction between castle-building and economy in the Order. It tries to answer the question whether the expensive and lengthy constructions in Prussia contributed to economic development or, just on the contrary, accompanying the seasonal uncertainties of agriculture their, sometimes decade-long, duration exhausted contemporary economy, resulting in liquidity crisis. It also compares the sums spent on construction and treasury incomes at the zenith of the Order's material and political power in around 1400. It comes to the conclusion that, on a yearly basis, only four percent of treasury incomes was spent on construction. From this the following conclusion could be drawn: firstly, even if the disorderly medieval economic environment is taken into account the Teutonic Order did not take on a disproportionate burden when financing constructions. Secondly, recurring investment of four to five percent of treasury incomes in construction brought about steady manufacturing and commercial growth which contributed to the development of the country's economy.

KISS GERGELY

Jogbiztosítás a pécsváradi bencés monostorban a 12-13. században Adalékok a magyarországi exemptio történetéhez

E tanulmány a pécsváradi bencés monostor jogbiztosítási törekvéseit kívánja röviden összefoglalni, s ennek tanulságait hasznosítani a magyarországi exemptio története egy pillanatképeinek felvillantásában. E tanulmányban elsőként a ma ismert oklevél létrejöttének körülményeit vizsgáljuk, ezt követően pedig ennek összefüggéseit a jogbiztosítás egyes területeivel.

A pécsváradi bencés monostor ún. alapítólevele már régebben hosszú vitákat váltott ki. Az ezekben a vitákban kikristályosodott eredmények ismeretében ma már általában elfogadott, hogy a pécsváradi „alapítólevél”, mai formájában többszörösen interpolált, kétes hitelű oklevél.¹

Tartalmi szempontból önmagában gyanút keltő a túlon túl gazdag adományok sora, amely ha hiteles lenne, Pécsváradot alapításakor gazdagabbnak kellene tekintenünk, mint amilyen Pannonhalma volt a 11. század végén.² Az adományok felsorolása is inkább összegző jellegű, a többszöri adományozás eredményének tekinthető létrejötté, hiszen a ma ismert oklevél nemcsak I. István adományait sorolja fel, hanem Damaszló, I. László, ill. II. Béla által a monostornak juttatott javakat is, gondosan elkülönítve.

A ma ismert „alapítólevél” szövege ellen formai szempontból is több kifogás emelhető, hiszen az oklevelek egymás után következő részei ebben az oklevélben nem az általánosan megszokott sorrendben követik egymást. A birtokok összeírását egy beékelt rész követi, amely zömmel egyházi kiváltságokról szól. Mindemellet ez a rész is megemlékezik birtokokról és jövedelmekről. Ezt követi az egyházi ruházatok, kincsek és a szerkönyvek leírása. Ezután áll Damaszló herceg, I. László és II. Béla adományait megörökítő rész. Végül következik az I. István-féle oklevél befejezése (sanctio, poena), a megerősítés és a dátumsor. Külön érdekesség, hogy I. István megerősítő signuma sem a neki megfelelő részben kapott helyet, hanem II. Béla adománya és a befejező rész kezdete között. Az oklevél dátumsora is zavaros, szerkezete eltér az általános gyakorlattól, és így tovább.

Az oklevél valójában nagyon keveset árul el magáról az alapításról, sokkal inkább összeíró jellegű, számba veszi azokat a javakat és jogokat; amelyeket a 13. század első feléig szerzett meg a monostor. Az oklevél létrejöttét, tehát nem az alapítás ténye indokolja, hanem a számvetés, jogbiztosítás kényszere, s ebből következőleg nem annyira alapítólevél, mint szerzett (és vélt) birtokokat, ill. jogokat *összeíró oklevél*.

I. A ma ismert „alapítólevél” keletkezése

Iménti megállapításunkból természetszerű feladat az oklevél legalább hozzávetőleges keletkezési idejének meghatározása. Az első lépés nyilvánvalóan az alapítás tényét rögzítő oklevél rekonstruálása kell legyen. Ám a pécsváradi eredeti alapítólevél (vagyis az az eredeti oklevél, amely az alapítás tényét rögzíthette, ill. az adományozó I. István által biztosított birtokokat és jogokat tüntette fel) tartalmának megállapítása rendkívül nehéz, mivel ez az oklevél eredetiben nem áll rendelkezésre, ma már csak későbbi, átdolgozott változatait ismerjük.

A feltételezhető eredeti oklevél más oklevelekkel együtt II. Géza király uralkodása idején a monostor levéltárát ért tűzvész nyomán megsemmisült.³ A király 1158-ban az alapítólevelet átírta, mivel a pécsváradi apát nem sokkal korábban az akkor még létező eredetiről készült másolatot (exemplar) bemutatta a király előtt.⁴ Ezt, a már 1158-ban kelt átíró oklevelet írta át 1323-ban Károly Róbert⁵, amelyet szintén átírt IX. Bonifác pápa 1403-ban.⁶ Az 1158-as II. Géza-féle oklevelet átírták még külön-külön II. András 1228-ban⁷, IV. László 1274-ben⁸, I. (Nagy) Lajos 1379-ben.⁹ Külön leszármazást követ Károly Róbert egy másik átírata 1329-ből (amely Zsigmond király átíratában ismert),¹⁰ mivel az nem az 1158-as oklevelet írja át, hanem az I. István-féle oklevelet jelöli meg forrásaként. Ebből a kissé szövevényes szöveghagyományból is kitűnik, hogy az 1158. évi átíró oklevélbe foglalt ún. „alapítólevelet” elsőként II. András 1228-ban kelt hiteles oklevele tartalmazza, vagyis az „eredeti”, I. István által adott alapítólevél átdolgozására 1228 előtt került sor.

Ennél nehezebb feladat a terminus post quem időpontjának megállapítása. Kiindulópontunk az 1158. évi oklevél szövege lehet, amely sokat elárul II. Géza megerősítő oklevele kiállításának körülményeiről. A megerősítést megelőzően ugyanis egy másik ügyből kifolyólag az akkori apát, Ganfredus, illetve annak utódja Turros fia, Péter bemutatta I. István oklevelét a királynak. A király pedig mivel a tűzvész előtt kevéssel meggyőződött I. István alapítólevele (és más oklevél-ek) eredetiségéről, elpusztulásuk után hozzájárult a korábbi oklevelek megújításához. A hamisítás körülményei szempontjából nem érdektelen megvizsgálni, milyen korábbi ügy volt ez.

Az 1158-ban kelt oklevél szerint a pécsváradi apát nem sokkal előbb perben állott a pécsi püspökkel és káptalannal a Szent Péter és a Mindenszentek kápolnák, 12 falu, valamint a vendégek és a monostor határain belül birtokos nemesek és nem nemesek tizede miatt. Az ügy az esztergomi érsek elé, mint a két egyházi intézmény rendes bírása elé került.¹¹ Az oklevélből azonban nem derül ki, miként végződött a per. Valószínű – mint erre a későbbiekben részletesen is kitérünk –, hogy a pécsváradi apátnak sikerült jogait e 12 falu tizede tekintetében (vagyis birtokai egy részén) megvédenie. Az oklevél átdolgozásának ideje tehát ennél későbbre tehető.

A következő adat, amely segítségünkre lehet az „alapítólevél” átdolgozása idejének meghatározásában, a pécsváradi apát, Hysi és két hetényi serviens között kialakult pert lezáró oklevél 1212-ből.¹² Az apát a két serviens-t megfosztotta hetényi birtokaiktól, mivel azok egy bizonyos szolgálatot nem teljesítettek és ki akarták magukat vonni az apát uralma alól. Az esztergomi érsek a pert a két hetényi serviens javára döntötte el, kinyilvánította,

hogy felettük az apátnak nincs joghatósága, birtokaikat visszaadatta. Úgy tűnik, hogy e kérdés égető problémát jelentett a pécsvárad apát számára, hiszen éppen az ilyen elemek apáti joghatóságban való megtartásáról igyekezett már intézkedni az "alapítólevél".

Az 1158. évi átiratot megelőző események, ill. ez utóbbi per lefolyásából és következményeiből világosan látszik, hogy az az oklevélszöveg, amelyet 1228-ban II. András II. Géza oklevele gyanánt írt át, nem lehet azonos sem az eredeti I. István-féle oklevéllel, sem annak 1158. évi átiratával, hanem egy interpolált oklevél. Az átdolgozásra a 13. század első felében került sor, mégpedig mindenképpen 1212-1228 között. Az eddig elmondottakat figyelembe véve tehát, a ma ismert oklevél szöveg többszöri beavatkozás eredményeként jött létre. I. István eredeti oklevele mellett Pécsvárad számára adományokai biztosított Damaszló herceg, I. László, ill. II. Béla király. Az adományokat rögzítő oklevelek, miként I. István eredeti alapítólevele is, sajnos elveszettek az említett tűzvészben.¹³ Ezeket az eredetileg különálló okleveleket immár egybeszerkesztve írta át II. Géza 1158-ban. Ezt az átíró oklevelet dolgozták át utóbb a 13. század elején Pécsváradon, most már beleszerkesztve új és régi jogigényeket.

II. Jogbiztosítási törekvések a pécsvárad "alapítólevél" szövegében

Az alábbiakban arra keressük a választ, hogy a pécsvárad monostor mai formájában ismert ún. "alapítólevele" milyen jogbiztosítási törekvésekre utal. Ennek vizsgálatához elsőként azt kell áttekintnünk, hogy milyen birtokokat és jogokat nyert el a monostor az "alapítólevél" révén.

A pécsvárad "alapítólevél" ma ismert állapotában a következőket juttatja a monostornak¹⁴:

I. Az ún. I. István által adományozott birtokok, ill. jogok

1. Szolgálónépek, birtokok, jövedelmek:

– a monostor védelmére 200 fegyveres, 12, az apátot a király látogatására kísérő lovas, 156 lovas szolga, 409 lóval és szekérrel szolgáló személy, 110 szőlőműves, 36 földműves, 12 méhész, 20 vassal adozó személy, 50 halász, 10 kézműves, 6 edénykészítő, 12 esztergályos, 9 molnár, 10 szakács, 3 fazekas, 6 tímár, 5 pristaldus (poroszló), 5 aranyműves, 8 ács, 3 molnár, 13 juhász, 3 lovas, 3 kanász, 3 szolga a vendégek ellátására, 4 betegápoló, 5 harangozó, 6 fürdőszolga; összesen 1116 mansio, 41 faluban;

– 41 birtok megnevezése: *Fonsol, Chomur, Zumba, Zaczard (Szekszárd), Ylsan, Batatue, Kulkedy, Daluch, Chouas, Velente, Zeyk, Zeru, Bobort, Nodoyca, Gyos, Nougrad, Gurumbona, Scedluc, Nyuig, Zylag, Pol, Sunlow, Zamtow, Mykuse, Vorost bucaozu, Kulchoud, Heten, Varkun, Kuesty, Bely s'z', Suene, Hirig, Kouas sede, Vrmandy, Hethen, Mortun, Perecud, Berkust, Scholad, Hagmasker, Neuyg*

– két hetivásár jövedelme: egyik Szent Péter egyháza mellett, a másik az alsó falurészben

– sójövdelem

– a szabadok dénárjainak harmada a monostor birtokán élő idegenektől

- a monostor birtokába tartozó erdők jövedelme, disznók, nádasok adója
- kiegészítő állat-adományok: 120 ló, 84 tehén, 1464 juh, 137 sertés, 92 kecske;

2. Egyéb engedmények, adományok:

- a monostor határain belül malmot, halastavat létesíteni az apát engedélye nélkül tilos
- a szerzetesek műhelyei körüli vízvezeték adománya
- azok a nemes és nem nemes birtokosok, akik utóbb birtokaikat István király adományának mondanák, ingóságaikkal kiűzhetők
- egyházi kincsek;

3. Egyházjogi engedmények:

- apostoli beleegyezéssel és megerősítéssel az említett népek, felsorolt birtokok, ill. a monostor területe alá eső minden birtok tizedelési joga
- apostoli hatalom közvetítésével (engedélyével) a monostor apátja általában egyedül az esztergomi érsek zsinatán köteles megjelenni
- mindazonáltal az apát a megerősítést és a felszentelést vagy a megyéspüspöktől vagy bármely más püspöktől, mindenféle ellentmondás nélkül kéri, szerzeteseit magasabb rendekre ekképp bocsátja
- az apát püspök módjára mitrát, szandált gyűrűt viselhet ünnepi alkalomra az udvarban, püspöki összejövetelen, ill. bármely más helyre szabadon elmehet és misézhet
- az apát megkap két királyi kápolnát tartozékaival, nevezetesen a Szent Péter kápolnát, és Fehéregyházát, e kápolnában az apát által kinevezett papok lássák el az ott élő népeknek a szolgálatot
- a krizmát és a szent oltárokat bármely érsek vagy püspök kiadni tartozik
- lelkiekben ítélkezésre és rendelkezésre a monostor népei felett az esztergomi érsek és az apát jogosultak, világi ügyekben, vérontás esetén kívül, egyedül az apát illetékes;

II. Damaszló herceg adományai:

- *Marcum, Fegwernuk* birtokok; egy ezüst tábla Szent Benedek oltárára, egy ezüst utioltár;

III. I. László adományai:

- 200 mansio 5 birtokon: *Begey, Zamar, Bocha, Drawa, Medwys*; két vásár jövedelme;

IV. II. Béla adományai:

- Tolnai vásárvám és három szőlőbirtok.¹⁵

Az "alapítólevél" szövegében megtalálható birtokadományoknak, ill. jogoknak illetően csoportosítását maga az oklevél szövege jelöli ki, világosan elkülöníthetőek az egyes adományozók által juttatott adományok, jogok. Fell kell hívnunk azonban a figyelmet arra az erőteljes szándékra, amely a birtokadományok zöme mellett a jogi kiváltságok körének egészét Szent István nevéhez kapcsolja, s ezáltal már az alapítás idejétől élvezettnek állítja be azokat (I. 1-3.).

Az "alapítólevél"-ben megfogalmazott jogok alapvetően két területre terjednek ki, nevezetesen a monostor birtokaira és népeire vonatkozó joghatóságra, illetve egyházi jogi kiváltságokra. A jogbiztosításnak ez a két területe azonban nem választható szét teljesen egymástól, mint azt az alábbiakban látni fogjuk.

A pécsvárad apátok számára – mint minden más egyházi birtokos számára – alapvető cél volt a jól szervezett, lehetőleg egybefüggő nagybirtok kialakítása. Ha térképre vetítjük az "alapítólevél" által megnevezett birtokokat, elég szabályosnak mondható birtokeloszlást találunk. E feladatot már korábban elvégezte Gállos Ferenc, az ő eredményeire támaszkodhatunk a pécsvárad egyházi nagybirtok képének megrajzolásában. Ezek szerint Pécsvárad "alapítólevél" szerint felvett birtokainak nagyobbik része a monostor szűkebb környezetében helyezkedik el, két csoportban: részint Pécsvárad közvetlen közelében, részint Babarc környezetében.¹⁶ Ezt követik az ún. határbirtokok és a szórt birtokok.¹⁷ Ezt a fajta szóródást egyébként már Szentpétery is szóvá tette az alapítólevél vizsgálatakor.¹⁸ A monostor birtoklástörténetéből tudjuk, hogy a legnagyobb változások elsősorban ezeket a határos, ill. szórt birtokokat érték. Míg a két központi birtoktest közötti területen Pécsvárad új birtokokat szerez a 11-13 században, addig a 13. századtól egyre intenzívebb a szélső, szórt birtokok elvesztése. Egy részük teljesen elveszett a monostor számára, más birtokok – főképp a 13. század második felétől – külső tulajdonos kezébe kerültek eladás, bérbeadás útján.¹⁹ A monostor belső, nevezhetjük úgy is törzsbirtokai, viszont ezzel ellentétes módon egységesedni látszanak a joghatóság, birtokjog szempontjából.

Úgy tűnik, hogy a monostor eredetileg kevésbé zárt, szórtabb jellegű birtokszerkezetét annak köszönhette a kezdeti időkben, hogy az itt élő szerzetesek térítési, egyházszervezői feladatokat is elláttak, amelyre konkrét adatunk is van a nagyobb Gellért legendából.²⁰ Ismert jelenség, hogy egy-egy plébániatemplom adott esetben településképző tényező lehet. Minden valószínűség szerint Pécsvárad esetében is e jelenséggel találkozunk. Maga Pécsvárad település kialakulásában is alapvető szerepet játszott az a két kápolna (Szent Péter, Mindenszentek), ill. Fehéregyháza, amelyekre az okleveles források utalnak. Míg a Szent Péter kápolna Pécsvárad település arculatának kialakulásában éreztette hatását, addig pl. Fehéregyháza a birtokterület egy másik részén töltött be hasonló funkciót. Az apátok, szerzetesek térítő tevékenységére egyértelműen utal Damaszló herceg utioltár adománya²¹. Ilyen jellegű adományról a későbbiekben már nem hallunk. Térítői, egyházszervezői tevékenységük jelentős lehetett, ha az első esztergomi zsinatnak kifejezetten tiltania kellett a szerzetesek térítői tevékenységét.²²

Előző gondolatunkhoz visszatérve, egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy e korai, vélhetően leginkább a XI. században megmutatkozó térítési tevékenység révén, a monostor plébániaegyházain keresztül egy lazább szerkezetű birtoktest felett bírt uralommal. Birtokain már korán és intenzív módon bekapcsolódott a jól jövedelmező és a térségre jellemző szőlőgazdálkodásba, s bortermelésbe.²³ Erre utal az, hogy az apát birtokain feltehetően nagyobb számú hospes népesség jelent meg, több periódusban. Jelenlétiük elsőként éppen az 1158. évi oklevélben hagyott nyomot, hiszen az oklevél az ő tizedükről is megemlékezik. Az apáthoz hasonlóan az apátság szolgálatában álló, birtokkal rendelkező népesség (nemes jobbágyp, ill. földművelő paraszti népesség) is igyekezett részt venni ebben a folyamatban.

Ezzel úgy vélem a kérdés lényegéhez értünk, hiszen a XIII. század első felétől nagyon markánsan jelentkeznek mind a betelepült hospesek, mind a szolgálattal terhelt "nemes" és "nem nemes" birtokos népesség függetlenedési, ill. jogaik védelmét célzó törekvése. Ennek háttérében nyilván az áll, hogy az apátok igyekeztek egyre intenzívebb módon kihasználni a bortermelés jövedelmező gazdasági előnyeit. Ezzel összefüggésben, mivel az eredetileg lazább szerkezetű birtokállomány távolabbi elemei kikerülni látszottak az apát birtokából, talán azért, mert igazgatását képtelen volt megoldani, figyelme inkább a nagyjából egy tagból álló központi birtokokra tevődött át, s ezen birtokok fölött hatalmát igyekezett tovább erősíteni, szorosabbra vonni. Ez azzal járt, hogy az apát most már egy zárt, szinte egyetlen vonallal körbehatárolható birtok és az ott élő népesség egésze feletti joghatóság kialakítására törekedett.

Az előbbieken felvázolt elgondolásunkat több adat is támogatni látszik. Az első, melyre az alapítólevél datálásánál már utaltunk – a Hysi apátot és két hetényi szervienst szembeállító per – éles fényt vet a szolgálattal tartozó birtokos népesség függetlenedési törekvéseire. Az említett két fél között 1212-re hosszú per alakult ki. Egyrésztől Hysi apát azt állította, hogy Sala fia Farkas és Jakab a pécsváradi monostor jobbágyai, a monostornak (közelebről meg nem határozott) szolgálattal tartoznak.²⁴ Mivel pedig ezt az apát szerint nem teljesítik, megfosztotta őket birtokaiktól. A másik fél, Farkas és Jakab avval védekeztek, hogy ők nem a monostor jobbágyai, hanem királyi serviensek, így nem tartoznak a monostor s az apát fennhatósága alá. A per az esztergomi érsek elé került, aki megvizsgálva az ügyet a két serviens javára döntött, az apátot pedig elmarasztalta, ill. kötelezte, hogy az elvett hetényi birtokokat adja vissza Farkasnak és Jakabnak, ezen felül fizessen nekik pénzbeli kártérítést. Az apát erre úgy tűnik nem volt hajlandó, s mivel az érsek által kezdeményezett ötszöri perbehívás ellenére sem jelent meg, az érsek Farkast és Jakabot felmentette az apát vádjai alól, s megerősítette szabadságukat, birtokaikat visszaadta.²⁵ Az apátnak tehát nem sikerült bizonyítania, hogy Farkas és Jakab valóban a monostor szolgálattal tartozó jobbágyai lettek volna. Ellenben ha fenti azonosításunk megállja a helyét²⁶, akkor az "alapítólevél"-ben az apát számára e réteg felett biztosított általános joghatóság éppen az ilyen – az 1212. évi perben jól megfogható – törekvéseket kívánta megakadályozni, azáltal pl., hogy eltiltotta azt a lehetőséget, hogy Istvántól származónak állítsák be birtokaikat, s ezáltal lazítsanak kötelezkeiken.²⁷ Úgy tűnik a pécsváradi apát sikerrel járt, hiszen ilyen jellegű ügyről a továbbiakban nincs tudomásunk.²⁸

Az alapítólevél nem csak egy-egy réteg felett próbálta megerősíteni az apát joghatóságát, hanem arra törekedett, hogy az minden birtoka és népe fölé kiterjedjen. Ebből következőleg kerültek be bizonyos egyházi kiváltságok az alapítólevélbe, amelyek az egyedül túl általános jelleggel is megfogalmazták, mintegy körülbástyázták joghatósági igényeit.

Erre jó példa egy az alábbi, már röviden említett eset. Az 1158-ban kelt oklevél szerint a pécsváradi apát nem sokkal előbb perben állott a pécsi püspökkel a Szent Péter és a Mindenszentek kápolnák, 12 falu (*Heten, Vrmand, Swena, Daluc, Lykitow, Vélente, Berbest, Sumlw, Mortun, Neugrad, Sceduluc, Gurrumbona*) tizede, valamint a vendégek és a monostor határain belül birtokos nemesek és nem nemesek tizede miatt. Az ügy az esztergomi érsek

elé, mint a két egyházi intézmény rendes bírása elé került. Az oklevélből azonban nem derül ki, miként végződött a per. Feltehető, hogy a pécsváradi apát sikerrel járt jogai biztosításában, bár egy későbbi, 1294-ben kelt oklevél szerint a pécsi káptalannak tizedjoga volt 12, a pécsváradi monostorhoz tartozó faluban.²⁹ Az ebben az oklevélben említett Nagyfalú azonban távol esik a pécsváradi monostor említett birtokaitól.³⁰ A pécsi káptalan megjegyzése szerint Nagyfalú gabona- és szőlőtizede a káptalant illeti régtől fogva *várad* *dézsma*kése miatt, amely a pécsváradi monostor 12 falujának tizedjövedelmét jelenti. Vagyis 12 olyan pécsváradi birtokról van szó, amelyek beékelődnek a pécsi káptalan birtokai közé, tizedüikkel a pécsi káptalannak tartoznak. Az 1158. évi oklevélben felsorolt 12 birtok közül *Heten, Vrmand, Lykitow, Sumlw, Mortun, Neugrad* esetében okleveles adat van arra nézve, hogy a pécsváradi monostor birtokai voltak,³¹ a többi, részben nem azonosítható birtok is vélhetőleg a monostoré volt, hiszen az ún. "alapítólevél" egy kivételével (*Lykitow*) az összes előbb említett falu nevét a monostor birtokaként tünteti fel.³² Felsorolásuk azonban pusztán birtokjogi célokat szolgált. Úgy tűnik, hogy az "alapítólevél" átdolgozása itt arra irányult, hogy a monostor minden birtokára (így e 12 vitás birtokra is) kiterjedő tizedszedési jogot tüntesse fel az alapítás korabeli állapotnak. Éppen ezért az "alapítólevélben" már azt foglalták bele, hogy a monostor minden felsorolt népe felett, ill. minden birtokán szedhet tizedet, s ebből következőleg e 12, a birtokösszeírásban majdnem hiánytalanul elősorolt birtokon is.³³ A pécsi püspök, Anthim aki az 1158-as átírást megelőzően e falvak tizede ügyében perben állt a pécsváradi apáttal, maga is megerősíti az 1158. évi átírást, szerepel annak tanúi között.³⁴ Úgy tűnik tehát, hogy a 12 falu feletti tizedszedési jog élő valóság volt már a XII. század közepén is, míg a monostor minden birtokára kiterjedő tizedjogot az "alapítólevél" hozta meg a XIII. század első felének végén.

Emellett az alapítólevél felsorol számos egyházjogi kiváltságot, melyeket az előbbieken már csoportosítva felsoroltunk. Ezeket áttekintve két lényeges elem körvonalazható:

1. függetlenség a megyéspüspök joghatóságától, alárendeltség az esztergomi érseknek,
2. püspöki jelleg elnyerése,

Az első elem célja, értelme a monostor nyugodt életének megteremtése, az általánosan ismert *exemptio* egyik legfontosabb eleme. Azon általános szabály alól jelentett egyedi kivételt (privilegium) kiváltság gyanánt, amely a szerzeteseket a püspök hatalma alá rendelte, a 451. évi khalkedóni zsinat 4. kánonja szerint. Bizonyos esetekben az adott kolostor minden közbeeső fórum nélkül közvetlen pápai joghatóság alá került, *nullo mediante*, ezért ezeket a kolostorokat *nullius* kolostoroknak nevezték. Pécsvárad esetében ez nem állt fenn, exemptiója nem volt teljes ilyen értelemben. Mindazonáltal a legfontosabb elemeket tartalmazta, mint az apátválasztás szabadságát, a püspök (megyéspüspök) csak megerősíti és felszenteli a szerzetesek által választott (!) apátot, ill. a szerzetesek egyházi rendre való felszentelését az apátnak tőle kell kérnie. Ez sem korlátlan azonban, mert ellenkezése esetén más püspökhöz is folyamodhatnak. A püspök a monostor belső ügyeiben nem ítélni, rendelkezhet. Ide vonhatunk még egy elemet is: a monostor birtokában álló két kápolna világi papi személyzetét az apát nevezi ki. Valószínű, hogy utóbb már több kápolnára, plébániára kiterjedt e kiváltság, hiszen a XIV. században a monostor több exemptus plébániával is rendelkezik.³⁵

A másik elem a kifejezetten püspöki tiszthez és joghatósághoz hasonló kiváltságok elnyerése, jelesül a tizedszedés és egyes pontificalia-k viselésének joga. Az első érdekessége az, hogy a tizedszedés jogának megadásával egy sajátos joghatósági terület jön létre. Az apátnak, pontificaliakban joga van útközben misézni, melynek valós voltára felidézhetjük a Domoszló herceg utioltár adományát. Mindeme kiváltságok lényege véleményünk szerint abban áll, hogy a monostor apátja maga is gyakorolhat bizonyos püspöki jogokat, s ez nagy mértékben alkalmas arra, hogy a monostor megerősítse joghatóságát birtokai, ill. népei felett.

Térjünk vissza röviden itt a szövegahagyományozás kérdéséhez. A felsorolt átiratok között megemlítettünk egyet, mely lényegesen különbözik a többitől, nevezetesen Károly Róbert 1329. évi átiró oklevelét. Különlegessége abban áll, hogy előadása szerint I. István eredeti oklevelét írja át. Valóban hiányoznak belőle lényeges részek, mint a birtokösszeírás, stb. Összességében egy olyan, önmagában is teljes oklevéllel van dolgunk, amely szinte csak egyházzogi kiváltságok bizonyítására szorítkozik. Ugyanakkor szövegezése arra utal, hogy a hosszabb – 1228-ban megerősített – oklevél szövegéből készült.³⁶ Elkészítésének nyilvánvalóan konkrét oka volt, biztosítani kívánta azokat az egyházzogi kiváltságokat, melyeket ugyan az ún. “alapítólevél” hosszabb szövege is tartalmazott, mégis a megyéspüspök részéről vélhetőleg leginkább támadott rész maradt. Konkrét ügyről sajnos nincsenek értesüléseink, elképzelhető, hogy a XIII. század második felében, a XIV. század elején újabb viták támadhattak a püspökkel. Annyi talán megállapítható, hogy az apát törekvése – legalábbis részben – sikerrel járhatott, mivel pl. a két említett kápolnát, mint a monostor exemptus plébániáit találjuk meg a pápai tizedjegyzékekben.³⁷

A jogbiztosítási törekvések az “alapítólevél” elkészülte után sem tekinthetők lezártak. Erre jó példa az apát és a pécsváradi hospesek között kialakult vita a XIII. század második felében. A pécsváradi monostorra vonatkozó forrásokban több alkalommal szerepelnek a pécsváradi hospesek, akik fölött az apát szintén igyekezett megerősíteni joghatóságát. Törekvése ebben az esetben arra irányult, hogy a hospeseket Pécsvárad szerényebb lehetőségekkel, jogokkal bíró rétegeihez közelítse. Ez azonban úgy tűnik kevés sikert hozott. Egy, a korábbi hospeseket követő újabb feltehetően Pécsről betelepülő népesség vert gyökeret magán Pécsváradon (Novo Pech – Új Pécs). Az újonnan érkezettek szabad, megüresedett telkekre is települtek, saját településrésziük mellett. Az apát igyekezett őket olyan joghatóság alá vonni, mint a nem hospes réteget. Ennek egyik sarokpontja volt, hogy igyekezett megakadályozni, hogy e népességnek saját bírója legyen. 1258-1259-ben a hospesek függetlenedési törekvése sikerrel járt hiszen elnyerték a saját bíró választásának lehetőségét, vagyis az apát elismerte különállásukat. A per eredményeként rögzítették emellett telepük határait házról házra, utcáról utcára. Ennek ára azonban az volt, hogy a hospesek által megszerezni vágyott két vásári jövedelem az apát kezén maradt.³⁸ Az eset külön érdekessége az, hogy, a hospesek jogaik védelme érdekében éppen II. András egy állítólagos privilegiumára hivatkoztak. Úgy tűnik, hogy a pécsváradi hospesekkel való viszony csak a XIII. század második felétől vált feszültté, amikor az apát kísérletet tett jogaik korlátozására. Ennek tudható be, hogy a megelőző időben készült “alapítólevél”-ben külön nem találkozunk velük.

Végül röviden ki kell térnünk arra is, milyen minták állhattak a pécsváradi “alapítólevél” készítői előtt. Az eddigi kutatás több alkalommal is felvetette már, hogy a ma

ismert oklevél más, részben ismert, részben ismeretlen okleveles, ill. esetlegesen elbeszélő források alapján készült.³⁹ Az, hogy mai állapotát az 1212-1228 közötti időben nyerte el, nem zárja ki annak lehetőségét, hogy egyes részei már korábban léteztek. Az egyes formulás részekre ható más források részletes bemutatásától most el kell tekintenünk, figyelmünket inkább a tartalmi rész mintái felé fordítjuk.

Ebben a tekintetben nagyon erőteljes gyanú alakulhat ki, hogy a minták mögött Pannonhalma monostorának jogbiztosító tevékenységét kell látnunk. A pécsváradi és a pannonhalmi alapítólevél között sok hasonlóság mutatható ki szövegszerűen a formulás részekben.⁴⁰ Ezen túlmenően, a pannonhalmi kiváltságok között több is akad, amely szinte majdnem szó szerint megfelel a pécsváradiaknak. Pannonhalma mintát adhatott, annál is inkább, mert már a XII. század második felében, de jórészt a XIII. század első felében Pannonhalma nagy hangsúlyt fektetett jogainak biztosítására. Különösen igaz ez két apátra, Similisre és Urosra. A monostor okleveles anyagát, oklevéltárát (*Liber Ruber*) ekkor alapozták meg. Ennek háttérében első helyen a somogyi tizedek ügye állt mindig. Ehhez való jogukat biztosító okleveleik egy jelentős része a pápaságtól származott, jelentős azon oklevelek száma, melyekben egy-egy pápa összeírta Pannonhalma jogait, esetleg átírta és megerősítette. Az ilyen pápai oklevelek a XII. század második felétől egyre gyakrabban jelennek meg, azzal összefüggésben, hogy egyre nagyobb számban volt szükséges bizonyító erejű okiratra. Bennük találjuk meg a pécsváradi "alapítólevél" egyházi kiváltságainak majdnem szó szerinti kifejezését, ill. különböző tartalmi mintákat. Elsőként II. Paszkál írta át Pannonhalma oklevelét, amely a pécsváradival megegyező egyházi kiváltságokat biztosított Pannonhalmának az apátválasztásra, a szerzetesek egyházi rendekre való felszentelésére, chrisma-ra, szent olajokra vonatkozólag. Megvan benne a püspök eltiltása a monostoron belüli misézéstől (az apát engedélye nélkül), megerősíti a tizedszedési jogot is, hasonlóképpen, mint azt a pécsváradi "alapítólevél"-ben olvassuk.⁴¹ Elsőként III. Sándor 1175. évi megerősítő oklevele tartalmazza mindazon elemeket, melyek a pécsváradi oklevélben is megtalálhatók. A pápa oklevelében új elem a *privilegium protectionis*, a pápai oltalom kiváltságának kifejezése, amely azonban Pécsváradon nem hagyott nyomot. A pápa oklevele, miután megerősíti II. Paszkál bulláját, új elemként említi a püspöki jelvények (mitra, pásztorbot, gyűrű) használatának jogát.⁴² Ugyanezen pápa 1181. évi bullája megerősíti az előző bullákat, s csak a cassinói közösséget teszi hozzá új elemként.⁴³ Ugyanezeket ismétli meg átírásában III. Orbán pápa is 1187-ben.⁴⁴ III. Kelemen 1189-es bullája azonban sokkalta visszafogottabb, számos kiváltságot nem tüntet fel.⁴⁵ 1216-ban III. Orbán pápa, nem sokkal azután, hogy II. András 1213-ben átírta I. István eredeti oklevelét,⁴⁶ összefoglalta Pannonhalma jogait, átírva elődei okleveleit.⁴⁷ Ugyanígy járt el III. Honorius 1225-ben,⁴⁸ és IX. Gergely 1232-ben.⁴⁹ Úgy tűnik tehát, hogy III. Sándor 1175. évi bulláját követően már létezett a minta. A pécsváradi "alapítólevél" hamisítója megkereshette az alkalmas részeket az egyes oklevelekben, s alkalmazni tudta saját munkájában. Mivel pedig Pécsvárad részére – úgy tűnik – nem készült pápai oklevél, kedvező lehetőséget teremtett a pápai engedélyre és hozzájárulásra való hivatkozással emelje be ezeket a jogokat Pécsváradra. A XIII. század elején, első felében igen intenzív volt a kapcsolat Pannonhalma és Pécsvárad

között, pécsváradi szerzetesek nagyon is rendszeresen megfordultak ott. 1215-ben a pécsváradi apát kapott megbízatást másokkal, hogy a pannonhalmi apátság és a somogyvári kolostor közötti perben, a somogyi tizedek tárgyában.⁵⁰ Megfordultak Veszprémben⁵¹ de a legtöbb időt mégiscsak Pannonhalmán, főleg a somogyi tizedek ügyében töltöttek el. Különböző ügyekben szálltak még ki, így 1222-ben Göncöl spalatói érsek és Uros pannonhalmi apát egyezségének voltak a tanúi,⁵² 1225-ben III. Honorius kérésére, hiteleshelyi tevékenységet folytatnak.⁵³ A pécsváradi apát is jelen van akkor amikor Uros Pannonhalma talán legkiválóbb apátja összefoglalja apátsága (első) húsz évének eseményeit, eredményeit.⁵⁴ Végül felhívjuk a figyelmet arra, hogy az 1215. évi lateráni zsinaton megfogalmazott bencés reform magyarországi érvényesítésében igen nagy szerep jutott Pécsváradnak. A földvári apáttal együtt a pápától nyert megbízatásuk a rendi káptalan összehívására szól Madocsa mellett.⁵⁵ Érdekes továbbá, hogy a pannonhalmi monostor szolgálónépei kötelezettségeinek rendezésekor (1226 körül) Pécsvárad az egyik minta Somogyvár és Szekszárd mellett.⁵⁶ A sort még hosszan lehetne folytatni, az azonban már a fentiekből is jól kitűnik, hogy alapvetően sokféle és intenzív kapcsolat alakult ki Pécsvárad és Pannonhalma között, a XIII. század első felében, s ezen keresztül a pécsváradi "alapítólevél" hamisítója gazdag forrásanyagból tudott dolgozni, válogatni.

Összegezve tehát azt mondhatjuk, hogy a pécsváradi monostor jogbiztosító törekvéseinek három jelentősebb fázisa mutatható ki. Az első, a II. Géza-féle megerősítő oklevél idejével zárul, ekkora már bizonyosan bírta birtokai egy részén (12 faluban) az apát a tizedszedési jogot. A második, minőségben legjelentősebb állomás az "alapítólevél" megalkotása (átdolgozása) volt, amely egyfelől meglévő jogok biztosítására irányult, másfelől határozott jogigényeket fejezett ki. Az első csoportba sorolhatjuk a birtokokra, szerkönyvekre vonatkozó részeket, melyek I. István, Damaszló herceg, I. László és II. Béla adományait tartalmazta. A második csoportba tartoztak többek között a Pannonhalma közvetítette egyházjogi kiváltságok, melyek részleges exemptiót biztosítottak, ill. ezen keresztül megerősítették az apát joghatóságát birtokai és népei felett. Végül a század második felében a pécsváradi hospesek joghatóság alá vonási kísérletének lehettünk tanúi.

Hivatkozott irodalom, rövidítések:

AO = *Anjou-kori Oklevéltár*. Documenta res hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia 1301-1387 preside Julio Kristó adiuvantibus Ladislao Blazovich, Geisa Érszegi, Francisco Makk. t. VII. 1323. Szerk. Blazovich László-Gácsi Lajos. Budapest-Szeged. 1991.

ÁUO = *Wenzel Gusztáv: Árpádkori új okmánytár*. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus I-XII. Bp. 1860-1874.

DHA = *Diplomata Hungariae Antiquissima edendo operi praefuit Gregorius Györffy*. Volumen I 1000-1131. Budapestini 1992.

Fejér CD = *Fejér Georgius: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I-XI*. Budae, 1829-1844.

Gállos 1960 = *Gállos F: Vázlatok Pécsvárad kialakulásának és középkori mezővárosi fejlődésének történetéből*. In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1960. 159-183.

Gállos 1975 = *Gállos Ferenc: Tanulmányok Pécsvárad középkori történetéhez*. Sajtó alá rendezte

- Gállos Orsolya. In: Dunántúli dolgozatok 8. (1975).
- Gállos 1988 = Gállos Ferenc–Gállos Orsolya: *Fejezetek Pécsvárad történetéből*. In: Dunántúli dolgozatok (C) Történettudományi sorozat. (1988).
- Györffy 1966 = Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I.* Bp. 1966.
- Mon. eccl. Strig. = *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. Strigonii. I-II. Ed.: Knauz, Ferdinandus, 1874-1882.
- Mon. Vat. = *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*. Vatikáni magyar okirattár. Ser. I. Tom. I-VI. Budapestini. 1887-1891.
- SRH = *Scriptores rerum hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Edendo operi Emericus Szentpétery. Budapestini. 1938.
- Szentpétery: *Reg. Arp.* = *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Ed. Szentpétery, E. I-II/1. Budapest. 1923.
- Szentpétery-Borsa: *Reg. Arp.* = *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. Tom IV/ vol. 2-4. Manuscriptis Emerici Szentpétery adhibitis et completis critice digessit Iván Borsa. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II/2-4. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk.: Borsa Iván. Bp. 1961-1987.
- Szentpétery 1918 = Szentpétery Imre: *Szent István király pécsváradai és pécsi alapítólevele*. In: *Értekezések a történeti tudományok köréből* XXIV/10. Bp. 1918. 1-64.
- Závodszy 1904 = Závodszy Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Bp. 1904.
- ZSO = *Zsigmondkori oklevéltár I.* 1387-1399. Összeállította: Mályusz Elemér. Bp. 1961.

Jegyzetek:

1. *DHA nr. 12. 72-80.*; A kérdés gazdag irodalmából kiemelhető: Szentpétery 1918. 1-64, különösen 1-12.; *DHA 67-72* (Györffy Gy. véleménye) ismertetve a korábbi véleményeket.
2. Pannonhalmára ld.: I. László összeírását: *DHA nr. 100. 299-301.*; További jellegzetes gyanús tartalmi elemek a pécsváradai oklevélben: a malmok, halastavak létesítésének eltöltése az apát engedélye nélkül valószínűleg szintén az alapítás utáni, későbbi események, folyamatok hatásának tulajdonítható. A nemesek és nem nemesek *jövőbeli törekvése* az apátsági birtokon belüli birtokaik Istvántól eredő adományként való feltüntetésére valamely, az alapítás korát követő időszak konkrét esetének tükröztetése az oklevélben. Külön kiemelhető a pápai beleegyezés és megerősítés említése, amely feltehetően éppen az ilyen pápai megerősítések hiányát igyekezett pótolni, biztos jogi hátteret adni a kifejezett egyházi jogi kiváltságoknak.
3. "[...] *Nam capella sancti Benedicti, in honorem sancti Johannis Baptiste consecrata, ipsa videlicet camera est incensa, et sanctissimi Stephani regis aliud privilegium magnum, sigilli sui munimine roboratum et apostolica auctoritate confirmatum, secundum quoque privilegium ducis Damazlai, tertium privilegium pii Ladizlai regis, quartum privilegium secundi Bele regis, Alni ducis filii, cum aliis rebus ecclesiasticis, [...]*" IX. Bonifác átiró oklevele, 1403. VI. 9. amely szó szerint átirja Károly Róbert 1323. évi oklevelét, mely ugyanígy átirta II. Géza 1158. évi oklevelét, s benne I. István oklevelét. *Mon. Vat. Hung. I/4. 573.*; Szentpétery: *Reg. Arp. I. nr. 93.*
4. "[...] *Tanta itaque clade facta predictus Abbas Ganfredus mortis debitum persolvit, successor cuius scilicet Petrus Abbas, filius comitis Turil (sic!), prememorata privilegiorum exemplaria meo omniumque primatum conspectui restaurandum deportavit [...]*" *Mon. Vat. I/4. 574.*
5. *AO. VII. nr. 252. 119.* A regesztában szereplő 1258-as évszám természetesen 1158.
6. *Mon. Vat. Hung. I/4. 572-581 IX.* Bonifác oklevele tehát tartalmazza az 1323., 1158., 1015. (?) évi oklevelek szó szerinti átirását.

7. Szentpétery: *Reg. Arp. I. nr. 446.; Fejér CD III/2. 128-129.*
8. Szentpétery-Borsa: *Reg. Arp. II/2-3. nr. 2492.; Fejér CD V/2. 172-174.*
9. *Df 237 539.*
10. *Df 248 997, Szentpétery 1918. 22-24.; 1329: Fejér CD VIII/3. 350-352; 1399: ZsO. 1. nr. 5879., Fejér CD X/2 656-657.*
11. “[...] *nam proximo preterito anno causam predicti Abbatis Ganfredi et Quinqueecclesiensis Episcopi Antimii eiusque Capituli ob capellas in honore beati Petri Omniumque Sanctorum et decimam duodecim villarum scilicet Heten, Vrmand, Swena, Daluc, Likytowt, Velente, Berbest (sic!), Sumlw, Mortun, Neugrad, Scedluc, Gurrumbona insuper et decimas hospitem aliorumque nobilium sive innobilium infra metas predicti monasterii possessiones habentium, ex consensu utriusque partis discutere et diffinire rogatus cum Archiepiscopo Strigonensi, qui iudex est utriusque ecclesie ordinarius, et cum eis supramemoratis, illustribus episcopis equanimitè iuri consentientibus, determinavimus, tunc supradicta combusta privilegia diligenter inspecta dictis exemplaribus concordaverunt [...]” Mon. Vat. I/4. 574.*
12. *DI 89 244. = ÁUO VI. nr. 217. 355-356.*
13. II. Géza oklevele két helyen is egyes oklevelek gyanánt emlékezik meg I. István, Damaszló herceg, I. László és II. Béla adományait rögzítő oklevelekről: “[...] *et sanctissimi Stephani regis aliud privilegium magnum, sigilli sui munimine roboratum et apostolica auctoritate confirmatum, secundum quoque privilegium ducis Damazlai, tertium privilegium pii Ladizlai regis, quartum privilegium secundi Bele regis, Almi ducis filii [...]; [...] Series predictorum hec (sic!) privilegiorum combustorum [...]” Mon. Vat. I/4. 573, 574.*
14. Az alábbiakban elkülönítettük a ma ismert oklevél szövegéből az egyes adományozókhoz tartozó részeket, ill. ezek fajtáit. A neveket az eredeti alakban közöltük. A felsorolásban külön csoportosítottuk az egyházi kiváltságokat.
15. *DHA. nr. 12. 72-79. Vö.: Gállos 1988. 47-48., Györffy 1966. 364.*
16. Gállos Ferenc véleménye szerint az “alapítólevélben” határleírás nélkül szereplő birtokok között kell keresni legvalószínűbben az eredeti, I. István által adományozott birtokokat (szám szerint 26-ot), míg a fáluhattárral, határleírással szereplő birtokok későbbi adományoknak tekintendők, s éppen az alapítólevél hivatott szentistváni eredetüket bizonyítani. *Gállos 1960. 162.; Gállos 1988. 41-43., 44-45.*
17. *Gállos 1988. 41-42.*
18. *Szentpétery 1918. 14-15.*
19. *Gállos 1960 164-165.*
20. *SRH II. 493.*
21. “*Dux quoque Damazlaus exceptis prescriptis idem decoravit atque ditavit monasterium: scilicet tabula argentea ante altare Sancti Benedicti et altari argenteo ad viam...” DHA nr. 12. 77.*
22. I. esztergomi zs. XXII. (*Závodszy 1904. 200.*); XXXV, XXXVI (*Závodszy 1904. 201.*);
23. Sokatmondó ebből a szempontból az “alapítólevél” egyik megjegyzése, mely szerint a monostorhoz tartozik 110 szőlőműves szemben 36 földművessel. *DHA nr. 12. 72-73. Vö.: Gállos 1960. 161.; 163-166.; Gállos 1988. 43.*
24. E két személy minden valószínűség szerint abból a saját birtokokkal rendelkező rétegből való, amelyet az “alapítólevél”-ben a monostor határain belül birtokló nemesként jelölnek meg (“*nobiles autem sive ignobiles infra terre ipsius monasterii circumscriptionem possessiones habentes ...*”). *DHA. nr. 12. 72.*). Szolgálatuk feltehetően a monostorhoz rendelt 200 lovas katonai szolgálat lehetett, vagyis az alapítólevél szerint I. Istvántól a monostorhoz rendelt 200 lovas katonai utódai lehettek ők. “*Liberis scilicet ducentibus militibus, quos sub talem redigimus miliciam, ut si forte aliqua regione suboriatur sedicio, ad monasterii armata manu concurrant custodiam, ...*” *DHA. nr. 12. 76.*

25. *DI 89 244: ÁUO VI. nr. 217. 355-356.: "Johannes Dei gracia sancte Strigonensis ecclesie archiepiscopus omnibus ad quos littere presentes pervenerint in perpetuum. [...] Hinc est, quod cum dominus noster A[ndreas] illustris rex Hungarie nobis iniunxisset, ut Farcasio filio Sela et eius nepoti Jacobo filio Cosma, plenam de Hysi Waradiensi abbate super iniuria sibi illata iusticiam faceremus, sicut ordo exhigit iudicarius, partibus terminum prefiximus competentem; qui cum in nostra die constituto essent presencia constituti, Farcasius et Jacobus proposuerunt, quod abbas ipsos omnibus rebus in villa, qui dicitur Hetin, contra iusticiam spoliasset; abbas autem respondit, quod idem Farcasius et Jacobus iobagiones essent ecclesie Waradyensis et quia a servicio ecclesie se volebant subtrahere, ut ipsos in servicio ecclesie retineret, ne per contumacionem alienarentur ab ecclesia, ipsa bona detineret. Idem autem Marcellus decanus verbo capituli, et iobagiones Chot, Chuda, Zadur asserebant. Ad hoc Farcasius et Jacobus responderunt, quod liberi et servientes regis essent, nec aliquo servicio ecclesie tenerentur; et per multos sue cognacionis liberos et servientes regis id se probaturos asserebant, et ad hoc probandum per testes ydoneos terminum postulabant. Quibus precepimus, ut se esse liberos et servientes regis cognatorum suorum testimonio comprobarent, et ad ducendos testes terminum eisdem prefiximus competentem. Die autem prefixo viros nobiles ad intencionem suam probandam Farcasius et Jacobus produxerunt; testes igitur recepimus et eorum dicta precipimus reservari. Cum autem spoliatis inuste per restitutionis sit beneficium succurrendum abbati precepimus, ut ea que a dictis Farcasio et Jacobo abstulerat, ipsis restituere non differat. Interim autem utroque pars composuit sub hoc fama, quod abbas et capitulum et dicti iobagiones, quia falsa ipsos impecierant, a lite cessarent et eis terram eorum in dicta villa Heten ad duo aratra cum Liugeribus pinguis terre, III vineas, II molendina, V prata, III silulas et II antra restituerent, Farcasius vero Jacobus pecuniam, quam ultra possessiones scriptas petebant, se in presencia capituli de Sacsard et aliorum plurimorum nunquam requisituros promiserunt. Deinde pristaldus noster Bethlem canonicus Dymisiensis utrique parti terminum prefixit, quo se nostro conspectui presentarent; die autem prefixo Farcasius et Jacobus in nostra constituti presencia adversam partem expectaverunt; qui cum non venisset, pristaldo precepimus, ut parti que non venit, terminum prefigeret competentem; que cum primo, secundo, tercio, quarto, quinto citata non venisset, cognoscentes iusticiam dictorum Farcasij et Jacobi, ipsos ab impetitione abbatis, capituli et iobagionum absolvimus et liberos esse pronuntiavimus, precipientes pristaldo nostro possessiones prescriptas restitui, et eis sub discretorum virorum testimonium assignari.*
26. *Ld. a 24. jz.!*
27. *"Nobiles autem sive ignobiles infra terre ipsius monasterii circumscripcionem possessiones habentes, si post temporum curricula ex donatione nostra [sc. ex donatione regis Stephani] obtinuisse dixerint, et contumelia affecti ecclesie contrarii vel eius populo extiterint, cum rebus mobilibus expellantur... Quod si abbatis imperio non recesserint, potestas regis ablati rebus omnibus crudeliter expellat, ne palliata iniquitas in monasterii pululet excidium..."* *DHA. nr. 12. 76.*
28. *Vö.: Gállos 1975. 11., 38-39.; Gállos 1988. 18-19.*
29. *A pécsi káptalan bizonyosságve arról hogy Kökényes nembeli Mykud bán Nagyfaluban bírt bizonyos földeket, melyeket Gyula mesternek és Péternek, Miklós fiainak elzálogosított. Az oklevél vonatkozó része:"[...] Hoc eciam exprimentes declaramus, quod decimacio frugum et vini huius totalis ville Nogfolu et sepedicte porcionis terrarum inpignoratarum nostra est, nobisque, id est capitulo Quinqueeclensi devoluta ab antiquo occasione et ratione cultelli nostri Varadiensis vocati, scilicet pro decimis, quas nobis debebant duodecim ville monasterii Varadiensis."* *ÁUO XII. nr. 450. 555. Vö.: Gállos Ferenc, véleménye szerint ugyanis "a pécsváradi apát 1157-ben szerezte meg a pécsi püspöktől és a káptalantól a papi tizedszedést a maga területének egy részén."* *Gállos 1960. 165.*

30. Nagyfalu Siklós mellett található, míg a 12 nevesített falu közül az azonosíthatatlan fekvésűeket leszámítva legtöbbjük Pécsvárad közelében helyezkedett el. Vö.: Györffy 1966. 345., Gállos 1988. 47-48.
31. *DI 47 743 [1292-1297 k.]* minden esetben: “*nobilis iobbagio monasterii Waradiensis...*” kitétellel. Vö.: Györffy 1966. 316-317.; 336.; 339.; 349.; 352-353.; 379.
32. “*Octava Daluch ... decima nominatur Velente ... sextadecima Nougrad nominatur ... septimadecima Gurumbona nominatur ... octavadecima Scedluc ... vicesimasecunda Sunlow ... vicesimaseptima Heten ... tricesimaprima Suene ... tricesimaquarta Vrmandy (tricesimaquinta Hethen) tricesimasexta Mortun ... tricesimaoctava Berkust...*” *DHA. nr. 12. 73-75.*
33. “*Preterea ex consensu et confirmatione auctoritatis apostolice non solum prescripti populi, verum eciam omnium infra terre ipsius monasterii circumscriptionem possessiones habencium decimacionibus curavimus preditare.*” *DHA nr. 12. 75.*
34. “[...]Proinde ego Geysa ecclesiarum profectui congratulans, dilapidationi vero atque detrimento compatiens consilio et consensu meorum principium, scilicet Matini (sic!) Archiepiscopi, Mykonis, Luce, Absolonis, Antimii, Walterii et ceterorum Episcoporum existentium ... hoc restaurari feci privilegium ... nam proximo preterito anno causam predicti Abbatis Ganfredi et Quinqueecclesiensis Episcopi Antimii eiusque capituli ... Huius renovationis privilegii testes sunt predicti Epsicopi...” *Mon. Vat. I/4. 574.*
35. Az 1332-1337. közötti pápai tizedjegyzékek több alkalommal említenek Pécsváradhoz tartozó plébániaegyházakban szolgálatot teljesítő világi papokat, ami összefüggésbe hozható az oklevélben említett királyi kápolnákra vonatkozó kiváltsággal, mely szerint a két kápolna világi papjait az apát választhatja meg, s nevezi ki. “*Item eodem anno supradicto a sacerdotes Waradiensis solverunt. Primo de civitate / Beke sacerdos Omnium Sanctorum ... / Item Andreas sacerdos Omnium Sanctorum... / Item Paulus de S. Petro... / Item Stephanus de Feyrhaz...*” *Mon. Vat. I/1. 283.*; “*Item nota, quod sacerdotes abbacie Waradyensis in archidiaconatu de Barana solverunt / Primo Gregorius sacerdos de Kach... / Item Nor [!] sacerdos de Babarch... / Item Johannes sacerdos de Hechen... / Item Johannes et Beke sacerdotes Omnium Sanctorum ... / Item Johannes abbas Omnium Sanctorum iuxta Vkur...*” *Mon. Vat. I/1. 294.*; “*Solutio secunda abbacie Waradyensis quarti anni ... / Steohanus de Alba Ecclesia... / Item Paulus Sancti Petri de Waradyno... / Item Beke et Andreas Omnium Sanctorum de Waradyno...*” *Mon. Vat. I/1. 316.*
36. *Szentpétery 1918. 20-29. Szövege: uo. 22-24.*
37. *Ld. 33. jz., ill. Gállos 1960. 173.*
38. Az 1259. évi oklevélben IV. Béla megerősíti Benedek, esztergomi érsek ítéletét (1258) a pécsvárad apát (Beatus) és a novo pech-i hospesek közötti perben Olaszfalva és 8 mansio hovartartozása ügyében. *Mon. eccl. Strig. I. 453.; Fejér CD IV/2. 490-493.; Szentpétery: Reg. Arp. I nr. 1205.; Gállos 1975. 39.*
39. *DHA 72. (Györffy György)*
40. Erre már korábban Szentpétery rámutatott: *Szentpétery 1918. 18., 29-37; ill. DHA 68-69. (Györffy György)*
41. *PRT I. Oklevéltár nr. 3. 592-593.*
42. *PRT I. Oklevéltár nr. 18 606-608.*
43. *PRT I. Oklevéltár nr. 21. 610-611.*
44. *PRT I. Oklevéltár nr. 24. 612-613.*
45. *PRT I. Oklevéltár nr. 25. 613-614.*
46. *PRT I. Oklevéltár nr. 39. 625-626.*
47. *PRT I. Oklevéltár nr. 53. 640-642.*
48. *PRT I. Oklevéltár nr. 80. 670.*

49. *PRT I. Oklevéltár* nr. 125. 709-710.; nr. 127. 711.
50. *PRT I. Oklevéltár* nr. 46. 632-633.
51. *PRT I. Oklevéltár* nr. 56. 644.
52. *PRT I. Oklevéltár* nr. 70. 656.
53. *PRT I. Oklevéltár* nr. 77. 667.
54. *PRT I. Oklevéltár* nr. 91. 680-681.
55. *PRT I. Oklevéltár* nr. 76. 663-666.
56. *PRT I. Oklevéltár* nr. 89. 679.

Gergely Kiss

The Privileges of the Benedictine Monastery of Pécsvárad in the 12th-13th Centuries. Contributions to the Question of 'Exemptio' in Medieval Hungary

The study focuses on one of the most challenging periods of the history of the Benedictine monastery of Pécsvárad. The 12th and 13th centuries have been selected as an epoch in which the monastery aspired to obtain several cumulative legal claims.

We take our starting point from the view that the founding document dated back to 1015 is not the original diploma but the conscription of various privileges and a set of legal claims.

The revision of the original document could possibly happen between the years of 1158-1228, but the most plausible period of interpolation fell between 1212 and 1228. The study enquires into the question of the nature of the privileges including economic and ecclesiastic immunities alike. Among the latter ones the most important were those providing for the free election of the abbot, his ordination and touching upon the question of excommunication etc. The paper also tries to identify the models used by the monks of the monastery to build up their legal claims.

LÉVAI BÉLA

A böszörményi erődítés és kastély

Hajdúböszörmény történeti óvárosától, a mai belvárostól északra, a Nánási út és a Dorogi út között van egy délnyugat felől északkeleti irányba vezető utca, amelyet az 1920-as években *Vár utcának* neveztek el. Ennek a keleti oldalán nyílik a *Domb utca*, amely a Vár utcát a Dorogi úttal köti össze. H. Fekete Péter a *Hajdúböszörmény helyneveinek adattára* című könyvében az említett utcákról azt írja, hogy mindkettő 1929-ben kapta a nevét. A Vár utcáról megállapítja, hogy a "régi 'várda' nevét őrzi", a Domb utcáról pedig azt írja, hogy "a másfél századdal korábban lehordott várdomb mellett keletkezett."¹ Arról azonban, hogy mikor épült a böszörményi "várda", ki építtette, milyen volt a szerkezete és milyen szerepet játszott a középkori Böszörmény történetében, ez ideig sem ő, sem mások nem írtak.

A böszörményi erődítés és kastély építése idején, az 1460-as évek elején a debreceni uradalom, amelyhez akkor Böszörmény is tartozott, a Hunyadi család tulajdona volt. Az építkezés (*labores et edificia dicti fortalicii et castelli*) feltehetően az immár második éve uralkodó Mátyás király vagy talán az édesanyja, Szilágyi Erzsébet utasítására történt.² Nem volt véletlen az építkezés helyszínének a kiválasztása. Az óvárosból kivezető Dorogi út nyugati oldalán, a belső árkon kívül jókora homokdomb emelkedett. Mivel a természet adta magaslat egy fontos nemzetközi kereskedelmi és hadi út, a tiszántúli *Nagy út* mentén helyezkedett el, korábban is jelentős *vámszedőhely* (*teloneum*) lehetett. (Az Árpád-korban az iszlám vallású *böszörmények kereskedelemmel és különösképpen pénzügyletekkel* foglalkoztak, közülük kerültek ki a királyi *vámszedők* és kincstári *kamarabérlők*.)³ Az útról (*publica via*) szó van abban a határperben is, amely 1332-ben folyt Zeleméry Mihály és a Zelemértől északra fekvő Salamon falu birtokosai, János és Jakab (Sándor fiai) között a két falu pontos határának megállapítását illetően. A határ igazolása *Debrecenből a Tisza felé (Tokaj irányába) vezető országút* mellett emelkedő *Nagy-halomnál* [nem a mai Széchenyi-halomnál, hanem a tőle délre fekvő *Határ-halomnál*] kezdődött.⁴ 1415-ben a Nagy utat mint a Böszörmény birtokról Debrecen mezővárosba vezető országutat (*stratam publicam de possessione Bezermen ad oppidum Debrecen dirigentem*) említik a szentgyörgyi-zeleméri határjárás során.⁵

Ennek a Nagy útnak a magyarországi szakaszán olyan fontos települések, kereskedővárosok sorakoztak, mint *Kevevár, Haram, Érdsonlyó, Temesvár, Arad, Tamáshida, Várad, Berekböszörmény, Debrecen, Nánás, Tokaj, Vizsoly, Kassa, Eperjes* és

Bártfa. A Konstantinápolyt Danziggal (Gdańsk) összekötő – Böszörményen is áthaladó – nemzetközi útról a *Korai magyar történeti lexikon*ban a következőket olvashatjuk: “A luxuscikknek számító fűszer keletről jutott az országba, mivel a 11–12. században a levantei út egyik ága Konstantinápolyból Magyarországon át vezetett észak felé. A levantei közvetítő kereskedelembe magyarországi kereskedők is bekapcsolódtak, akiknek a Konstantinápolyból Magyarországra vezető útvonal melletti bizánci városokban telephelyeik voltak.”⁶ A böszörményi vámoló hely fontosságára utal több királyi intézkedés. Amikor Zsigmond király 1411-ben Debrecen minden tartozékával együtt Lazarevics István rác despotának adományozta, Lazarevicshez került Böszörmény mezőváros is a vámjával együtt.⁷ 1433-ban Zsigmond figyelmeztette Lazarevics utódját, Brankovics Györgyöt, hogy a vámszedői Debrecenben és Böszörményben ne vegyenek el pénzt vagy árut a bártfai kereskedőktől, mint eddig tették, mert Bártfa város polgárait vámentesség illeti meg.⁸ 1462. március 11-én kiadott oklevelében Szilágyi Erzsébet is utasítja a Debrecenben és Böszörményben szolgáló vámtisztjeit (*tributarios in oppidis Debrecen et Bezermen*), hogy a bártfai kereskedőktől ne szedjenek vámot.⁹

Nem Böszörmény volt az egyetlen település vidékünkön, ahol az erődítés a belvároson kívül, az ólas-kertes övezetben épült fel. A *Földvár* pl. Szoboszlón is az óvároson kívül, az alföldi magyar városok külső- vagy huszárváranak megfelelő szérús kertség területén állt. A belváros tulajdonképpeni erődítménye mindkét városban (de Hadházon is) a *templomerőd* volt.¹⁰

Takács Sándor kutatásai szerint a középkori megerősített helyek háromfélék lehetnek, úgymint várak (*castra*), kastélyok (*castella*) és végül kisebb erődítések, vigyázó házak (*fortalitia*).¹¹ Az 1470-es évekig a vár és a kastély közötti különbség az erődítés mértékétől függött. “A kastélynak lehet védhető tornya, de sem kerítőfala, sem árka, mert ez már a vár jellemzője.”¹² A kutatók körében máig sincs összhang a középkori erődítések típusainak megítélésében. Balogh Jolán szerint a magyar *vár* szónak a latinban a *castellum* szó felel meg. Példákat is idéz: “[Mátyás] a Tatra hegyei alatt építtetett várat (unum castellum sub alpibus in locis aptis...); “A Rozgonyiak ... Kisszebenben várat (castellum) építenek...”¹³ Böszörményben a kastélynak (*castellum*) nevezett építmény a dombon épült, a kissé szabálytalan kör alakú erődítés (*fortalitium*) pedig, amely mély árokból, töltésből és vastag tölgyfákból ácsolt gerenda-palánkból állhatott, a kastélyt (udvarházat) és a hozzá tartozó gazdasági épületeket (raktárat, istállókat stb.) vette körül és védte ellenséges támadások esetén. A böszörményihez hasonló várak a középkorban többféle funkciót betöltő építmények voltak. A már említett *vámszedés*en kívül alkalmanként fontossá vált *hadi* szerepük is, a *fortalitiumok* (katonai erősségek) határozott védelmi céllal épültek. Másfelől azonban *uralmi székhely* szerepet tölthettek be mind gazdasági, mind közigazgatási-bíráskodási értelemben, de az épületei *lakóhelyül* is szolgáltak.

A böszörményi erődítést, amelynek az átmérője kb. 150-160 méter volt, az 1450-es évek végén, vagy az 1460. év legelején kezdték el építeni. A Hunyadiak itteni udvarbírója és számtartója (officiális) *Mezőgyáni Mihály* és *Uhrík János* volt. Mátyás király 1460. november 11-én Eperjesen kelt leveléből az derül ki, hogy ők irányították az erődítés és a kastély építését is. (Balogh Jolán idézett könyvében a latin *officialis* szót ‘építési tiszt’-nek fordítja.)

A munkálatok előrehaladtával a bőszi erdőben már valószínűleg nem találtak elegendő alkalmas faanyagot az építkezéshez vagy a tégláégetéshez. Ezt abból sejtjük, hogy Mezőgyáni Mihályék, valamint tisztartóik és familiárisaik – jogtalanul – a Bőszihez közel fekvő Szentgyörgy mezőváros lakosait és Várday István jobbágyait kényszerítették arra, hogy tölgyerdejükből vágják ki a megfelelő fákat és szállítsák Bőszi-be, az építkezés helyszínére. Amikor Szentgyörgy földesura, Várday István kalocsai érsek, Mátyás király későbbi titkos kancellárja tudomást szerzett a bőszi hatalmaskodásáról, nyomban panaszt tett Mátyásnál. A király – a már említett, Eperjesen kelt levélben – eltiltotta Mezőgyáni Mihályékat a Szentgyörgyi-erdő fájának kivágásától és Szentgyörgy lakosainak további háborgatásától.¹⁴ Annak ellenére tette ezt, hogy a hatalmas tölgyerendákra óriási szükségük volt az építőknek a nándorfehérvári vár bővítése és megerősítése során is. 1459-ben Mátyás kétezer darab gerendafát szállíttatott vízi úton Szabolcs megyéből Nándorfehérvárra, de 1465-ben is hatalmas szállítmány indult vidékünkéről az ország kapujának számító vár megerősítésére.¹⁵ Mátyás (†1490), majd a fia, Corvin János (†1504) halála után a bőszi erődítés még sokáig nem veszítette el a jelentőségét. Igaz, hogy a török időkben nem sok adat maradt fenn róla, de a XVII. század végén újra gyakrabban emlegetik. Az 1600-as évek utolsó évtizedeiben a váradi pasák többször megparancsolták a debrecenieknek, hogy rombolják földig a bőszi várat, ezt azonban a debreceniek nem tették meg.¹⁶

Bőszi egykori krónikása, Rápolti Pap Mihály református lelkész a XVIII. század végén azt írta, hogy 1676-ban a hajdúvárosok, azért, hogy a hajdúk “tovább is még pártütésre kaput ne találjanak, német *praesidiummal* [labanc katonasággal, helyőrséggel] megterhelhetének, azok között legjobban Bőszi.” Pontosabban szólva a bőszi várda. Györfly István, nem ismervén Mátyás király 1460. évi, Eperjesen kelt levelét, nem tudta meghatározni a bőszi vár építésének az idejét, de a helyét jól sejtette: “A németek erősege bizonyosan a Várdombon, vagy a Várdomb körül lehetett, de hogy a hajdúk régi erősségét használták-e fel, vagy ők emeltették-e a várat, adatok hiányában eldönteni nem lehet.”¹⁷ A német “Bőszi-t a praesidium miatt véghegyé [végvárrá] tette, és sem a törököktől, sem a németektől való félelem miatt nem volt bátoroságos” hely, olvashatjuk Bakóczy János kéziratos krónikájában.¹⁸ Bőszi valóban sokat szenvedett a töröktől. 1660-ban felperzselték a várost. “I. Lipót véghegyé tette és német zsoldosokkal szállta meg, akik átkává lettek a lakosságnak.”¹⁹

A bőszi vár 1681-ben még állt, akkor is a német katonák kaszárnyája, akiknek katolikus plébánosuk volt.²⁰ “Ugyanezen évben a kurucok Szatmárból és Szabolcsból elűzték a római katolikus papokat.” Ezután e megyékben egyetlen egy római katolikus templomot sem találtak, “kivéve az *ecsedí* és a *szatmári várat*, illetve a *bőszi várdát*.”²¹ Száztíz évvel későbbi állapotokat elemez Novák László, amikor a “katonai vagy német istálló” építésének kötelező voltáról ír: “A nemesi kiváltság fejében a hajdúvárosoknak katonát kellett kiállítani, s a városba szállásolt katonákat el kellett szállásolniuk, el kellett tartaniuk. Mivel nagy építmény volt az ilyen istálló, csak megfelelő nagyságú telekre lehetett építeni.” “Némely Lakosok panaszkodnak azon – írják a közgyűlési jegyzőkönyvben 1792. június 17-én –, hogy mivel kevés Embernek vagyon a

Városban istállója, s akinek volt is, ki el rontotta, ki pedig magába elpusztult, tehát mind az itt quartélyozó, mind pedig az által menő katonáknak a quartély tartásra nézve a terheket csak egy néhányan húzzák, akiknek istállójuk vagyon.” A jegyzőkönyvi adatok egyértelműen azt bizonyítják, hogy az 1681-ben még katolikus németeket elszállásoló böszörményi vár 1792-ben már nem volt meg, a lakosoknak kellett gondoskodniuk a katonákról és lovaikról.²²

A Hunyadiak böszörményi birtoklásától kezdődően – feltehetően Szilágyi Erzsébet neve után – a böszörményi vár környékét, a város északkeleti részét *Szilágy*nak kezdték nevezni.²³ (Hasonlóképpen *Rákóc* lett a neve a város déli határán fekvő szőlőskertnek és erdőnek, amelyek Lorántffy Zsuzsanna nászajándékaként kerültek a Rákócziak tulajdonába.) A XVII. században használatos volt Böszörményben a *Hostát* helynév is. Ez a szó német eredetű (*hóstát* [*hovestat*, *hofstat*]= *külváros, előváros, a vár(os)falon kívül keletkezett településrész*),²⁴ talán a Böszörményben állomásozott labanc katonaság nyelvéből került át a helybeliek nyelvébe. Más településeken, pl. Debrecenben (a Domb utca környékén) és Hadházon (a belvárosban) is volt Hóstát. Olyan telket is hóstátnak neveztek, amelyiken úri lakóház és majorság állt, fejedelem vagy uraság lakóhelye volt. Böszörményben a várat és a környékét nevezték *Külső* vagy *Nánási* [Nánási út menti] *hóstátnak*, ahol a német katonaság állomásozott.²⁵ Ezt az elnevezést is Rápolti Pap Mihály említi 1675-ből, más adatunk nincs rá.²⁶ A hadházi *Hóstát* helynév eredetét és jelentését É. Kiss Sándor némiképpen másként magyarázza: “Kétségtelen, hogy a német eredetű *Hochstadt* ‘felsőváros, a város magasan fekvő része’ félig-meddig magyarított alakja.” Következtetését arra alapozza, hogy a Darnai ház, amely “az öregek emlékezete szerint” a hadházi Hóstátban állt, a Böszörményi (korábbi nevén Kossuth Lajos) utca keleti felében, a *belváros legmagasabban fekvő részében*, a főtér délnyugati oldalán épült.²⁷ A hadházi Hóstát tehát nem külváros volt, mivelhogy éppen a település központjában, a főtér délnyugati oldalán terült el, a legmagasabban fekvő városrészben. A böszörményi Várdomb és környéke, a Külső vagy Nánási Hóstát is a környék legmagasabb része volt. Valószínű, hogy a két névmagyarázat közül az É. Kiss Sándoré a helyes: vidékünkön a *hóstát* szó a település magasan fekvő részét, nem a külvárost jelölte. Ezt a jelentésmagyarázatot annak ellenére megfontolandónak tartjuk, hogy F. Hozträger, a szász tájszótár főszerkesztője levélben hívta fel Szabó T. Attila figyelmét arra, hogy “a magyar *hóstát* nem a német *Hochstadt* származéka, mert e külvárosok nem fekszenek ‘fent’... A szász *hófstát* a régi szász falu beosztását nevezi meg; annyi mint ‘hofstelle’, tehát az a rész, amely minden falusinak kiosztódott”²⁸ Aligha valószínű, hogy vidékünkön ilyen jelentése volna a *hóstát* szónak!

A szabálytalan kör alakú böszörményi erődítés ‘telkének’, a régi sáncnak a nyomvonalát és a várdombot egy 1782-ben készült kéziratos térkép pontosan jelöli.²⁹ Valami árok és sáncmaradvány 1776-ban még megvolt, akkor egy “Magazinumnak [raktárnak]³⁰ való helylyet mindjárt a város mellett, a Nánásra menő útfélen való *Vár Domb*nál kívántak” kiszakítani.³¹ A következő hatvan év során a vár maradványait és részben magát a homokdombot is elhordták, az 1842-es térképen már nyomukat is alig látni.³² 1796-ban Kopasz Mihály böszörményi lakos kért “a *Várdomb*bul egy kis ház helyet engedni...”,³³ 1800-ban pedig Bujdosó János kérvényezett a *Várdomb*on házhelynek való földet. Ugyancsak 1800-ban Györfly József főnótárius is házhelynek való földet kért a *Várdomb*on.³⁴

A múlt század közepére a régi böszörményi vár helye beépült, kialakult a mai Vár és Domb utcák nyomvonala: az 1782-es térkép szerint előbb egy hét-nyolc telekből és néhány lakóépületből álló házsor jött létre a váralja délnyugati szegélyén, az egykori palánk és a város belső árka között, a mai Bethlen Gábor utca északi oldalán. A XVIII–XIX. század fordulóján ez a háztömb az északi oldalon kiegészült egy másik házsorral. Az utóbbi telkeit (a mai Domb utca déli oldalát) már az egykori vár földjéből mérték ki. A régi várak és a palánk kb. a háztömb kertjeinek a találkozásánál húzódtak.

A középkori erődítés 'telkét' még az 1700-as évek végén is kb. 50-60 méter széles beépítetlen, füves terület vette körül. Különösen tágas volt ez a tér a Dorogi út (1842: Nagy Kaszárnya utca) egyébként is széles északi szakaszán, amely az Enyingi Török Bálint utca és a Kálvineum utca keleti végén kiöblösödött. A mai Vár utca területe nem tartozott a várhoz, de a Kálvineum utca és a Dorogi út által közbezárt, beépített terület sem. A XV. század közepén emelt böszörményi erődítés helyén ma a Domb utca házai láthatóak, közülük is a Dorogi úthoz, az egykori Nagy úthoz közelebb állók. A kastély a Domb utca északi házsorának helyén állott, a gazdasági épületek pedig tőle nyugatra, északnyugatra helyezkedtek el.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a böszörményi erődítést abban az időben emelték, amikor a fenyegető török támadások hírére Mátyás király az ország egész területén felgyorsította a régi várak, várkastélyok, vigyázó házak megerősítését és újabbak építését. Kétségtelen azonban, hogy az építménynek gazdasági-közigazgatási funkciói is voltak, ez abból adódott, hogy a Hunyadi-birtokok jelentős része Debrecen és Böszörmény környékén terült el. Buda elfoglalása előtt a böszörményi erősségnek nem volt katonai szerepe, ez csak azután vált kézzel foghatóvá, amikor az ország három részre szakadt és Debrecen térsége határvidék lett. A böszörményi véghely jelentősége akkor növekedett meg, amikor a törökök kiűzése céljából egyre hevesebbé váltak, felgyorsultak a csatározások vidékünkön is. Ez a korszak az erődítés szempontjából egyben a hanyatlás kezdete is volt. A törökök kiűzése után nem találunk újabb adatokat a böszörményi "várdáról", csak a Várdomb környékének betelepítéséről, a domb elhordásáról.

Jegyzetek:

1. H. Fekete Péter (1959): Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 102. sz. Budapest. 32. old.
2. Zichy család okmánytára X. 104. reg., 128. old.
3. Mesterházy Károly (1973): Izmaeliták, böszörmények, volgai bolgárok. A Hajdúsági Múzeum Évkönyve I. Hajdúböszörmény. 37-46. old.
4. Anjou-kori okmánytár II. 594-497. old. Vö.: Zoltai Lajos (1926): Eltűnt falvak, elfelejtett helynevek Debrecen. 110. old.
5. Zichy család okmánytára VI. 382. reg.
6. Teke Zsuzsa (1994) Belső kereskedelem. Korai magyar történeti lexikon, 9-14. század (főszerk.: Kristó Gyula). Budapest. 94-96. old.
7. Módy György (1973): Hajdúböszörmény és környéke a XIII. századtól a hajdúk letelepedéséig. Hajdúböszörmény története (szerk.: Szendrey István). Hajdúböszörmény. 44. old.

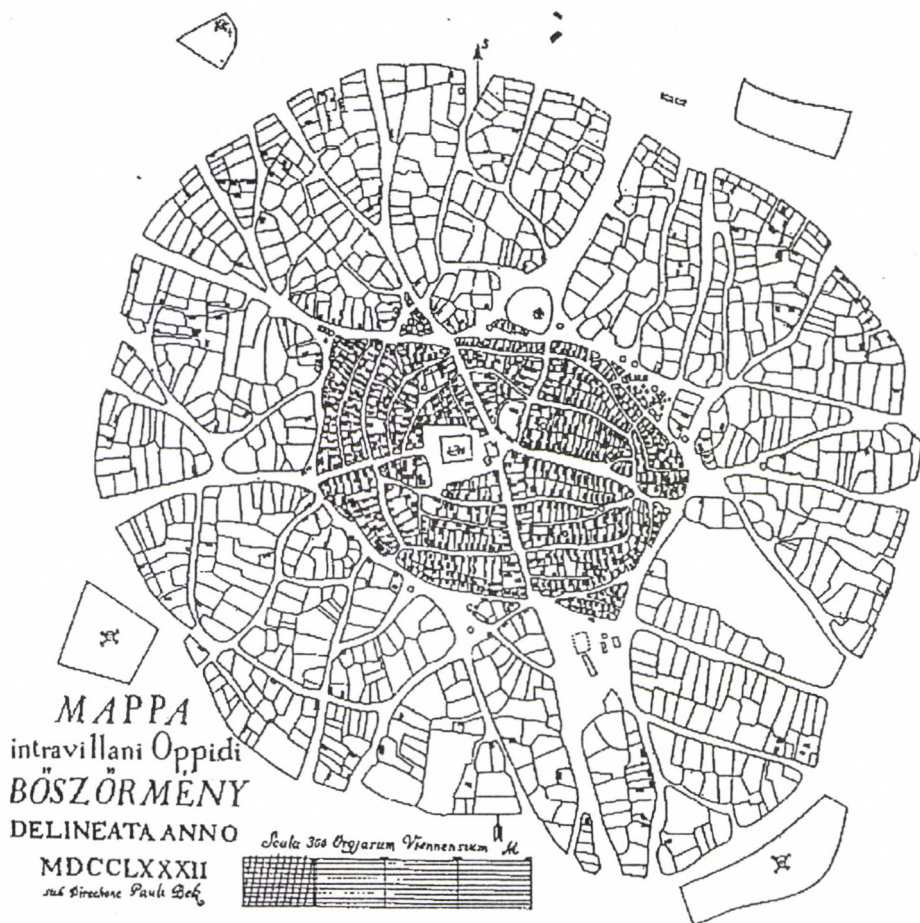
8. Fejér György: Codex diplomaticus X/7. 451. old.
9. Ányos Lajos (1928): Szilágyi Erzsébet oklevelei. Levéltári Közlemények. 244. old.
10. Györfly István (1927): Hajdúböszörmény települése. Szeged. 16-17. old.
11. Vö.: Szántó Imre (1980): A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon. 1541—1593. Budapest. 31-32. old.
12. Fügedi Erik (1985): Vár és társadalom a 13—14. századi Magyarországon. Értekezések a történeti tudományok köréből. 82. Budapest. 12. old.
13. Balogh Jolán (1985): Mátyás király és a művészet. Budapest. 193. old.
14. Zichy, i. h. Mezögyáni egyébként más túlkapásairól is ismert volt: 1461-ben pl. lefoglalta azt a sószállítmányt, amelyet a debreceni polgárok a dési és széki sókamarákból szállítottak. Mátyás király a debreceni sókereskedőknek adott ígazat. Elismerete, hogy "ez az egyik megélhetési forrásuk". Gyulai Jenő (1933): A debreceni sókereskedelem története a XVII-XVIII. században. 9-10. old. Debrecen, DEK, kéziratár.
15. Balogh J. : i. h.
16. Porcsalmy Gyula (1988): Böszörmény város története a hajdúk letelepülése után. Boda Katalin. Hajdúböszörmény. 178. old.
17. Györfly, i. m. 18. old.
18. Györfly, i. m. 18. old.
19. Bendák Gyula és Csobán Endre (1940): Hajdú vármegye városai és községei. Hajdúböszörmény. Hajdú vármegye és Debrecen sz. kir. város. Vármegyei szociográfiák. (Szerk.: Csikvári Antal.) 3. old.
20. Györfly, i. m. 21. old.
21. Porcsalmy, i. h.
22. Novák László (1975): Hajdúböszörmény telek- és településrendszere. A Hajdúsági Múzeum Évkönyve II. Hajdúböszörmény. 184. old. Lábjegyzetben a közgyűlési jegyzőkönyv idézete.
23. H. Fekete, i. m. 24., 30. old.
24. Bakos Ferenc (szerk.) (1973): Idegen szavak és kifejezések szótára. Budapest. 345. old.
25. H. Fekete, i. m. 26. old. Vö.: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II. Budapest, 1970. 150-151. old.
26. H. Fekete, i. h.
27. É. Kiss Sándor (1968): *Hajdúhadház helynevei I. Belsőségi elnevezések*. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1966—67. Debrecen. 521. old. és a 499. oldalon levő térképvázlat Hajdúhadház belterületéről.
28. Szabó T. Ádám (1994): Kolozsvár és környéke néhány helynevének történeti-etimológiai vizsgálata a Hunyadiak korától Bethlen Gábor haláláig. II. Névtani Értesítő 16, 66. old.
29. Mappa intravillani Oppidi Böszörmény, delineata anno 1782. HBML.
30. Bartal Antal (1901): Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae. Budapest. 397. old.
31. Hajdúböszörmény város levéltára, Prot. Current. I. 412. sz. feljegyzés.
32. Hajdúböszörmény városa első fundusok térképe. Készítette az 1842 esztendőben Hudátsik Pál hajdú kerületi mérnök. Másolta Györfly István, 1927. Lásd a 10. számú jegyzetet.
33. Hajdúböszörmény város levéltára, Prot. GG. 234. számú jegyzet
34. Györfly, i. m. 17. old.

Béla Lévai

A fortification and mansion house in medieval Böszörmény

At the middle of the 15th century the danger of Turkish attacks was becoming more and more obvious for the Hungarian people. After his election, the new ruler of Hungary, king Matthias started strengthening of the old fortresses and castles and building new fortifications, especially in the southern part of the country, immediately. In 1460 a new fortification and a mansion house was built in Böszörmény, North of Debrecen. Originally these buildings had a military function but at the same time they served as an administrative and commercial centre: probably some customs officers lived there. The importance of the Böszörmény fortification ingren at the end of the 17th century when it became an army post for the labanc (pro-Hapsburg) Germain soldiers. By that time the whole Trans-Tisza region of Hungary had become Calvinist, except the castles of Ecsed, Szatmár and Böszörmény. In the Böszörmény fortification Roman Catholic priest held mass for the Germain garrison every day. After driving out the Turks from Hungary, the Böszörmény fortification lost its importance and the inhabitants of the town soon carried away its stones. Nowadays jew some place-names (*Vár utca* 'Castle Street', *Domb utca* 'Hill Street') remind us of the one-time Böszörmény fortification.

A régi Bősörmeny térképe 1782-ből

JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA

Munkaebédek és -vacsorák, avagy részletek a kolozsvári számadáskönyvekből 1605-1606¹

Az igazi "kincses Kolozsvár" a 17. század szülötte, ám a századforduló Kolozsvár számára még nem a fénykor elérkeztét jelezi. Az erősen megfélemlített város túl a Basta-korszakon, csak többszöri felszólítás után tért át Bocskai hűségére.² A fejedelemség gubernátora ezidőtájt lett Rákóczi Zsigmond, aki többször is szerepel az általam vizsgált számadáskönyvi részletben.

A 17. század elején a szász városok mellett Kolozsvár a legjelentősebb gazdasági és társadalmi erővel rendelkező város a fejedelemségben, gazdasági erejét jelzi, hogy a Basta által követelt 70.000 forint hadisarcot ki tudta fizetni, 1611-ben pedig Báthori Gábornak 120.000 forint sarcot rótt le.³

A kolozsvári számadáskönyvek jelentős részleteit képezik a sáfárpolgári számadások; az általam elemzett részlet: Tótházi István⁴ sáfár polgár számadása. A városi írásbeliség ekkora már elég fejlett szinten állt Kolozsváron, de még nem teljesedett ki egészen. Mint az elemzett fejezet is híven tükrözi, ekkor még nem válnak élesen külön a városi és a fejedelmi kiadások. Néhány év múlva ugyanilyen precízen, de már külön-külön fejezetben találkozunk ezekkel a kiadási összegekkel.

Ekkor, vagyis 1606-ban a sáfárpolgár mellett a többi felelős városi tisztségviselőnek is számadást kellett évvégen készítenie, így az ispotálymestereknek, az adószedőknek, a directoroknak, erdőosztóknak, a város jószágai ispánjainak, hidak és pallók csináltatóinak, az egyháziaknak (unitáriusok), malombíróknak.⁵ Ezek közül a sáfárpolgári számadások a leginkább értékesek a mai kutató számára.

Az itt bemutatásra kerülő részlet 40 oldalból áll és öt különböző egységet foglal magába. A keletkezés kezdő és záró időpontja között (1605. december 18. – 1606. április 9.) nem telt el négy hónapnál több.

Ez a számadáskönyvi fejezet igen töredékes, ugyanis vezetője időközben meghalt. Még hozzá - mint azt a számadáskönyvi részlet bevezetője is tartalmazza - a kassai országgyűlésről útban hazafelé, Debrecenben. Ahol eltemetése, igen felkavarta a kálvinista várost, ugyanis ő is és társai is unitáriusok voltak. A problémát az jelentette, milyen temetési szertartás rendezzenek és azon ki vehessen részt.⁶

Éppen a töredékesség miatt esett a választásom erre a részletre, ugyanis ez kisebb tételekben szinte mindent magába foglal, amit az "évi rendes számadások." Azok általában november végéig tartalmazzák a bevételeket és kiadásokat. Ezeket követi egy kisebb, a decemberről szóló ún. "második beadó regestom". Jelen esetben ezt is magába foglalja ez a néhány oldal.

Először magáról a sáfárpolgári tisztről. A két sáfárpolgár a város vezető tisztségviselői közé tartozott. A tanács választotta őket, tisztük Szent János napjáig tartott, amikor is kötelesek voltak elszámolni. Ha ez sikerült a későbbiekben bármikor újra választhatóak voltak erre a tisztségre.⁷ A város jövedelmeinek kezelése vagyis a kiadások tartoztak jogkörükbe.⁸ Általában az év során hónapos felváltásban látták el tisztüket és adták be a későbbiekben minderről feljegyzéseiket a városi tanács számára. Mindenkor ketten kellett, hogy legyenek a sáfárok, együtt döntöttek a kérdésekben. Ha az egyik sáfárral történt valami, rögtön másikat választottak.⁹

A sáfárpolgári számadásokban ezidőtájt még nem vált élesen ketté a városi és a fejedelmi kiadások külön vezetése. Ezért némileg zűrzavarosnak tűnik a kép. Egy-két évtized múltán már sokkal árnyaltabbak, részletesebbek a számadáskönyvi fejezetek.

Kövessük végig a számadás különböző fejezeteit. Az első rész közléseiből megismerjük a sáfár polgárt, Tótházi István ötvöst¹⁰, illetve azt, hogy kik a város vezetői 1605-ben: Gellyén Imre - aki Báthori Gábor kedves embere - a főbíró és Ötvös András a királybíró. A regestumnak ebben a felében 1605. decemberi kiadásokat jegyezte fel a sáfár, amelyekben a legnagyobb tételt: "a számvevőknek való főzetés" jelentette. A számvevők létszáma nyolc volt.¹¹ Más városban, így Brassóban a szenátorokon kívül még a nagytanács nyolc tagja vett részt a számadások ellenőrzésében.¹² Az általam vizsgált kolozsvári étkezésekre 1605. december 18. és 23. között került sor. Ez összesen hét étrendet jelent: öt ebédet és két vacsorát. Az ebédeken csak maguk a számvevők voltak jelen, a vacsorán a bíró és a tanács is, vagyis a bíró a 12 esküdttel együtt. Ekkor került sor az 1605. évi számadások átvizsgálására, amit "éhen szomjan igen nehéz lett volna elvégezni", ezért voltak ehhez nélkülözhetetlenek a munkaebédek és vacsorák. A hét alkalomról mint mindig most is nagyon részletes feljegyzést készített a sáfárpolgár. Nemcsak a hozzávalókat jegyezte fel, hanem az ételek neveit is, ez pedig csak akkor tehetett, hogyha a város szakácsa vagy főzőasszonya készítette el ezeket az ételeket. Az ételnevek mellett az is pontosan feljegyzésre került, hogy melyik étel, hányadik fogás volt vagyis hányadik tálként került az asztalra.¹³ Az itt felsorolt ételek a főételeket jelentették. Egy-egy alkalommal 3-5 tál különböző étel került az asztalra. Ezek szinte kivétel nélkül húsételek, amelyek közt leggyakrabban a borjú és tehén (marha) hús fordul elő (10 illetve 8 alkalommal). De baromfi is minden étkezésen szerepel, a kappan ötször a tyúk kétszer. A változatosságot szolgálta a disznó és malachús (ezek kétszer fordulnak elő), emellett halból készült ételekkel háromszor "éltek" a vizsgált időszakban.¹⁴ Az elkészítésükhöz - az akkori ízlés szerint - igen sokféle fűszert alkalmaztak és igen nagy mennyiségben, hiszen csak borsból másfél font fogyott el ez idő alatt, de a sáfrány, gyömbér, szegfűszeg is jelentős tételként szerepelt. A húsfélék elkészítéséhez még vörös- és fokhagymát, vaját, ecetet és citromot használtak. A húsok mellett legtöbbször (ötször) káposztát említ a sáfár köretként, a rizkását, szömörccököt (gombócféle) és a

laskát pedig egyszer-egyszer. Azonban a húsokhoz általában az előbb felsoroltak mellett, vagy akár helyette is főleg cipót¹⁵ ettek. Csemegeként perecet, diót, mogyorót, sajtot szolgáltak fel, de béles és fánk is szerepelt az étrendekben. Ez utóbbiak elkészítéséhez édesítőszerként a mézet és a nádmézet használtak. Az étkezésekhez tartoztak még a gyümölcsök is: szőlő, alma, körte és szilva. Az ital sem hiányozhatott a kínálatból, az ürmös bort és új bort egyaránt ittak. Az összeg, amit ezekre a munkabédekre és vacsorákra 1605. decemberében a város költött, 41 forint 40 dénárt tett ki. Az összeg alacsony vagy magas volta, főleg összehasonlításképpen érdekes. Az alapot itt is Brassó szolgáltatja, ahol, ha a számadás helyesnek találtatott a városgazda a város költségére rendezhetett egy lakomát a számvevők és a szenátorok részvételével. 1604-ben a számadási lakoma költségei elérték a 84 forint 30 dénárt¹⁶ és ez csak egyetlen étkezést jelentett.

A számadás első részében a "számvevőknek való főzetésen" kívül a város más jellegű kiadásai (diversái) kerültek feljegyzésre. Itt ekkor még együttesen szerepelnek a városi és fejedelmi kiadások, éles elkülönítésükre csak a későbbiekben kerül sor.¹⁷

A városi költségek között szerepel - később a "város szekerézése" fejezetként önálló részt alkot - a püspök és a plébános elutazása, pontos úti cél megjelölése nélkül. Kolozsvár lakosságának nagy része ebben még az időben az unitárius felekezethez tartozott. 1602-ben választott a város új püspököt és plébánost. Azonban Basta 1603. október másodikán elvette az unitáriusok templomait, emiatt Thoroczkai Máté püspök és Göcs Pál (magyar) plébános is arra kényszerült, hogy elhagyja a várost. Míg püspök a torockói vasbányákban, a plébános pedig Lengyelországban bujkált, míg haza nem térhettek.¹⁸ Erre 1605 januárját követően kerülhetett sor, amikor a császári biztosok megengedték hogy a szász és a magyar prédikátorok szabadon prédikálhassanak.¹⁹ Bocskai István fejedelem 1605. július 21-én adta vissza az unitáriusoknak templomaikat. Ők lehettek az itt említett egyházi személyek és az űutazásukról van szó, a későbbiekben pedig arról, hogy utánuk küldtek két diákot is az iskolából.

A többi költség már a fejedelem kiadásai közé tartozott, a gubernátor szolgáljának vagy a kassai postának kellett megfelelő élelemmel gazdalkodni, ami a bort és a cipót jelentette az ember számára illetve a lónak a zabot. Rajtuk kívül még egy román bojárról és kíséretéről kellett szállással és élelemmel gondoskodni.

A második tematikai rész már az 1606. évi sáfárpolgári számadás egy részlete. Az új főbíró Eötvös András ötvös mester, a királybíró pedig az ifj. Heltai Gáspár²⁰. Ez a fejezet is együttesen tartalmazza az 1606. évi februári és márciusi városi és fejedelmi kiadásokat és bevételeket. Elsőként a bevételek (415 Ft) szerepelnek, melyeket a két adószedő Bek János²¹ és Balásfi Bálint²² adott át a sáfárnak.

A városi kiadások között olyan tétel is szerepelt mint a jegyzőnek - 1598 és 1610 között töltötte be ezt a tisztséget - Michael Literatus Coloswary-nak kifizetett²³ hat forint, a "registrum megh irasaert". A kiadások másik fontos csoportjába tartozik a város tulajdonát képező kocsi javíttatása és a gyulafehérvári útra való felkészítése. Erre azért volt szükség 1606. februárjában Gyulafehérváron tartózkodott Rákóczi Zsigmond gubernátor úr családjával és ide igyekezett a bíró is, a szokásos újévi ajándék átadására. A többi tétel már a fejedelmi diversa és postaság közé tartozik; ezek a városba jutó szolgák, posták ellátását vagy ha szükséges fejedelmi fő tisztségviselők ellátását jelentette. Ezek között találjuk Kendi

Istvánt is, aki ekkor már fejedelmi tanácsúr volt és Doboka megyei főispán.²⁴

A harmadik tematikus részben az 1606. áprilisi országgyűléssel kapcsolatos kiadásokat tárja elénk a sáfár. Ennek az országgyűlésnek az volt a feladata, hogy a bécsi békét megelőző tárgyalásokon kialakult Erdélyt érintő pontokról nyilatkozzon az erdélyi országgyűlés, másrészt pedig rendeljék el a hadfőlkelést. A kért katonaság a székelység részéről kétezer lovas és ugyanennyi gyalog, a szászok részéről ezer gyalog, a nemesség részéről pedig ötszáz gyalog és ugyannyi lovas.²⁵ Ezeket az országgyűlés 3. törvénycikke szerint meg is kapta, megszavazták az adókat is, megültötták az arany és ezüst kivitelét (5. tc.), új főispánok és táblabírák kinevezését - betöltetlen helyekre - kérték a fejedelemtől (8-9. tc.).²⁶ Az országgyűlésnek még egy fontos feladata volt, hogy a kassai gyűlésre küldendő követeket válassza meg: Kendi István, Sármasági Zsigmond főispánok és Trauzner Lukács - a magyarok részéről, Gáspár János és Bedő István főtisztek - székelyek részéről, Weiss Mihály brassói és Brassai Bertalan szebeni polgár - a szászok részéről. Ők mentek tehát az április 24-ére meghirdetett kassai gyűlésre, az erdélyi rendek képviseletében²⁷

A város már előre készült "élelmiszerfelvásárlással" erre az országgyűlésre, hogy megfelelően elláthassa a házigazda tisztét. Hű képet kapunk a számadásokból arról, hogy honnan, kik, mikor és mennyien érkeztek Kolozsvárra és meddig tartózkodtak itt. A "legnagyobb fogyasztó", gubernátor úr csak 4-én érkezhettek, korábbi időpontban nem szerepel a számadásban, hogy számára ebédet vagy vacsorát adtak volna. Feltételezhetően Rákóczi Zsigmond kíséretében saját szakácsa is ott volt. A számadásokban ugyanis csak a hozzávalók mennyiségéről kapunk hű képet, de az ételek pontos nevei - mint a számvevők számára való főzetés idején, amikor is a város szakácsa főzött - nincs feltüntetve. Ugyanakkor az is kiderül, hogy a gubernátornak mekkora volt a katonai kísérete: a kiadott ételmennyiség mellett szerepel, hogy ez a 42 darabont vagy éppen a 25 lovas számára szolgál ebéd vagy vacsoraként. Mellettük kocsisokat és lovászokat említenek. Ez alkalommal az utolsó étkezés az április 6-i vacsora volt.

A többi főúr, tisztségviselő és követ nem részesült hasonló ellátásban. Ők csak egy-egy alkalommal kaptak ajándékképpen egy tál pecsenyét, halat, hozzá bort és cipót. Kiknek is küldött a sáfárpolgár bíró uram hagyásából ajándékot? Meg kell mindennek előtt említeni Pettki Jánost, Kendi Istvánt, Haller Gábort Rácz Györgyöt, Balassi Ferencet, Bedő Istvánt és Bethlen Gábort.

Pettki János 1601 óta tölt be országos tisztségeket, előbb kincstartó, majd 1602-ben Udvarhelyszék királybírája, 1605 és 1608 között a székelyek generálisa, Rákóczi Zsigmond embereként 1607-1608 között a kancellári tisztséget tölti be, amelyről. Báthori Gábor hatalomra kerülésével mond le.²⁸

Haller Gábor 1594-től Küküllő megyei főispán, 1594 februárjától az előző évben létrehozott rendi pénztár fizetőmestere, 1605-ben vicegenerális rövid ideig, majd ezt követően 1607-ig kincstartó, az erdélyi jövedelmek fiscalis administratora címmel.²⁹

Rácz György a tizenöt éves háború ismert hadvezére ekkor, 1610-ben lett tanácsúr.³⁰ Bedő István 1606-ban lett tanácsúr, és ekkor itt a kolozsvári országgyűlésen: a kassai gyűlésen résztvevő székely követnek választják. Rácz György és Bedő István júniusban részt vesznek egy Bocskai ellenes mozgalom előkészítésében, melyhez a székelyek és Radul moldvai

vajda is csatlakozott volna. A szervezkedést még csírájában elfojtották azzal, hogy Rácz Györgyöt június 7-én Rákóczi elfogatta, Bedő István vagyonát pedig zár alá vétette.³¹ Balassi Ferenc bár egyéb országos főtisztet ekkor még nem viselt, 1603-tól haláláig, 1622-ig tanácsúr, majd 1607-ben Udvarhelyszék királybírája, 1615-ben székelyek generálisa, 1617 és 1621 között tizedfőrendátor lett.³² Bethlen Gábor sem tölt még be országos főtisztséget 1606. tavaszán, de már a "Báthori - párt" bizalmi emberének számít, 1609-ben Hunyad megye főispánja és tanácsúr.³³ A városok küldöttei is ott voltak az országgyűlésen, akiket szintén megajándékozott Kolozsvár városa: Enyed, Brassó (Michael Weiss), Beszterce (Frank György), Marosvásárhely, Debrecen, Szeben, Dés.

Az országgyűlés résztvevőinek ellátása, megajándékozása, igen nagy számokat eredményez, 1077 font tehénhús, 1 egész borjú, 3,5 darab bárány, 33 tyúk, 5 lúd, 146,5 font hal és 1602 darab cipó került elfogyasztásra, az egyéb hozzávalók mellett. Ez óriási terhet rótt a városra.

A fejezet végén a újra város kocsijának csináltatásáról olvasunk, ugyanis a város képviselőjében Bek János és a nótárius, Michael Literatus Coloswary készül néhány nappal az országgyűlést befejezését követően, április 9-én a kassai gyűlésbe. Mivel ennek a sáfárpolgári számadásnak nagy részét teszi ki a város illetve a fejedelem számára való gazdálkodás érdemes összehasonlításokat is tenni.

Ha a számadáskönyvekben szereplő étkezési formációkat összehasonlítjuk, akkor érdekes összehasonlításokat tehetünk. A számadáskönyvi részletben három étrend típus található: a számvevőknek való főzetés, a diversa kiadások és az 1606. évi áprilisi országgyűlés kapcsán. Más-más az étkeztetések struktúrája és az időpont is más-más hónapra esik: december, február-március és április. A résztvevők társadalmi hovatartozása is befolyásolta az étkezések minőségét és színvonalát. A számvevők, tanácsstagok és a bírák számára decemberben, a város konyháján főztek, így nemcsak a hozzávalók, hanem az ételek neve is pontosan feljegyzésre kerültek. Az ételek változatosak voltak és megfelelő mennyiséget kaptak, a desszert sem maradhatott el, sőt gyümölcs is került az asztalra. A február-márciusban előforduló ételek sokkal kisebb változatosságot mutattak, bár akik ezt kapták társadalmilag sokkal szélesebb skálán mozogtak mint a számvevők, akik a jómódú városi polgárok soraiból kerültek ki. Itt Kendi István mellett a gubernátor és a fejedelem egy-egy szolgáját is ellátták a kolozsváriak. A menü általában hasonló volt: tehén hús és/vagy hal, cipó és bor. A város vendégszeretétét csak egy éjszakára és egyszeri étkezésre élvezhették. Az országgyűlés idején a gubernátor konyhájára sokféle és nagy mennyiségű hozzávalók kerültek, amint ezt a számadáskönyv-részlet tartalmazza.

A számadáskönyv részlet negyedik fejezete: a "postaságra való költség", mindössze három tételből áll. Itt sincsenek még különválasztva a fejedelmi és a városi kiadások.³⁴

Az ötödik és egyben utolsó fejezet, a kántoros szolgák fizetése.³⁵ Így rendelkezett erről a város tanácsülési jegyzőkönyve 1603-ban: "Vegesztek .. ö kk egez Várossúl e maj naptol fogua mindenik saffar egy mast ertue(n) az hoo penzeseknek egyik fizesse(n), az másik az Cantorosoknak."³⁶ A kántoros szolgák közé a poroszlók, hetesek, lovas legények, trombitások, barnasibok tartoztak. De a város szolgáinak fizetésénél szerepelnek a cigányok is. 1502-ben II. Ulászló egy parancslevelével - ezt erősítette meg Kendi Ferenc és Dobó

István vajda 1554. március 12-én kelt parancslevelében - néhány cigánycsaládot telepített a városba. Az ő feladatuk igen körülhatárolt volt: a város utcáinak tisztán tartása, sár és rondaság eltakarítása, veszett ebek befogása, a szőlőkben gyümölcsösökbe kárt tévő háziállatok befogása, büntető ügyekben mint végrehajtók szolgáltak. A későbbiekben egész városrészt "foglaltak", vezetőjük az általuk választott és részben általuk is fizetett vajda volt, aki kisebb vétségekben büntető hatalommal is bírt felettük.³⁷ A város részére is egyre több munkát végeztek, megtalálták helyüket a 17. századi városi társadalomban.

Összegzés

A sáfárpolgári számadások a korszak igen értékes forrásai, mind politikatörténeti, mind gazdaságtörténeti, mind életmód-kutatási szempontból. Ez részlet csak egy halvány szelete, mégis sok adalékot nyújt és lehetőséget az összehasonlításokra. Tanúi lehetünk az egyik legjelentősebb erdélyi város "magára találásának" a tizenöt éves háború viharait követően, sőt egyre nagyobb politikai szerepvállalásának is.

1. táblázat A számadásokban előforduló ételek nevei

Számadók étkezési alkalmak (számszerűen)						
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
Tehénhús kaszís lével	Egy tál pecsenye (kappan, tehén, malac, borjú hús)	Máma sóban főzve	Borjú hús sufával	Tojás sütve	Tehén hús pecsenye sütve	Tormával díszítő láb
Törött levél egy kappan	Borjú lába rántva vajban	Borjú hús lenoniával	Borjú hús káposztával	Tehén hús útsza borssal	Borjú lapocka töltve	Tehén pecsenye káposztával
Tehén hús pecsenye - egy borjú májat mellé	Borjú hús sáfránnyal	Borjú hús sütve	Számos hal sütve szekfüves lével	Pecsenye káposztával	Kappan sütve	Előző esti maradék
	Tehén hús (+kappan) rizskásával	Tejes éték		Tejes éték	Díszítő pecsenye káposztával	
	Tyúk szömörccökkel	Malac sütve káposztával			Laskával főzete két kappan	
	Gyömbérbe szaggatva egy kappan				Kappan malosa lével	
					Tisza borssal tehén hús (két tyúkot közébe)	
					Hal szekfüves lével	

2. táblázat A számadásokban előforduló ételekhez a hozzávalók mennyisége

Hozzávalók mennyisége			
Hozzávalók	Számvevőknek való főzés	Diversa 1606. február	Országgyűlés 1606. április 1-6.
Borjú hús	1 egész + 40 font		1db
Tehén hús	76 font	21 font	1077 font
Egyéb borjú	1 láb, 2 lapocka		
Bárány			3,5 db
Tehén bél			d 39
Disznó hús	14 font		
Szalonna			1/2 darab + 12 font
Malac	3 db		
Kappan	12 db		
Tyúk	5 db		33 db
Lúd			5 db
Tojás	104 db		100 db
Hal	d 64	17 font	146,5 font + d 18
Cipó	279 db	45 db	1602 db
Kenyér	d 10	d 32	
Riskása	3 1/2 font		
Laska	1 x		
Tej	d 12		d 88
Sajt	d 12		
Vaj	4 1/2 ejtel		6 ejtel
Ecet	d 12		16 ejtel
Ürmös bor	6 ejtel		
Új bor	115 ejtel	23 ejtel	60 ejtel
Fokhagyma	d 12		
Vörös hagyma	d 9		1 véka
Petrezselyem	d 8		d 71
Káposzta	d 18		25 fej - d 107

Hozzávalók mennyisége			
Hozzávalók	Számvevőknek való főzés	Diversa 1606. február	Országgyűlés 1606. április 1-6.
Bors	1 1/2 font		1 véka
Gyömbér	1/2 font		
Sáfrány	1 fertály		
Nádméz	d 50		
Méz			4 1/2 ejtel
Körte	d 3		
Szilva	d 2		
Mogyoró, dió	d 33		
Perec	29 db		
Szekfűszeg	1 fertály		
Lemonia	3 db		
Szőlő	d 11		
Fahéj	d 5		
Alma	d 2		
Torma	d 2		d 20
Fa olaj			6 font
Köles kása			1 véka
Zab		2 1/2	1 véka

Levéltári források – Rövidítések

Kolozsvár Város Levéltára Számadáskönyvek 11/XXI. 1-40. l. (OL Mikrofilmtár 28959)
 Liber Civitatis - - Liber directa huius civitatis de necesariis ac utilibus negotiis,
 communibus dominorum senatorum ac centumpatrum suffragiis confirmata, perpetuisque
 semper futurus observanda continens Anno Domini MDLXXXIII.

Irodalom

Erdélyi Magyar Szótörténeti Társ VI. Bp. 1993. Szerk.:
 Herepei János: A házsongárdi temető régi sírkövei Bp. 1988.
 Jakab Elek: Kolozsvár története I. Buda 1870.

- Jakab Elek: Kolozsvár története II. Bp. 1888.
- Jakab Elek: Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez.
2. kötet. Bp. 1888.
- Kiss Mária Gyöngy: A kolozsvári osztóbírák és működésük során keletkezett
osztálylevelek. Kolozsvár 1983. Államvizsgai szakdolgozat, kézirat
- Kolozsvári emlékirók 1603-1720 szerk: Bálint József - Pataki József Bukarest, 1990.
- Mika Sándor: Weiss Mihály Bp. 1893. (Magyar Történeti Életrajzok) 16.
- Erdélyi országgyűlési Emlékek (rövidítve E.O.E.) V. 1601 - 1607.
Szerk.: Szilágyi Sándor Bp. 1879.
- Trócsányi Zsolt: Erdély központi kormányzata 1540 - 1690 Bp. 1980.

Jegyzetek:

1. Kv.Szám 11/XXI. 1-40.
2. Kolozsvári emlékirók 1603-1720 szerk: Bálint József - Pataki József Bukarest, 1990. 12.
3. Kolozsvári emlékirók 1603-1720 szerk: Bálint József - Pataki József Bukarest, 1990. 13.
4. Az ötvös mesterek közé 1594. december 10-én jegyezték be, amelyről a céh mesternévsora is tanúskodik.
Registruł breslei aurarilor din Cluj 4. (1556-1790.) (Ötvösmesterek névsora a Román Nemzeti Levéltárban Kolozsváron) Herepei János szerint 1605. december 26-án választották magyar nemzetiségű szenátorrá.
(Herepei János: A házsongárdi temető régi sírkövei Bp. 1988. 137.)
Tothazi Istvannak Colosvai safar polgarnak
Gillien Imreh uram fő birosagaban es Eötvös
Andras uram kiraly birosagaban, Regestuma be
adassa utan költsegeröl valo szam ado regestuna
5. Kv.Szám 12a/I – 12a/XII.
6. 1606 Die 22 May Cum Cassovia Versus
Claudiopolim ueniremus Debreczeny obyť
miseri Stephanus Tothazy Aurifaber, quem
ibidem, me etiam, cum alys nonnullis
Claudiopolitanis cuibus et Nobilibus
Transsylvamin prazen honorifice sepellimus
cui misereatur Deus altissimus
Sepultura eius per debreczenien non
admittebatur sed tandem posu singularem
nostrarum intercessionem admissa est
Pastores et Ministri verbi Dei Caluwana
religione altamen, sub graui interdictione
interessi noluerunt imo etiam cheham
Aurifabrillem interdicerant, pralindeates
Religionis diversitatem, ded ydem similiter
per nos requisiti et Vnionem Cheha
Aurifabrilis praeculis feren' interfuerunt
7. Jakab Elek: Kolozsvár története I. Buda 1870. 619. - mindezt az 1537. évi helyhatósági szabályokban fogalmazták meg.

8. Jakab Elek: Kolozsvár története II. Bp. 1888. 115.
9. Jakab Elek Oklevéltár 134.
10. KvSzám 11/XXI. 1605/1606 1. szerint 1606 május 22-én a kassai gyűlésre útban halt meg. ld. 6. lábjegyzet.
11. Részlet a Közgyűlési Jegyzőkönyvből: 1605. Dic 22. – Mert hogy Istennek segítsegeből, az üdö el érkezet melybe az my regy Attyajnk modgyok szerent Zamvevoket valasztotunk városul, ... valasztottak okk ilyen wrainkat zam veuoknek az ket natiobol
Magyar rendrol	Zaz rendrol
Zechi Istuant	Casper Schemelt
Bornemisza Gergeit	Caspar helthit
Balasfi Balint	Lorintz Filstich
Pegretzi Balint	hannes Teutsch
12. Mika Sándor: Weiss Mihály Bp. 1893. (Magyar Történeti Életrajzok) 16.
13. Az előforduló ételek neveit 1. táblázat tartalmazza
14. Arról, hogy ebben a korszakban milyen sokféle halat ismertek és fogyasztottak a kolozsváriak, példa az 1584-es a kereskedőkről, piacokról és árúkról szóló rendtartásban külön fejezet szól “az hallnak dolgá”-ról. Itt 13 különböző hal van felsorolva és a rák. KvLvt Protocolla Diversa III/1. 7-8. (LIBER Derecta huius Ciuitatis de necessarys ac utilibus negatys ... kezdetű városi könyv) a közlésért köszönet Kiss Andrásnak úrnak, a kolozsvári Román Nemzeti Levéltár nyugalmazott főmunkatársának, az Erdélyi Múzeum Egyesület alelnökének.
15. jelen esetben 279 darabot
16. Mika Sándor i.m. 16.
17. 1608-ban szerepel (legalábbis a 17. századi számadáskönyvekben) először “urunk eo nagysagar kötötte 1608-ban” - KvSzám 12a/XVIII. 53. - ill. “Urunk diuersai - KvSzám 12a/XXV. 37. Az előbbi Báthori Gáborra, míg az utóbbi Rákóczi Zsigmondra vonatkozik. Ekkor talákoztam külön fejezetben a városi és fejedelmi kiadásokkal. A sáfárpolgári számadásoknak a későbbiekben az egyik legfontosabb fejezetévé vált a fejedelmre költött kiadások pontos és precíz feljegyzése. Ez azért volt különösen fontos, mert ezt az összeget levonhatták az országgyűlésen megállapított adóból.
18. Jakab Elek Kolozsvár története II. 412-416.
19. Jakab Elek: Kolozsvár története II. 417.
20. A könyvnyomató Heltai Gáspár fia, aki 1595-től tölt be fontosabb tisztséget - ekkor a város sáfárpolgára, 1611 - 1617 között a város nótáriusa. A tisztséget a későbbiekben betegsége miatt nem tudja ellátni, 1618. októberében hal meg Kolozsváron. Kolozsvári emlékirók 60.
21. A polgárkönyvi bejegyzés szerint 1592. szeptember 5-én vált a város polgárává, apja Laurentius Bek tekintélyes polgár, szász nemzetiségű és szakmája szerint szabó. KvLvt. Protocolla diversa III/1. 78.
22. Ötvös mester, a céh mesternévsora szerint 1590. augusztus 1-én vették fel a céh tagjainak sorába. A feljegyzés szerint 1630-ban halt meg, amikor is így jellemzik: “ember ember volt ez jambor” A város tekintélyes polgára volt, akit 1618-ban osztóbírák praefectusának is megválasztottak, s így hozzá került a jegyzőkönyv is, amiről sajátkezű bejegyzése is tanúskodik: “Jutott ez könyv én hozzám Balasfy Balcnthoz, úgymint ez esztendőben való praefectushoz Isten akarattýából. Hogy ez után ez városnak s hazánkban az mely törvények mi előttünk kolozsvári osztóbírák előtt ha fõrognának, azok ebbe beirattatnak örök emlékezetekre.” (Kiss Mária Gyöngy szakdolgozat, kézirat - Kolozsvár 1983. 6.)
23. Kolozsvári emlékirók 1603 - 1720 szerk.: Bálint József, Pataki József Bukarest 1990. 310.

24. Trócsányi Zsolt: Erdély központi kormányzata 1540 - 1690 Bp. 1980. 29., 182. (1608 és 1610 között Báthori Gábor uralkodása idején kancellár)
25. E.O.E. V. 1601 - 1607. Szerk.: Szilágyi Sándor Bp. 1879. 311.
26. E.O.E. V. 1601 - 1607. 411-414.
27. E.O.E. V. 1601 - 1607. 312.
28. Trócsányi i. m. 32. 182.
29. Trócsányi i. m. 28. 321.
30. Trócsányi i. m. 33.
31. EOE V. 313-314.
32. Trócsányi i. m. 23. 325.
33. Trócsányi i. m. 25.
34. "Urunk szekerezése postasága" című számadáskönyvi fejezettel először 1609-ben találkoztam, ugyancsak Báthori Gábor uralkodása alatt. (Kv.Szám. 12b/TV. 257.)
35. kántorpénz - negyedévi fizetés, fizetség
kántoros szolga - negyedévre szerződött szolga EMSZT. VI. Bp. 1993. 97-98.
36. EMSZT. VI. Bp. 1993. 97-98. (Kv; TanJkv I/1. 449.)
37. Jakab Elek: Kolozsvár története I. 58.

Annamária Jeney-Tóth

Lunch- and dinner-at-work, or fragments from the statement-books of Kolozsvár, 1605-1606

The goal of the essay is to instantiate and analyse a part of the statement books of the town of Kolozsvár in the 17th century. This part remained fragmental because of the death of the author, the town-steward. The fragment of the statement book originates from 1605-06, at the end of the Fifteen Years War, when life began to return to normal in Transsylvania too

It contains three greater parts. The first is the so-called "give in - regestum" which contains the "diversas" – the expenses and the income of the town and the prince in the last month of 1605. The second part shows the outgivings in February 1606. The third chapter reveal the book-keeping of the expenses during the parliament april 1606. It is affirmable for the whole source that we can get a picture about a moment of 17th century town life regarding, history, policy, economy and culture-history, but the nutrition-historical connection cannot be uncared too. The charts serve the engrossment in this theme.

M. ANTALÓCZY ILDIKÓ

A debreceni városi bíróság illetékessége és hatásköre bűnügyekben a XVIII. században

A városi polgárság közösen gyakorolt legfontosabb kiváltságai voltak a szabad bíró- és esküdttválasztás, az önálló bírászkodás joga, a pallosjoggal (*jus gladii*) való rendelkezés, a város saját jogrendjének használata, a statútumalkotási jog, a kegyúri jog (*jus patronatus*), a piac- és vásártartási jog, a szabad ingatlanszerzési képesség, az országgyűlésen, a törvényhozásban való részvétel és a külsőségek (címerhasználat, a vörös viasszal való pecsételés joga). Olyan jogok ezek, amelyeket a város mint jogi személy, testületileg élvezett, és az élet számos területén a nemesi kiváltságokkal azonos státust és presztízst biztosított a *communitas*nak.¹

A városi kiváltságok legtöbbszörrel a szabad királyi városok rendelkeztek (a legteljesebb városjoga Budának és Székesfehérvárnak volt), de a faluból mezővárossá ill. várossá fejlődés fontos állomását jelentette 1-1 privilégium elnyerése. Debrecen esetében több mint 300 év telt el az első mezővárosi kiváltság megszerzésétől (1361) a szabad királyi várossá válásig (1693), s ez idő alatt nyert kiváltságai között kiemelkedő szerepe volt az önálló igazságszolgáltatást biztosító jogoknak, mert ezek képezték mindenkor a városi autonómia alapját.²

Debrecennek 1361. máj. 1-jén engedélyezte Nagy Lajos király, hogy a polgárai köréből szabadon választott bíró és esküdtek (*iudice et iuratis*) minden debreceni lakos minden peres ügyében (*in omnibus causis*) az ország kiváltságos városainak régi szabadsága szerint ítélezhessenek (*iuxta libertatem civitatum Regni nostri ab antiquo observatum iudicandi plenam habeant facultatem*). Az oklevél kimondta, hogy debreceni polgárt és társait (*ipsos et eorum consocios*) sem földesura, sem senki külső személy le nem tartóztathat, el nem ítéltet, vagyonát el nem veheti. Debreceni polgár ellen csak saját bírái előtt lehet pert indítani.³

A debreceni bíróság hatáskörét meghatározó *in omnibus causis*ba beleértendő az akkor még el nem különülő polgári és büntetőügy egyaránt. A büntetőügyek közül az országos gyakorlat szerint a városi bíróságok nem foglalkozhattak a felségsértési, hűtlenségi ügyekkel.

A *jus gladii*t külön nem említette az 1361. évi kiváltságlevelél. Nyilván azért nem, mert a halálos ítélet meghozatalának és végrehajtásának joga beletartozott a "városok régi szabadsága szerint" megengedett ítélezésbe. A pallosjog gyakorlása szempontjából lényeges, hogy az a város joghatósága alá tartozókra vonatkozott, idegenekre csak tettenérés esetén volt alkalmazható.

A debreceni bíróság illetékessége az oklevél szerint a mezőváros területén élő összes lakosra kiterjedt. Az illetékesség alapján (vagyis, hogy azonos hatáskörű bíróságok esetén területileg melyik hivatott az ügyben eljárást folytatni) alkalmazható három elv közül a debreceniek esetében a forum domicilii (a tettes lakóhelye szerinti) ítélkezés érvényesült. Az oklevél egyenesen kizárta a debreceni polgárokra nézve a forum delicti commissi (az elkövetés helye) és a forum deprehensionis (elfogatás helye) szerinti idegen bírászkodást. (A szabad királyi városokra vonatkozóan ugyanezt foglalja törvénybe Zsigmond 1405. évi II. decretumának 11. cikkelye.) Zsigmond Debrecennek 1405. ápr. 2-án a (jus gladii is magába foglaló) budai jog átvételét engedélyezte. A meglehetősen nagy autonómiát biztosító budai jog használata sokszoros érdeke volt a városnak, ezt bizonyítja, hogy a XV-XVII. században – mezővárosként élvezve a civitasok jogait – többször is visszatérnek e kiváltságuk megerősítéséhez.⁴ Az 1361. és 1405. évi privilégiumokban rögzített jogok megmaradtak a későbbiekben is, átkerültek a szabad királyi városi statust megadó 1693. évi kiváltságlevélbe, s a város egészen 1848-ig a privilegizált királyi városokat illető többi jogával együtt gyakorolta.

Illetékesség szerint a forum domicilii ítélkezés XVIII. századi érvényesülésének jellegzetes esete 1742-ben Konyári János nagytanácsbeli esküdtpolgár ügye, akit 3 napi börtönre ítétek, mert előző év húsvétján Böszörményben káromkodott. Az ügyész Böszörményben nyomoztatott, s az ott készített vizsgálati jegyzőkönyv alapján hoztak ítéletet a debreceni bírák.⁵ A botránkozató életű, esküdöző, káromkodó Hadházi Pál – Bódi Erzsébet vásározó, nem civis házaspár 1749-ben a pesti, váci vásárokon követték el törvényszegéseiket, amelyekért Debrecenben ítétek el őket: a férjet 60 pálcára, az asszonyt 36 korbácsra, s mindkettőjüket nyakvasban állásra.⁶

Az idegenekkel szemben a elkövetés helye szerinti bírászkodás is következetesen érvényesült. A Fehér Ló vendégfogadóban 1747-ben a konyári Nagy András, a zilahi Nagy János, a kismarjai Böszörményi Ferenc éjfél után részegen érkezve randalíroztak, hurcolták a fogadóst, még a kupát meg az asztalt is elvitték. Mindannyian 24-24 pálcát kaptak, s a kárt is meg kellett téríteniük.⁷ De megbüntette a tanács a tokaji görög kereskedő Haczeni Józsefet is, amiért paráználkodáson kapták egy egri hajadonlánnyal, Boros Mária Borbálával. A hóhér általi vesszőzést (a szokásos 12 Ft-on) megválthatták.⁸ Vásárok idején különösen sok idegen került a bíróság elé. 1749-ben Kozma Mihály gyöngyösi kereskedő feljelentésére 1 bicskei, 1 váradi és 2 bihari vásárról vásárra járó lopogató asszony közös ügyét tárgyalta a városi bíróság. Az asszonyok 18-18 korbács után is állították, hogy a zsákjukba dugott árukat meg akarták venni. A bírák ettől függetlenül mindannyiukat kitiltották a városból.⁹

Az elfogatás helye szerinti bírászkodás a körözött ill. a szökésben talált személyek feletti ítélkezést jelentette. A debreceni praxisban erre az előbbieknél ritkábban került sor. Feltehetőleg azért, mert a korabeli "bűnüldöző szervek" meglehetősen gyenge hatásfokkal dolgoztak. Lassú volt az információcsere. Mire a városi hajdúkatónákat 1-1 gonosztevő után elindították, az már árkon-bokron túl volt. A Helytartótanács parancsolatából országszerte körözött (álneveket használó) Sáros megyei budaméri Peron Andrást, tettének (575 Ft-ot lopott egy selmecbányai mézeskalácsostól) elkövetése után csaknem egy évvel

fogták el a debreceni piacon. A debreceni törvényszék akasztófára ítélte a megrögzött tolvajt, ezen az sem változtatott, hogy a káros féllal kiegyezett, "mivel – érvelt a tanács – a kiegyezés a gonosztévőt a rendes és törvényes büntetés alól fel nem menti".¹⁰

A városi tömeg, a kocsmai világ vonzotta a bűnösöket, s így nem egyszer éppen mulatozás közben fogták el az üldözött személyeket. Sebestyén János paráznság miatt volt fogva Böszörményben, de onnan még a tárgyalás előtt megszökött, s Debrecenben a Gilányi vendégfogadóban tartóztatták le, amint éppen tilalmas időben borozgatott. A debreceni bíróság korábbi bűneit is mind sorra vette, s a máshol elkövetett bűncselekményekért is kimondta az ítéletet.¹¹ Török Andrászt pincefeltörésért fogatta el a diószegi úriszék, de onnan fortélyosan megszökött, s Debrecenbe jöve asylumba menekült. Veszére elhagyta a residentiát, s a város kocsmájában meg is fogták. A városi bíróság 1741 februárjában a "T. Dominális Székhez" fordult, hogy küldje el a Török-üggyel kapcsolatos dokumentumokat "cum tota Processu Serie". A raboskodó Törököt 4 hónap múlva állították a debreceni bíróság elé, de folyamatosan tagadott, s tagadásában megmaradt a tortúra mind az 5 fokozatának kiállása után is. Ezután a fiscalis actio alól abszolvták, de a városból örökre kitiltották.¹² Nem egyszer előfordult, hogy szökésben lévő bűnöst Debrecenben újabb bűncselekményen kaptak, s így tudódott ki szökött volta. Zöld Ferenc ahol csak megfordult, mindenütt lopogatott. Ügyében város a Bereg vármegyei ispánhoz fordult, hogy az ítélet meghozatalához szükséges inquisitiókat Zöld korábbi lakhelyein minél hamarabb elvégezzék.¹³

Az úriszékek, városok, megyei sedriák ki is adták egymásnak a területükön elfogott gonosztevőket. Nemes Komáromi György szökött conventiós szolgálának tömlöcben tartását kérte további dispositióig a debreceniektől, amit Domokos Márton a tanács nevében válaszolva "tartozó kötelességének" vett.¹⁴ Bánffy László báró úriszékének ítélete elől elszökött jobbágját Debrecenben fogták meg, akit a város a báró embereinek resignált. Ugyancsak visszakapta Haller gófné is Debrecenben elfogott jobbágját, amint azt Domokos Márton főbíró Károlyi Sándornak megírta.¹⁵ A város Gödör András rabot Bihar vármegyének "örömet" adta ki, annál is inkább, mivel Gödört főben járó bűncselekménnyel (capitaliter) nem vádolták.¹⁶

A városi bíróságok illetékességét korlátozhatta a bűncselekményt elkövetők rendi állása, katonai volta ill. a kamarai hatóság alá tartozás.¹⁷ Rendi státus szempontjából a városban lakó papság és nemesség fölötti ítélkezés joga lehetett kérdéses.

Debrecen kegyüri jogát gyakorolva maga prezentálta, azaz választotta ki, hívta meg papjait, a XVIII. században már a legkiválóbbak közül válogatva.¹⁸ A példamutató, igehirdető, művelt debreceni prédikátorok még a megintéssel, elmozdítással, egyházi kirekesztéssel járó vétségektől is tartózkodtak, a bűncselekmények elkövetése pedig a lehető legtávolabb állt tőlük. A református lelkészek és egyházi személyek vétkeinek ügyében az egyházmegyei majd az egyházkerületi fegyelmi bíróságok hoztak ítéletet. A kiközösítést az egyházmegye nevében már az esperes is elrendelhetette. A legsúlyosabb ügyek a generális zsinat elé kerültek. Az egyház azonban csak fegyelmi ügyekben döntött. Az egyházi személyek minden büntetőügyében ekkorra már világi bíróság járt el, ami vonatkozott a városban élő kis számú római katolikus papra és szerzetesre is. (A szentszékek szorosabb

értelemben vett kriminális büntetést már a Hármaskönyv idején sem szabhattak ki /Vö. Hk. II. Rész. 44. cz./, később pedig állandó gyakorlattá vált az egyháziak feletti világi bírászkodás.)¹⁹

1740-1750 között nem került a magisztrátus elé vádlottként egyházi személy. A XVIII. századi városi büntetőperek iratai között és az egyházmegyei ill. egyházkerületi iratokban sincs utalás egyházi vádlottra.²⁰ Korábról (év nélkül) egyetlen esetről van tudomásunk, amikor is D. M. kabai papot szodomai bűnnel vádolták. Az ügy a lelkészek és a generális zsinat után a magisztrátus, mint világi büntető hatóság elé került. A bűnöst hivatalától megfosztották, harmadnap múlva megégették.²¹ 1740-ben egy szolgálatából elcsapott volt egyházi személy állt a sedria előtt. A Baranya megyei Bonyháról kitiltott Páriz Pápai Sámuel Debrecenben csavarogva a Veres tornyot "menykövel üttette", káromkodott, részegeskedett. Mivel "belső embernek" (levitának) mondta magát, ("noha nagyobb büntetést érdemlene") a debreceni tanács a szokásos pálcázás helyett 2 hét börtönre ítélte, de mint idegent a városból kitiltotta.²² A büntetőperekben a károsultak, sértettek és a tanúk közt több tiszteletes előfordult, ill. a magisztrátus gyakran éppen a prédikátorok indítványára emelt vádat a gyülekezet valamely tagjával szemben. A római katolikusokra vonatkozóan tudunk egy olyan esetről is, amikor 1744-ben a városi tanács vizsgálatot folytatott a város borkimérési jogát megsértő, vakboráruhlással gyanúsított kegyesrendiek és a városi hajdúk vitájában, amely ügy végül is elsimult.²³

A városi bírászkodás illetékessége szempontjából kérdéses másik rend a nemesség. A nemesek ítélkező fórumai saját rendi bíróságai voltak. A megyei nemesek felett a vármegyei törvényszékek ítélkeztek, de kerülhetett nemes a polgárok bírósága, a városi magisztrátus elé is. A városbeli nemesek feletti ítélkezés gyakorlata az 1564: 41. tc.-re vezethető vissza, amely azokat a nemeseket, akik önként a városi polgárok soraiba álltak a városok joghatósága alá helyezte. Debrecen eieve csak úgy adta meg nemeseknek a polgárjogot, ha azok alávetették magukat a magisztrátus jurisdictiójának, azaz a város területén semmiféle nemesi jogukkal nem éltek.²⁴ A városi jog partikularizmusára jellemzően Debrecen fénykorában a szenátusnak többször is sikerült megerősítenie nemesek fölötti ítélkezési jogait (1568: a nemesek a bíró előtt idézésre kötelesek megjelenni, törvény elé állni, az ítéletet elfogadni, 1584: tilos a nemeseknek a polgárok elleni peres ügyeiket a vármegye elé vinni, 1599: amíg Debrecenben laknak, nemesi kiváltságlevelük a város területén nem biztosítja előjogaikat, kötelesek a főbíró illetékességét elismerni.)²⁵ A XVII. századi statútumokban is gyakran hivatkoztak a város nemeseinek kötelezettségeire (1610, 1632: minden nemes ember vagy akármely lakos egy terhet viseljen a várossal. A nemes idézésre megjelenni, tanúskodni köteles.)²⁶ Ha a városi nemesek részéről a XVI. század végén lehetett is némi ellenállás a tanács jurisdictiójával szemben (ebből az időből szórványos adatok a nemesek saját bírászkodására is utalnak), a XVII. században már nem volt kétséges a magisztrátus illetékessége.²⁷ A városba költöző birtokos nemesek viszont külső birtokaik után továbbra is rendelkeztek nemesi kiváltságaikkal, s személyes ügyeiket a vármegye elé vihették. 1725-ben (Egregius) Harangi Demeter debreceni szenátor Harsányi Miklóst a vármegyénél perelte be dehonestatio és diffamatio miatt. Harsányinak az elégtétel 100 Rhénes forintjába került.²⁸

A XVIII. századi városi peres iratokban szereplő Civis, Concivilis valamint a Circumspectus, Prudens ac Circumspectus, Dominus, Circumspectus / Egregius / Spectabilis / Simplicissimus / Perillustrissimus Dominus, Nobilis stb. statusok ill. titulusok mögött debreceni vonatkozásban közönséges polgár és (birtokos/birtoktalan) nemes polgár valamint vidéki és helybéli (polgárjog nélküli) nemes egyaránt előfordul. A nemesek közül azonban elenyészően kevesen kerülnek büntetőügyben összeütközésbe a törvénnyel, inkább delicta privátában becsületüket védve felperesként jelennek meg, esetleg városon kívüli ügyeiket megyei törvényszéken bonyolítják enyhébb ítélet reményében.

A polgári perekre jellemző alperes lakóhelye szerinti illetékesség alapján került a városi törvényszék elé egy idegen nemes leány magánvadás becsületsértési ügye. 1742-ben az ilosvai "Nobilis Virg." Jakab Judit azért perelte Bátori Jánosné, mert az asszony őt "kurvának mondta". A bíróság kötelezte a felperest bizonyításra, de ez nem történhetett meg, mert a sértett nemes lányról nem hallunk többet.²⁹ Az elkövetés helye szerint ítéleztek az Ungvár megyei Csicserből való Nbls Mester József büntetőügyében, amikor a nemes 1746-ban in ordinaria poena stupri 12 Ft-ra büntették Szentgyörgyiné Szabó Katával való paráználkodása miatt, s még gyermektartásra is kezest kellett állítania.³⁰ A Vasvár megyéből való dömöki Noszpolyi Jánost a Mónuspetriből jött Bornyi Katalinnal Debrecenben kapták közösködésen, amit a vádlottak nem is tagadtak. A bíróság hóhér általi kivesszőzésre vagy – nyilván a nemesre tekintettel – annak megváltására ítélte őket.³¹ A csecsemőgyilkossággal, házasságtöréssel, paráználkodással gyanúsított Fulló (Füló) Krisztina tiszadonyi (Bereg vm.) származású nemes leány ügyét is a debreceni törvényszék tárgyalta. Igaz, az eljárás során nem hagyhatták figyelmen kívül Mária Terézia mandátumait, akihez az őrizetben tartott leány tortúráztatása előtt fordult. A királynő újabb vizsgálatokat, szembesítéseket rendelt el. A tanács több mint 20 tanú meghallgatása után csak végrehajtatta a tortúra két fokozatát, s 7 oldalas deliberátumában végül a csecsemőgyilkosság vádja alól felmentette a leányt, de a bevallott erkölcstelenkedésre való tekintettel hóhér általi kivesszőzésre és örökös kitiltásra ítélte. Egy év múlva, 1744-ben a heves vérmérsékletű leány viselősen újból a bírák elé került, állítván, hogy nénjének kocsisa erőszakolta meg. A tanács megváltható kivesszőzést ítelt, hivatkozva a leány nyilatkozatára: "ámbar Nemes személy legyen, mindazonáltal kész előttünk Törvényt állani".³²

A városi törvényszék büntető illetékessége nem terjedt ki a város területén állomásozó katonaságra, mert a beszállásolt katonák saját hadbíróóságuk alá tartoztak. A polgári személyek és katonák összetűzéseiben vagy közös bűncselekményeiben a két hatóság saját illetékessége szerint ítélezett. 1746-ban akkora verekedés tört ki a Mester utcai csapzéken az ott mulatozó magyarok és német katonák között, hogy egy magyart, Ványai Mihályt halálra vagdaltak dühükben a német katonák. A tanács a következő évben hozott ítéletet – 60-60 pálca büntetést – Kun István és Nagy Mihály felett, akik a verekedésnél "jelen voltak", Kunra külön rábizonyítva, hogy a verekedésnek is elindítója volt. A német katonákat a bűneset után parancsnokuk házához vitték arestomba, s általunk ismeretlen büntetésüket is a "Regementnél" szabták ki.³³ Az egész város felbolydult, amikor egy Portugalliánus katona a Csapó utcán lelőtte Jenei Péter civisgazdát, "kinél az egész városon 10 sem volt jobb". A katona a piarista atyákhoz menekült asylunba (további sorsáról nincs

adatunk), de a város vezetői még a tárnokszéki ülésen is azon fáradoztak, hogy az ilyen ügyek "menten" (büntetlen) ne maradjanak.³⁴

Rokkant, obsitos vagy szabadságot katoná fölött viszont a város szabadon ítélkezhetett. 1744-ben Tóth Mihály katoná Oláh Máriával történt paráználkodása miatt került a törvényszék elé. A férfi "minthogy katoná" 30 pálcát kapott, a paráználkodás büntetésekor szokásos kivesszőzés helyett.³⁵ A katonaszökevények üldözése, elfogása, s a legközelebbi katonai parancsnoknak történő átadása (jutalom fejében), valamint a lappangatók megbüntetése kötelessége volt a városnak, amelyre a Helytartótanács több rendelete is figyelmeztette.³⁶ 1749-ben derült ki, hogy Pohajdák Ferenc mezei ember már második éve egy desertor katonával dolgozott, de nem jelentette. A szenátus több enyhítő körülményt is látva, megtárgyalta az ügyet a hadi commissariussal, aki megígérte, hogy a Palatinus Úr ő Excell(enti)ájánál fog közbenjárni.³⁷

A polgári ügyekben, s az akkoriban oda sorolt delicta privátában a katonák is a civil törvényszék előtt kereshették igazukat. Szuhai Ferenc Ujvariánus katoná két karjának eltérése, elmaradt bérének kifizetése miatt perelte voít gazdáját. Állítását igazolni nem tudta, ellenben az alperes bizonyította, hogy a katoná adott okot a verekedésre, így a gazdát felmentették a vád alól.³⁸

A hadbírósnak joga volt nemcsak az állományban lévő katonák, hanem azok feleségei (családtagjai) fölött is törvényt hozni. Így a törvényes illetékességi gyakorlathoz igazodott a szenátus és a városban állomásozó Vetésianus Regiment kapitánya, Székely Ferenc, amikor 1743-ban egy paráználkodó katonafeleséget elfogva, úgy döntenek, hogy a "T. Regiment jurisdictioja alá adassék", mivel -mint azt kiderítették-, él az asszony "granatíros katoná" férje. A nőt 3 hónapi városi őrzés után a katonaság árestomába vitték át, hogy a kapitány a "Regement parancsolata szerint" megbüntethesse.³⁹ Máskor viszont a parázna katonafeleséget a hóhér vesszőzi meg, de az ítélet a szenátorok egyetértésével az illetékes kapitány requisitumára születik meg.⁴⁰ Általában véve jellemző, hogy a tanács kiküldöttei (leggyakrabban Szeremlei S. szenátor) a kapitánnyal a közös ügyekben konzultáltak, egymás részére levélben információt kértek, nyomozásokat, tanúkihallgatásokat, orvosi szemlét végeztek,⁴¹ s a két hatóság kapcsolata e polgári-katonai commissio révén - a jegyzőkönyvek alapján ítélve - kielégítőbb volt, mint a folytonos viszálykodásban élő lakosság és katonák közötti viszony.

Illetékesség szempontjából végül nem tartoztak a város jurisdictioja alá a kamarai tisztviselők sem. Ezt a kiváltságot helyzetet akarta az emberöléssel vádolt Lakics Dániel (legalábbis az időhúzásra) kihasználni, mert kamarai szolgálat alatt állónak tüntette fel magát. A Szepesi Kamara leirata azonban egyértelműen tisztázta a helyzetet, Lakics a kamara szolgálatában soha nem volt, ennél fogva a Fiscus oltalmára sem számíthat.⁴²

Nem korlátozták a városi bíróság illetékességét és hatáskörét azok az önkormányzattal rendelkező szervezetek (és etnikai csoport), amelyek kisebb bírósági jogkörrel saját körükben fegyelmi ügyeket, kihágásokat, bűncselekménynek nem minősülő vétségeket büntettek, mivel a súlyosabb ügyek innen is a városi hatóság elé kerültek. Ilyen volt a teljes városi lakosságot átfogó református egyház, amely a XVIII. században már a hívek vallási vonatkozású vétségeinek megbüntetésében is a városi bíróságra hagyatkozott, valamint

közösen büntetett a városi bírósággal akkor, amikor a világi ítélet mellett eklézsiakövetéssel is sújtotta az elítélteket. 1747-ben Ladányi András és felesége Simon Judit "magoktól indulván" házasság előtti paráználkodásukat a bíróság előtt önként megvallották, ezért világi büntetésüket elengedték, csak eklézsiát kellett követniük. Az eklézsiakövetésnek külön adminisztrációja volt, a bíróság cédulával küldte a vétkest a prédikátorokhoz.⁴³ A civakodó, verekedő, házasságtörő párokat a bíróság büntette meg, de az inquisitios jegyzőkönyvet megküldve, válásra "a Mensa et Thoro" a "Tiszteletes Úrékhoz" irányították őket.⁴⁴ Korlátozott hatáskörben ítélkező testület volt továbbá a kollégiumi diákság számára az iskola belső törvényei alapján bíraskodó Iskolai törvényszék. Az 1744. nov. 21-i iskolai törvényszéki ülésen 58 diák különböző vétségéért (káromkodás, istentiszteletekről elmaradás, dohányzás, különféle kötelességszegések) összesen 916 dénárnyi büntetést szabtak ki, rá egy hétre 107 diákot együttesen 761 dénárba bírságotak.⁴⁵ A városi törvényszék elé került azonban Veszprémi Sámuel tógás diák, aki Csatári Sámuel szolgálójával paráználkodott, vagy a kollégiumban pénz- és ruhalopáson kapott Bernát Mihály mendicans diák, akit 18 korbács alatt vallattak, vagy az 1 hónap arestomra és örökös kitiltásra ítélt gondatlan Gál Imre tógás diák, akinek hibájából "ruhátlan szolgálcskája" a nagy hidegben megfagyott.⁴⁶ A céhes iparosok egyes kisebb vétkéiben a céhszabályzatok alapján döntöttek a céhelöljáróságok.⁴⁷ A részeges Ferenczi János civis mészáros a céh színe előtt fogadta meg, hogy nem iszik, de fogadalmát megszegte, így a városi bíróság elé került, ahol száraz kenyéren és vízen áristomra ítélték, s a céhből is kitiltották 2 hónapra.⁴⁸ A városban élő kis számú cigányság egymás közti ügyeiben a cigány szokásjog alapján ítélkezett a vajda.⁴⁹ A vajdát az 1740-es években a Létai család adta, a kis vajda Kolosvári Sámuel volt. A magisztrátus a "vajdatételhez" a városgazdai számadások szerint évente húst, kenyeret küldött, s ezért elvárta, hogy a vajda saját népe között rendet tartson. A "cigány csapszék" így is jó néhány verekedés helyszíne volt, de a bíróság gyakran ítélkezett a helyi cigányok lopási, paráználkodási ügyeiben is. A bíróság hitelt adott a vajda fia, Létai István esküjének, a kis vajda tanúvallomásának, máskor helytelenítette, hogy a vajda "üldözte" a vallomást tévő szemtanút.⁵⁰

A városi bíróság a joghatósága alá tartozók számára első fokú fórum volt (kivéve vásárolt birtokait, Szovátot és Sámson, ahonnan, mint pl. a szovátiak esetében a helyi bírák döntése ellen a debreceni szenátushoz lehetett fellebbezni).⁵¹ A debrecenieknek már Zsigmond 1405. évi oklevele a városi bíróságtól (mint első fokú fórumtól) fellebbezést engedett Buda város tanácsához vagy a tárnokmesterhez és onnan a királyi személynöki bírósághoz. A fellebbezési fórum a későbbi privilégiumok szerint többször is megváltozott (úriszék, megyei törvényszék, Buda város tanácsa, tárnokmester).⁵² de ez az első fokú ítélkezést nem érintette. A fellebbezés joga azonban csak a polgári ügyekre szorítkozott.

A Hármaskönyv szerint nem lehetett büntetőperekben fellebbezni. A III. Rész 11. cz. 7. § kimondja, hogy még a főbenjáró büntetésnél, halálos ítéletnél sincs helye a fellebbezésnek, hacsak nem ártatlan embert akar a bíróság minden áron elveszejteni, ez esetben azonban az "atyafiaik nyomban a királyi felséghez folyamodhatnak". Az 1563. évi 41. tc. ellenben a gyilkosság miatt elítélteknek fellebbezést enged. Ez azonban nem terjedt el a gyakorlatban, mert ekkorra már általánossá vált a büntetőügyek megfellebbezhetetlensége.⁵³ Az 1729.

évi 30. tc. is csak egy fokú bíraskodást engedett kriminális ügyekben, amikor megtiltotta, hogy nyilvános és közönséges gonosztevők ügyeiben hozott ítéletek ellen bárki is a királyi táblához fellebbezzon. A bíróság döntésének megváltoztatása csak kegyelem útján volt lehetséges. Az 1739-40-es pestisjárvány ideje alatti debreceni zavargások fő "authorát", Kakas (!) Patai Istvánt a városi bíróság zendülésért halálra ítélte, majd ügyét kegyelemre felterjesztette az uralkodóhoz. Mire a kegyelmi leirat megérkezett, Kakas Patai már több mint két évet raboskodott.⁵⁴ 1743-ban a gyilkosság miatt halálra ítélte Kása István cívisnek kegyelmezett meg Mária Terézia : a halálos ítéletet két év, a nagyváradi erődben bilincsen letöltendő közmunkára változtatta.⁵⁵ Büntetőügyekben egészen a XVIII. század végéig nem lehetett apellálni. Majd csak az 1791. évi 43. tc. engedi meg (nem nemeseknek halálbüntetés, legalább 3 évi börtön vagy egyszerre kiadandó 100 bot ill. korbácsütés esetén) a továbbvitelt a királyi táblához, miután a városok a II. József által 1787-ben megvont büntető joghatóságukat visszakapták.⁵⁶

Jegyzetek:

1. *Iványi Béla* : A magyar városi polgárjog keletkezése és fejlődése figyelemmel Buda és Pest városokra. Statisztikai Közlemények. 84. k. 1. sz. Bp. é. n. 34-36., *Csizmadia Andor*: A városi jog a 18. század derekán. Városi Szemle. 1941. 285-289., *Kállay István*: Városi bíraskodás Magyarországon 1686-1848. Bp.1996. 17-18.
2. *Szendrey István*: Debrecen, a mezőváros. In: Debrecen története 1693-ig. (szerk.: *Uő.*) Db. 1984. 204-233.
3. HBmL IV. A. 1021. a. M (ohács) e(lőtti) o(klevelek). 7. ad. Meo. 7., (A levéltári jelzetek a Hajdú-Bihar megyei Levéltár anyagára vonatkoznak, a továbbiakban csak az eltérést jelezzük külön.) Az oklevelet latinul közli: *Komoróczy György* (szerk.) : A hatszázéves Debrecen. Db. 1961. 23-25., *Iványi Béla*: Debrecen és a budai jog. Db. 1924. 5. Az oklevelet még Nagy Lajos megerősítette 1361. jún. 14-én, majd 1364. jún. 18-án, s a város a későbbi uralkodókkal is elismertette itt szerzett jogait. Vö.: *Varjú János*: Debrecen város közigazgatása és törvénykező módja a tizenhatodik százévb. Kolozsvár, 1909. 5., *Szendrey I. 1984.* 226-227.
4. IV. A. 1021. a. Meo.75., ad Meo. 75. A z oklevelet latinul közli: *Komoróczy Gy. 1961.* 26-27., *Iványi Béla* a XV. század elején írásba foglalt budai jogkönyv és az 1547-től meglévő debreceni magisztrátusi jegyzőkönyvek összevetése alapján számtalan hasonlóságot, sőt szövegszintű azonosságot talált a debreceni és a budai joggyakorlat között. *Iványi B. 1924.* 6-36. Vö.: *Davori Relkovic Néda*: Buda város jogkönyve. Bp. 1905., A kiváltságlevelet megerősítették Mátyás, Corvin János, Frangepán Beatrix, II. Ulászló, II. Lajos, Szapolyai János, I. Ferdinánd, elfogadták a török uralkodók és az erdélyi fejedelmek is. *Varjú J. 1909.* 6., *Szendrey I. 1984.* 226-230.
5. IV. A. 1018. e. 5. k. 434. (1742. febr. 17.), IV. A. 1018. g. 26. cs. 1742. No. 10.
6. IV. A. 1018. e. 6. k. 518. (1749. jún. 21.), Vö.: *Koncz Ákos*: Debrecen város régi büntető joga és ennek alkalmazása különböző bűnesetekben. Db. 1913. 107-108.
7. IV. A. 1018. e. 6. k. 336. (1747. dec. 2.)
8. IV. A. 1018. e. 6. k. 459. (1749. jan. 13.)
9. IV. A. 1018. e. 6. k. 461-462. (1749. jan. 18.)
10. IV. A. 1011. m. 5. k. 554. (1747. ápr. 24.), IV. A. 1018. e. 6. k. 297-298., 327-327. (1749. júl. 1., 1749. okt. 7.), IV. A. 1018. f. 1. cs. 1747. Peron (Péró) András ügye.
11. IV. A. 1018. e. 5. k. 356. (1741. jún. 26.)
12. IV. A. 1011. m. 4. k. 56., 89-90. (1741. febr. 20., 1741. ápr. 15.), IV. A. 1018. g. 26. cs. 1741. No. 1. (1741. ápr. 15.), IV. A. 1018. e. 5. k. 359-360. (1741. júl. 8. ad 1741. jún. 10.)

13. IV. A. 1011. m. 4. k. 935. (1743. júl. 7.)
14. IV. A. 1011. m. 3. k. 1166. (1740. máj. 24.)
15. IV. A. 1011. m. 4. k. 195. (1741. aug. 15.), IV. A. 1011. m. 4. k. 263. (1741. okt. 24.)
16. IV. A. 1011. m. 5. k. 827. (1750. jan. 5.)
17. *Bónis György*: Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686-1708. Bp. 1962. 53., 60., 66.
18. A presentálás jogát a városi tanács 1739-ig, a konzisztórium megszervezéséig egyedül élvezte, majd átkerült az egyházi és világi tagokat egyenlően tartalmazó konzisztórium hatáskörébe. A prédikátorokat 1 évre választották, de a város élt a papmarasztás és újraválasztás jogával is, ami az illető prédikátor számára egészen 1841-ig nyilvános megmérettetést jelentett. *Rác István*: Protestáns patronátus. Db. 1997. 92-93., 95-98. A városban a református egyház "elitje" élt. Itt volt a magyarországi legnagyobb református egyházkerület püspöki székhelye, Debrecen egyházmegyei központ is volt élén az esperessel, ezenkívül az ország legnagyobb lélekszámú egyházközsége, s a város a református egyházkultúra és oktatás központja volt a Kollégium révén.
19. *Illyés Endre*: Egyházfegyelem a magyar református egyházban. (XVI-XIX. század) Db. 1941. 78-80., 116-117., 123-126., 133-136., *Bónis Gy. 1962.* 59-60., *Csizmadia Andor-Kovács Kálmán - Asztalos László*: Magyar állam- és jogtörténet. Bp. 1978. 206., *Kállay I. 1996.* 61., 64., *M. Antalóczy Ildikó*: A blaszfémia és más vallásellenes bűncselekmények Debrecenben a XVIII. század közepén (I. rész) Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve XXIII. (szerk.: *Radics Kálmán*) Db. 1996. 76., *Major Zoltán*: Erkölcsi problémák és bűncselekmények adatai a XVIII. század első felében Bihar vármegyében. Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve XXIII. (szerk.: *Radics Kálmán*) Db. 1996. 54-55., A római katolikus egyházi bíróságok illetékességére és szervezetére ld.: *Stipta István*: A magyar bírósági rendszer története. Db. 1997. 46-47. A XVIII. századi református egyházi bíróságra ld.: *Kormos László*: A Tiszántúli Református Egyházkerület és a Debreceni Református Kollégium levéltárának ismertetője. Bp. 1984. 30-31.
20. Mindössze tanúvallomási jegyzőkönyveket találtunk a (tiszta)derzsi prédikátor esetleges házasságtörésével kapcsolatban: IV. A. 1018. g. 27. cs. 1749. No. 23. Ugyancsak nem talált egyházi vádlottat Bónis Gy. Buda és Pest városi tanácsainak joggyakorlatában 1686-1708 között. Vö.: *Bónis Gy. 1962.* 60.
21. *Koncz Á. 1913.* 71. (é. n.)
22. IV. A. 1018. e. 5. k. 258-259., 261. (1740. aug. 13., 27.)
23. IV. A. 1018. e. 5. k. 428-28., 430-431. (1742. jan. 27., febr. 3.) Tiszteletes Maróthi (György), IV. A. 1018. e. 5. k. 492. (1742. júl. 7.) T. Lovasi Gergely, IV. A. 1018. e. 5. k. 530. (1742. szept. 22.) T. Komáromi Mihály, IV. A. 1018. e. 5. k. 736-737. (1744. máj. 30.) Lelki Tanító: T. Komáromi Mihály. A kegyesrendiek és hajdúk vitája: IV. A. 1018. g. 37. k. 1744. No. 13.
24. *Meznerics Iván*: A megyei büntető igazságszolgáltatás a 16-19. században. Bp. 1933. 28-31., *Kállay István*: Fehérvár regulamentuma. 1688-1849. Székesfehérvár. 1988. 31-37., *Rác István*: A debreceni cívisvagyon. Bp. 1989. 30-32., *Stipta I. 1997.* 41., 72-73.
25. *Balogh István*: Nemesek Debrecenben a XV-XVI. században. Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve. XVII. (szerk.: *Gazdag István*) Db. 1990. 9-10.
26. *Kolosvári Sándor - Óvári Kelemen*: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. III. k. Városi statutumok. 1548-1803. Bp. 1892. 582., 599.
27. IV. A. 1011. a. 3. k. 174. (1571. aug. 29.), IV. A. 1011. a. 3. k. 599. (1575. okt. 22.) Bakos Máténak Toldi Jánossal a debreceni nemes urak székén van pere. Az 1649:15. tc. városi jurisdictio alá sorolta a vagyontalan vagy kétséges nemeseket. A városok és nemesek közti viszonyra ld.: 1635:75. tc., 1659: 49. tc., 1681:41. tc., *Balogh I. 1990.* 10.
28. *Rác I. 1989.* 31., Vö.: *Kállay I. 1996.* 25., A Bihar vármegyei törvényszék Helytartótanácsnak

- beküldött perkivonataiban a számtalan jobbágyügy mellett alig 1-2 nemes ügye szerepel. Az 1723-1725 közötti perek közt egyetlen debreceni vonatkozású van. MOL. C. 27. Lad. A. Fasc. 1. No. 21.
29. IV. A. 1018. b. 2. k. 268. (1742. aug. 6.) Polgári perekben az alperes rendi állásához igazodó illetékességre vö.: *Bónis Gy. 1962.* 62., 69.
  30. IV. A. 1018. e. 6. k. 148. (1746. jan. 10.)
  31. IV. A. 1018. e. 6. k. 488. (1749. ápr. 19.), Vö.: Hk. III. Rész. 20. cz.
  32. IV. A. 1018. e. 5. k. 667-673., 790. (1743. nov. 18., 1744. nov. 28.) IV. A. 1018. g. 26. cs. 1743. No. 4., IV. A. 1011. b. 9. k. No. 35., 37., 40., IV. A. 1011. m. 4. k. 889.
  33. IV. A. 1018. e. 6. k. 278. (1747. ápr. 22.) A katonák fölötti ítélkezésre (1543: 25. tc., 1723: 11. tc.) *Bónis Gy. 1962.* 61-63., *Kállay I. 1996.* 56-61., *Stipta I. 1997.* 59. A katonaság és a polgári szervek együttműködésére, a debreceni viszonyokra ld.: *Komoróczy Gy.: A katonai közigazgatás szervezete a debreceni kerületben 1723-1849 között. Hadtörténeti Közlemények. 1959.* 2. sz. 136-144., 148-149., 155., 159-160.
  34. IV. A. 1011. h. 50. cs. Tárnokszéki követek (Domokos Márton, Pándi János) instructioja. (1741. ápr. 30.), IV. A. 1011. m. 4. k. 98. (1741. ápr. 29.)
  35. IV. A. 1018. e. 5. k. 775. (1744. okt. 10.)
  36. IV. A. 1021. e. 2. k. 154. No. 637. (1741. ápr. 14.), IV. A. 1021. e. 2. k. 160. No. 666. (1742. jan. 27.), 161. No. 670. (1742. márc. 2.), IV. A. 1011. c. 4. cs. (1743. márc. 29.)
  37. IV. A. 1018. e. 6. k. 579. (1749. dec. 20.)
  38. IV. A. 1018. b. 3. k. 253., 254. (1748. jún. 22., 1748. jún. 24.)
  39. IV. A. 1018. e. 5. k. 650., 666. (1743. aug. 31., 1743. nov. 16.)
  40. IV. A. 1018. e. 6. k. 68. (1745. júl. 17.)
  41. IV. A. 1018. g. 26. cs. 1743. No. 2., IV. A. 1018. e. 6. k. 68., IV. A. 1018. g. 27. cs. 1749. No. 27., IV. A. 1018. g. 37. k. 1753. No. 4.
  42. IV. A. 1021. e. 2. k. 157. No. 656. (1741. nov. 24.), Lakicsnak ez már a második oltalomkeresése volt, előzőleg hónapokig a piarista atyáknál húzta meg magát. IV. A. 1018. h. 50. cs. Instructio. 29. pont (1741. ápr. 30.)
  43. IV. A. 1018. e. 6. k. 273-274. (1747. márc. 25.), IV. A. 1018. e. 6. k. 583. (1749. dec. 24.), Az egyházi büntetésre ld.: *Illyés E. 1941.*, 118-141., *Tárkány Szűcs Ernő: Magyar jogi népszokások. Bp. 1981.* 802-807., A vallásgyakorlással kapcsolatos bíróság elé került esetekre ld.: *M. Antalóczy I. 1996.* 85-86.
  44. IV. A. 1018. e. 5. k. 422. (1742. jan. 11.), IV. A. 1018. e. 6. k. 352-353. (1748. jan. 20.), *M. Antalóczy I. 1996.* 82., 1740. jan. 22-én 6 debreceni pár válását jegyezték be a református egyházmegyei jegyzőkönyvbe. TtREL. I. 31. a. 3. k. 8-9.
  45. TtREL. II. 10. a. 3. k. 236-246. (1744. nov. 21., 27.) *Békefi Remig: A Debreczeni Evangélikus Református Főiskola XVII. és XVIII. századi törvényei. Bp. 1899.* 28-44., *Tóth Béla: A Kollégium története a XVIII. században. In: A Debreceni Református Kollégium története. (szerk.: Barcza József) Bp. 1988.* 67-71., a sedria működése: 87-89.
  46. IV. A. 1018. e. 5. k. 385-386 (1741. szept. 2.), IV. A. 1018. e. 6. k. 10., 177. (1745. jan. 30., 1745. ápr. 30.)
  47. *Balogh István: A civisek világa. Bp. 1973.* 84-87., *Varga Gyula: Ipari termelés, a társadalom iparos rétegei. In: Debrecen története 2. k. (szerk.: Rácz István) Db. 1981.* 320-322., 326.
  48. IV. A. 1018. e. 5. k. 659. (1743. okt. 19.)
  49. *Jakucs Lajos: Cigányvajdák privilégiumai. Honismeret. 1992.* 5. sz. 20-22., *Erdős Kamill: Cigány-törvénytörvényesék. Néprajzi Közlemények. 1959.* 203-208.
  50. IV. A. 1012. d. 17. k. (1737. febr. 23., 1741. jan. 11.); IV. A. 1018. e. 6. k. 186, 287-288, 491, (1746. júl. 4., 1747. máj. 20., 1749. ápr. 26.)

51. *Gyimesi Sándor*: A város mint földesúr. Debrecen és Szovát viszonya a 18-19. században. In: Gazdaság, társadalom, történetírás. (szerk.: *Glatz Ferenc*) Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. 6. Bp. 1989. 161-163.
52. A fellebbezési fórumok változásaira ld.: *Iványi B. 1924.* 10-12., valamint IV. A. 1011. a. 66. k. 95. (a szenátusi tagokból álló bírói tanácstól a teljes szenátushoz, onnan a tárnokszékre) 1772. ápr. 22.
53. *Kállay I. 1996.* 139.
54. *M. Antalóczy I. 1996.* 72-73.
55. IV. A. 1011. b. 9. k. 1743. No. 36., 38., 1748. No. 49., IV. A. 1018. g. 26. cs. 1743. No. 3. (kegyelmi levél 1743. máj. 27.)
56. *Degré Alajos*: Úriszéki peres eljárás a Déldunántúlon a XVIII-XIX. században. Levéltári Közlemények XXXII. évf. 1961. 123., *Csizmadia A. - Kovács K. - Asztalos L. 1978.* 202., *Nagy Sándor*: A hajdúkerületi törvényszék büntető ítéletei 1757-1850. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve. XIX. (Szerk.: *Gazdag István*) Db. 1992. 91., *Kállay István*: Úriszéki bírászkodás a XVIII-XIX. században Bp. 1985. 133-134., *Uő. 1996.* 142., *Sipta I. 1997.* 72-73.

Ildikó M. Antalóczy

The Competence and Jurisdiction of the Town Court of Debrecen in criminal cases in the 18th Century

The rights ensuring the autonomous jurisdiction of the town played the most outstanding role among the privileges of the citizens, because these had always formed the basis for self-government. Having examined the criminal jurisdiction of 18th-century Debrecen, the author reveals that the Town Court administered justice both in civil and criminal cases, but divorce suits, cases of high treason and disloyalty were outside of its competence. Based on their authority, in the case of defendants from Debrecen they passed sentences according to the domicile, whereas in the case of strangers it was the place of perpetration, or less often the place of detention, according to which justice was administered. The competence of the Town Court could be restricted by the perpetrator's order (clergy, nobility), his being a soldier or by the fact that he fell under the authority of the Chamber. In the criminal cases of priests, after excommunication, in the 18th century it was the secular court that adjudged. The nobles' authorities were the county lawcourts, and it was exceptional for a nobleman to be brought before the Town Court. Crime was unfamiliar to the ways of life of both orders, and this was present in the judicial practice of Debrecen. The town could not administer justice in the case of soldiers, who had their own military tribunal. The clerks of the Chamber were also privileged. The Town Court was first-degree authority for those who fell under its legal authority, with the exception of the people living on the lands the town had bought (in Szovát, in Sámson). In criminal cases one could not launch an appeal against the decisions of the Town Court until the end of the 18th century.

KISS LÁSZLÓ

A nyelvharc szerepe a szlovák nemzeti ideológia kialakulásában

Jan Kollár a magyarosító törekvések ellen

A szlovák történészek a szlovák nyelvharc magyar kiváltó okának azt a Tudományos Gyűjteményekben 1817-ben megjelent cikket tartják, amely megtámadta J. Palkovič Pozsonyban megjelent Týdennik-jét, mert ennek alcíme a "nemzeti" (národný) jelzőt is tartalmazta. Márpedig ez Magyarországon úgymond egyedül csak a magyarokat illeti meg.¹ Erre a magyar támadásra válaszolt Jan Kollár 1821-ben egy svájci német nyelvű folyóiratban, amellyel megnyitotta a magyarosítás ellen tiltakozó szlovák röpiratok hosszú sorát.² Ebben és a következő évben megjelent prédikációiban már kifejtette nemzetfelfogása alapját.

A Duna két partján lakó nemzetek közül a magyarokat és a szlávokat tartotta a 2 fő nemzetnek. Az autochton és számbeli fölényben lévő magyarországi szlávokon belül kiemelte a Kárpátokban, azaz a Tátrában lakó "eredeti szláv"-ok csoportját, amely "még megtartotta a régi szlovák nevet." A szláv nevű magyar települések sokasága (pl. Miškovec, Debrečín, Kaloča, Paták, Moháč, Tokay stb.) közül sok még nem magyarosodott el. Így ezek "egy hajdani tisztán szláv kontinens megmaradt szigeteinek" tekinthetők. Kollár különbséget tett a tót neimesség tíz évszázad óta tartó magyarosodása (amely szerinte annyi pseudo-magyart nemzett, hogy Attila rá sem ismerhetne fiaira) és az alsóbb rendűek körében néhány év óta tapasztalható, "erővel és kényszerítéssel, botokkal és pénzbeli büntetésekkel" történő erőszakos magyarosítás között. Érdekes, hogy Kollár itt még csak az utóbbit ítélte el. "De ha csak ugyan terjeszteni akarjátok Nemzetiségeteket és Nyelveteket - írta -, tegyétek azt egy más, emberibb úton..."³ Határozott védelmébe vette J. Palkovič megtámadott (címében a "národný noviny" kifejezést tartalmazó) újságját. Ennek kapcsán Herderre és Schlözerre hivatkozva különbséget tett a "nemzet" (národ) és a "község" (obec) - illetve egykorú magyar fordításban: "Státus" (állam) - között, mégpedig az előbbi javára. Érvelése szerint a magyarországi tót nemzetnek ugyan nincs állama, de ettől még nemzeti az ő újságjuk. Egyébként is igazságtalan a szlávok alig egynegyedét kitevő magyar nemzet nyelvi és nemzeti elsőbbségre való törekvése. A magyar és a szláv nyelv küzdelmét a szegénység és gazdagság csatájának tartotta, mivel a magyar gondolatokban, szókincsben, dallamos lágyságban egyaránt alatta marad a szlávoknak és a németeknek. Végül Kollár kérte és egyúttal figyelmeztette is a magyarokat. "Kedves barátaim - fordult hozzájuk - hagyjatok minden nemzetet a maga

saját útján haladni.” A természet teremtményei között is oly nagy a változatosság. Hagyni kell a madarakat énekelni, nem szabad nekik azt mondani, hogy: *“Neked úgy kell énekelned, ahogy én! Az Úristen az összes nemzetet és az összes nyelvet eltűri...”* Figyelmeztette is a magyart, ezt a nem nagy, de eredeti nemzetet a szlávokkal való erőszakos keveredés veszélyeire, mert ezzel *“semmit sem nyertek, és sokat veszettek, t. i. önnön magatokat...”* Ennek a bizonytalan és kétséges győzelemnek az okát abban látta, hogy a - hitetlen ál-magyarokkal feldúsult, s így egyre korcsabb és erőtlenebb - magyarokat továbbra is minden oldalról *“tót habok”* csapkodják. Óvott attól, hogy be ne teljesedjen Herder *“Ideen”*-jének a magyarokra vonatkozó jóslata, amelynek a leglényesebb mondatát pontosan idézte is!⁴

“A szláv nemzet jó tulajdonságairól” című prédikációjában szinte teljesen nemzetelméleti kérdésekkel foglalkozott. Kollár tulajdonképpen nem tett mást, mint hogy a több mint 50 milliós *“szláv nemzet”*-ről addig kialakított jó tulajdonságokat átvitte a szlovákokra. Ezek: 1. vallásosság, 2. szorgalom (dolgoság), 3. ártatlan vidámság, 4. a saját nyelv szeretete, türelmesség. A szláv nemzet *“nemzetisége”* (národnost) szerinte ezeken alapult, amelyekhez még továbbiak is társultak: szemérem és tisztaság, szelídség, igénytelenség, háziasság, barátságosság stb.⁵ Meghatározása szerint a nemzet *“olyan emberek közösségét jelenti, akiket közös nyelv, azonos erkölcsök és szokások kapcsolnak össze.”* Ehhez a szláv nyelvet beszélő hatalmas európai nemzethez tartozunk - írta - *“mi is, mint rész az egészhez”*, hiszen *“mindannyian egy nemzet fivérei és nővérei vagyunk.”* Az előző történelmi korszakokban százéves háború folyt a Balti-tengertől a Tátraig terjedő térséget lakó kis nemzetek nyelve ellen. Számos helyen kipusztították, elnyomták vagy elcsúfították. Az emberiség nevében nyomatékosan hangsúlyozta tehát, hogy senkinek sincs joga a szláv nemzet egyik részének sem kárt okozni, a nevét ócsárolni, átalakítani és elnemzetietleníteni, mert *“minden nemzet az emberiség nagy tengerének egy külön patakja, minden nemzet külön ág az emberi nem fáján, amit aki levág ... vagy megsebez, az egész fának kárt okoz.”* Ebből a herderi gondolatból kiindulva Kollár nemcsak az erőszakos asszimilációt ítélte el, hanem a nemzetüket önkényesen elhagyó vagy megtagadó *“elfajzottak”* (odrodilci-k) disszimilációját is. Így szólt hozzájuk: *“Testvér! te hozzánk tartozol, a szemed, nyelved, arcod, alakod és véred, és egész tested és lelked erről tanúskodnak.”* Végezetül - abból kiindulva, hogy az a kis nemzet (a magyart is ilyennek tartotta), amelyik a saját nyelvét nem kedveli és nem műveli, idegen környezetben rövid idő alatt elhervadhat - megfogalmazta a szláv kölcsönösségi gondolat első, általános változatát. Véleménye szerint a veszélyeztetett környezetben élő kis nemzet jobban teszi, ha a többiekhez vagy egy nagyobb nemzethez csatlakozik, mert csak ezáltal van lehetősége a művészeti, tudományos, kulturális fejlődésre.⁶

A humanitás egyetemes elveiből kiindulva Kollár tehát ekkor még nem kérdőjelezte meg az idegen környezetben élő magyar nemzet létének és a magyar nyelv művelésének a szükségességét, sőt a magyar nyelv terjesztésének erőszakmentes, emberi megoldásait sem. A magyar nemzet fennmaradását azonban a magyarországi szlávok elsődleges érdekeiből kiindulva tartotta szükségesnek. Azért óvta a magyarokat a keveredéstől, a felhígulástól, mert elvárta tőlük, hogy ne kényszerítsék a hatalmas *“szláv nemzet”* organikus részét képező *“Kárpáti tartomány”*-ban élő szlávokat nyelvük, kultúrájuk, tulajdonságaik stb. feladására. Ez ugyanis ugyanúgy ember- és emberiségellenes, mint a magyarosodó szlávok disszimilációja, amely a *“szláv nemzet”*-nek árt, de a magyaroknak sem használ.

Kollár érzékenyen figyelte az 1825-1827-es rendi gyűlés eseményeit, ahol különösen Felsőbüki Nagy Pál éles hangja borzolta fel a kedélyeket. 1826-ban a követ a magyarosítás elkerülhetetlenségét azzal indokolta, hogy a leselkedő német veszély mellett a *“nagy orosz kolosszus”*-tól csupán a Felföld választotta el a magyarságot. A felföldi nemességnek tehát lélekben is magyarrá kell válnia, a jobbággyi lakosságnak pedig a magyarság megbízható bástyájává kell lennie a borzasztó északi hatalommal szemben. Vagyis a tótokat, ezt a fegyverrel meghódított népet, morális eszközökkel kényszeríteni kell a magyar nyelv megtanulására, mert *“ha a tótok bekapnak valamely helységbe s azt eltótosítják, azt egy század se hozza helyre.”*⁷ Nagy visszhangot keltett az a lajos-komáromi eset is (1827-ben), ahol a szlovák bányászok magyarosítással szembeni ellenállása derésre húzással végződött.⁸ Kollár már rögtön a rendi gyűlés után azt írta Fr. Palackýnak, hogy *“a magyarok ügybuzgósága és hazafiassága ... kegyetlenséggé alakult át”,* úgyhogy *“most népünk elnyomása és üldözése az egész világot felülmúlja”*.⁹

Jan Kollár főművében, a *“Slávy dcéra”*-ban (Dicsőség lánya, A szlávok leánya) nemcsak a nemzetfelfogása kapott költői megfogalmazást. Ennek a lírai-epikus költeménynek aktuálpolitikai, tudniillik magyarosítás elleni mondanivalója is volt.¹⁰ Egyrészt Kollár kifejtette a nyelv és nemzet, nemzet és haza, nép és nemzet viszonyával kapcsolatos nézeteit. Ezeket egy igen széles, de szűkülő viszonyrendszerbe (emberiség - szláv nemzet - Tátra alján élő szlávok - szülőföld - egyes emberek) helyezte. Kollár Herder által ihletett nemzetfelfogása - amely a humanizmus-elmélet, a természetjog, az emberi és isteni törvények által sugallt erkölcsi megfontolásokra támaszkodott - ugyanolyan széles és szétfolyó volt, mint az a földi, égi és pokolbéli vándorút, amelyet a költő a hatalmas ívű költeményben bejárt. Kollár a szerelmi és a nemzeti mondanivalót szorosán összekapcsolta. *A szerelem az összes nagy tett csírája, / és aki nem szeretett, nem tudhatja, mi a haza és a nemzet”* - vallotta a 25. szonettben.¹¹ A haza szent nevét senki ne tulajdonítsa annak a vidéknek (területnek), ahol lakunk, mert *“az igazi hazát csak a szívünkben hordozzuk, / onnan azt ellopni sem lehet.”* Ma vagy holnap ellenség taposhatja a földet és a népet jármába hajthatja, de a lélek által összeforrvá a haza minden részben egész marad.¹²

Dévénynél az ország területére lépő költő fájdalommal látta, hogy Nyitra régi városát *“idegen vendégek”* bírják, a Balaton és Veszprém táján pedig, ahol egykoron szláv király trónja állt, most a szlávra deres vár. Mindezek ellenére a *“szláv nemzet”*-et olyan nyugodt folyamnak látta, amely a hegyekből a síkság felé biztosan halad a célja felé. Kollár a villám istenét, Perunt kérdezte, hogy van-e villáma és menyköve a magyarosító törvény ellen? *“Azt mondjátok, hogy azt törvény mondja ki, / hogy a szláv Magyarországon a nyelvét temesse el! / Jó, de ki kovácsolta ezt? / Emberek! Ugyan ki hatalmasabb Istennél?”* Az isteni törvény békét és igazságot hoz. Mit kell a teremtménynek jobban szeretnie? A kis, halott, lelketlen hazát vagy a nagy, élő, lelkes nemzetet?¹³ A 299. szonettben a költő a szlovákokhoz fordult. Ha alszanak és nem hallják Sláva anyja hangját, nemsokára elvész a törzs. A műveltek ugyanis az idegen után élnek-halnak, a papok nem az erkölcsről, hanem a nyelv megváltoztatásáról beszélnek. Az írók a csehekkkel való egyesülést nem fogadják el, ostoba büszkeségből tönkreteszik a nyelvet és a nemzetet.¹⁴ Ez őt azért aggasztotta, mert - ahogy mondta - *“engem az Isten szlováknak teremtett.”*¹⁵ A *“szláv nemzet”* szempontjából a költemény

egyértelműen optimistának tekinthető. Kollár megjövendölte a szlávok nemzeti nagyságát és jogait, valamint azt az időt is, amikor elmúlik majd a gög, az önzés, a bizalmatlanság, és *“összeköt mindnyájunkat a szeretet, a kölcsönösség.”*¹⁶

A Slávy dcera jól példázta Jan Kollár nemzeti ideológiájának több szempontból is átmeneti és ellentmondásos jellegét. A szlovák származású, csehül és németül prédikáló, németes műveltségű lelkész a feudális és a modern nemzeti öntudat átmeneti korszakában Pestről vállalkozott a nemzeti öntudatosodás kezdetén tartó szlovákok szláv tudatra ébresztésére! Az egy személyben költő, pap, tudós és politikus Kollár célja ezzel a költeménnyel is az volt, mint egyéb írásaival és prédikációival is: nevelni, tanítani, buzdítani, ébresztgetni, nemzetet és tudatot formálni, védeni a szláv-szlovák érdekeket a magyar támadásoktól. Ezek során az addigi nemzeti ideológiát is kibővítette néhány új vagy újszerű elemmel. A régi hungarus patriotizmuson határozottan túllépett. Az új haza keresése közben nemcsak a szeretett szülőföld hegyes-völgyes tájait tartotta szűknek,¹⁷ hanem az általa elnyomónak tekintett magyar állam “mesterséges” kereteit is. Az ő szent haza fogalmából Magyarország kicsúszott, hiszen Kollár hazája egy olyan államhatárokon átívelő, képzeletbeli “szláv birodalom” volt, amely az egy nemzetet alkotó szláv törzsek nyelvi, kulturális, erkölcsi stb. egységében, szívből lakozó és érzésekben megnyilvánuló közösségében nyilvánult meg. Kovács Endre szerint Kollár szláv programja nem egyéb, mint a haza fogalmának tisztázása a nagy szláv egység szemszögéből.¹⁸ A nyelvi rokonságot egyúttal népi-etnikai, vérségi-származási azonosságnak is látta. Konceptiójában a nyelv, a nép, a nemzet és a haza elválaszthatatlanul összefonódott. Ezt az össz-szláv és ezen belül cseh-szláv ideológiát tehát német hatásokra és a magyarosító politikával szemben kezdte kidolgozni. Így Kollár nemzeti ideológiájának határozott politikai töltése is volt, amennyiben fontos politikai kérdésekre adott ideológiai ellenválasznak (is) tekinthető.¹⁹ Kollár szláv tudatának erőteljes magyar- és németellenességét csak fokozta, hogy a hadat lényegében a magyar fél üzentte meg.

Az egyre türelmetlenebb magyarosító törekvésekkel szemben - taktikai okokból - az 1820-as évek végén még a világpolgárság fegyverét is újból bevetette. A Horvát Istvánnal folytatott vita a felszínen a magyar nemzeti elnevezés magyarázata körül forgott. Kollár célja az volt, hogy bizonyítsa: a magyar név *nem csak a 'Magyaroké, hanem Nemzeti köz Név; hogy ez kizárólag nem egy nemzetet és nyelvet illet, hanem az Emberiség Népeié és Nyelveivé szinte úgy, mint más hasonló nevek*”.²⁰ Nyakatekert szószármaztatással igyekezett kimutatni, hogy a magyar elnevezés a szlávhoz hasonlóan szintén dicsőséget, fényt, világosságot jelent. *“Ha már megfontoljuk - írta Kollár -, hogy a' Természet és az Emberek közönségesen mindenütt egy törvényeket követnek, igen természetesnek találjuk, hogy MAR, MAGYAR épen annyit jelent, mint SLÁV, ... GALL, ... TÓT, TITÁN, TEUTON és más efélék.”* A magyar történész (akitől pedig a romantikus szószármaztatás és szómagyarázat szintén nem volt idegen) éles szemmel vette észre Kollár valódi célját: a szlovákokat, szlovákokat a magyarokkal egy szintre helyezni, s ezáltal bizonyítani, hogy magyarosításra nincs szükség. *“Magyar tehát épen annyi mint Sláv és Tót - olvasható Horvát vitáiratában. Itten bukik ki a' szeg a' zsákból, itten fejt ki magát a' Cosmopolitismus ..., a' Magyar Nemzetiségnek, a' Vakondok pislogású Nemzetiségnek, melyet tiszteletből Kollár Ur (a' 8-ik oldalon) NATIONALITAETSMANIE névvel nevez, gyáva üldözője.”*²¹

A nemzeti ideológia új elemeinek megjelenése az 1830-as évek vitáiraiban

Az 1825-1827. évi, méginkább az 1830. és az 1832-1836. évi országgyűlés nyelvtörvényeinek a hatására a magyarosító tevékenység még szélesebbé és erőteljesebbé vált. A vármegyei nemesség nem a bécsi udvartól kicsikart szerény engedmények betűjének megfelelően cselekedett, hanem maximális nyelvi programjának a megvalósítását tűzte ki céljául. Így azután Árva, Szepes, Gömör Nyitra stb. megye a saját hatáskörében nagyfokú magyarosításba kezdett, amely a gazdasági, kulturális, politikai és egyházi életre, valamint az oktatásra egyaránt kiterjedt.²² Folyamatban volt a nemesi rendi nacionalizmus liberális nacionalizmussá fejlődése, a hagyományos nemzeti ideológia polgári elemekkel való feltöltődése is. Ebben a megváltozott helyzetben újabb röpiratok megjelenése jelezte a szlovák-magyar nyelvharc kiújulását. Ezekben az írásukban a szlovák nemzeti törekvések szószólói megkezdték azt az immáron egyre támadóbb jellegű önvédelmi harcot, amelyben a - magyarosítás kirívó példáit jellegzetesnek feltüntetve, a szlovákok ügyét pedig egyedül igaznak beállítva - a szlovák-magyar vitát a német és az európai nyilvánosság elé kezdték kivinni. A legfontosabb célokat, érveket és sérelmeket igyekeztek minél meggyőzőbben kifejtetni, s ezáltal a magyarosító intézkedések jogosultságát cáfolni. A születőben lévő szlovák nemzeti ideológia új elemeit a legkifejezőbben Samuel Hoič és L'udovít Martin Šuhajda 1833-1834-ben írott brosúrái tartalmazták. 1833 elején jelent meg Domoljub Horvatovič álnév alatt L. Gaj károlyvárosi nyomdájában német nyelven a "nyelvtusa" akkoriban talán legismertebb és legnagyobb hatású röpirata, Samuel Hoič öt levélből álló "Sollen wir Magyaren werden?" című írása.²³

Már a kiadó előszava is jelezte, hogy a magyar nyelv erőszakos bevezetését megvalósíthatatlannak, teljesen elérhetetlennek tartja.²⁴ Az első levél definiálta a "magyarok" (Magyaren) és "Magyarország" (Ungarn), valamint a "magyar" (magyarisch) és a "magyarországi" (ungarisch) fogalmak közötti különbséget. Eszerint Árpád magyarjaitól meg kell különböztetni a Magyar Királyság területén élő nem magyar magyarországiakat.²⁵ Hoič szomorúan látta, hogy a néhány évvel korábban még nagyrészt német és szlovák nyelvű Pesten most az anyanyelvükön beszélőkre gúnyosan vagy sajnálkozva néznek, a műveltebbekre pedig azt mondják: "kár, hogy nem magyar." Azt a szláv és szlovák ifjak között divatozó szélhámoságot viszont ő ítélte el, amely a származás letagadásában vagy a szláv, illetve német hangzású tulajdonnév miatti szégyenkezésben nyilvánult meg.²⁶ A magyarosító törekvések legfrissebb példáit Arad-, Temes-, Sopron-, Pest- és Nógrád-megye konkrét esetein mutatta be.²⁷

A 2. levél kiemelése szerint a magyarosítás célja nemcsak a latin nyelv magyarral történő felváltása volt az ügyintézésben, hanem az országban használatos nyelvek kiszorításával "az egész ország magyarosítása". Ez a két részből álló feladat - Hoič szerint - egyrészt a magyar nyelv kultúrnyelvvé emelését, másrészt - ezzel együtt - a nem magyarok közötti meghonosítását követelte meg.²⁸ Hoič nem ellenezte, hogy a hivatalviselés feltétele a magyar nyelv ismerete legyen, de hangsúlyozta, hogy eközben a legnagyobb körültekintéssel kell eljárni, és a magyar nyelv terjesztésében nem szabad ennél tovább menni. Bizonyos körülmények között azt nem tartotta kizártnak, hogy a hivatali nyelv megtanulása során

vagy után valaki önként lemond majd a saját nyelvéről és asszimilálódni fog. Az ipari és a kereskedelmi tevékenység fejlődése ugyanakkor azt is magával hozhatja, hogy valamikor az ország magyar- és németlakta területein a kiművelt szláv nyelv fog terjedni.²⁹

A 3. levelét Hoič annak szentelte, hogy bizonyítsa: a magyar nyelv hivatali és kultúrnyelvvé történő emeléséhez nincs szükség a magyar nyelv más népekre való rákényszerítésére. Csaplovics és Schwartner statisztikái szerint az alig több mint 3,5 millió magyartól több szláv, oláh és német lakta az országot, amelynek olyan települései is voltak, ahol a magyart csak névből ismerték.³⁰ Hoič nem ismerte el az olyan kifejezések jogosultságát, mint a *“haza nyelve”* vagy *“honni nyelv”*, pontosabb lenne inkább *“honni nyelvek”*-ről beszélni. Ezen az alapon pedig *“a magyarokat is kötelezhetnék a szláv, az oláh és a német nyelv megtanulására.”* A haza - Ugoria (Ungaria) Ungern - nevébe sem érdemes belekapaszkodni, mert ez a név a legújabb kutatások szerint a szláv *“u gory/u hory”* szóból eredeztethető.³¹ A meddő és káros magyarosítás során nem tanácsos a magasabb műveltségre sem hivatkozni, mert *“ha a műveltség döntene, akkor nem a magyarrá, hanem a németté válásra kellene minket felszólítani”*.³² A levél legnagyobb részét Hoič a magyar hódításmélelet cáfolatának szentelte, amellyel szembe a 18. századi szerződésmelelet állította. Végül cáfolta a fehér lóról szóló mondát és azt, hogy a honfoglalás után a nem magyarok nyelve és népisége csak megtűrt, illegális lett volna. Eközben Szent István *“Intelmei”*-re és egy 1608-ból való törvényre részletesen hivatkozott.³⁴

A 4. levélben Hoič már konkrét javaslatokat is megfogalmazott arra vonatkozólag, hogyan lehetne a soknemzetiségű Magyarország lakosaiban az *“igazi patriotizmus”*-t megteremteni és az itt élő népek (és kultúrák) közötti féltékenységet és gyűlöletet kiküszöbölni.³⁵ Zrínyi, Hunyadi, Görgey, Genersicht stb. példáival kívánta bizonyítani, hogy a németek, szlávok és vlachok éppoly tehetséges és hasznos polgárai voltak az államnak, mint a magyarok. A szláv és német földművesek különbek a télen csak lustálkodó magyar parasztnál. Ők lennének hát a *“magyar kenyér evők”*? - kérdezte Hoič nem kis szláv öntudattal.³⁶

Jan Kollárhoz hasonlóan Samuel Hoič is közvetlen, egymást fedő kapcsolatot látott a hazaszeretet és anyanyelv, a nyelv és kultúra, a nép, a nyelv és a nemzet között. Az emberben az anyatejjel magába szívott hazaszeretet első tüzét az anyanyelv eszköze segítségével ifjú korban a haza hősei, felnőttként a polgári jogok, a biztonság és a szabadság élvezete lobbantják fel, illetve fokozzák az emberben. A népek és a nyelvnek a jövőben is fontos szerepe lesz a polgári érületben, az államérdek elősegítésében. A nép elmagyarosítására irányuló törekvés tehát súlyos következményekkel fog járni. A nemzeti gyűlölködés ugyanúgy növekedni fog, mint ahogy az is igaz, hogy a nép nyelvi és szellemi tökéletesedése csak az anyanyelv segítségével lehetséges.³⁷ A népet és a nemzetet egy kötelékbe fűző összetartó elemek Hoič szerint a következők: azonos nyelv, sajátos hagyományok és szokások, ugyanazon uralkodó erények, hajlamok, előítéletek és sajátos hiedelmek, nem különben a nemzeti játékok, dalok és viselet. Az életmód, az éghajlat és a nép génusza befolyásolják a fogalomalkotást, az egész gondolat- és fantáziavilágot. A nép karakterét kifejező nyelv a nép génuszában gyökeredzik. A nép külső és belső létének egészét a nyelv köti össze nemzetté, amelynek minden tagja - mint a lánc szemei - szorosan kötődik egymáshoz: ha az

egyik megsérül, sérül az egész. A nép nyelvének az elvétele tehát a nemzet megsemmisítésével egyenlő.³⁸ A Magyarországon élő népek tehát teljesen különböznek a magyaroktól, mindegyikük eredeti nép. Ha tehát a magyarosítás során létrejönne egy *“álmagyar nép”* németekből, szlávokból és vlachokból, ez a korcs jellem és nyelv a magyarok számára még megvetendőbb lenne. Hoič is megvetette azokat a - minden nemzetben belül előforduló - *“nyomorult díszlegény”*-eket, népük hitehagyottait és áruioit, akik szégyenelltek és gondosan eltitkolták vagy letagadták nem magyar származásukat.³⁹

Ezek a gondolatok az 5. levélben is folytatódtak. A magyarosítás hatására olyan látszólag művelt emberektől hemzsegne az ország - állította Hoič, akik csak mások visszhangjai lennének, és akiket nem a nemzeti sajátosságokra épülő igazi hazafiság éltetne. A magyarosítás minden kényszerítésre épülő fajtáját elítélte, mert *“a kényszer mindig kényszer marad, ha a rabszolga lánc aranyból is van, vagy ha a béklyók a szabad ember szemének láthatatlanok is.”*⁴⁰ Szorgalmazta egy olyan virágzó állami népiskolai rendszer kiépítését, amelyben az oktatás a tisztas anyanyelven folyik majd, a magyar nyelv pedig csak tantárgyként fordulhat elő. A vallásban és az egyházi iskolákban is ugyanígy tartózkodni kell a magyarosítástól. Annál is inkább, mivel a Magyarországon beszélt nyelveket sok tekintetben össze lehet hasonlítani a keresztény egyház különböző hitvallásaival. Márpedig a rájuk *“gyűlölt eszközzel parancsolt tárgy éppen olyan gyűlöletes lesz, mint maga az eszköz.”*⁴¹ Herder nyomán azt a tételt is felállította, hogy: *“Minden népnek saját maga által és saját magából kiindulva kell a nemzeti műveltséget elérni és a géniuszában levő csírákat ápolva a gazdag szürethez gondosan és gyengéd kézzel felnevelni.”* Ezért ítélte el ismét azokat a Magyarországon nagy számban jelenlévő undorító, zavarodott teremtéseket, karikatúrákat, akiknek *“nem volt elég erejük ahhoz, hogy a nép egyszerű és vele született szokásait megőrizték”,* de ahhoz sem voltak elég ügyesek, hogy az idegen nyelveket és szokásokat teljesen a magukévá tegyék.⁴² Hoič újból visszatért a 2. levélben már említett önkéntes asszimiláció kérdéséhez is, amelyet abban az esetben nem tartott kizártnak, ha a magyar nyelv és nép belső gyarapodásával a magyar nemzet *“tükörként és példaképként”* fog állni más nemzetek előtt.⁴³

A magyarosítás elleni polémia során Samuel Hoič a szláv kölcsönösségi gondolat néhány alapelemére is kitért. Általános elvként leszögezte, hogy egy kis létszámú nép ugyanolyan körülmények között nem képes a nemzeti műveltség ugyanolyan fokára eljutni, mint egy nagyszámú nép. A magyarok az országban élő összes nem magyart egy csapásra magyarrá téve sem lennének képesek a messze előttük járó nagy nép teljesítményeivel versenyre kelni. *“Egy kisebb lélekszámú nép számára tehát az a legjobb, hogy ha lehetséges akkor teljesen, ha ez nem lehetséges, akkor legalább a tudományok és a művészetek ... tekintetében egy nagyobb néphez csatlakozik, hogy a nemzeti kultúrát felmelegítő sugarakat közvetítse egy magasabb szintről”*.⁴⁴

Végezetül Sámuel Hoič vitairata tisztázta a világpolgárság és a hazafiság, hazaszeretet, valamint a haza- és szülőföldszeretet viszonyát. A nemzeti kérdést Kollárhoz hasonlóan ő is egy széles: emberiség és világpolgárság - szláv *“nagyobb nép”* és közös magyar haza - haza és szülőföld keretbe, egymást feltételező kapcsolatrendszerbe helyezte bele. Így például a hazához az emberiség szeretete, a világpolgárság által, de a szülőföld

szertete által is kapcsolódhat az ember. Míg azonban a világpolgárság eszméje a magasabb műveltséghez kapcsolódik, "a bölcsök lelkében vagy az erényes államférjiban van meg", addig "az élet alacsonyabb körülményei között" a hazához "még nagyon sok, nem fontosabb, de mégis édesebb köteléssel" kapcsolódhat az ember. Ilyen hazafiságot megalapozó és erősítő köteléknek látta a szülőföld szeretetét, amely tágabb értelemben az ország, szűkebb értelemben pedig annak a helynek és természeti környezetének a bensőséges szeretetét jelentette, ahol a családban élő és felemelkedő ifjú az egész életére szóló első hatásokat kapta. "Ennek a helynek, ennek az országnak, ezeknek az embereknek a boldogsága tehát természetesen kedvesebb és fontosabb, mint az idegeneké ... Az így motivált érzelem és az ebből fakadó tevékenység a hazafiság, hazaszeretet."⁴⁵ Kollárhoz képest tehát Hoič nemzet- és hazafelfogása sokkal konkrétabb, a valós helyzethez sokkal jobban közelítő volt. Eközben a feszültségek kezelése érdekében egy konstruktív programot is megpróbált felvázolni. Őt inkább a Magyarországon élő magyarok és nem magyarok kapcsolatának a kérdései izgatták, mintsem a kis szláv népek és a nagyobb szláv közösség viszonya. Alapvetően arra a két kérdésre kereste a választ, hogy "magyarokká kell-e lennünk", illetve "tudunk-e magyarokká lenni"? Ezek részeként foglalkozott a "szláv problémá"-val. Ismereteink szerint Hoič röpirata volt az első, amelyben egy - már a szlovákságát is fontosnak tartó - hazafi a nemzeti-nemzetiségi ellentétek kibontakozása idején, a modern szlovák nemzeti ideológia kialakulásának kezdetén formába öntötte a szláv-szlovák, szlovák-szláv tudattal összekapcsolt modern és konstruktív magyarországi hazafiságot, amely arra irányult, hogy egy egyenjogúságon nyugvó, megújított szövetségi kötelékben fűzze össze a soknemzetiségű közös haza magyar és nem magyar népeit. Az írás értékét némileg gyengítette, hogy a magyar liberálisokhoz hasonlóan ő sem volt mentes a másokat lenéző nemzeti elfogultságtól.

Ez a szemlélet Ludovít M. Šuhajda evangélikus líceumi tanár "Der Magyarismus in Ungarn..." című írását is jellemezte, amely L. M. Sch. aláírással 1834-ben jelent meg Lipcsében, s amelyben jogi, történelmi, politikai és ideológiai érvekkel igyekezett a magyarosítás jogosságát megcáfolni.⁴⁶ A nemzetvédő irat első része a szerző természet-, nemzet- és államjogi részeit tartalmazta. Šuhajda is abból indult ki, hogy a nemzeteket a tulajdon nyelvük különbözteti meg egymástól. A nyelv segítségével nyilatkozik meg a nemzet karaktere, közösségi szelleme és hajlama. Ezért a közös haza iránti szeretetet egyesíteni lehet és kell is az egyes nemzetek és a nyelvük iránti szeretettel. A természet ugyanis így szól: "Ember! Nép! Szeresd és becsüld nyelvedet. A magyarosítók ezt mondják: Emberek! Népek! Szeressétek és becsüljétek ne a saját magatok, hanem a mi nyelvünket; legyetek kedvünkért erkölcsi-etnikai öngyilkosok; gyűlöljétek és dobjátok el azt, amit nektek Isten adott, szeressétek és becsüljétek azt, amit mi emberek, mi magyarosítók nektek adunk..."⁴⁷

Herderre és Friesre hivatkozva a történelmi joggal szembe Šuhajda is a nyelvi-etnikai megalapozottságú természeti - és pap lévén: az isteni - jogot állította. A politikai határokon túlterjedő "német haza" példájára utalva megállapította, hogy etnikai szempontból "a nemzet és a haza egy és ugyanaz." Így tehát, ha kétséges esetben választani kell, ha felmerül a kérdés, akkor: "Mit fog az ember jobban szeretni, a hazát vagy a nemzetet?" Hazát bárhol könnyen találni, mert ez csak holt földdarab, objektív, idegen valami. Ellenben nemzetet és nyelvet sehol és semmikor nem találhat az ember, mert ez a mi vérünk, életünk, lelkünk

(szellemünk), belső valónk, azaz *“mi magunk vagyunk”*. A nemzet tehát olyan velünk egy és ugyanazon nyelvet beszélő emberek összessége, akik vagy velünk, vagy mellettünk, vagy általában bármilyen helyen lakhatnak.⁴⁸ A legjobb és a legmegfelelőbb persze az lenne, ha hegyek, völgyek, folyók és tavak választanák szét a nemzeteket, ha nemzet és állam kölcsönösen fednék egymást, mint Nyugaton. Ha viszont a történelmi szükségszerűség úgy hozta, hogy *“több nemzetnek kell egymás mellett laknia és egy kormány alatt, hagyni kell, hogy közöttük pontos jogi kapcsolat alakuljon ki, ... mindenkinek meg kell engedni, hogy külön haladjon előre a műveltségben”*. Hadd használják tehát a magyarországi szlávok is a nyelvüket! Hadd legyenek továbbra is összekapcsolva (az irodalmi nyelv segítségével) a csehekkel, lengyelekkel, szerbekkel és másokkal! *“Így fognak majd az országban békésen élni és ... fogják majd a magyart önmaguktól tanulni.”*⁴⁹

Šuhajda úgy látta, hogy ha az állami bölcsesség politikai céljai jól átgondoltak, akkor a több nemzet (kárpáti-szlávok, ruszinok, magyarok, románok, rácok, horvátok, vendek, teutónok) által lakott Magyarországon is elérhető, hogy a nem magyar nemzetek is tekintettel lehessenek *“régi természetes etnikai hazájukra”*, és ne kelljen feláldozniuk nemzetiségüket ezekért a politikai célokért. Az igazságosság érdekében tehát olyan közösséget (állam, rem politicam), *“uniót vagy valami hasonlót”* kell létrehozni, amely több nemzetet, különböző eredetű népeket is képes boldogítani. Šuhajda nem ismerte el, hogy a magyar nép egyedül alkotná Magyarországon a fő nemzetet. A magyarok csupán *“elsők az egyenlők között”*. Ennek kapcsán leszögezte, hogy: *“Nincs semmi szebb, mint az igazságosan berendezett állam és nincs aljasabb, mint ... a nemzetközi jogot nem kímélő erőszakos állami masinéria!”* Ha keletre, ha nyugatra tekintenek Pannónia nemzetei, szomorúan kell megállapítaniuk, hogy *“az áruló Duna ... emberemlékezet óta a nemzetiség rossz őrzője volt”*, hiszen ebben a térségben *“a legnemesebb gyümölcs, a jog”* terméktelen földbe hullt.⁵⁰ A szeretet - érzésen alapuló szabad hajlandóság és cselekedet. Ezért tehát hogyan szerethetünk olyan hazát, *“amelyik engem nem szeret”*, nem ad polgári jólétet és szabadságot stb.? A hazaszeretet csak egy igazságot nyújtó olyan jogállamban kötelező, amelyet ezidáig egyedül a *“Hitel”* és a *“Világ”* fogalmazott meg. Addig azonban *“hagyjatok békén bennünket a hazaszeretetekkel”* - mondta Šuhajda, s itt nyilván a *“magyar haza”* halott földjének a szeretetére gondolt.⁵¹ Samuel Timon 18. századi elméletére hivatkozva ő is tagadta, hogy Magyarországot egyedül csak *“Árpád nemzete”* alapította, hiszen velük egyesülve ebben egyenlő félként Szvatopluk, Szalán nemzete és egyéb nemzetek is évszázadokon át részt vettek. Ezt mutatták számára a szláv származású hadvezérek, tanárok, tudósok, művészek, papok stb. Magyarországot gazdagító dicső tettei.⁵²

M. L. Šuhajda nemzetdefinícióját Jan Kollár *“Az irodalmi kölcsönösségről”* írott tudományos munkájában (amely 1835-ben a Hronka című cseh folyóiratban, 1837-ben pedig Lipcsében német nyelven jelent meg) szinte szó szerint megismételte. Mít szeret szívesebben az értelmes ember - tette fel ő is a kérdést: *“a földet vagy a népet, a hazát vagy a nemzetet. Hazát ismét könnyen találhatunk, ha azt el is veszítettük: de nemzetet és nyelvet soha és sehol; a haza önmagában halott föld, idegen tárgy, nem emberi: a nemzet a mi vérünk, életünk, lelkünk, személyi tulajdonságunk. A hazaszeretet kissé ösztönös, vak természetű ösztön: a nemzet és a nemzetiség szeretete inkább az értelem és a műveltség alkotása.”*⁵³

Kollár továbbra is különbséget tett az állam és a nemzet között. Szerinte az állam nem más, mint *“több vidék és különböző nemzetek közös uralkodó alatt; célja a védelem, az igazságosság és a kultúra támogatása a ... nemzetek között.”*⁵⁴

A széttagolt német nemzethez hasonlóan a 4 fő “törzsrre” oszlott “szláv nemzet” számára is lehetségesnek, sőt szükségesnek tartotta, hogy a nemzeti irodalom, nyelv, tudomány és kultúra területén rendszeresen és szorosan együttműködjenek. Már az írása legelején fontosnak tartotta nyomatékosan hangsúlyozni, hogy ő egy pillanatig sem a szláv törzsek politikai egyesülésére, zavart és forradalmi lázadást, szerencsétlenséget okozó tevékenységére gondolt.⁵⁵ Hoičtól vagy Šuhajdától eltérően Kollár nem fogadta el sem a “magyar haza”, sem a magyarországi “közös haza” gondolatát. A szlávoknak csupán egy igazi hazájuk és nemzetük van: az óriási kiterjedésű és népességű Össz-Szlávia. Másutt viszont - némi következetlenséggel - azt írta, hogy néhány szláv törzsnek és nyelvjárásnak saját, szabad, független “*hazája*” van, míg másoknak csak feltételes, fél vagy más nemzetekkel és nyelvekkel közös jutott.⁵⁶ Ez azonban nem változtatott azon az alapvető tényen, hogy Kollár szláv nyelvi-közösségi gondolata *“az államgondolat legnagyobb ellensége, bomlasztója”* volt, mert tagadta *“a haza állami megfogalmazását.”*⁵⁷

Ebben a felfogásban a *“kárpáti szlovákok”* által lakott terület, a Tátra és a Kárpátok vidéke legfeljebb csak a *“Madarsko”*-n belüli szülőföld lehetett. Kollár számára a szlovákok elsősorban azért voltak fontosak, mert az ő nyelvjárásuk állt - nyelvtanilag és földrajzilag egyaránt - a szláv nyelvjárások középpontjában, a szlávok bölcsője itt ringott.⁵⁸

Jan Kollár irodalmi kölcsönösségi elmélete, valamint az ezt éltető erőteljes össz-szláv tudata és nacionalizmus-ellenessége az 1830-as évek közepe tájától inkább már gátolta, mintsem segítette az önálló szlovák tudat és nemzeti ideológia kialakulását. Jól érzékeltte ugyan a nemzetek közötti *“forró hazaszeretet”* fellángolását, de ebben az új, megváltozott helyzetben is arra törekedett, hogy megakadályozza a szláv “törzsek” között is megjelenő különbségek és feszültségek elmélyülését. Arra hivatkozott, hogy csak a nagy, oszthatatlan, egységes *“nemzeti tömeg”* lehet hatással az emberiségre, mert ezek a nagy nemzetek az *“új idők teremői”*, a kultúra tanítói és hordozói.⁵⁹ Ezért is javasolta azt a szlovákok számára, hogy a nagyobbakhoz, vagyis a csehekhez és rajtuk keresztül a szlávokhoz csatlakozzanak (irodalmi, nyelvi és kulturális tekintetben) és semmiképpen se olvadjanak össze a magyarokkal.

Jegyzetek:

1. E. P. NP.: Észrevételek a' Posonyi Tóth Újság "kissebbítő Homlokírása ellen". Tudományos Gyűjtemény (A továbbiakban: Tud. Gyűjt.), 1817. XII. köt. 119. p. - Arató Endre itt tévedett, mert ebben a cikkben (egy 1824-estől eltérően) szó sincs *“kaszás és robotoló nyelv”*-ről, *“a tótnak mint zsellérnek neve”*-ről. Lásd: Magyarország története 1790-1848. I. kötet. Akadémiai, Budapest, 1980. 792. p. A továbbiakban: Magyarország története I. vagy II.)
2. A *“Néhány szó a magyarországi szlávok (el)magyarosításáról”* c. írásról van szó, amely 1821. decemberében jelent meg H. Zschokke Aarau-i folyóiratában. A Tudományos Gyűjtemény 1824. I. kötetében egy ismeretlen szerző részletesen ismertette és bírálta (117-133. p.) a *“magyarországi tótok apostolává”* előléptetett és *“egy fekete vérű Világ polgárja”*-nak nevezett Kollár cikkét. -

- Kemény G. Gábor szerint a több mint 100 röpiratot eredményező nyelvharc Csaplovics János 1814-ben kiadott *"Der Sprachkampf in Ungarn"* c. füzetével kezdődött és M. M. Hodža *"Der Slowak"* c. vitairatával fejeződött be 1848 őszén. Lásd: A magyar nemzetiségi kérdés története I. rész. A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében 1790-1918. Írta Kemény G. Gábor. Gergely R. R. T. Budapest, 1947. 21. p.
3. Idézi: Tud. Gyűjt., 1824. I. köt., 131. p.
  4. A hivatkozások és idézetek forrásai: uo., 117-133. p. *Ján Tibenský: Chvály a obrany slovenského národa. Slovenské vydateľstvo krásnej literatúry. Bratislava, 1965.* (A továbbiakban: J. Tibenský: Chvály) 196., 200-201. p.
  5. J. Tibenský: Chvály, 186., 191. p.
  6. Az elmondottakra lásd: uo. 186., 189-194. p.
  7. Kornis Gyula; A magyar művelődés eszményei 1777-1848., I. kötet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1927. 423. p. (A továbbiakban: Kornis I. vagy II.) *Szekfü Gyula: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez (1790-18480).* Magyar Történelmi Társaság. Budapest, 1926. 125. p.
  8. *Dejiny Slovenska I. Od najstaršich čias do roku 1848.* Red. Ludovit Holotik - Jan Tibenský [Vyd.] SAV, Historický Ustav, Bratislava, 1961. 475. p. (A továbbiakban: *Dejiny I.*)
  9. *J. Tibenský: Chvály, 212. p.*
  10. Ez a hatalmas költemény folyamatos bővítés után kapta meg végleges terjedelmét. Az első szonetteket Kollár még a jénai évei (1817-1819) alatt kezdte írni. Legelőször Bálně (Költemények) címmel J. Jungmann adta ki Prágában. Ekkor még mindössze 86 szonettet tartalmazott. 1824-ben új gyűjtemény jelent meg Pesten Slávy dcera címmel. Három énekből állt 50-50 szonettel. Amikor Kollár 1832-ben újra kiadta, az 5 énekből álló mű már 615 szonettet tartalmazott. Lásd: *Dr. Danzi Villebald: A pánszlávizmus első költői megjelenése.* (Kollár János Slávy dcerája.) Pannonthalmi Szemle, 1942. XVII. évf. 2. sz. 177. p.
  11. *Jan Kollár: Bálně.* Knihovna Klasiku. Ceskoslovenský Spisovatel. Praha, 1952. 33. p. (A továbbiakban: *Kollár, 1952*) Lásd még Angyal Endre: Kollár János: az ember és az író. A KLTE Magyar Irodalomtörténeti Intézetének dolgozatai 6. sz. Debrecen, 1956. 134. p.
  12. *Kollár, 1952.* 242. szonett, 144. p.
  13. 269., 286. és 287. szonett. Lásd: uo., 159., 168. p.
  14. Uo., 173. p.
  15. 370. szonett. Lásd: uo., 210. p.
  16. 372. szonett. Lásd: uo., 211. p.
  17. Kollár szülőföldképe - középpontjában szülőhelyével Mosóccal, a *"csinos városka"*-val - derős, színes és meleg. *"Áldott szülőföld, boldog gyermekévek!"* - kiáltotta nosztalgijával. *"Milkám is megszerette s úgy csodálta /E tájt, e népet, népszokást, e dalt, /Hogy mindörökre lű szívébe zárta."* Lásd: 279. szonett. Idézi: Sziklay László; A szlovák irodalom története. Akadémiai, Budapest, 1962. 233. p.
  18. *Kovács Endre: A szláv program.* In.: Szemben a történelemmel. Magvető, Budapest, 1977. 178. p.
  19. Jan Dubnický is felfigyelt arra, hogy Kollártól - főleg a fiatalabb éveiben - nem voltak idegenek a politikai indítókok sem. Lásd: *Dejiny I.*, 466., 470, 476. p.
  20. Horvát István vitairatának lábjegyzetében idézve. Tud. Gyűjt. 1818. I. köt., 81. p. - A vita alapját Kollár 1827-ben Pesten megjelent *"Ableitung und Erklärung des national -Namens Magyar"* c. írása szolgáltatta.
  21. Uo., 84. p.
  22. Magyarország története II., 794-7945. p.
  23. Szerzője kilétét sokáig homály fedte. A legtöbben Jan Kollárra vagy Michal Kunišra gyanakodtak, mígnem az 1920-as években A. Pražák professzor kimutatta, hogy a szerző Samuel Hoič.

24. *Sollen wir Magyaren werden?* Fünf Briefe ... Karlstadt, Gedruckt bei Johann N. Prettner 1833., III-VIII. p.
25. Uo., 1. p.
26. Uo., 2-3. p.
27. Uo., 5-10. p.
28. Uo., 13-14. p.
29. Uo., 16-23. p.
30. Uo., 24-25. p.
31. Uo., 27-28. p.
32. Uo., 34. p.
33. Uo., 39. p.
34. Uo., 40., 42. p.
35. Uo., 54-55. p.
36. Uo., 56-58. p.
37. Uo., 60-61. p.
38. Uo., 62-66. p.
39. Uo., 68-73. p.
40. Uo., 75-76. p.
41. Uo., 77-81. p.
42. Uo., 79. p.
43. Uo., 86-87. p.
44. Uo., 83., ill. 86. p.
45. Uo., 89-90., ill. 88-91. p.
46. Šuhajda nemzetvédő írását Ján Tibenský "*Chvály a obrany ..*" c. kötete alapján ismertetjük.
47. Idézi: *Kornis II.*, 117. p.
48. Ua., *J. Tibenský: Chvály*, 240., ill. 242-243., 246. p.
49. *J. Tibenský: Chvály*, 241. p.
50. Uo., 244., ill. 243-244., 246-247. p.
51. Uo., 244-245. p.
52. Uo., 248-249. p. *Kornis II.*, 104. p. - A magyar hódításelmélettel szembeállított 18. századi elméletekre való hivatkozásokkal még az 1840-es években is találkozhatunk pl. L. Štúr vagy B. Červenák írásaiban.
53. Jan Kollár: *O literárnej vzájomnosti*. Bratislava, 1954. Vyd. SAV, 127. p. (A továbbiakban: Kollár, 1954.)
54. Uo., 112. p.
55. Uo., 111. p.
56. Uo., 127. p.
57. *Gogolák Lajos: A szlovák és ruszin nemzetiségek története*. In.: *A magyarság és a szlávok. Tanulmányok*. Szerk. Szekfű Gyula. Franklin, Budapest, 1942. 254. p.
58. *Kollár*, 1954. 122. p.
59. Uo., 128., 131. p.

László Kiss

**The role of struggle for national language in the development
of Slovak national ideology**

Slovak national ideology had been unsettled and unshapely for a long time. Defence, distancing and fighting against Magyarization played a significant role in the formation of modern Slovak national consciousness. Slovak "nationalists" stated their opinion about the essence of their Slav-Slovak national theory between 1820 and 1840. These works were published abroad in German and under pseudonyms.

Firstly the author studies Jan Kollar's Pan-Slav approach on the basis of his sermons, polemical essays, epic and his main scholarly work. Following that the author reviews and analyses Samuel Hoic's and L. M. Suhajda's works entitled: "Sollen wir Magyaren werden" (1833) and "Der Magyarismus in Ungarn" (1834). Hoic and Suhajda expose the injustice of Magyarization instify the existence of the Slovak language and kulture and the emancipation of the Slovak nation and they drew up the first idea of the federal transformation of Hungary.

VELKEY FERENC

“Most nyíltan a kormány embere vagyok”¹

(A kormány helye Széchenyi István politikai tájékoztatói modelljében)

“Mi indíthatott tehát vén napjaimban, mikor már igen sok ember lelép kályha mögé bújik és csak magának él, [...] *a hivatali bárkában*, még a barátság partját is oda hagyva, szerencsét próbálni nemzetünk javára?”² – tette fel a költői kérdést Széchenyi István bő egy esztendővel helytartó-tanácsosi kinevezése után *Politikai program- töredékek* című művében. A magyar történetírást méltán foglalkoztatta a Széchenyi által is felvetett kérdés, és forrásokkal adatolt, alapos válaszok sorát dolgozta ki annak a problémának a tisztázására, hogy vajon a nemzeti és liberális célkitűzésű reformer miért vállalt szerepet egy értékrendjével ellentétes célú kormányzat tisztviselőjeként. Az egykorú politikai közvélemény azonban már túl sokat olvasott Széchenyitől Széchenyiről ahhoz, hogy érdemben reagáljon a nemes gróf magyarázatára, s mivel a *“töredékekben”* megfogalmazott válasz sem adott hozzá semmit a Széchenyi által korábban unos-untalan ismételt tételhez, ezért újabb autobiográfiai vita nélkül vette tudomásul önértelmezését. Széchenyi István politikai helymegjelölése azon a kinyilatkoztatáson nyugodott, hogy *a kormány kedvező eljárása nyomán megváltozott a politikai helyzet, ő ehhez alkalmazkodott, és a nemzetnek is ehhez az új helyzethez kell igazodnia*. Mivel ez az egyszerűnek tűnő tétel igen bonyolult érvrendszer középpontjába került, ezért a gondolatmenet rekonstrukciója és a fogalomhasználat elemzése nyomán a nemes gróf kormánya tekintő politikai helymegjelölését tesszük vizsgálat tárgyává,³ hogy utóbb még árnyaltabban kereshesse a történetírás *a miért* kérdésére a választ.

Széchenyi István politikai helyét magyarázó gondolatainak középpontjába a *kormány* és a *változás* fogalmait állította.

A *kormány* megjelölés alatt lényegében a bécsi politikai akaratot értette. Nem határozta meg, hogy az uralkodó, a Habsburg család, a tanácsadók, a különböző intézmények közül ki jeleníti meg az adott politikát. Néha a “fejedelem és tanácsadói” megjelölést alkalmazta, de általában csak a *kormány* szóval élt, és így egy egységbe foglalta a politika döntéshozóit, beleértve a magyar “kormányzókat” is. Különbséget csak igen ritkán tett és akkor sem kezelte külön a “magyar kormányt” mint önálló politikát, hiszen döntően azt is a “fejedelemhez” kötve értelmezte. Ez a kormányfogalom nem esett egybe saját programirányával, hiszen nemcsak a *Stádiumban*⁴ egykoron, hanem például a “kétgarasos tervben” is benne rejtett a kormányzati önállóság távlata. Széchenyi cikkeiben alkotmányjogi

szempontoktól eltekintett, és egy "praktikus" kormány-fogalmat használt, ami inkább a konzervatívok felfogásához és nem a reformellenzék árnyaltabb fogalmához állt közelebb.

A kormánypolitikát ő annak változásában mutatta be. Ezért sokszor történelmi visszatekintést kapcsolt elemzéséhez, amellyel azt kívánta érzékeltetni, hogy mi volt az egykori kormánypolitika tartalma, és ahhoz képest miért jelent fordulatot a legutóbbi időszak, a történelmi jelen idő. A kormánypolitika átalakulása nyomán pedig a helyes és időszerű politikai pozíciót is a változás jegyében határozta meg. Nemcsak önmön új szerepét értelmezte a szükségszerű váltás bizonygatásával, hanem ezt ajánlotta a politikai orientációk új rendező elvének is. Politikai tájékozódásának központi fogalma tehát a szerepek átjárhatósága, azaz a változás volt. Szinte politikai hitvallásává tette ezt: "Minden időnek megvan a maga kelléke. És szerencsés, ki annak változékonyságát nemes céljaira ildommal felhasználni tudja;"⁵ – írta a *Politikai program-töredékekben*. Kiindulópontja a kormánypolitika fordulatának regisztrálása volt. Nem annyira a történeti folyamatot elemezte, mint inkább a múlt és a jelen világos kontúrú elhatárolását, szembeállítását végezte el.

A történelmi múlt idő kormánypolitikája kapott negatív értéktételeket. Nem konkrét uralkodóhoz,⁶ konkrét időszakhoz kötve, hanem általában. Széchenynek ezek a történeti eszme-futtatásai témánk szempontjából csak annyiban érdekesek, hogy milyen tartalom mentén bírálta az egykori bécsi politikát. Kritikájának irányait így foglalta egy ízben össze: "Az ausztriai kormány legközelebbi időig, nem méltatá eléggé, sőt éppen nem méltatta a magyarnak sem nemzetiségét, sem alkotmányát, de a közálladalmi bonyodalom egyszerűsítése végett folyton folyvást az egésznek egybeolvasztására s minden részek egybeponosítására törekedett;"⁷ Az egykoron hibásan kitűzött birodalmi egység politikája, és ezzel összefüggésben, ebből következően a kormány nemzetellenes és alkotmányellenes iránya volt rendszerint Széchenyi bírálatának a tárgya. Nem valóságos eseteket emlegetett fel, hanem csak az általános tendenciát minősítette⁸: a "kormány soha nem bírta felfogni a magyar nemzet típusát"⁹

Néha igen keményen fogalmazott ("a kormány egykori bűnei a magyar nemzet átellenében [...] roppantak"¹⁰), de általában mentegette a múltra vonatkozóan is a bécsi politikát. Az élesebb mondatokat rendszerint eufemisztikus fordulatok követik. Ez a "technika" tudatosán vállalt pozíció eredménye, s nem egyszerűen lojalitásához köthető, hanem inkább sajátos reformstratégiájához, amely szerint a külső körülmények felhánytorgatása helyett, kellő "önismerettel" és reális helyzetértékeléssel lehet a nemzetnek önjerejéből is haladni.

A cikkeiben elszórtan jelentkező, a kormányt a múlt kapcsán is felmentő, rendszeresen ismételt érveit a *Politikai program-töredékekben* több oldalon keresztül fejtegette. Egyrészt a kormány feladata mindig is nehéz volt a "közálladalm szövevényes volta" miatt; másrészt megpróbálta "deputációkra bízván" "velünk tanácskozva [...] eszközölni a hon előmenetelét," azaz jóindulattal viseltetett a nemzet iránt; s harmadrészt a legfőbb érv: "bizony csak saját magunk vagyunk azon bánásmódnak szerzői mellyel minket a kormány eddigelé illetett," hiszen a "nemzet maga dönti el, mily szellemben [...] fog kormányoztatni."¹¹

Minden ehhez hasonló gondolatsor végén ugyanahhoz a megállapításhoz jutott el: az udvar hibás politikájára "bűnös hanyagságunk miatt [...] némileg jogosítva is volt,"¹² azaz a nemzet okolható elsősorban, hiszen *tapodta nemzetiségét*, alkotmányának csak

*nyomorult kiváltságos oldalát őrizte,*¹³ s a kormány pozitív tendenciáit a sérelmi politika, a közjogi ellenzékiesség jegyében kisiklatta. Bírálata és felmentés mindig együtt járt Széchenyi történeti fejtegetéseiben. Összességében azonban az ítélet kritikai jellegű maradt az egykori kormánypolitikáról: “[...] nem tette meg a magáét”,¹⁴ s “nyíltan vagy lappangva, de mindig működött a magyarság s a magyar alkotvány ellen”.¹⁵

A múlt idő bécsi politikája csak annyiban volt Széchenyi számára fontos,¹⁶ hogy az ellentétet a jelennel megeremthesse. Az önértelmezéseket vizsgáló elemző számára igazán az a politikai üzenet bír jelentőséggei, amelyet Széchenyi a múlt és jelen összevetésével kifejezett. Azáltal, hogy nem jelölt ki a múltra vonatkozóan konkrét történeti időt, és általánosan bírálta a kormánypolitika egykori irányát, ezzel egy hosszú (több százados) történelmi folyamatot lezáró fordulatnak mutatta a jelen időt. Rendkívüli módon felértékelte így kora kormányzati törekvéseinek “változását”. A távlatát a fordulatnak úgy sugallta, hogy a hosszú évszázadokon át tartó ellentét és hanyatlás után immár a közös akarat és a haladás kora fog következni. A kortárs olvasó számára immár csak azt kellett megmutatnia, bizonyítania, hogy ilyen korszakos jelentőségű a kormány újabb időben általa regisztrált politikai irányváltása.

Széchenyi ítélete szerint a kormány az utóbbi időkben felismerte és “átlátta s meg van arrul most győződve, hogy ugyancsak más súllyal léphetne fel Európa mérlegében az ausztriai közbirodalom, ha Magyarország valódi lényegéhez képest kifejtve lenne.”¹⁷ Ez elgondolásának legtöbbet hangoztatott és leglényegesebb eleme: A birodalmi kormány maga is megértette, hogy a Habsburg monarchia csak akkor lehet naggyá, ha benne Magyarország is felvirágzik, és minden olyan kísérlet, mely Magyarország ellenében vagy “lényegének” megsértésével járna kudarca ítéltetne. Széchenyi az újabb bécsi politikának általa regisztrált szemléleti fordulatára irányította a figyelmet. Ezt a gondolatsort mindig azzal fejezte be, hogy deklarálta: a kormány a reformok mellett van; megváltoztatta politikáját: “mostani kormányunk fő emberei így vannak meggyőződve [...], hogy Magyarországot ha más okból nem, legalább a közbirodalom szilárdítása végett, elő kell minden módon segíteni és felvirágzásra bírni.”¹⁸ A beolvasztás, a rosszul értelmezett egységkísérlet tehát a múlté. Ugyanígy eltűnt vele együtt, az azzal egyébként természetesen együttjáró alkotmány- és nemzetellenes politika: “[...] mai állása kormányunknak átellenünkben [...] valódi tavasz! [...] mind nemzetiség mind alkotvány dolgában ugyancsak jó lépést közelít hozzánk [...],”¹⁹. Rendszerint ezzel a deklarációval fejezte be Széchenyi a kormánnyal kapcsolatos elemzéseit, de sokszor még egy gondolati lépést hozzátéve kinyilvánította: “[...] a haladás zászlajá[t...] a kormány vette kezébe [...]”²⁰.

Az aktuális politikai pozíció megválasztását Széchenyi ehhez a hangoztatott kormányzati irányváltáshoz köthette. Mivel a kormány a *helyes útra tért*, a reformok érdekében mellé kell állni – rögzítette –, azaz a kormány támogatását tartotta időszerű szerepnek. Minden munkájában szinte mániákusan deklarálta ezt az alapállást. A magyarázat egyben magyarázkodás is: az ellenzékkel vitában álló, s a kormányhoz egyre inkább sodródó Széchenyi önmaga helyzetét igyekezett igazolni.²¹ A politikázó közvélemény valóban éles váltásként értékelte az 1840-es évekbeli pozícióját. Egyik oldalról pozitív fordulatnak a konzervatívok, a másik oldalról negatív fordulatnak a reformellenzékiek.²² Széchenyi

mindkét interpretációt visszautasította: a konzervatív elemzőkét azért, mert tartalmi módosulást véltek felfedezni pályáján, sőt saját korábbi elveivel meghasonlott embernek láttatták. A reformellenzékét azért, mert a politikai helyének fordulata nyomán elvi-tartalmi következetlenséggel vádolták. Széchenyi politikai következetességének a kérdése igen hangsúlyos szerepet kapott a körülötte kibontakozó vitákban. Voltak elemzők, akik egy-egy írását boncolgatva mutatták ki tétova következetlenségeit, megint mások pályafordulátát magyarázták éles értékrendbeli meghasonlással. A szakirodalom is a vizsgálódás homlokterébe állította azt a kérdést, hogy a pálya egészét tekintve mennyiben lehet Széchenyit következetesnek tekinteni.²³ A változó körülményekhez és változó helyzetekhez igazodó politikus esetében túldimenzionált a kérdés, nehezen vizsgálható. A következetesség problémája inkább Széchenyi politikai értékrendjének sajátos szerkezete miatt fontos, hiszen politikai érvelésében az 1840-es években kulcsszerepet kapott annak bizonygatása, hogy ő az, aki a téves ítéletek ellenére *valójában következetes*. Így politikai önmeghatározásának is egyik kulcskategóriája lett következetesség fogalma.

A fogalom körülírása elsősorban a létező, gyakorlatban levő felfogással szembeni kritika (“[...] *következetesnek lenni* becsesb mint *következetesnek látszani*,”²⁴) jegyében fogant. Ezt fejezte ki a *valódi* jelzővel, amelyet sokszor társított a következetesség szó mellé. Az övé tehát valami sajátos, a korban szokatlan felfogás: “én politikai pályámon egészen *másféle következetességet* tűztem ki magannak”²⁵ - írta a *Politikai programtörvédekben*. A bíráló egyszerre szólt a kormány és az ellenzék oldalán levőknek, hiszen Széchenyi szerint a politikai élet mindkét pólusára ugyanaz a téves gondolkodásmód jellemző. Egyrészt: “[...] “kormányval kezdeni és kormányval végezni” így hangzik nálunk a következetesség körüli fallacia [...]”²⁶ - fogalmazta meg a kormány irányától, minőségétől független “kormányi szerep” abszurditását. Másrészt “[...] mások *oppositíói következetességre* állítják honunk felüdülését [...]”²⁷ - bírálta azokat, akik karakterként élik meg az ellenzéki pozíciót.

A politikai szerepeket ő alárendelt kategóriának, másodlagos jelentőségű szempontnak jelölte (“[...] kormány pártolása vagy ellenzése, s ekképp kormányzat vagy ellenzék, csak alárendelt s úgy szólván változható faktor,”²⁸). A következetes politikus mércéje nem lehet helyzete állandósága,²⁹ hanem csak értékrendjének hű képvisellete. Meghatározta azt az irányadó tartalmat is, amely mentén ő a helyes következetességet elképzelte: *a haza és nemzet java*³⁰, máshol *hazai hűség és polgári erény*³¹.

A következetes politikus tehát céljában, irányában és értékrendjében állandó, de politikai helyzetében, a változó időnek megfelelően mozduló. Ez a magyarázat sokszor a vita önvédelmi pozíciójában kapott teret:³² “Ha következetlenséget, ezen, egy becsületes emberre nézve legélmélygösb sárt akarnak rám kenni: ám lépjenek elő, [...] s mutassák meg: hogy most kevesebb vagyok hű a magyarsághoz, az alkotványhoz; hogy most kevesebb vagyok haladás embere; hogy most kevesebb szomjazom minden hazámfiának “halhatatlan emberhez illő” polgárosítását;” - válaszolta Trefort Ágostonnak³³. A hirdített következetesség fogalom mentén viszont Széchenyi vállalta fordulátát: “[...] *valóban megváltoztattam politikámat*.”³⁴

Ezen a ponton kapcsolódott össze hangoztatott helyzetértékelése következetesség fogalmával. A helymegjelölés kiindulópontja csak az lehet, hogy a kormány hogyan viszonyul

a vállalt politikai célkitűzéshez. Ezért sok helyzetben éppen az elvi következetesség követeli meg a pozíció megváltoztatását. Az önmeghatározás a kormánypolitikától kell, hogy függjön: “várjunk csak, hadd lássuk előbb, mit talál ki a kormány, s aztán álljunk hozzá, vagy viszont, a mint t. i. inyünk szerint cselekszik vagy ellene.”³⁵ Az önvédelem mellett ez a fogalom szolgál a cikk felvezető kérdésére adott válaszául is. “Mi okbul változtatám kormányhozi állásomat? Megmondom. *Elvileg* azért, hogy *magam* ne változzam, de elveimhez maradjak hű, s következetes *legyek* inkább, mintsem illyesnek csak *látszassam*.”³⁶

Politikai helyváltoztatását Széchenyi e gondolatsor mentén a kormányfordulat jegyében, és abból következően fordulatként értelmezte. A cikk címében szereplő “*kormány embere*” kifejezés ritkán jelent meg írásaiban a maga leegyszerűsítő egyértelműségével. E szókapcsolat első előfordulása az 1843/44-es országgyűlési szerepléséhez kapcsolódott. 1843. július 1-én a konzervatívok előtt határozta meg így önmaga helyét: “Konferencia Keglevich Gáb[or]nál. Nyíltan beszélek, hogy a kormány embere [vagyok].”³⁷ A nyilvánosság előtt is ugyanebben az időben (1843 július) jelölte meg ezzel a fordulattal *Czégér* című cikkében hitvallásszerűen politikai helyzetét: “Azelőtt nyíltan ellenzék embere voltam, s most nyíltan a kormány embere vagyok, mit éppen nem pirulva, de büszke érzéssel im itt ismét kitérok.”³⁸ Utóbb Széchenyi kerülte ezt a megfogalmazást, s nemcsak a benne rejlő leegyszerűsítés, hanem a túl erős kötöttség miatt, s nyilvános megnyilatkozásaiban igyekezett új helyzetét annak viszonylagosságában, mozgásában bemutatni. Legtöbbször használt megfogalmazása: “[...] olly arányban közelíték a kormányhoz mint amilyenben a kormány közelíte alkotványhoz, nemzetiséghez [...] Én azt hiszem semmi nem természetesb, és szilárdabbul következetesb.”³⁹ Ez felelt meg egyébként legjobban a gondolati konstrukciónak is, hiszen magában hordozta az esetleges újabb változás lehetőségét. A lehetséges későbbi fordulat érzékeltetésére sokszor ellenzékisége felfüggesztéséről írt. Egy példa erre: “[...] nem tehettem egyebet, [...] mint a kormány közelítése következtében felfüggeszteni ideig óráig szükségtelemné sőt károsá vált ellenzékemet, s a kormány által pártolt politikai hitvallásom fővonásait pártolnom viszonlag.”⁴⁰

A vázolt helyzetértékelésből, következetesség felfogásból és önértelmezésből természetesen az is következett, hogy Széchenyi az egész nemzet számára aktuális útként az ő útját ajánlotta: az elvi állandóságot, de a politikai helyzetbeli változást. Elsősorban az ellenzék meggyőzésének szándéka vezette, de a kormány megnyerését is figyelembe véve alakította érvelését. A politika erőinek szóló üzenetként kapott egy újabb, sajátos funkciót önértelmezése. A számtalan ezt taglaló szöveghely közül egy visszatérő megfogalmazás: “Hozzuk ennél fogva mindenek előtt állásunkat a kormányhoz tisztába. Úgy hogy ha az alkotványt és nemzetiséget nyom, ám legyen az ország ellenzék, [...] Ha ellenben pártolja a kormány nemzeti és alkotványos ügyünket, akkor egyesítsük viszont vele legjobb erőnket.”⁴¹

Az 1840-es évek vitairataiban, cikkeiben ez a gondolati konstrukció mindig – több-kevesebb mélységgel kifejtve – fontos funkciót kapott. Mégsem mondhatjuk, hogy csak egy funkcionális érvről van szó, amely magyarázat-magyarázkodás-önértelmezés-üzenet. Ennél többről: a politikai értékrendszer, tájékozódás egyik meghatározó részéről. Mivel ennek az elképzelésnek az elvi alapjait politikai pályájának a kezdetén, az 1830-as évek elején alakította ki, ezért felfogását csak a koncepció genezisének a tükrében vizsgálhatjuk.

A tájékozódási modell genezise az 1830-as években

Széchenyi esetében a politikai tájékozódás egy szellemileg kimunkált, és nem egy a politikai viselkedésben elsajátított (szpecializált) pozícióra épült. Elsősorban azért, mert 1825-ig alig (lényegében: nem) volt kapcsolata a honi politika intézményeivel, irányával, azaz nem is volt számára a magyar politika szocializálható. Nem nőhetett bele egy kész, meghatározott keretek szerint működő politikai szerepbe, mivel sem az aulikus, sem az ellenzéki politikai tradíció nem határozta meg egyértelműen környezetét,⁴² látásnódját, még abban a tekintetben sem, hogy az eszmélődő ifjút vitára, vagy szerepkorrekcióna kényszerítette volna.⁴³

Igazán akkor vált fontossá számára, hogy a létező politikai erővonalak mentén elhelyezze magát, és kialakítsa tájékozódási szempontjait, amikor hirtelen az 1825/27-es országgyűlésen a meglévő érdekcsoportok közé került. Míg hivatása nem véglegesítődött, és életcéljává emelt "nemzetteremtő" feladata nem konkretizálódott, addig igen kevésbé foglalkozott a honi politika orientációival, a szembenálló irányzatokkal. 1825 után viszont szembeállt a "választás" kényszerével. Az új irányt ekkor még nem jelölte ki önmagának – mint ahogy Gergely András a szituációt elemezte – a felmerülő dilemmát az akadémiai felajánlással inkább csak elodázta, s így az ág mozgásteret, s nagy erkölcsi tőkét biztosított a számára ahhoz, hogy "nyíltan ne kelljen a pártok között állást foglalnia."⁴⁴ Metternich azonban már azért próbálta rábeszélni a visszavonulásra, és azért csillantotta fel előtte a katonai karrier lehetőségét⁴⁵, mert éppen attól tartott⁴⁶, ami Széchenyinek a későbbiekben vállalt elgondolása is lett: egy nem a rendi-sérelemi ellenzéki sélmájából építkező, de mégis a mozdulatlanossággal szemben, a haladásért akár ellenzéki szerepet felvállaló politikai magatartás. Széchenyi már ekkor megfogalmazta a túlzásokkal szemben a mérséklet elvét. Abban a vetélkedésben, hogy "ki mond erősebbet, hatásosabbat", nem akart részt venni, de az irányzatok hangossága miatt a közepet még "kárbaesett fáradságnak" tartotta.⁴⁷

Első jelentős politikai fellépései tehát jellegzetesen a későbbi irányok felé, a közepet, kiegyenlítő szerepet kereső illetve a pártokon kívül álló, független politika igénye felé mutatnak. Valójában ekkor még inkább csak tétova helykeresés és nem tudatos szerepvállalás⁴⁸ eredménye ez. Mint Metternichnek benyújtott emlékiratai bizonyítják nyitott volt a kormány felé, de politikai szerepét mégis ellenzékinek kellett éreznie, hisz ismerte az uralkodó, Metternich, Cziráky stb. elutasító véleményét fellépéséről. Példaként egy napló-bejegyzése: "a császár rendkívül dühös reám, s Ferdinánd főherceggel akar engem elintézni "Amiért ellenem beszélt és uniformisát megtépázta".⁴⁹ Leginkább kettős elhatárolásban fogalmazta meg önnön szerepét, és sem az aulikus, sem a rendi-ellenzéki pozíciót nem tette magáévá.

Döntően csak az eszmei-politikai orientációk európai látószögében értelmezte saját nézőpontját. Abban a konstellációban egyértelműen a liberális szabadságmozgalmak és a polgári-monarchikus alkotmányosság mellett érvelt⁵⁰. A jövő államformájával azonosult: "Az évszázad filozófiája, küzdelem a képviseleti szisztéma és az abszolútizmus között. A képviseleti szisztéma végül győzni fog. Mikor? Emberi szem előre nem láthatja"⁵¹, és a szent-szövetségi, abszolutisztikus uralmat elutasította: "Metternich szisztémája életével

megszűnik. Az enyém csak halálom után kezdődik”.⁵² Megjegyzéseinek ez az elhatárolódó mozzanata azért jelentős, mert a kongresszusi Bécs forgatagában, majd utóbb Nápolyban, és később a császárváros társasági életében is az “udvari praktikák művészetét”, a politikának azt a kevésbé intézményesült formáját sajátíthatta el, amely Metternich környezetére volt jellemző. Utóbb ahogy életcéljában, úgy politikai gondolkodásában sem simul be többé a környezetbe, hiszen eszmélődése az alkotmányos és nemzeti mozgalmak 1820 utáni európai fellángolásához és ideológiájához kötötte. Ahogyan romantikus én-tudata kiemelte a katonát, hivatalnokot, “főúri-közszoigát”⁵³ szerepből, ugyanúgy “alkotmányos polgár” hitvallása eltávolította bécsi környezetétől.⁵⁴

Politikai tájékozódásának, helykeresésének a kérdésében is a Hittel megírásának időszaka volt a választóvonal. A lehetőségek mérlegelése után (és az immár egyértelművé vált életcél irányadó biztonságában) Széchenyi biztos alapokat keresett politikai elgondolásainak. A harmincas évek elejére határozta meg a politikai cselekvés iránytűjéül szolgáló kategóriáit, fogalmi tisztázással igyekezett a helyes szemléletet meghatározni. Első könyveiben kristályosodott ki elképzelésének elvi alapja, mely jelentősen később sem módosult (döntően ez jelent meg az 1840-es évek irataiban is), de természetesen annak keretein belül saját pozíciója változott.

A Hittelben a *Néhány tárgyat megelőző észrevétel* című részben foglalkozott hosszabban a politika színterén felvállalható szerepekkel, azok modern értelmezésével. Írásaiban többhelyütt megfigyelhető, hogy egy-egy aktuális problémához távolról közelített, általános filozófiai érveléssel alapozta meg mondanivalóját. Nem volt ez másként a helyes politikai pozíció meghatározásának a dilemmájában sem. A Hittelben lejegyzett bölcséleti gondolatörével, ismeretelméleti eszme-futtatásával az “ellenzés” hasznosságát igyekezett bizonyítani.⁵⁵ Kiindulópontja az az összefüggés, melyet a “való megismerése” és a tökéletesedés között látott, azaz az, hogy a fejlődés érdekében első lépésként nélkülözhetetlen az igazság felfedezése. Ahogy “semmi sem lehet az egész világi egyetemben nyomás és ellennyomás nélkül”, úgy “csak mindenoldalú vizsgálat által lehetni fel az igazságot”⁵⁶ - írta. A mindenoldalú vizsgálat, “a dolgok nibenlétének valódi ismerete” azonban megköveteli az ellenző észrevételeket, hiszen az önáltatót nem vezetheti az igazság megismeréséhez a mindenkori igenlés, az alattvalói hűségből fakadó hallgatás.

Széchenyi helyes ellenzésnek azt tartotta, amelyik nem válik állandó karakterré, kitartó makacskodássá és így a valóság felfodésének gátjává. Egy francia író⁵⁷ idézve határozta meg a Hittelben az ellenzés mértékletességének elvét, azt, hogy “az oppositio olyan mint az epe, kell a test épségéhez egy kevés, de csak igen sok ne, s az a kevés is ugyan egészséges legyen.”⁵⁸ Ezért használta a helyes ellenzés jelölésére a “fölvilágosító ellenzés” fogalmát, amely mindig a tárgyat követve és a dolgok változásait figyelembe véve az igazságot tűzi vezérfonalául. A *Világ* című munkájában formulázta e bölcséleti gondolatörét a legtömörebben és legtálálóbban: “Oppositóra legnagyobb szükség van: mert a *Való*, azon egyetlenegy célvezető kalauza az emberiségnek, csak elmesúriódások által szokott lépni a halandók közé. Hanem oly ellenzés, mely a tárgy ismerete előtt határozottat már el, vagy csak kicsinységek körül bibelődik - - soha nem idézheti fel az igazságot.”⁵⁹

Az általános "ellenzés" fogalom politikai érveléseiben nemcsak a helyes politikai szerep meghatározásakor, hanem ezzel szoros összefüggésben a tévhitek elleni küzdelem eszközeként is szerepet kapott. A helyes önismeretet az egyéni tökéletesedés és a nemzeti fejlődés szempontjából egyaránt fontosnak tartotta. E tekintetben gondolati konstrukciója röviden, leegyszerűsítve a következő: Mivel a magyar nemesség nem érti viszonyait, nem látja át Magyarország válságát, hamis illúziókba ringatja magát, ezért fölvilágosító ellenzéssel rá kell döbbsenteni az igazságra, meg kell mutatni neki a valóságot. Ha ezáltal a nemesség legyőzi előítéleteit, eljut a valós önismerethez, akkor láthatja meg elmaradottságát és Magyarország lemaradását és így a haladás ügye mellé fog állni.⁶⁰

Széchenynek a bölcséleti ellenzés-fogalmával körülírt pozíciója nem csak a politika szűken vett világában értelmezhető. Párhuzamba állítható azzal az önmeghatározással, amely többször előtűnt naplójában, s főképp koncentráltan 1826-ban. "Nekünk a filozófia templárius lovagjainak kell lennünk a szó teljes értelmében"⁶¹ – írta önmagára és Wesselényire vonatkoztatva. A "filozófus" ezekben a szöveghelyzetekben a "tudás", az "ész principiumának" letéteményese, akinek kötelessége a közgondolkodás átalakítása. Nem annyira politikai, mint inkább "értelmiségi" (a kiválasztottságban romantikus és elitárius⁶²) küldetést vállalt már akkor ("Mi a filozófus feladata? Balítéletek ellen küzdeni."⁶³), melyet később a Hitel és a Világ megjelentetésével valósított meg.⁶⁴

Széchenyi bölcséleti "ellenzés" fogalmára épített politikai üzenetével elutasította a politikai alternatíva az 1825-ös országgyűlésen és az utána következő időben megismert hazai változatát.

Bírálta az ellenzékieteket egyrészt, mert nincs reális önismeretük, mert "minden hátramaradásunkat a kormánynak tulajdonítják - . Az Appalto, a Harmincad okozza képzeletükben nyomorúságunkat"⁶⁵; másrészt azért, mert akkor is opponálnak a kormánnyal szemben, amikor az törvényes úton jár, s szerintük "csak az igazi patrióta, ki minden intézetet, minden rendelést kivétel nélkül rágalmaz"⁶⁶ harmadrészt azért, mert "a hivatalbelieket vagy Urunknál kedveseket igen gyakran hazaárulóknak, lelkek fenekéig elromlott s minden ármánnyal s rossz mesterkedéssel felruházott úri személyeknek"⁶⁷ tartják; negyedrész azért, mert szalmaláng-lelkesedéssel felhevülnek és aztán alig gondolkoznak a hon gondjairól; és végül azért, mert a "tömeg tapsát kiérdemelni"⁶⁸ akarják és tetszelegnek függetlenségükben.

Ugyanilyen élesen kritizálta a kormánypártiakat is, mind ennek a végletes ellenkezője miatt. Egyrészt, mert csak "kitüntetések, rangok, gazdagság kecsegteti őket"; másrészt azért, mert mindent mi az udvartól jön helyeselnék, az a felfogás vezeti őket, "hogy aki uniformisban van, vagy valamilyen címe vagy fizetése van, az országgyűlésen soha a miniszterekkel ellenkező véleményen nem lehet"⁶⁹, s végül azért, mert a haladás ellen vannak, mert a "hivatalt s felemelkedést vadászó [...] mindenütt zavart, titkos egyesületet s több effélét lát."⁷⁰

Vizsgálva az aulikusok és a rendek politikai szerepét arra a meggyőződésre jutott, hogy mindezekért a hibákért az általuk együttesen meghatározott politikai keret tehető felelőssé. Mindkét irányzat "még a kérdés legfelszinesb tudása előtt is már végképp határozta el magában, hogy a kormány vagy a nép embere lesz; [...] és ennél feszesen megmarad, legnagyobb igazságnak sem enged."⁷¹ Hamis a közvéleményben és a pártoknál a következetesség felfogása,

és ezért "az embernek, ha az országgyűlésen beszél minden első gondolata mellett, ha már kimondta, ki kell tartania, - hogy ingadozónak és jellemtelennek ne minősítsék."⁷² Így mind az ellenzéki és mind a kormánypárti szerep karakterre válik, és ezért a magyar politikai életben ki-ki "vagy mindig a kormány mellett, vagy mindig ellene van."⁷³ Széchenyi felvázolta e hamis alternatíva elkerülésének módját, "a characterkörülti zavart ideák" helyrehozását⁷⁴ a "fölvilágosító ellenzéstől" következő új politikai magatartás tartalmát: Az ellenzéknek a dolgokat mérlegelni kell, nem lehet előre elhatározva, "hanem csak igazság határozhatja el -; s így meglehet, hogy az lesz leg- és legkonzekvensebb s változhatlanabb képviselője egész hazánknak, ki 1831-ben a kormánnyal, 1834-ben a nemzettel, 1837-ben megint a kormánnyal, 1840-ben ismét a nemzettel tartand! - s így élte fogytáig; sőt ugyanazon egy országgyűlésen tán egy tárgyban a kormánnyal, másban a nemzettel, harmadikban megint a kormánnyal sat. tartand."⁷⁵ Nem az a következetes politikus, aki szilárdan áll pozíciójában, de véleménye változik, hanem az, kinek elvei állandók, aki "kirekesztőleg sem a kormány sem a nép embere soha sem lehet"⁷⁶ - érvelt.

Szemléletének középpontjában tehát nem a pozíció állt, hanem az elv, amelyet ide kapcsolódó soraiban olykor *igazságként, közjóként, közboldogságként, a haza üdvéeként*, de legtöbbször *haladásként* határozott meg. A *haladás* Széchenyi volt számára az az ideális eszme, mely szerint mindenkor aktuális politikai szerepvállalását elképzelte. Szerinte ha a kormány a reformok ellen lép fel, akkor ellenzéki szerepet kell ellene vállalni, ha pedig a kormány a haladás mellett áll, akkor őt kell pártolni. Aszerint kell változtatni a kormányzati-ellenzéki szerepet, ahogy a kormány változik a haladáshoz viszonyítva.

Széchenyi tehát az 1830-as évek elején konkretizálta azokat a szempontjait, amelyekre az 1840-es években is mindvégig alapozta érvelését. A politikai szerepek változtathatóságának elve, sajátos következetesség felfogása, a kormány irányára figyelő helymegjelölés, mind-mind már Széchenyi politikai tájékozódásának irányadó szempontjává vált politikai pályájának a kezdetén. 1830-tól 1848-ig saját politikai helyzetének meghatározásakor ezt a kiindulópontot mindig figyelembe vette, hivatkozott rá. Természetesen egy érv ismétlése más-más politikai szituációban más-más aktuális üzenetet hordozhat. Ha ebből a szempontból csak a koncepció genezisére pillantunk, akkor is látható az aktualitáshoz illeszkedő sajátos feladat. A Hitelben leginkább Széchenyi annak a politikus-értelmiségi funkciónak a megjelölése érdekében teremtette meg a "fölvilágosító ellenzés" fogalmát, amely jegyében ő felvállalta a kritikus helyzetelmező szerepét. A Világban már sokkal inkább a létező rendi-ellenzéki pozícióval szemben (a Dessewffy Józseffel folytatott polémia erre adott alkalmat, és Széchenyi ekkoriban nyitottabbá vált a kormány irányában) fogalmazta meg saját álláspontját, és állította politikai helymegjelölésének mércéjéül a kormány változását. Az érvelés funkciója a mindenkori aktualitás jegyében változott, de mégis sajátos (állandó) gondolati keretet adott Széchenyi politikai önmeghatározásainak.

Széchenyi szemlélete, melyet politikai pályájának elején elgondolt, túlmutatott a rendies struktúrára, a hagyományos közjogi, sérelmi ellenzék és az udvar ellentétén, az aulikusok és a rendek kötélhúzásán. A kialakuló alkotmányos európai értékrendnek jobban megfelelő, liberális értékkel nyugvó és a modern politikai kultúrát elősegítő elemként az eddigi alternatívát próbálta kétségessé tenni.

Ennek a közelítésnek leginkább az adta újszerűségét, hogy "értékelvűen" és nem pozícionálisan határozta meg a politikai szerepeket. A cselekvés iránya: a polgári átalakulás, és a polgári nemzet megteremtése lett a mérce, és az ehhez való viszony jegyében kellett immár a politika erővonalainak átrendeződni. A Hitel korszakos jelentősége többek között éppen abban fogható meg, hogy új irányt szabott, és a politikai közvéleményben új választóvonalat teremtett, s így a liberális haladásgondolat mentén szerveződő "értékelvű" politika kétségessé tehető a terméketlen, aulikus – rendi-ellenzéki orientációk kettősségét. Ez magában Széchenyiben is tudatosult, s mikor a híreket hallotta műve fogadtatásáról, egy ízben Lunkányinak írt levelében megjegyezte: "A Hitel igen elválasztja a felekezeteket. Kis idő múlva tudni fogjuk, ki emberünk, ki nem. És ez nagy nyereség".⁷⁷ A magyar liberalizmus születése, a polgári-nemesi reformmozgalom megszerveződése (e folyamat része, s egyik elindítója volt Széchenyi) az 1830-as évek elején tette teljessé ezt politikai-szemléleti fordulatot.⁷⁸ Bécsben is igen hamar felfigyeltek a magyar politika átalakulására, és az új határvonalhoz igazodva alakították ki politikai stratégiájukat. Ennek egy igen korai példája volt még 1825-ben Metternich helyzetértékelése az országgyűlés kétféle ellenzékéről. Ő, a számára kedvezőtlennek tűnő tendenciákra igen érzékenyen reagálva figyelt fel arra, hogy Széchenyi politikai fellépése egy új, a kor szellemét jobban kifejező, és ezért a birodalmi kormány számára veszélyesebb ellenzékiséghez vezet.⁷⁹

Széchenyi tájékozódási szempontja nemcsak tartalmilag (a polgári átalakulás mérceje), hanem formailag (a helyváltoztatás lehetősége) is a magyar politika modernizálódása felé mutatott. *A kelet népe* körüli vitában Vörösmarty Mihály (Hazay Gábor írói néven) e tekintetben Széchenyit, mint úttörőt üdvözölte: "Alkotmányos országban minden józan és becsületes embernek így kell gondolkozni; s majd kormány majd opposzió emberének lenni kifejelettebb alkotmányos életben annyira nem ellenmondás, nem jellemárulás, hogy ugyanazon férfiak majd az opposzió fejei majd ismét magát a kormányt képezik. Nálunk azonban ez iránt még igen setét káosz uralkodott mind véleményben, mind gyakorlatban s gr. Sz-nek nem legcsekélyebb érdeme, hogy e sarkalatos kérdést a gyűlöletesség fészkeiből alkotmányszerű tisztaságba s politikai nézetek szabad mezejére helyezte át."⁸⁰ Széchenyi felfogása a formálódó polgári alkotmányos gyakorlat jegyében született, amit jól mutat az is, hogy mind a Hitel, mind a Világ ide vonatkozó szakaszaiban pozitív példaként hivatkozott az angol és francia politika működésére. A kialakulóban lévő politikai váltógazdaság sajátos interpretációjára építette elképzelését. Szintén igen jelentős ez a mozzanat, hiszen a rendi alkotmányosság nem "értékelvű" politikai mozgásra épült, hanem az adott rendhez tartozás döntően meghatározta a személyek politikai viszonyrendszerét. Orientáció teremtő erővel legfeljebb az bírt, hogy ki mennyire azonosult ezzel a viszonyrendszerrel. A rendi magyar politikai gyakorlatban is csak így különültek el aulikusok–rendiek, hivatalnokok–ellenzékiek, udvarhűek– "nemzetiek", royalisták–antiroyalisták. Döntően a rendi kategóriákhoz, és ennek megfelelően szerephez kötött működött a politika, és így igen könnyen formálissá válhatott. Széchenyi azzal, hogy szabad mozgást képzelt el a kormánypárti és ellenzéki szerepek között, ezeket a stabil pozíciókat támadta meg. A merev aulikus-rendi "frontvonalak" helyére az "értékelvű" mozgást, a rendszeres helyzetelemzésre épülő pozícionális változékonyságot állította. Felvállalt (és

rendre magyarázatul állított) szemléletének jelentőségét, újszerűségét méltatva meg kell azonban állapítanunk, hogy elképzelése mentén nem volt könnyű “tájékozódni” a hazai politikai közéletben.

Az önmeghatározó szövegek kormány-képe

Széchenyi röviden körvonalazott politikai tájékozódási modellje alapján visszatérve az 1840-es évek önértelmező Széchenyijéhez arra a kérdésre kell választ kapnunk, hogy mikorra tette, és milyen tények alapján határozta meg a kormány és ennek összefüggésében saját helyzetének változását. A könyvek, cikkek megfogalmazásai sok bizonytalanságra utalnak. A kormány a reform pártján van, álljunk mellé - szögezte le minduntalan Széchenyi, de a kormány reformhajlandóságának kezdetét különböző és olykor egymást kizáró időpontokra tette. A *Kelet népében* az 1839/40-es országgyűlést tekintette fordulópontnak, a *Garatban* időben visszább nyúlt és kifejtette, hogy “már 1830-ban sem lehetett kételkedni a kormánynak őszinte és elvszerű jóbafordulásán.”⁸¹ A *Wesselényi és Kossuth* című cikksorozatában 1831-hez kötötte a kormány változását, a korszak végén pedig az 1847-ben megjelent *Politikai program-töredékekben* 1825-től számította regisztrálhatónak a megváltozott viszonyokat: “Az 1825-ki országgyűlés tán egyik legnevezetesebb fordulópontját képezi a magyar eseményeknek. Mert [...] legelsőben kezdett arról a kormány gondolkodni, hogy Magyarországot tekintve bizony más módokhoz kell nyúlnia, [...]”⁸² Ha dátum szerint jelölte meg a fordulat évét, akkor ezek az időpontok variálódtak, de legtöbbször csak bizonytalan nyelvi fordulatokban rögzítette a változás idejét mint: *újabb időkben, a mostani időben, “elérkezett végre annak napja”*⁸³; illetve időfolyamatok megjelenésével kronologizált: “A kormány 20, 15 év óta mindegyre közelít a magyar nemzet kívánatához.”⁸⁴

A két legsűrűbben előforduló időpont (1825, 1830) magyarázata az lehet, hogy míg a kormányzat az első esetben újra elkezdte betartani a rendi alkotmány játékszabályait, azaz Széchenyi interpretációja szerint *rendi opposícióra* már nem volt szükség, addig a második időponttól a kormány továbblépve “vállalta a reformokat”, azaz mindenfajta ellenzékiiséget (s így az “opposícionális reformot” is) időszertülné tett.⁸⁵ Bár Széchenyi ezt világosan nem fejtette ki, sőt az idősíkokat egybemosza, de megfogalmazásainak logikájából következik, hogy ez az alap kettősség teszi bonyolulttá kronológiáját.

Széchenyi kusza kronológiája jelezve, hogy nem pontos értékrendhez mérte a “kormány változását”, jó példákat ad arra is, hogy az aktuális üzenetek, szövegkörnyezetek mennyiben befolyásolták “önmeghatározását”. Azokban a gondolatsorokban, amikor korábbi ellenzékiiségét, és annak tartalmát taglalta, rendre későbbi időpontra tette a “kedvező” időszakot, és saját ellenzéki korszakának kitágításával, felértékelésével érzékeltette, hogy milyen nagy változás állott be, s hogy ő nem következtelen “apostata”. Ezzel szemben akkor, amikor az ellenzék politikáját bírálta – s e kritikát visszavetítette a harmincas évekre is – rendszerint a kormány kedvező eljárásának kezdetét egyre korábbra datálta, s ezzel hangsúlytalanította saját egykori “ellenzékiiségét”, és “kormánypártiságát” korábbi pályaszakaszára is visszavetítette. Olykor ugyanabban a munkában is mindkét önértelmező

üzenetet egybekapcsolta. Ebből a szempontból "legkuszább" műve a Politikai Program-töredékek. Egyrészt 1825-re visszavetítette a "forduló pontot"⁸⁶, és hosszan méltatta a kormány tevékenységét, viszont más szövegrészekben a maga ellenzéki időszakát tágította: "[...] politikai pályám kezdete óta és legnagyobb része folytában szinte a legközelebbi időkig ellenzéki szerepet viseltem, [...] mert legelsőben is a kormány (legfőbb iránya nemzet és alkotmányellenes) volt, s ekkép nem vala egyéb mint kötelesség: "ellenzékileg kiállni a gátra;"⁸⁷ Széchenyi múlt képe a kormány és az én viszonyában rendkívül problematikus. A *Politikai Program-töredékek* alapján egyáltalán nem válaszolható meg az a kérdés, – bár a szerző igen hosszan taglalta szerepét –, hogy hogyan is vezetett el Széchenyi útja vállalt "kormánypártiságához", mikortól és meddig volt ellenzéki. Viszont e szöveghelyek összevetése közben azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Széchenyi nem a tisztázás igényével írta le gondolatait, hanem azok magyarázatként, aktuális önértelmezésként kapták meg funkcióikat.⁸⁸

Nemcsak a tétova kronológia, hanem az elemzések helyetti általánosságok is kétségessé teszik Széchenyi helyzetértékelését. "Valljon változott-e a kormány és változtak-e általjában véve a körülmények annyira miszerint ellenzéki taktika helyett ezentúl már a haladás mezejére ki lehessen lépni biztosan? [...] e két kérdés [megfejtése ...] annyi terjedelmességgel jár, miszerint teljességgel nem lehet célom e műtételt ezúttal részletesen és kimerítőleg megkísérteni."⁸⁹ – magyarázkodott egyik cikkében. Méltán, hiszen később sem tette meg – pedig lett volna tere rá önisméltlésektől hemzseggő írásaiban –, hanem mindig csak kinyilatkoztatta, bizonyítás nélkül deklarálta, hogy "a kormány a mozgalom, a reform élére állott"⁹⁰ – kövessük őt.

Azok a fordulatok, amelyek legalább felsorolásszerűen bizonyítékokat tartalmaztak, olyan kérdésekben szóltak dicsérőleg a kormányról, amelyekben külső nyomásra tett engedményeket: "[...] valami systemaváltozást nem vehetnek észre;" – kritizálta az ellenzékot – "[...] noha már diplomatikai nyelvvé vált a magyar, minden három évben rendszeren megtartatik az országgyűlés, és constitutionális és haladási kérdések körül kápráztatólag úgy állunk az előbbi sötét időkhez mint 100:10-hez"⁹¹

Kinyilatkoztatásaiban csak a fordulatok jellege és iránya adhat az elemzéshez támpontokat. Kormányméltató megfogalmazásainak legjellemzőbb és leggyakrabban olvasható típusa a rövid, tömör, tényszerűséget sugalló kijelentés. Ezekben rendszerint az *alkotmány*, *nemzetiség* és *reform* fogalmait emlegette. Az *alkotmány* kapcsán arra utalt, hogy a kormány tiszteli a törvényességet ("kormány törvényes úton áll"⁹²) és az intézmények működtetését nem gátolja. A *nemzetiség* tekintetében azt dicsérte, hogy a beolvasztó kísérletek megszűntek ("[...] most nem mutatkoznak az egybekeverési és idegen nedvvel eltöltési symptomák,"⁹³), és a nemzeti nyelv, nemzeti kultúra szabadon fejlődhet. A *reform* hangoztatásával ("[...] a reform, a progressio zászlój[át] maga a fejedelem tűzte ki,"⁹⁴) pedig a kormány cselekvési irányát méltatta. Legtöbbször az alkotmány és nemzetiség együttes használatával, a lehető legáltalánosabban minősítette a kormányt, de olykor mindhárom jellegét összekapcsolta.⁹⁵

Sokszor azonban kevésbé egyértelmű szófordulattal élt, s "[...] a kormánynak becsületes haladási tendenciái[t]"⁹⁶; "[...] hazánk üdvére célzó szándékait [...]"⁹⁷ dicsérte, s

máskor pedig csak kezdeti lépésnek⁹⁸ tekintette, és a jövőbe helyezte⁹⁹ a kormányzat kedvező eljárását. Sőt olykor a változás lényegét abban ragadta meg, hogy a kormány passzívvá vált, s ezzel a nemzetnek a cselekvésre lehetőséget adott: “[...] a kormány az előtt tartott centralisatioi és egybeolvasztási útjátul eltérve, részint közelített alkotványhoz és nemzetiséghez, részint tökéletes passzivitásba helyezé magát, s hogy ekkép active és passive úgy áll politikai hitvalláshoz, mikép [...] nekem Széchenyi Istvánnak vagy le kell lépnem a politikai pályáru, vagy a kormány közelítésének elibe mennem viszonlag;”¹⁰⁰ – érvelt Czégér című cikkében.

A kormány *kezdemenyező aktivitását* vagy a nemzetnek még *kedvező passzivitását* fejtegető gondolatsoraiban grammatikailag is rendre ugyanazzal a szókapcsolattal¹⁰¹ élt, s ezért egy külön típusnak tekintendő a *vagy legalább* fordulattal átvezetett realisabb arányosságra utaló összetett mondat: “Miután a beteget azonban nem gyötri a kormány részéről idegen elem többé – mert szabad magyarnak lennie, és ha nem az, csak saját hibája – s *alkotványilag, legalább systematice nem ejtik rajta mint azelőtt, egy halálos seb a másik után*”¹⁰². Ezekben a tartalmilag egyirányú megfogalmazásokban legtöbbször a *vagy legalább*, de máskor csak a *legalább* ill. a *vagy* vezette fel grammatikailag a kormánnyal szembeni minimális elvárás körülírását. Hogy a kormány politikája a nemzetnek kedvező, azonosult azzal ezekben a megfogalmazásokban, hogy az udvar alkotmányt és “nemzetiséget” szándékosan nem sért.¹⁰³ Az az általa hangoztatott érv, hogy Bécs nem támadja “készarva”, “drasztikusan” az alkotmányt, s hogy időlegesen felhagyott “amalganizáló”, beolvasztó politikájával, már elegendő volt Széchenyinek, hogy bizzon a haladás sikerében és deklarálja a kormány reformpártiságát. Ezt bizonyítják a helyzetelemzések helyetti kinyilatkoztatások és az olykori bizonytalan megfogalmazások: “Mióta alkotmány és nemzetiség kivetkezési tervével felhagyott a kormány, vagy legalább olly következetes systémával nem eszközli azt többé, mint tevő azelőtt, [...] az alkotmányos és nemzeti sáncok nincsenek szünetleni megtámadásoknak kitéve, mint voltanak azelőtt;”¹⁰⁴ – formulához szintén az “álljunk a kormány mellé” deklarációt csatolta.

Mivel Széchenyi a kormány pozitív változásait sosem a konkrét tények alapján elemezte, így nem is határozta meg pontosan azt a *mértéket*, amely a kormánypárti–ellenzéki szerepcsere alapjául szolgálhatott volna. Nem határozta meg az elvont eszmének, a haladásnak azokat az alapkritériumait, melyeket a kormánnytól elvárt. Pedig tájékozódási modellje a pontos helyzetelemzést igényelte volna, hiszen, mint rendre kifejtette, a kormány politikájához igazította saját szerepvállalását.

Széchenyi általános kinyilatkoztatásai éppen arra utalnak, hogy a számára nem volt kulcskérdés a kormány aktuális irányának pontos meghatározása.¹⁰⁵ Politikai tájékozódásának így nem a politikai szituáció értelmezése a kiindulópontja, amelyből pedig ő mindent magyarázott, hogy a kormány a helyes úton van. Fordított irány látható. A motívum elemzése is bizonyítja Németh László érzékletes meglátását: “A kormány belátta, hogy alkotmányosan kell kormányoznia bennünket. Hajlandó velünk anyagi reformokra kezét fogni. Úgy okos, hogy mi is lojálisak legyünk: építsünk és ne ellenzékieskedjünk. – *Ezt szerette mondani, s akkor volt virágnnyílás a számára, amikor ezt a valószínűség látszatával mondhatta a világnak s magának.*”¹⁰⁶

Az önértelmező szövegek belső logikáját is megzavarja olykor több az alapmodelltől eltérő szempont. Bár rendre a kormány mozgásához kötve értelmezte a politikai szerepeket, de igen hangsúlyos szöveghelyeken azt a kérdést is felvillantotta, hogy "lehet-e kormány hajlama 's kézfogása nélkül biztosan és derekasan haladnunk?"¹⁰⁷ máshol a a monarchikus kapcsolat elemzése közben utasította el szinte időtlenül az ellenzéki pozíciót.¹⁰⁸ Széchenyi helyzetelemző írásában politikai tájékozódási modellje mellé olyan stabil szempontokat állított, amely ellentmondott változáscentrikus modelljének. S bár pályájának kezdetétől újra meg újra cselekvésében is szinte reprezentálta a politikai mozgás lehetőségét, s a nyilvánosság előtt ismételte szempontjait, mégsem tudta a vállalt – ahogy ő büszkén hirdette – "szélforgony" szereppel demonstrálni és világos premisszák között modellálni saját helyzetét. Rendre kormánypárti reformerként határozta meg magát, mégis mindezért úgy tűnik, hogy ő nem elsősorban a kormány mellett, hanem az ellenzékiiséggel szemben jelölte ki politikai helyét. A korábban feltett kérdésre *Oppositio* cikkében így válaszolt: "[...] kormányi hajlam és kézfogás nélkül mai világban sehol, 's ekkép tökéletes felforgatás nélkül - és illyes kívánhatna-e hű hazafi? - nagyobb szabásokban és szakadatlanul Magyarországon sem haladhatni [...] az igazi haladó [...] nem lehet [...] oppositiónak tagja!"¹⁰⁹

A politikai mozgást racionálisan értelmező kiindulópont, ezért nem alakulhatott át világos tájékozódási ponttá, mert ezt maguk a viszonyok, Széchenyi rendszerének sajátosságai, sőt Széchenyi egyénisége sem tette lehetővé. A meglévő intézményes formát elutasította, de ő maga kívülálló maradt, elvei nem vezethettek új intézményesülő formák felé. Az 1840-es években "aktualizált" következetesség fogalma inkább csak saját útját, szerepmozgását rögzítette, magyarázta, de a politikai orientációk rendezőelvévé nem válhatott.

Jegyzetek:

1. Széchenyi István: *Czégér. I. Jelenkor*, 1844. 17. sz. Közli: Gróf Széchenyi István Összes Munkái (később: *SzIÖM*) VI. *Gróf Széchenyi István irói és hirlapi vitája Kossuth Lajossal I-II.* Szerk., bev.: Viszota Gyula. Bp., 1927-30. (később a források: *Vita I* ill. *II.*; a bevezető: *Viszota Gyula 1927* ill. *1930*) II. köt. 358. old.
Az egykorúan publikált könyvek, cikkek idézésekor a mai helyesírást követjük, csak a jellegzetes szófordulatokat, kifejezéseket hagyjuk meg az eredeti változatukban.
2. Gróf Széchenyi István: *Politikai program töredékek*. In: *Vita II.* (később: *Politikai program-töredékek*) 767. old. A kiemelés tőlem – V.F.
3. Mivel ez egy stabil, az 1840-es években állandó eleme Széchenyi érvrendszerének, ezért a hivatkozott példaanyag is a legjellemzőbb fordulatokat idézve a korszak teljességét felöleli, a művek keletkezési idejét figyelmen kívül hagyva. A *Kelet népétől a Politikai program-töredékig* Széchenyinek minden írásában lényeges szerepet kapott a kormány politikájának és ezzel szoros összefüggésben a helyes politikai pozíciónak a meghatározása. Egyes munkáiban a gondolatsor más-más elemére helyezte a hangsúlyt, de valójában minden vonatkozó művében ugyanannak az érvelésnek az elemeit fedezhetjük fel.
4. "Minden törvényhatóság csak a helytartó Tanács közbenjárása által hallja a fejedelmi szót" – rögzítette XI. törvénytervezete az önálló magyar kormány megteremtésének tervlatával. Gróf Széchenyi István: *Stadium*. Lipcse, 1833. (később: *Stádium*) 32. old.

5. *Politikai Program-töredékek* 698. old.
6. A nyilvánosság előtti megnyilatkozás a lojalitás korabeli felfogása szerint amúgy sem tette lehetővé a konkrét uralkodóra utaló túl "kemény" kritikát. Még a múltra vonatkoztatva sem. Széchenyi, ha meg is nevezett egyes cikkeiben konkrét személyeket, akkor is rendszerint mentegető megjegyzésekkel enyhítette bírálatát. Egy példa erre: "Mária-Therézia és József csak jót akartak, s ezt mindenek fölött a közbirodalmi olly annyira complicált gépezet egyszerűsítése által akarták elérni. S vajon van-e ebben kaján szándék, rossz akarat? Én azt hiszem nincs; sőt éppen ellenkezőleg, [...]" *A szentgróti levél elemzése* című 1845 májustól augusztusig a *Jelenkorban* megjelent Széchenyi István cikksorozat V. részéből. In: *Vita* II. 547. old. (később: *A szentgróti levél elemzése*). Mivel Széchenyi István vonatkozó *Jelenkorban* megjelent hírlapi cikkei mind szerepelnek a SZIÖM VI. (*Vita* I-II.) kötetében kritikai kiadásban, ezért a későbbiekben ezeket immár a szerző külön megjelölése nélkül onnan idézzük.
7. *Politikai Program-töredékek* 710. old.
8. Egy jellegzetes példa: "[...] ezelőtt "magyarságot, alkotványt az egészbe olvasztani" vala az irányzat, mert a szövevényes erőművet csak ekkép gondolták egyszerűsíthetni, mit elkerülhetlen szükségcsnek tartottak;" *A szentgróti levél elemzése* 618. old.
9. *Politikai Program-töredékek* 731. old.
10. *A szentgróti levél elemzése* IV. 539. old.
11. *Politikai Program-töredékek* 732-735. old. A bekezdésben szereplő szövegidézetek mind innen származnak.
12. *A szentgróti levél elemzése* V. 548. old.
13. Széchenyi jellegzetes szófordulatai pl. *Politikai Program-töredékek* 735. old.
14. *Politikai Program-töredékek* 727. old.
15. *A szentgróti levél elemzése* IV. 536. old.
16. Elsősorban csak ennyiben fontos a téma értelmezőjének is. A történeti igazságtartalma Széchenyi megállapításainak lényegtelen, és amúgy is olyannyira elnagyoltak, minden konkrétságot nélkülözők Széchenyi fejtegetései, hogy ilyen mércével nem is mérhetőek.
17. *Két garas* XIII. (Lásd: *Vita* II.) 89. old. A cikksorozat 1843 augusztusa és októbere között jelent meg a *Jelenkorban*.
18. *Két garas* XIII. 93. old.
19. *Oppositio II.* (Lásd: *Vita* II.) 346. old.
20. *A szentgróti levél elemzése* X. 583. old.
21. Ez a jelleg leginkább *Czégér* című cikkében ragadható meg.
22. Lásd. *Czégér I.*
23. Az első már történeti távlatú Széchenyi értékelésben, Kemény Zsigmond jellemrajzában is ez az értelmezés egyik alapkérdése. Kemény Zsigmond : *Széchenyi István*. In: báró Kemény Zsigmond Összes Művei IX. közrebocsátja: Gyulai Pál. Bp., 1907. Elsősorban 164-168. old.
24. *Czégér I.* 363. old. – a kiemelések Széchenyitől.
25. *Politikai Program-töredékek* 695. old. – a kiemelések tölcem: V. F.
26. *Czégér I.* 355. old.
27. *Constatározás* (Lásd: *Vita* II.) 391. old.
28. *Oppositio II.* 352. old.
29. Egy jellegzetes példa: "[...] oppositio szinte olly alárendelt fogalom s változó tényező, mint a kormány pártolása s abbani részvét, s hogy ekkép sem egyik sem másik nem szolgálhat hitvallási alapul, annál kevésbé következetességi hévmérőül." – *Czégér I.* 354. old.
30. A teljes szöveghely:"[...] kormányi vagy ellenzéki szerep, ha igazi hűséggel viseltetik, soha nem egyéb, mint eszköz, míg a haza és nemzet java azon egyedüli cél melly után törekedni illő, sőt [...] kötelesség." (*Politikai Program-töredékek* 704. old.)

31. A fordulat szöveggörnyezete: "Ha nem szolgál politikában jellemmutatóul ellenzés vagy kormányártolás, de hazai hűség és polgári erény, s ekkép ha sem oppositionális tengely, sem a kormányrúd nem symboluma a politikai következetességnek, de illyest mindig és minden helyzetben a becsületesen és ernyedetlenül végbevitt hazafiúi köteleesség teljesítése képez egyedül;" (*Politikai Program-töredékek* 814. old.). Máshol hasonlóan: "[...] honunk [...] egykori boldogságát, addig én [...] a talpraesett hazai hűség következetességére építem," (*Constatározás* 391. old.)
32. Két jellegzetes példa: "nem fogtok [...] következetlenséggel vádolhatni; [...] mert hazafiúi eljárásomat siker végett a változékony időkhöz és körülményekhez célszerűen alkalmazni iparkodám" – *Politikai Program-töredékek* 696. old.; "[...] prókatori fúrfangságtoknak sem sikerült egy lépést, egy sort, de csak egy szót is felhozni, mellyet nemzeti és alkotmányos hűségem kétségbevetelére használni tudatok volna." – *Politikai Program-töredékek* 771. old.
33. *A szentgróti levél elemzése* XIII. 605. old.
34. *A szentgróti levél elemzése* XIII. 605. old.
35. *Politikai Program-töredékek* 821. old.
36. *Czégér I.* 362. old. – a kiemelések Széchenyitől.
37. *Gróf Széchenyi István Naplói I-VI.* (SziÖM X-XV.). Szerk., bev.: Vizsota Gyula. Bp., 1925-1935. (később: *Naplói*). Széchenyi bejegyzéseit, ha azok ott szerepelnek, a legteljesebb napló-válogatás fordításait követve idézzük. Lásd: Széchenyi István: *Napló*. Vál. szerk., jegyz.: Oltványi Ambrus. Előszó: Sötér István. Ford.: Jékely Zoltán és Györfly Miklós. [Bp.,] 1978. (később: *Napló*) 1013. old.
38. *Czégér I.* 358. old.
39. *Oppositio II.* 345. old.
40. *Czégér I.* 363. old.
41. *Czégér II.* 379. old.
42. A családi hagyomány sem nyújtott közvetlenül politikai mintát, hiszen "meghasonlott" atyja korábbi politika dilemmáit, helykeresését alig ismerte, és csak azt a korszakát élte meg, amellyel nem tudott azonosulni. A család inkább számára a "lehetőség" keretét adta. A vonatkozó hatalmas Széchenyi-irodalomnak itt csak a két legújabb és biztonsággal követhető termékére utalunk. Gergely András: *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása*. Bp., 1972. (később: *Gergely András 1972*) és életrajzi jelleggel: Csorba László: *Széchenyi István*. Bp., 1991.
43. A szakirodalomban részletesen tárgyalt Széchenyi – Wesselényi politikai elágazás egyik lehetséges magyarázata az, hogy Wesselényi, mivel Erdély megyei politikai életben és jellegzetesen ellenzéki környezetben szocializálta a politikát, ezért sikeresebben alakította annak irányát átrendszerátalakító programja mentén, míg Széchenyi csak kívülről látta, és így az első pillanattól elutasítóan reagált a honi ellenzéki "szellemére"; nem tudott vele kapcsolatot létesíteni.
44. *Gergely András 1972* 62. old.
45. *Naplói II.* 1825. dec. 8. 659. old.
46. Metternich levele Szögyényi Zsigmond személyéhez 1825. december 11-én. A hosszas fejtegetésből a kiinduló tétel: "In Ungarn hat die Regierung heute mit zwei *Oppositionen* zu Kämpfen. Die eine ist die alte und aus der Natur der Verhältnisse entspringende ungarische *Opposition*. Die andere repräsentirt den Geist der Zeit." – *Naplói II.* Függelék 700. old.
47. *Naplói II.* 1825. okt. 8. Lásd: *Napló* 410. old.
48. Vö. Vizsota Gyula észrevételével. Lásd: *Naplói II.* Bevezetés LXXII. old.
49. *Naplói II.* 1825. okt. 16. Lásd: *Napló* 414. old.
50. Államfelfogásának alapelemei európai tájékozódása nyomán, utazásai, olvasmányai, külpolitikai észrevételei stb. hatására, már politikai fellépésének idejére, de még jóval terveinek, programjának tisztázása előtt kialakultak. Tanulmányozta az angol, francia alkotmányokat, szimpátiával figyelte

az abszolútizmus ellen, az alkotmányosságért küzdő spanyol, olasz, görög szabadságmozgalmakat. Valóban megértette a polgári alkotmányos államrendszerek lényegét. Példaként állhat itt 1815-ben Angliában leírt gondolata: "Égyébiránt Angliában nem olyan rendkívül fontos, hogy a király bölcs férfiú legyen, mint nálunk. Anglia alkotmánya olyan természetű, hogy a királynak csak jót mívelni van hatalma - rosszat egyáltalán nem tehet." – *Naplói I.* 1815. november 4. Lásd: *Napló* 61-62. old.

51. *Naplói III.* 1826. nov. 16. Lásd: *Napló* 493. old.
52. *Naplói III.* 1826. nov. 26. Lásd: *Napló* 496. old.
53. Erről elsősorban lásd: Halász Gábor: *A fiatal Széchenyi*. In: Uő.: Válogatott írásai. Bp., 1977.
54. Angliában Lady Holland liberális körének szalonjában találkozott először az ellenzéki-arisztokrata típusával, amely kétségtelenül már másik mintát adott a számára az "udvari praktika-művész" mellé. Azt a szempontot azonban nem lehet elmellőzni, hogy a Bécsben megélt politikai informalitás hatással lehetett későbbi politikai viselkedésmódjára, hiszen ő is szerette előnyben részesíteni a háttér-manővereket. Erről lásd Gergely András és Csorba László hivatkozott műveit illetve Viszota Gyula (*Naplói I*) bevezetését.
55. *Hitel, Taglatat és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok* (SzlÖM II.) Szerk., bev.: Iványi-Grünwald Béla. Bp., 1930. (később: *Hitel*) 295-298. old.
56. Uo. 296. old. A két idézett szöveghely a könyvben fordított sorrendben szerepel.
57. Így határozta meg könyvében. Iványi-Grünwald Béla kutatásai nyomán tudjuk, hogy a hivatkozott mű: *Galerie Morale Et Politique* par M. Le Comte De Ségur. Iványi-Grünwald Béla közvetlen átvételeket mutatott ki Széchenyinéél Ségur munkájából. *Hitel* 296-97. old. és jegyzetei.
58. Uo. 297. old.
59. Gróf Széchenyi István: *Világ vagy felvilágosító töredékek némi hiba és előítélet eligazítására*. Pest, 1831. (később: *Világ*) 278. old.
60. A *Hitel* és a *Világ* vonatkozó részei alapján.
61. *Naplói III.* 1826. december 10. Lásd: *Napló* 497. old.
62. A templárius lovag kifejezés ebben az értelemben máshol is előfordult. A megtalált hivatás és életcél egyik "kulcsszövegében" így fejezte be gondolatsorát: "A filozófia templárius keresztjét nem a mentémen, sem a kabátomon akarom viselni, hanem a szívemben. Életem legyen a hazámnak, legyen az emberiségnek szentelve!" – *Naplói III.* 1826. november 16. Lásd: *Napló* 497. old.
63. *Naplói III.* 1826. november 13. Lásd: *Napló* 492. old. A napló fordítója valószínűleg stílárius megfontolásból az ismétlődő "Vourtheile" szót egyszer előítéletként, később pedig balítéletként fordította. Azért fogadtuk el ezt a megoldást, mert a korban a két fogalom lényegében szinonimaként volt használatos. (Lásd: Wesselényi Miklós *Balítéletekről*. Bukarest, [valójában Lipcse,] 1833.) s amennyiben a *balítélet* szó tágabb jelentésmezőt jelöl ki, annyiban Széchenyi megfogalmazása is tágabb, mint a mai köznyelvi *előítélet*.
64. Erre az összefüggésre lásd: Veliky János: "Nekünk a filozófia templárius lovagjainak kell lennünk" ("Fölvilágosító" elemzés és politikai célkitűzés a *Hitelben*). In: Szabó István emlékkönyv. Szerk.: Rácz István. Debrecen 1998. 293-301. old.
65. *Hitel* 278. old.
66. Uo. 281. old.
67. Uo. 409. old.
68. *Naplói II.* 1825. dec. 31. Lásd: *Napló* 440. old.
69. *Naplói II.* 1826. nov. 20. Lásd: *Napló* 495. old.
70. *Hitel* 409. old.
71. *Világ* 268. old.
72. *Naplói II.* 1825. okt. 15. Lásd: *Napló* 414. old.

73. *Világ* 262. old.
74. Uo. 268. old.
75. Uo. 277. old.
76. *Világ* 278. old.
77. Széchenyi levele Lunkányi Jánosnak 1830 május 17-én A szöveg helyet közli: Viszota Gyula: *A kortársak Széchenyi Hiteléről*. Irodalomtörténeti Közlemények 1935.
78. Terjedelmi okokból elegendő csak utalnunk az újabb reformkor irodalom, s így elsősorban Barta István, Dénes Iván Zoltán, Gergely András, Kosáry Domokos, Szabad György, Varga János vonatkozó munkáira.
79. A már idézett Metternich levél 1825. dec. 11-én Szögyényi Zsigmond personalishoz *Naplói III.* 700-705. old.
80. Hazay Gábor [Vörösmarty Mihály]: *A kelet népe 1841-ben*. In.: Gróf Széchenyi István: *A Kelet népe*. (SziÖM V.) Szerk., bev.: Dr. Ferenczi Zoltán. Bp., 1925. 646. old.
- Azt hozzá kell azonban ehhez a méltatáshoz tennünk, hogy Vörösmarty nem egészen értett egyet Széchenyi 1841-es helyzetelemzésével, csak annak alapjával. Fejtegetését így folytatta: "Még ugyan nem vagyunk annyira, hogy az oppositio emberei elveik főbbjeivel s így haszonvetőségük lehető legnagyobb összegével menjenek át a kormányhoz; ama visszasság azonban, csak személyeket nyerni meg elveik nélkül; [...] egy sokkal szabadelműbb, boldogítóbb rendszernek adott helyet."
81. Széchenyi István: *Garat*. In: *Vita I.* 132. old.
82. *Politikai Program-töredékek* 742. old.
83. E fordulat szövegkörnyezete is érdekes, hiszen ritka egyértelműséggel rögzítette a kormány jó szándékát. A teljes szöveg hely: "[...] elérkezett végre annak napja, midőn a kormány magyar nemzetiség és magyar alkotvány alapján, maga akar cselekedni." – *A szentgróti levél elemzése VII.* 562. old.
84. *A szentgróti levél elemzése IX.* 570. old. Egy hasonló példa későbből: "[...] ha visszatekintünk csak a legközelebbtől lefolyt 10, 15 évre is, lehetetlen legédesb örömméretre nem fakadnunk, [...]" – *Politikai Program-töredékek* 747. old.
85. Egyetértve Gergely András szóbeli közlésével.
86. *Politikai Program-töredékek* 742. old. – korábban idézve.
87. *Politikai Program-töredékek* 711. old. A kiemelés tőlem – V.F. E munka más szöveg helyeiben is ellentétben a történeti helyzetértékeléssel az 1825 körüli időhöz kapcsolta opposziós szerepét. Néhány további példa: "[...] politikai felléptemkor Magyarországon, természet szerint nem mívelhettem egyebet, mint a kormánnyal együtt minden részt megtámadnom, mely az akkori status quo-nak alkotmányos s nemzeties (rothadásnak induló) voltában minket tovább is fogva tartani szándoklott;" – *Politikai Program-töredékek* 768. old.; "[...] én [...] 1825-ben tartottam kötelességben járónak az ellenzékeskedést, midőn ma a kormány pártolását hiszem hazánk javára minden mértéken túl hasznosabbnak." – *Politikai Program-töredékek* 830-831. old.
88. Mindezért nem gondolati következetlenségnek, hanem ideologizálásnak tekintjük a kimutatható ellentmondásokat, s csak annyiban tarjuk fontosnak őket, amennyiben kifejezik Széchenyi helyzetértékelésének bizonytalanságát illetve taktikai szándékát. Az elrajzolások magyarázata abban keresendő, hogy Széchenyi reformpályájának kezdetétől nyitott volt a kormány irányában, de reformértékrendje, programja szembeállította vele, tehát visszatekintéseiben érezhette, magyarázhatta úgy pályáját (még ha ezzel némileg torzított is a valóságon), hogy az a kormánnyal való együttműködés jegyében telt.
89. *A szentgróti levél elemzése IV.* 535. old.
90. *Politikai Program-töredékek* 816. old.
91. *Politikai Program-töredékek* 830. old. Hasonló szöveg helyek: *A szentgróti levél elemzése IV.*

- 538-539. old. és uo. XIV. 605. old.
92. *A szentgróti levél elemzése* VII. 552. old.
93. *Politikai Program-töredékek* 815. old.
94. *Politikai Program-töredékek* 825. old.
95. "A kormány annyira megváltoztatá nemzetiség és alkotmány tekintetében rendszerét, [...] a haladás zászlaj[...át] maga a kormány vette kezébe [...]" – *A szentgróti levél elemzése* X. 583. old.
96. *Politikai Program-töredékek* 817. old.
97. *A szentgróti levél elemzése* X. 583. old.
98. "[...] azóta, hogy a kormány valahára alkotmányos és nemzeti mezőre kezd lépni," – írta pl. a *Politikai Program-töredékekben* (744. old.).
99. "A kormány e fölött mint én gondolom, úgy szeretne velünk végezni [...] miszerint ne maradjon keblünkben tövis, [...] hanem megelégtülten élhessük napjainkat. – Ennélfogva [...] "nemzetiségünket is fogja respectálni, alkotmányunkat is" – *Politikai Program-töredékek* 811. old.
100. *Czégér I.* 362. old.
101. Két jellegzetes példa: "[...] mikor a kormány is jogszerűleg haladni akar, vagy tökéletes passivitásba teszi magát," – *Oppositio II.* 350. old.; "[...] ápolják e két életforrásunkat [nemzetiségünket és alkotmányunkat], vagy legalább békében hagyják," – *Czégér I.* 365. old.
102. *Színpadi titkok* 501. old. A kiemelés tőlem – a szerző. Másol is ugyanebben a kötetben érvelt. A nemzet ügye a kormány részéről már nem hátráltatik, az alkotmány pedig alapjaiban nincs sértve: "[...] a törvény nyelve magyar, és az alkotmány lényege, legalább fővonásiban készakarva nem sértetik [...]" *A szentgróti levél elemzése* 617. old.
103. "[...] a kormány szándéka irántunk nem csak abstarcte jó és becstületes, de nemzetiségünket és alkotmányunkat tekintve sem készakarva sértő," (*Politikai Program-töredékek* 720. old.)
104. *Politikai Program-töredékek* 724. old.
105. Ezért nem is tartjuk szükségesnek a történeti "igazság" külső mércéjével szembesíteni Széchenyi állításait. Csak röviden annyit jegyzünk meg, hogy a bécsi politika iránya valóban változott, de ez a változás nem volt egyenértékű a Széchenyi által neki tulajdonított (vagy megelőlegzett) haladás felvállalásával. Főleg nem a nemzeti és alkotmányos jellegeket tekintve. Mint a hazai irodalomban legújabban Varga János kimutatta, (Varga János: *Helyét kereső Magyarország. Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején.* Bp., 1982. 9-25. old.) a kormány technikai modernizációs programot dolgozott ki, de a fejlődést egy abszolutista hatalmi rendszerű, centralizált Birodalomban képzelte el. Így Magyarország felé ez az új "reformpolitika" csak a taktika változásaiban mutatkozott meg. A módszer módosult és látványos eltérést jelölt, de a kormánypolitika tartalma és célkitűzése ugyanaz maradt. Az újabb Széchenyi-irodalomban ezért kudarcra ítélt, önellentmondásos vállalkozásként interpretálták Széchenyi kormánypártiságát. Lásd: Andics Erzsébet: *Metternich és Magyarország* Bp., 1975 – a teljes Széchenyire vonatkozó fejezet. Még egyértelműbb konklúzióval: A liberális platformú és alkotmányos elveket valló Széchenyi "haladó tartalmú reformokra" akart szövetkezni "egy alapjaiban konzervatív platformú és abszolutista kormánnyal." – Varga János i.m. 162. old.
106. Németh László: *Széchenyi István.* In.: Uő.: *Az én katedrám* Bp., 1969. 511. old. A kiemlések tőlem – V. F.
107. *Oppositio II.* 346. old.
108. Majd mindegyik a korszakban megjelent írásában. Lásd elsősorban: *Politikai Program-töredékek* 702-750. old.
109. *Oppositio II.* 346-347. old.

Ferenc Velkey

"Now I am openly the man of the government"

The role of the government in the political-orientation model of István Széchenyi

From time to time István Széchenyi came back to the explanation of his own political role in his pamphlets published between 1840-48. His rationalisation was based on the assumption that the cause of national reform took a good turn following changes in the government in Vienna and when he joined the Hungarian government he just conformed to this new situation. This simple and often repeated statement corresponded with his concurrent political "messages" but still cannot be regarded as the "apologies" of a reformer drifting towards the government. The analysis of Széchenyi's earlier, inventive works — *Credit, Light* etc. — demonstrated that the notion of the convertibility of political roles, the sense of a unique consistency, and the observing of the governments inclination in his political self-determination were already all governing themes of the beginning of his reform career. His *political-orientation model*, devised in the 1830s, was a tool of Hungarian political modernisation for when Széchenyi talk about the freedom of changing political stance between governmental and opposition roles he attacked the static aulic-feudal "vanguards" and he replaced it with a "value-oriented" (according to the measure of civic progress) movement, a positional flexibility based on regular situation report. It was not easy, however, to orientate in harmony with his avowed ideas in Hungarian political life and that was epitomized in the confusion of his political self-determination expounded in the 1840s.

FÜLÖPTAMÁS

“legyünk mi [...] ha lehet mindenben: az oknak népe” Széchenyi István történelemszemlélete és A Kelet népe

“Magyarország még nem volt, de csak most lesz” - próbálja ismét meggyőzni önmagát és leendő olvasóit Széchenyi István a nemzet jövőbeli lehetőségeiről az 1840-es évek megváltozott politikai közegében.¹ A szöveg hely pontos ismerete nélkül azt hihetnénk, hogy a Hitel zárómondataival van dolgunk, pedig ez a gondolat több mint egy évtizeddel később került lejegyzésre. A szállóigévé váló - fentebb a Garatból idézett - hasonló fogalomhasználat valóban már a Hitelben is megtalálható: — *“Sokan azt gondolják: Magyarország - volt; - én azt szeretem hinni: lesz!”* —, de a mondatok jelentését meghatározó szövegkörnyezet azt jelzi, hogy Széchenyi aktuális politikai célkitűzései sokat változtak a Hitel megírása és A Kelet népe vita között eltelt időkből.²

Az 1830-ban íródott Hitel zárómondatai - *“[...] nincs annyi gondom tudni valaha mik voltunk de inkább átnézni, idővel mik lehetünk s mik leendünk. A Mult elesett hatalmunkból, a Jövendőnek urai vagyunk.”* -, igazodva az előretekintés programadó szándékához a jövőért való cselekvés felhívását hordozzák magukban.³ Ettől jelentősen eltér és funkciójában is más aktualitást hordoz a közvetlenül A Kelet népe után íródott műben a hasonló fordulat gondolati környezete: *“Magyarország még nem volt, de csak most lesz; [...] a magyar [...] még el nem érte léte főpontját [...] léte koránt sincs biztosítva még [...] felemelkedését eszközölni valóban nem csak nem könnyű és távolról sem gyermeki játék, de maga nemében tán az a legszövevényesb működések egyike, melyek az emberiség évrázsaiban csak valaha is előadták volna magukat.”*⁴ Az eljövendő ezen későbbi megidézése során árnyaltabbá válik a Hitelben meglévő előretekintő bizonyosság és a szöveg végső kicsengése A Kelet népe vita közegében a veszélyekkel terhelt átalakulás nehézségeire és felelősségére hívja fel a figyelmet.

Széchenyi tehát több mint tíz év után is szinte azonos módon próbálja meg leírni múlt és jövő összekapcsolásával a nemzet jövőbeli lehetőségeit. A funkciójában lényegesen eltérő két műben a gondolatok hasonlósága azt jelzi, hogy a történelem sajátos szemlélete továbbra is beletartozik Széchenyi elméleti készletébe, de ebben a fogalmi körben a gondolatok kapcsolata nem pusztán hangzatos szójáték, hanem eszmerendszerének egy már korábban szerveült, sajátos eleme. A hasonló gondolatok ezen nemcsak időbeli eltérése, de jelentésbeli “környezetváltozása” egy funkciójában változó történelemszemlélet meglétét

feltételezi a gróf gondolkodásában, ami az éppen aktuális politikai kívánalmakhoz más és más gondolati háttérrel kerül összerendelésre.

Széchenyi gondolati útjának elemzéseiben Angyal Dávid, Iványi-Grünwald Béla és Gergely András az 1830-as évekre kialakuló eszmerendszerben egy erős hatással rendelkező történelemszemlélet körvonalait jelölik ki.⁵ Széchenyi eszmélkedése során a gondolatok megszerveződése mögött mélyen átélten van jelen a történelem sajátos szemlélete, ami jól nyomon követhető egységességet mutat a politikai pálya későbbi szakaszaiban is. A történelem ezen sajátos szemlélete azonban nem jelent valamilyen rendszerré alakított, önálló művel rendelkező történetfilozófiai gondolatsort, hanem sokkal inkább a konkrét megnyilvánulásokban - pl. a közvélemény meggyőzési szándékával -, mint egyfajta vélemény-alátámasztó érv kap funkcionális jelleget. Ennek a szemléletnek egyes elemei A Kelet népe vitapozíciójában újra aktuális jelentőséget kapnak és kölcsönhatásba kerülnek megalkotójuk stabil történelemszemléleti alapon álló politikai tevékenységével, állásfoglalásával és helykeresésével is.⁶

A Kelet népe vitában Széchenyinek a Pesti Hírlappal és Kossuthal szembeni vádjaiban és kritikáiban - a Hitel és a korábbi időszak kapcsán már kimutatott - sajátos történelemszemlélet újra-aktualizálódását figyelhetjük meg. Széchenyi heves támadásában a nemzet fölemelésének és megtartásának történelmi távlatú tétje ezen történelemszemlélet köré szerveződik. A vita többrétegű értelmezési lehetőségei között egyik lehetőségként szerepel tehát az eltérő történelmi érvek szempontjából elvégzett összehasonlítás.

A reformkorban felhalmozódó - a változtatás szükségességét is igazoló - történelemszemléleti érvek legfontosabb gyűjtőfogalma a haladás gondolata.⁷ A haladás a korszak gondolkodói és politikusai számára a polgári átalakulást, a tudományokban, a művelődésben meginduló fejlődést, a nyugati nemzetek mintájára bekövetkező társadalmi és gazdasági változásokat jelentette.⁸ A haladás gondolata összefüggésbe kerül a nemzet fogalmával is: haladás és nemzet egymást kölcsönösen feltételező relációba kerülnek, mert "a nemzetnek haladás nélkül nincs jövője, nemzeteken kívül és nemzet nélkül pedig nem lehetséges haladás".⁹ A reformkor történelemszemléletében a múltból és jelenből táplálkozó nemzetfelfogás a haladás gondolatával összekapcsolódva a jövőben megvalósítandó céllá és a jelen feladatává válik: a nemzeti lét kifejlesztésévé a haladás menetébe való bekapcsolódás által.¹⁰ A múlt és haladás, történelem és fejlődés kölcsönös viszonyából levont eltérő következtetések más és más politikai programokat, eltérő koncepciókat jelölhetnek ki a nemzet 'önmegvalósítási' kísérletébe bekapcsolódó gondolkodók számára.¹¹

"Nemzetiség [és] életet emelő haladás" "[...] a magyar élet két fő és mellözhetlen feltétele [...]" - tömöríti tehát kulcsfogalmakká a nemzet kifejlesztésében szerzett évtizedes tapasztalatait az 1840-es évek elején Széchenyi.¹² Nemzetiség és haladás egymás mellé rendelt fogalmai nemcsak történelmi viszonyulások sokaságát teszik érzékelhetővé Széchenyi eszméiben, de a múltban gyökerező nemzeti sajátosságok és a jövőbeli kifejlődés lehetőségének kölcsönhatásai kijelölik Széchenyi történelemszemléletének alapelemeit, az organikus nemzetszemlélet és a haladás gondolatának sajátos kapcsolatát.

A Kelet népe nyitógondolataiban egy már két évtizedes koncepció fontos elemei tűnnek elő: *“Élünk még, nem vagyunk holt nemzetnek szerencsétlen rothadt tagjai [...] a halál küszöbén is erőt leltünk magunkban a tökéletes megsemmisülés ellen szegülnünk”* és ‘az emberiség évrájzaiban hallatlan eset’: a halottnak vélt magyar nemzetnek sikerült poraiból föltámadnia.¹³ Ha azonban megvizsgáljuk az eszmerendszer kialakulásának korábbi szakaszát, láthatóvá válik, hogy Széchenyi csak hosszas évek vívódásai után győződik meg arról, hogy *“a Magyar egy erőtől pezsgő fiatal nép, mely csudálatos magasságra emelheti magát, s minden lehet”*.¹⁴ A 20-as évek naplóbejegyzései arról tanúskodnak, hogy igen nehezen nyeri el végleges helyét Széchenyi gondolkodásában a nemzet fiatalságának tudata: *“Minden tünet egy haldoklóra vall. Semmi egészség, sehol fiatalság!”*, *“Minden azt mondja nekem, hogy Magyarország halott.”* *“Minden nap jobban látom: Magyarország halott!”*¹⁵

Majd saját tettvágyának is irányultságot adva a Hitelben megjelennek a nemzet fiatalságának jelei, egy sajátos elem kíséretében: *“A mi hazánkban olly nagyság mellyet siratni lehetne, még nem volt. S hála az egeknek, hogy nem volt! mert így még lehet!”*¹⁶ A nemzet fiatalságát így igazolja: *“A multban nemzeti Nagyságot, legalább olyant, mellyen a magyar tul ne emelkedhetnék [...] nem találunk [...]”*, de *“E [...] meggyőződés a helyett, hogy elszomorított volna, inkább felvidámított [...] : hála az egeknek, úgy látszik még fiatal Nemzet vagyunk, nekünk még nem fénylik a mult, ellenben más nemzeteknek nincs jövődjük;— kik szerencsésebbek?”*¹⁷ A nemzet tehát - vonja le a végső következtetést Széchenyi - fiatal és erőtől pezsgő, ez teszi lehetővé átalakíthatóságát, de ez jelöli ki egyfelől az átalakulás sajátos metódusát is.

Széchenyi gondolkodásában a nemzet léte, vagy nemléte erősen átélt való. A nemzetnek életfunkciókkal való felruházása, a nemzetek létét és működését az emberi nem életritmusára leképező életkor-analógia Széchenyiné a romantikából nyeri eredetét: *“A nemzetekben, ha szabad őket emberekhez hasonlítani, négy életkort látunk. A gyermekkorban és az ifjúkorban bontakoznak ki a legszebb, legnemesb tulajdonságok [...] A emberiség érett korában [...] ama nemes lelkesedést minden nagy, nemes és önzetlen dologért immár nem láthatja az ember [...] A napi érdek és minden cselekvés fő mozgatója: valóságok, nyereség, előny, hatalom. Aggastyán korban vannak viszont ama népek, mellyeknek ereiben a vér bágyadtan kering.”*¹⁸ Vagyis: *“Nemzeteknek úgy vannak élettépcsői, mint embereknek [...]”, “[...] - de azzal a különbséggel, hogy az egyetlen emberélet rövid, és szakaszai gyorsan leperegnek; egy nemzet létezésének évezredekig, szakaszainak évszázadokig kell tartaniok.”*¹⁹ Az életkor-analógia pontos gyökereit Angyal Dávid és nyomában Iványi-Grünwald Béla egyértelműen az európai romantika áramlatába helyezi el. Angyal a naplóbejegyzések filológiai elemzése során kimutatja, hogy az életkor analógiát Széchenyi mme de Stäel műveiből ismeri meg, majd őt követve Iványi-Grünwald is bebizonyítja, hogy Széchenyi a nemzetek életkoráról szóló megállapításokat Stäel bárónó műveiből merítette.²⁰

A nemzetek életkor alapján történő megkülönböztetése olyan következményeket hordoz magában, hogy *“régi népek fő vágya nem lehet gyermek népek fő iránya, valamint az ifúságtól pezsgő sem osztozhatik az érettebb, vagy túlrett kor hajlamaiban.”*²¹ Meghatározó eleme lesz Széchenyi nemzetfelfogásának ezen része, hiszen A Kelet népében

így ír: *“ma sincs még bevégezve nemzeti életünknek [...] gyermekszaka”, s “a férfikor soha be nem következik, s gyermekbül közvetlen aggastyán lesz”,* ha nem jól alkalmaztatik a nemzet életkorának egyedül megfelelő taktika, ami csakis az óvatos, visszafogott és ellenőrzött haladás mentén eszközölhető.²² A nemzet haladásának saját maga által kijelölt, speciális menetét Széchenyi úgy próbálja igazolni, hogy gondolkodásában fönntartja a nemzet betegségének, gyöngeségének tudatát a későbbiekben is: *“Magyarország beteg, súlyos beteg.” “Súlyos beteget egyedül szerencsés véletlen, vagy [...] helyes orvosi szer gyógyíthat meg. Szerencsés véletlenekre azonban [...] bolond épít: Magyarország egészsége [...] az egész emberiséget érdekli, [...] az ausztriai köz birodalomra nézve életkérdés [...] ‘s ekkép honi bajaink gyökeres felfogása [...] nélkül nem indulhat virágzásnak a magyar hon.”*²³

A nemzet fiatalságának erőteljes hangsúlyozása miatt Széchenyinnél sajátos módon leértékelődik a nemzeti múlt: *“[...] nincs annyi gondom tudni valaha mik voltunk de annál inkább átnézni, idővel mik lehetünk”*.²⁴ A nemzeti múlt tudatos leértékelése a gróf történelmi érveinek deduktív módszerét történetietlen területre siklatja,²⁵ de ez csupán arra utal, hogy Széchenyi nem ‘történészként’, hanem sajátos céllal, mégpedig történelemszemléletének igazolására formálja ilyené a múltat. A nemzet múltja úgy válik fontossá Széchenyi történelmi érveiben, hogy segítségével az átalakulás krízisét elkerülhetőnek tartja a más népek történelméből levont tapasztalatok figyelembevételével: *“[...] nézzük a külföldet – vérpatakokkal vásároltatott meg náluk mind az, mit nekünk, ha hiába nem folytak le előttünk az emberi kifejlésnek minden eseményei, ingyen lehetne [...] sajátunkká tenni.”*²⁶ Ez a hit részben az organikus nemzetfelfogáshoz, részben Széchenyi azon hitéhez kapcsolódik, hogy a kormány valóban a reformok útjára lépett, amiről másokat és önmagát is igyekezett meggyőzni.²⁷

A nemzet megtartásának és kifejlesztésének A Kelet népében megfogalmazott feladata Széchenyi gondolkodásában a magyar nemzettel kapcsolatban egy sajátos viszonyt implicál. A nemzet - vagyis a ‘nemzetiség’ - a világegyetem tökéletesedéséhez hozzájárulva nemcsak a jövőben megvalósítandó feladat lesz, hanem megőrzése, életben tartása - hiszen az organikus felfogás értelmében a nemzet meg is halhat - különösen lényegessé válik: *“ha választani kellene inkább a nemzetiség, mint a szabadság”,* mert a nemzetiség nem pótolható, míg elveszett szabadság visszaszerezhető.²⁸ A nemzet soha meg nem szűnő továbbfejlesztése - ami az életben maradás elengedhetetlen feltétele lesz - a nemzet haladásában nyilvánul meg.

Széchenyi történelemszemléletének az organikus nemzetfelfogás mellett alapvető elemévé a haladás gondolata válik: *“Meggyőződésem, hogy az emberi tudás határtalanul halad előre”,* szól a Napló 1826-ban.²⁹ A szakirodalom a haladás gondolatát Széchenyinnél két irányból eredezteti. A filológiai elemzések Széchenyi haladás-gondolatának gyökereit az angol felvilágosodás területén találják meg. Vagyis Széchenyi azért hitt a haladásban, mivel *“abból a törvényből, hogy a jelen bölcsőbb, mint a múlt, a jelenben, éppúgy mint a jövőben a haladás lehetősége következik.”*³⁰ Széchenyi célja a nemzettel kapcsolatban - a haladás soha véget nem érő tökéletesedést hozó menetében -, hogy *“honunk szakadatlan haladhasson a világi köz polgárosodás mezején”*.³¹ Ez a haladás-gondolat leginkább a liberalizmus eszméihez kapcsolódik: *“[...] testestül lelkestül a szabadelműség és haladásnak*

vagyok híve”³² Széchenyi történeti eszméit vizsgálva Angyal Dávid részletes elemzésében Bentham, Hume, Young, Smith hatását mutatja ki.³³ Iványi-Grünwald Béla a Hittelhez írt bevezetőjében a mű kapcsán szó szerinti átvételeket fedez föl: “[...] a Hittelben sokkal jelentékenyebb terjedelmileg is a Bentham hatás, mint eddig gyanították”, sőt egyenes átvételeket talál a filológiai elemzések kapcsán. Széchenyi tehát - mondja Iványi-Grünwald - “törvényül fogadja el az általános haladás lehetőségét, melyben mindenkor részt vehet minden nemzet”.³⁴ Széchenyinéél a haladás-gondolat egyrészt a felvilágosodásból eredő perfektibilitás elméletével kerül kapcsolatba.³⁵

De úgy tűnik a felvilágosodás csak részben fedi le a haladás gondolatának eredetét Széchenyinéél. A második világháború előtti szerzőknél hangsúlyosan jelenik meg a haladás gondolatának keresztény-vallásérkölcsei eredeztetése a Hittel írójának eszméiben. Már Angyal Dávid is felfigyel a keresztény tökéletesedés gondolati elemeinek jelenlétére Széchenyinéél: “A keresztény vallással - idézi Széchenyit - azt a hitet is átvettük, hogy a halandó virtusai és esze által mindig magasabbra emelheti magát az Istenség felé”; majd Szekfü Gyula *Három nemzedékében* - részben a Széchenyi-kép koncepcionális megformálása érdekében a keresztény-germán jelleget túlhangsúlyozva - szintén vallásos irányt ad Széchenyi eszméinek.³⁶ Iványi-Grünwald Béla - “a világ tökéletesedésébe vetett keresztény hit éltető történetfilozófiáját” megjelölve - az idealista haladáselmélet felé mozdítja el a Hittel elemzése során Széchenyi haladás-értelmezését.³⁷

Nem könnyű a haladás gondolatának kettős eredete közötti határvonal pontos kijelölése, és míg úgy tűnik, hogy a keresztény perfektibilitás morális kötelessége Széchenyinek a belső élményként megélt lelki folyamatok elrendezéséhez ad támpontokat - “[...] a tökéletesbhez ellenállhatatlan vonzódás legszebb tulajdona az emberi léleknek” írja Széchenyi a Hittelben -, addig a nemzet vonatkozásában a tökéletesbülés racionális kategóriája lép érvénybe.³⁸ Balás P. Elemér jogász-szemszögből végzett vizsgálódásaiban arra a meggyőződésre jut, hogy “Széchenyi vallásos lény a keresztény perfekcionizmus elvét vallja, ezzel pedig a haladásnak, a fejlődésnek a dinamikus elve nem ellenkezik, sőt a kettő bizonyos egyirányúságot mutat s az egyiknek hite a másikban való bizalmat könnyen megerősítheti.”³⁹ Érdemes megjegyeznünk, hogy a két irányból érkező haladás-gondolatban - a közvélemény számára készített megnyilatkozásokban - a felvilágosodás hatása hangsúlyosabb és jellegzetesebbé válik, mint a keresztény perfektibilitásé. A szöveghelyek vizsgálata arra enged következtetni, hogy a hangsúlyeltolódás során a racionális elem mellett a keresztény elvek inkább kiegészítői az organikus nemzetszemlélet és a Bentham féle észlelvi perfektibilitás gondolatának abban, hogy Széchenyi a haladás mellé állítsa és az átalakulás irányába mozdítsa saját kortársait.

Széchenyinéél az egyetemes haladás “a nemzetek lépcsőin” át valósul meg.⁴⁰ A nemzetek léte így - amint A Kelet népében is látható - különös felelősséggel telítődik: önmaga létének kifejtése által a nemzet az egyetemes haladáshoz járul hozzá. Ennek megfelelően kötelességgé válik a nemzet létét befolyásolni képesek számára “a magyar népet a világnak megtartani, és nem csak megtartani, de az emberiség dicsőre nemzetté, nagy, erős, dicső nemzetté emelni”.⁴¹

Széchenyi gondolataiban a nemzetek 'perfectibilitása' az egyén tökéletesbülése által valósul meg. Így kapcsolódik későbbi eszméihez a Hitelben megjelenő 'kiművelt emberfő', majd a Világban kiteljesített 'lelki független ember' koncepció.⁴² A haladás az ember egyéni boldogulásával is összefüggésben van, mert az ember "egyedül azon haladási, azon soha nyugvásra nem lankadó előmeneteli szellemben, mellyet Isten önte keblébe, lelheti földi üdvét."⁴³ A lelki függetlenségbe 'integrálódnak' az egyénnek olyan jellegű tulajdonságai, melyek által a nemzet és azon át a világegyetem haladásához lehet és kell hozzájárulni. "Minél nagyobb sikerrel küzd [...] [az] ember anyagi és kivált lelki kéjek kifejtése körül, minél nagyobb haladásban van, annál boldogabb; - s minél több jár el ebben jó sikerrel, annál boldogabb az egyes polgárok öszeve is, a nemzet."⁴⁴ Széchenyinél megfigyelhetővé válik, hogy az állandó tökéletesedés által megvalósuló haladás - a keresztény perfektibilitás belső igényének és a racionális haladástudat keresztetűződésével - belsővé válik és az egyén tökéletesedésében realizálódik.⁴⁵ A gondolatok linearitását jelzi, hogy a fentiekkel analóg módon van jelen a Hitelben megjelenő 'belső csend', majd később a 'polgári erény', és a Stádiumban a 'bátorlét' fogalma. Ezen kategóriák belső lényegéből azonban az következik, hogy Széchenyinél a nemzet hivatásának betöltéséhez csak igen szűk elitnek meg a hozzájárulás lehetősége.⁴⁶

Széchenyi haladás-gondolatában a nemzeteknek, hogy létezzenek fejlődniük, haladniuk kell az állandóan önmagán túllépő korrallal: a történelem menetének kihívásai a nemzeteket haladásra, javításra, fejlődésre készítetik. A haladás fogalma és mikéntje - mint az átalakulásra buzdítás eszköze - erőteljes hangsúlyt kap az érvrendszerben, és nemcsak mint a szubjektum tökéletesedése, hanem mint a nemzet életben maradásának feltétele jelenik meg.⁴⁷ Az organikus nemzetszemlélet és a haladás gondolatának keresztetűződése a nemzet léte szempontjából a haladás menetének kényszerű fönntartását igényli az eszmerendszerben. A 'romantikus' nemzetszemlélet és a 'racionalistább' haladástudat egymást kiegészítő kapcsolatában érezhetően egyfajta diszsonancia támad.⁴⁸ A felvilágosodás haladástudatelmélete (mivel a jövő értékesebb, mint a múlt, vagy a jelen) egy dinamikusabb, radikálisabb, optimistább színezetű tartozik, vagyis Bentham hatása Széchenyi gondolkodásában az állandó haladás, a törvények megváltoztathatóságának eszméjével egy radikálisabb irányt képvisel.⁴⁹ Ez az optimizmus részben Széchenyinél is megtalálható, de csak a nemzetek haladásának egyetememes szintjén: "Az emberi-nem, mióta nemzedékről nemzedékre mehet át az anyagon nyert diadalinak napról napra növekedő sora, és alig mehet veszendőbe egy kikutatott igazság is, nemcsak alvásba visszaesni többé nem fog, de az eszmék szabadabb súrlódásánál fogva mindinkább s inkább ki fog belőle törni a szellemi szikra!"⁵⁰

Az állandó haladás elvének elfogadásából következő optimizmus eleinte Széchenyi gondolkodásában is megtalálható.⁵¹ Ez az optimizmus - "Semmi sem képes ezentúl feltartóztatni a civilizációt" szól a Napló 1826-ból - azonban a későbbiekben egyre ritkábban szerepel Széchenyi érvei között.⁵² Emellett Széchenyinél a haladás optimista szemlélete az organikus felfogás nemzeti létet féltő gondolatával mindvégig együtt jelentkezik és így a haladás - az aktuális politikai körülmények között - a magyar nemzet vonatkozásában nem válik optimistává Széchenyi történelemszemléletében. Nyilvánvalóan ennek egyik oka, hogy az organikus nemzetfelfogás erőteljesebb hangsúlyt kap az eszmerendszerben. Ez a

hangsúlyeltolódás elfedi az eredeti haladás-gondolatból adódó optimizmust és a haladás állandó menetének kényszerű fenntartására ösztönzi Széchenyit. Ezt erősíti, hogy a hazai fejlődést továbbra is egyedinek látja: *“Melly nép eseményei mutatnak illy lépcsőzetet, melly nemzet élete fejlődött ekkép ki? Egyé sem.”* “[...] tény s megcáfolhatlan tény, hogy létünk a lehető legszövevényesb [s] kevésbé tagadhatni [...], hogy egyedül a lehető legnagyobb óvakodás, türelem és bölcsesség által tarthatja fen magát a magyar”.⁵³

A haladás optimista gondolatának deformálódása során a nemzetek életének ciklikusságán alapuló organikus fejlődés és az emberiség szintjén érvényesülő állandó haladás ellentmondásba kerül egymással.⁵⁴ Ezen folyamat során Széchenyinél a haladás gondolata sok szempontból alárendelődik az organikus szemléletből adódó következtetéseknek.⁵⁵ Ezzel párhuzamosan, mivel az időt, mely elmúlt *“egy Isten sem idézheti többé vissza”* - az átalakulás felelőssége egyre fokozódik Széchenyi érveiben.⁵⁶ A Világban a magyar nyelvet a nemzet létevel összekapcsolva így ír: *“A nemzet jövődsége szoros kapcsolatban áll nyelvének fiatal s kifejthető, vagy fejletlen s holt létével”*, ezért *“a magyar nyelvnek [...] minden esetre haladni kell”*, hiszen a hátramaradás halálossá válik. *Haladás és maradás ‘kettős dilemmájából’ ‘melybe helyezze a sors, kilábolni tehát szinte lehetetlen’*, mert *“el van kárhóztatva a Magyar hátramaradás vagy elbomlás által veszni, ha ti. alkotmányával a perfectibilitás össze-nem-férhető”*.⁵⁷ Vagyis, ha a nemzet nem képes az egyetemes haladás áramlatába bekapcsolódni, akkor elpusztul.

A Stádiumban a haladás - mint a nemzet életben maradásának kényszere - élet és halál kérdésére egyszerűsödik: *“előrehaladás, és helybenmaradás közt forog nemzeti életünk és halálunk”*.⁵⁸ Nemzet és haladás fogalma elválaszthatatlanul összekapcsolódik: a nemzet fennmaradásának egyetlen útja Széchenyi elgondolása szerint a világméretű haladásba való - a sajátosságokat is figyelembe vevő - betagozódás. Később önrítelmezéseiben is megjelenik ez a gondolat, mint önálló koncepció: *“Politikai felléptem nyavalyás álmából erősen felriasztá a’ magyart. ‘S miután vastag ecsettel festém az alatta tátongó mélységet, mellybe okvetlen el fogna süllyedni, ha nem haladna ‘s pedig szaporán nem haladna, iszonyatában ugy meghallá jobb része a’ haladási kürtöt, mikép igazi öröm volt látni, mint ügyekezett elsülyedéstül menekedni a’ többség. Haladás ‘s pedig nemzeti és alkotványos, csakhogy a’ régi Tomory ‘s [...] Verböczy-félénél egy kissé nemesebb, liberalisabb ‘s nagyobb szabásu haladás volt jelszavam.”*⁵⁹

És míg az egész emberiség vonatkozásában Széchenyi számára a haladás szükségszerűen, belső törvényekből következik, addig az egyes nemzetek számára az abba való bekapcsolódás csak mint lehetőség adódik: minden nemzet önmagát teheti alkalmassá a világméretű haladásba való bekapcsolódásra és így az életben maradásra. Ezért - az egyes nemzetek vonatkozásában (!) - a haladás, a nemzet fejlődése nem szükségszerűen adódik, mivel az organikus elv következtében a nemzet fejlődése megrekedhet és a nemzet ezért meg is halhat.⁶⁰ A haladás kérdése - mivel tehát a haladás lehetősége a nemzetek számára nem szükségszerűen adódik - az egyes nemzetek és így a magyar nemzet számára is kényszerítő erővé válik: ha a nemzet nem halad, akkor szintén elpusztul, hiszen *“[...] haladás nélkül sem lehetünk boldogok”*.⁶¹

A haladás tehát - a nemzet halálának víziója mellett - a nemzet jövőjének kényszerévé válik. Ebben a haladási modellben - élet és halál választóján - csak a szabályozott és ellenőrzött haladás válik elfogadhatóvá: "Az emberben létező előmeneti szellemet [...] egyedül anyagi erő által kettétörhető bilincsekbe verni, vagy azt az emberi szükségek logikai lépcsőzetin túl korbácsolni egyenlőn bűn és azért egyiránt tilos."⁶² A Széchenyi által kijelölt átalakulásban tehát csak "[...] oly módon [lehet] haladni, miképp [a nemzet] léptei ellen az ellenhatás árját fel ne bősztse, és ezáltal előmenetelét lehetetlenné ne tegye"⁶³ A Kelet népe vitában aktualizálódott történeti érvek a későbbiek során megerősítik megalkotójukat abban, hogy az adott szituációban programmérséklésre, óvatosabb haladásra van szükség. "Olyasokat [...] kerülünk kötelesség, mik nagy visszahatást szülhetnének, olyasokat pedig éppen nem szabad művelnünk, miknek ellenhatásuk hihetőleg erősb fogna lenni mint hatásuk. Mert hiszen nemzeti lényegünk még nem erős, 's ekkép illy procedura által [...] minden esetre hátralöketünk."⁶⁴

Széchenyi logikája szerint a szabályos haladásból, vagy annak - az érvek megalkotója által - egyedül üdvösnek vélt irányából való kibillenés egyenes következménye a nemzethalál, így maga a kényszerű haladás is csak erősen korlátozott keretekben juthat érvényre. Ez az átalakulás menetének biztonságosabbá tételét követeli Széchenyitől, ami egyik okozója lesz a túlhevített 'veszélydimenziók' megszületésének.⁶⁵ A társadalmi érdekek sértetlensége, az Ausztriához fűződő viszony, a nemzetiségi probléma a nemzet haladása, és a haladás biztonsága szempontjából válik lényegessé. És mert 'a magyar még gyöngé', de "[...] csak haladás adhat vérünknek életet és erőt", a többi alkotóelem - így a kormány is - túlsúlya révén a haladást gátolhatja meg és a nemzet pusztulását okozhatja.⁶⁶

A továbbra is alapvetően liberális elvek mentén álló Széchenyi az ellenzéki és konzervatív polarizáció pillanatában éppen eszmerendszeréből következően kerül politikai nehézségekbe. Ezen nehézségek okai között szerepelnek a taktikusan változó, ám a politikai szerepek mögött megcsontosodó történelemszemlélet érvei is.⁶⁷ A Kelet népében az átalakulási procedúra messzire kivetített tétje a folyamat túlbiztosítását igényli, ebben a képletben azonban minden más liberális és haladó átalakítási terv, ami eltér a Széchenyi által kigondolt változattól a haladás biztonságosságát és így a nemzet életét teszi bizonytalaná: "Egy idő óta nagyobb életre ébredt a magyar. És ezen lehetetlen nem örövendie. Mert élet nélkül nincs kifejlés, nincs előmenet. - [...] [de] valljon mind azon erő [...], melly most annyi hű kedélyt melegít [...] nem fog e oly visszahatást szülni, melly még hátrább lök [...], mint vala azon pont, mellytül közelebbi időkben uj aerának indult vérünk."⁶⁸

Ebbe a gondolatvilágba illeszkedik bele a Pesti Hírlap dinamikusabb átalakulási programjával szemben megfogalmazott kritika. A Kelet népe ezen vizsgálati szempontok szerint - szervesen illeszkedve Széchenyi eszmerendszerébe - támadás a Kossuth-féle átalakulási elvek ellen, a történelemszemléleti érvek mentén. Széchenyi mindjárt a vita elején - a kossuthi koncepció lényegére tapintva - a 14. vezércikk elemzésénél fölméri a két program távolságát. A Hírlap gondolatait szabadon idézve felháborodása szétömlik: "mintha egyenesen így szólna hozzám: Te riasztottad fel a nemzetet(!) halálos álmából; Te gyűjtád meg a haladás fáklyáját; miért akarsz tehát megállni(?)", majd így folytatja a szerkesztő

szavait magára vonatkoztatva: *“ha volna – és az tán Te volnál - ki tulságos önhittségében a világgereket(!!!) - tán csak nem a Pesti Hírlap szerkesztője által forgatott kereket - megakasztani, vagy a józan(???) haladásnak, mellyet kormánybölcseesség vezet(???) kor szüksége(?) parancsol, nemzeti lelkesedés(!!!) intéz, utját állni akarná, ha volna ilyen - dehiszen mi erősen hisszük, hogy nincs. Ha van e nemzetnek rendeltetése - van pedig - ezt minden esetre jó tudni - az bizonyára teljesülni fog velök és általok - ha nekik tetszik, nélkülök, sőt ellenök ha kell”*.⁶⁹

Széchenyi történelmi érveiben a Stádiumban még alakíthatónak vélt korszellem – *“sokkal józanabb, az idő szellemének irányt adni, mint az által hajtatni; mód nélkül józanabb annak parancsolni, mint végül kénytelenül engedni”* - úgy tűnik nem hajlandó többé engedelmeskedni a jól kitervelt haladás egyre szűkebbnek bizonyuló kereteiben.⁷⁰

Széchenyi sok nézőpontú kritikája és több síkon megindított támadása A Kelet népében a nemzet megtartásának és felemelésének történelemszemléleti érvét hordozza magában.⁷¹ Széchenyi a vádak expresszív felsorolásával nyilván nem Kossuth történelemszemléletét támadja, de a történelemszemlélet felől szervezi meg kritikáit és saját történelmi eszméit aktualizálja újra. A Kelet népe vitapozíciója ‘a magyarságot az emberiségnek megtartani’ elv mentén helyezkedik el, és ebből a világtörténelmi-hivatás tudatból bomlanak majd ki a támadás mélyebb tartalmi felületei. A szándékosan kiélezett helyzetben - ahol *“nemzeti létünk körül tudomásunk ma csak az, hogy nemzetünk él, s hihetőleg élni fog; tovább semmi”* - a magyarság feladatai fölértékelődnek: *“a magyar népnek nincs csekélyebb hivatása, mint képviselni – Európában egyedül heterogen sarjadék – ázsiai bölcsőjében rejtőző, eddigelé sehol ki nem fejtett, sehol érettségre nem virult sajátosságát.”*⁷²

Széchenyi a vitát tudatosan olyan világtörténelmi nézőpontba helyezi, melyben a magyar nemzet átalakulási folyamata - az egyetemes haladás menetébe állítva⁷³ - nem kevesebb felelősséggel jár, mint *“az emberiségnek egy nemzetet megtartani, sajátosságait [...] kifejteni, nemesíteni erőit, erényeit, s így egészen új, eddig nem ismert alakokban kiképezve, végcéljához, az emberiség feldicsőítéséhez vezetni [...]”*.⁷⁴ A nemzet haladásának tépje Széchenyi logikája szerint a nemzet létén keresztül az egész világegyetemre és valamennyi nemzetre hatással van. A nemzet átalakulásának felelőssége az egyetemes tökéletesedés közegében természetesen fölértékelődik: valamennyi nemzet tökéletesedése nélkül a világegyetem hiányt szenved. A nemzet életben tartása és legtökéletesebb kifejlesztése tehát minden, a nemzet életére befolyással bíró ‘politikus’ kötelezettsége, mert minden nemzet, sajátos elemeinek megőrzésével és lehető leghatékonyabb kifejlesztésével az egész emberi nem haladásához járul hozzá.

Széchenyi a nemzet megtartásának és felemelésének programját a világegyetem tökéletesedésének nehezen követhető magasságába emeli. A magyar nemzet egyetemes nézőpontba helyezett átalakulási folyamata Széchenyi és Kossuth eltérő érveiben más és más szintre emeli a nemzet számára az alkotmányosság, a nyilvánosság, a nemzetiség és a haladás kérdéseit. Ha a magyarság - Széchenyi szerint - nemcsak önmagáért való cél, hanem léte a világegyetemre is hatással van, akkor nyilván a nemzet kifejlesztéséhez sem a

hagyományos eszközök szükségeltetnek. Ebben az esetben viszont a Kossuthal és a Pesti Hírlappal szemben támasztott követelmények átértékelődnek.⁷⁵ Kossuth 'modora' így válik Széchenyi számára a nemzet létét veszélyeztető jellegűvé, hiszen a vádak alapján a Hírlap meggátolhatja, hogy a nemzet kifejlődése által betöltse világtörténeti hivatását.

"A kelet népe Széchenyi egyik legalanyibb munkája", mondja Viszota Gyula,⁷⁶ és ezt annyiban valósnak is érezhetjük, hogy Széchenyinél a nemzet átalakulásának tétje erősen belsőssé válik. Ebben a mélységben bomlik ki a cím sokoldalú jelentésrétege: *"legyünk mi a 'kelet népe' elv szerint, s ekkép ha lehet mindenben: az oknak népe"*.⁷⁷

Jegyzetek:

1. Széchenyi István: Garat. Széchenyinek A Kelet népe után írt munkáját Viszota Gyula kritikai forráskiadványa közli teljes terjedelmében. In.: SZIÖM VI.: Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal I-II.; szerk., bev.: Viszota Gyula Bp., 1927-1930. /továbbiakban: Viszota Gyula bevezető tanulmánya: Viszota Bev.; illetve a forrásközléskor: Vita I-II./ 40.old.
2. Széchenyi István: Hítel. Pest, 1830. 270.old. /továbbiakban: Hítel /
3. Hítel 270. old
4. Garat in.: Vita II. 40.old.
5. Angyal Dávid: Gróf Széchenyi István történeti eszméi Bp., 1907. /továbbiakban: Angyal 1907./ Iványi-Grünwald Béla bevezetője in.:SZIÖM. II. Hítel, Taglatat és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok. Szerk., bev.: Iványi-Grünwald Béla Bp., 1930. /továbbiakban: Iványi Bev.: / Gergely András: Széchenyi eszmerendszerének kialakulása Bp., 1972. 160.old. /továbbiakban: Gergely 1972.:/
6. Vö.: Velkey Ferenc: Széchenyi István politikai tájékozódása a pártalakulás időszakában (kandidátusi értekezés, kézirát) Debrecen, 1997. /továbbiakban: Velkey 1997.: / 13-14.old.
7. "Egy szorgalmas olvasója a magyar hírlapoknak azt vette észre [...] hogy a múlt 1841. évben 8 magyar lapban, mellyeket ő olvas, 687 czikk van, melly ezen szavakkal : "A haladás korában élünk" - "korunk a haladás kora" - "haladás korunk jelszava" s hasonló szócifrákkal kezdődik. -" in.: Athenaeum 1842. Jún. 2. 66.szám 1053.old. A cikkre utal: R. Várkonyi Ágnes: A pozitivisták történetiszemlélet a magyar történetírásban I-II. Akadémiai kiadó. Bp., 1973. II. kötet 64.old. / továbbiakban: R. Várkonyi 1973./
8. A haladás egyik lehetséges értelmezéséről: R. Várkonyi 1973.: 149.old. A hazai történelemszemléleti érvek nemzetközi szellemi párhuzamaira utal még: Fenyő István: Hazza és Tudomány. A hazai reformkori liberalizmus történetéhez. Bp., 1969. 7.old.
9. Varga János: Helyét kereső Magyarország. Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején Bp., 1982. 33.old. /továbbiakban:Varga 1982.: /
10. A reformkor nemzetfelfogásáról, mely a nemzetet feladatként értelmezi: Gergely András: A magyar liberalizmus születése in.: Gergely András: Egy nemzetet az emberiségnek. Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról Bp.,1987. 71-72. old. /a tanulmánykötet a továbbiakban: Gergely 1987.:/
11. A fokozatosan politizálódó közélet a politikai állásfoglalások megtételeit igényli a korszakban megnyilatkozó személyiségektől. Ezzel kapcsolatban: Velkey 1997.: 8-13.old.
12. Garat in.: Vita II. 128.old.
13. Széchenyi István: A Kelet népe in.: SZIÖM. V.: A Kelet népe Bp., 1925. Szerk., bev.: Ferenczi Zoltán 211-212.old. /továbbiakban: A Kelet népe vita /
14. Széchenyi István: Világ. Pest, 1831.(reprint Bp., 1984.) I.lap /továbbiakban: Világ/
15. Széchenyi István: Napló szerk.: Oltványi Ambrus; bev.: Sötér István; ford.: Jékely Zoltán és Györfly Miklós Bp.1978. /továbbiakban: Napló / Rendszeresen visszatérő gondolata Széchenyinek

a nemzet halott léte. Az idézetek mellett (Napló: 523, 528, 530.old) - melyek főleg a húszas évekre orientálódnak - erre található még bejegyzés: 173, 209, 214, 228, 240-241, 275, a harmincas évek elejéről a 709.oldalon, sőt a 731.oldalon.

16. Hítel: XIV.lap
17. Világ: 77-78.old.
18. Napló: 343.old.
19. Világ: VIII. lap illetve Napló: 67.old. 1816.márc.17.
20. Angyal 1907.: 60.old. illetve Iványi Bev.: 112-113.old. Erre utal még: Gergely András Széchenyi olvasmányélményeivel kapcsolatban szintén Herder, Voltaire, Rousseau és mme de Stael műveit említi. Gergely 1972.: 75.old.
21. A Kelet népe vita: 213.old.
22. A Kelet népe vita: 229.old.
23. Széchenyi István: Szinpadi titkok Jelenkor 1845. Máj. 11. Közli: Viszota Gyula in.: Vita II.: 497.old. Szintén ide illeszthető Széchenyi Általjános nézetek című cikkéből: "Magyarország súlyos beteghez hasonlítható, mely [...] olly távul van az egészségtől még, és régi 's egybebonyolult bajai miatt olly igen nehezen gyógyítható [...]." Jelenkor 1845. Máj. 4. In.: Vita II. 491-492.
24. Hítel 270.old.
25. Széchenyi tudatosan próbálja ki "általános történeti eszméinek alkalmazhatóságát a magyar történetre". Angyal 1907.: 24-25.old. Széchenyinek a nemzeti múltra vonatkozó értékrendjét vö.: Széchenyi "a magyar 'lesz'-t azért mondhatta ki olyan könnyen, mert a 'voltot' kevésbé ismerte". in.: Németh László munkái Bp., 1983. In.: Az én katedrám 388.old.
26. A Kelet népe vita: 232.old.
27. Varga János: Keresztútban a Pesti Hírlap Bp., 1983. 51.old. /továbbiakban: Varga J. 1983.:/
28. A Kelet népe vita:247.old.
29. Napló: 487.old.
30. Iványi bev.: 115.old.
31. Széchenyi István: Két garas XII. Jelenkor 1843. Dec. 17. In.: Vita II. 217.
32. Széchenyi István: Czégér Jelenkor 1844. Febr. 29. In.: Vita II. 362.
33. A felvilágosodás hatásáról Angyal 1907.: 10-13.old.
34. Iványi Bev.: 107-110.old . illetve 119.old.
35. Gergely András rámutat: "a perfekcionizmus gondolata a felvilágosodás íróitól származik" Lásd: Gergely 1972.: 71.old.
36. Angyal 1907.: 14.old. illetve Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik Bp.,1935. 54-55.old. A tudatos elrajzolásban és valószínűleg liberalizmus-ellenességében Szekfű odáig jut, hogy szerinte: "A tizenkilencedik század első felében divatos alapelvek többségét Széchenyi egyenesen tagadta [...]" 50.old.
37. Iványi Bev.: 163, illetve 166-167.old.
38. Hítel. IX.lap
39. Balás P. Elemér A Széchenyi-Kossuth ellentét hírlapi vitájuk tükrében (Kolozsvár 1943.) 142.old. /továbbiakban: Balás 1943.:/
40. Angyal 1907.: 15.old.
41. A Kelet Népe vita: 313.old.
42. Világ: 52-63.old.
43. Garat in.: Vita I. 58-59.old.
44. Garat in.: Vita I. 61-62.old.
45. Vö.: Gergely 1972.: 71.old.

46. Vö.: Veliky János: A két program alapja (Széchenyi és Kossuth haladáselveiről) Rubicon 1995. / Széchenyi-Kossuth szám/ / továbbiakban: Veliky: 1995. /
47. Gergely András idézett művében a haladás gondolatához a szubjektum felől közelít és így belső igényként értelmezi azt Széchenyi eszmerendszerében. Az egyén tökéletesbülése azonban a magyar nemzet létének szintjén a haladás egy másik aspektusában jelentkezik, melyben a nemzet léte vetített haladás - mint lét vagy nemlét kérdése -, a maga kényszerűségében külsővé válik. Vö.:Gergely 1972.: 70.old.
48. A kölcsönhatásra már Iványi-Grünwald is felhívja a figyelmet. Vö.: Iványi Bev.: 115-117.old.
- 49 Vö.: Gergely 1972.: 75-76.old.
50. Garat in.: Vita I. 68.old.
51. Vö.: Gergely 1972.: 76.old.
52. Napló: 487.old.
53. Garat in.: Vita I. 37-42.old.
54. Vö.: Gergely 1972.: 76.old.
55. Erre utal: Iványi Bev.: 117.old.
56. Hítel 66.old.
57. Világ: 248-249.old.
58. Széchenyi István: Stádium. Lipcse, 1833. Előszó / továbbiakban: Stádium /
59. Széchenyi István: Oppositio. Jelenkor 1844. Febr. 18. In.: Vita II. 344.old.
60. A nemzet haladásának szükségszerűségéről Vö.: Gergely 1972.: 148.old.
61. Garat in.: Vita I. 139.old.
62. Garat in.: Vita I. 67.old.
63. Garat in.: Vita I. 136.old.
64. Széchenyi István: A pistoról előtti elsütése Jelenkor 1845. Jan. 30. In.: Vita II. 450.old.
65. A veszélydimenziók részletes elemzéséhez és az eszmerendszerben betöltött hatásához a 40-es években: Velkey Ferenc: "Ami az akadémiai beszédből kimaradt" Műhely különszám 1992. 75-79.old. / továbbiakban: Velkey 1992.: /
66. Széchenyi István: Oppositio. Jelenkor 1844. Febr. 16. In.: Vita II. 346.old.;
67. A politikai szerepek és a haladás-gondolat összefüggéseiről lásd még: Velkey 1997.: 61.old.
68. Széchenyi István: A pistoról időelőtti elsütése. Jelenkor 1845. Jan. 30. In.: Vita II. 449.old.
69. A Kelet népe vita: 361.old.
70. Stádium: 20.old.
71. Munkámnak - a történeti szövegek összehasonlító vizsgálatán túl - nem célja a vita részletesen feltárt keletkezéstörténetét és eseménytörténetét elemezni. A vita keletkezéséről: Ferenczi Zoltán: Bevezető (in.: SZIÖM. V. A Kelet népe Bp.,1925. szerk., bev.:Ferenczi Zoltán) (továbbiakban: Ferenczi:Bev.), Viszota Gyula bevezetője (in.: SZIÖM. VI./1.Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal Bp., 1927.) A magyar sajtó története I. 1705-1848. Szerk.: Kókay György Bp., 1979.; illetve Varga 1983./
- A sajtós történelemszemlélet egyik aspektusára utal: Velkey 1997.: 8.old.
72. A Kelet népe vita: 217 - 220.old.
73. Széchenyi világtörténelmi nézőpontjára utal: Gergely 1972.: 70-72.old.
74. A Kelet népe vita: 220.old.
75. A kortársak a gróf támadását elhibáztottnak vélték és Széchenyi nehézkes stílusa mögött nehezen lelték föl a logikus koncepciót. Vö.: Kosáry Domokos véleményét Széchenyi támadását illetően: in.: A magyar sajtó története I. 1705-1848. Szerk.: Kókay György Bp., 1979. 717.old. A Kosáry által írt fejezet.
- Wesslányi a kérdéssel kapcsolatban Deákhoz írt levelét így összegzi: " Sokat adnék, ha szegény

Széchenyi e könyvet nem írja vala”, mert a gróf “állításai által maga a sajtószabadság felett tör pácát”. Wesselényi levelét idézi: Ferenczi Bev.: 66.old. Deák maga is úgy véli, hogy “Széchenyi akaratlanul apologiát írt az ellenünk használt terrorizmusra”. Deák levelét közli: Ferenczi Bev.: 67.old.

76. Vízota Gyula bevezetője in.: Vita I. Vízota Bev.

77. A Kelet népe vita: 402.old.

Tamás Fülöp

István Széchenyi's historical approach and the 'Kelet népe'

This essay is analysing the re-actualization process of Széchenyi's historical approach at the time of the 'Kelet népe'. At the discourse of the genesis of Széchenyi's historical arguments, which try to describe the changes during the 1840's in the Hungarian society, it appears that Széchenyi applied the nation-opinion of romanticism as well as the rationalist-utilitarian and christianlike ideas of progress when creating of his own concept, whereof he elaborated stable, circular historical arguments. The effect of these stabilizing historical conceptions, in Széchenyi's thinking early in the 1840's - owing the interference of the romanticism nation-opinion and the more emphatic rationalist thought of process - are evolving a moderated, low-key process of change. The accuses, offences and blames of Széchenyi against Kossuth and the 'Pesti Hírlap' will be better interpretable from the point of view of the historical arguments.

SZILÁGYI LÁSZLÓ

Választási skandalum a „kuruc” vármegyében (1869-1910)

„...midőn a politikai elvek, meggyőződések az urnák elé kerülnek; előkerül egyszersmind a magyar politikai és társadalmi élet minden szennye és salakja” - írja, és ezzel általában a képviselő-választásokról szóló korabeli véleményeket summázza a Nyíregyházi Hírlap 1896. október 29-i számában.¹

Hála írónknak és a téma iránti csaknem lankadatlan történelmi érdeklődésnek, a dualizmus kori választások történetéről igen sokat tudunk. Igen jól ismertek az állami fogantatású, a választási rendszerbe beépített hatalmi erőszak, az alig leplezett korrupció, visszaélés, csalás kifinomult és kevésbé kifinomult eszközei. Esetenként ezek a módszerek is kisebb-nagyobb mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy - az 1905-ös és 1906-os választások kivételével - sikerült a dualizmus időszakában megakadályozni az 1867-es kiegyezést (a rendszer alapját) támadó pártok hatalomra kerülését, a valódi parlamenti váltógazdaság kiépülését. Ugyanakkor adósak vagyunk azoknak a választásoknak a részletesebb bemutatásával, amikor az eredmény egy-egy kerületben éppen „48” hívei számára bizonyult kedvezőnek. Hogyan, milyen úton sikerült a függetlenségi párti „kurucoknak” a győzelem kivívása, milyen nehézséget jelentett számukra a kormánypárt hatalmi eszközeinek semlegesítése, illetve milyen mértékben éltek éppen ők a vesztegetés, a hatalmi erőszak, a törvény csalafinta kijátszásának lehetőségével a választások során? A kérdésre a választ Szabolcs vármegyében keressük. A megye választópolgárai ugyanis a dualizmus időszakában egy (az 1875-ös) választás kivételével többségében a függetlenségi párt jelöltjeire szavaztak.

„Botránykrónika”

Krúdy, mint a legdölyfősebb megyéről emlékezik meg Szabolcsról, ahol „*legszívesebben fokossal ütöttek volna az asztalra egyéb argumentum hiányában.*”² Valóban, első pillantásra úgy tűnik, hogy a rendszer működését 1869-től (az első dualizmus kori választástól), az utolsó 1910-esig Szabolcsban is a korrupció, a vesztegetés, az etetés-itatás és a pártok erőszakoskodásai jellemezték. A választásoknak áldozata is volt 1896-ban. Ha a visszaélések, választási anomáliák mértékét egy koordinátarendszerben próbálnánk ábrázolni, akkor egy igen szeszélyes, kerületenként és választásonként ingadozó görbét kapnánk, amely a csúcspontot az 1875-ös, 1892-es és 1896-os évben érné el.³ Azonban

ahhoz, hogy ezt az ítéletünket igazoljuk, vagy cáfoljuk, érdemes a lakossági (a pártok nevével fémjelzett) és a hatósági visszaélések „koordinátáit”, arányait éppúgy megvizsgálni, mint választ adni arra a kérdésre, hogy az országos botránykrónikákban milyen gyakorisággal és súllyal szerepeltek szabolcsi események?

A kifejezetten kormányzati beavatkozásnak, erőszaknak valójában alig-alig találjuk nyomát a megyében. A kor elején a Belügyminisztérium még bátorlalan kísérletet tett arra, hogy hatalmi fölényét a főispánokon keresztül érvényesítse, de a későbbiekben (az 1875-ös választások után) egyszerűen tudomásul vette a választások, általában „48” hívei számára kedvező végeredményét. A kisebb-nagyobb botrányokból a szavazást közvetlenül megelőzően, illetve a szavazás ideje alatt inkább a pártok vették ki részüket, „különös” ugyanakkor, hogy a választási skandalumok Szabolcsban egyetlen egyszer sem eredményezték a választási eredmények eltörlését, és újabb választások kiírását. Még a korszak legkiélezettebb, három szavazattöbbséggel nyert választása sem volt kivétel.

Az 1875-ös nyíregyházi választáson a szabadelvű párt jelöltjeként induló Vécsey Tamás (Eötvös Loránd nevelője, a pesti egyetem római jog tanára) és a függetlenségi Vidliczkay József nézett egymással farkasszemet. A július 8-án megejtett szavazás végeredményeként 369 szavazattal 366 ellenében Vidliczkay József lett a város képviselője. A kormánypárti *Szabolcsi Lapok* az ellenfél részéről elkövetett visszaélések és csalások egész arzenálját sorolta fel, mellékelve egyúttal a választójogi törvény függetlenségi párt által áthágott paragrafusait. A nyíregyházi szabadelvűek, közöttük Krúdy Gyula (az író nagyapja) pedig kérvénnyel fordultak a képviselőházhoz a választás megsemmisítése érdekében. Érdekes, hogy míg a lap az ellenfél által elkövetett visszaélésekre irányította az ösztüzet, addig a kérvényezők „csupán” a választási elnökséghez kapcsolódó szabálytalanságokat sorolták fel. Ez az eltérés éppúgy „beszél” a pártok választási fellépésének hasonlóságáról, a győzelem érdekében alkalmazott módszerek azonosságáról, mint a helyi kormánypárti médiumoknak az erősebb (48-as) politikai irányzathoz igazodó lojalitásáról.

A lap szerint a választók nagy része a szavazatszedő küldöttség előtt botokkal jelent meg (1874:XXXIII. tc. 68. §.), a szavazóhelyiség kortesek gyülekezőhelye volt (74. §.), a választókat befolyásolták, adósságuk behajtásával fenyegették (77 §.), a város környéki tanyákról bejött választókat „hazaárulót” kiáltva félemlítették meg, a napszámosokat - bérüket kifizetve és őket a városba szállítva - tulajdonképpen lefizették.⁴

Krúdy és társai ezzel szemben az Oláh Antal vezette választási elnökség számlájára írta a 3 szavazatnyi többséget. Az elnök 1/2 6-kor a katolikus templom toronyórája szerint tűzte ki az utolsó egy órai várakozási időt, s aztán (nyilván saját órájához igazodva) néhány perccel 1/2 7 előtt berekesztette a választást. Ennek ellenére egy későn érkező választópolgár szavazatát mégis elfogadta. Két elhunyt választójogosult nevében mások adták le voksaikat, s egy távollévő helyett is valaki más jegyeztette be magát. A kérvényben pénzbeli vesztegetésről is említést tesznek, bizonyítékok felmutatása nélkül.⁵ Sajnos nem tudhatjuk meg, hogy a vádak megalapozottak voltak-e, ugyanis a képviselőház II. bíráló bizottsága 1875. szeptember 13-i ülésén alaki hiányok miatt (a kérvény védelmére nem neveztek meg két meghatalmazottat, azt csupán három, s nem pedig tíz választó írta alá, végül pedig a kérvény, s mellékletei másolatát sem mutatták be), a petíciót egyhangúlag visszautasította.⁶

1875-ben Nyírbátorban is tumultuózus jelenetekre került sor. Itt a kormánypárt jelöltje az izraelita Mandel Pál volt. A választási jegyzőkönyv szerint a függetlenségi pártiak a „legcsúfosabb szavakat” kiabálták a zsidókra. A veszekedésből verekedés - talán a katonaság jelenlétének köszönhetően - nem lett. A választás után Kölcsey László a győztes Mandel-párt részéről történt vesztegetésre hivatkozva óvást jelentett be.⁷ Komolyabb, választásokat befolyásoló jelentősége azonban a vesztegetésnek és veszekedésnek nem lehetett, a választások megsemmisítését ugyanis a függetlenségek nem kérvényezték (legalább tíz választópolgárnak kellett volna e tárgyban a képviselőházhoz fordulni), s a Kölcsey által bejelentett óvás önmagában nem eredményezhette a választási eredmény megsemmisítését, de még vizsgálat elrendelését sem. Összességében a megyei kerületekben csupán két feljelentés született vesztegetési kísérlet illetve a választási mozgalmakba való hatósági (szolgabírói) beavatkozás címén.⁸

Általában kisebb jelentőségű incidensek zavarták a választásokat a későbbiekben is.⁹ A választási eredményt a vesztes pártok (rendszerint a Szabadelvű Párt, majd a Nemzeti Munkapárt) hivatalos formában nem kérdőjelezték meg, s a választási bírászkodás szervei a kisebb visszaéléseket, törvényszegést csak akkor tekintették érvénytelenségi oknak, ha döntően (és bizonyíthatóan) befolyásolták a választás eredményét.

Éppen ezért semmilyen komolyabb következménye nem lett annak a vesztegetési vádnak sem, amelyet az antiszemita „Ébredjünk” című lap fogalmazott meg Szógyény Emil 1881-es nyírbogdányi és Somogyi Gyula 1883. június 5-i, nyíregyházi megválasztásával kapcsolatban. A lap szerint a kormánypárti Szógyény győzelme 4200 Ft-ba került. A függetlenségi párti Somogyi Gyula korteseiről így írt: „Szórták a pénzt 50 Ft-jával és feljebb”.¹⁰ (A lap egyébként nem válogatott az eszközökben, ha az ellenfél lejáratásáról volt szó.) Később, 1884 novemberében a szabadelvű párti Péchy Gábor megválasztásának egyik feltételeként említették az antiszemiták azt a 6000 Ft-os összeget is, amelyet 5-10 forintjával lehetett szavazatvásárlásokra fordítani Nyíregyházán.¹¹ Semmiféle bizonyíték nincs arra nézve, hogy ezeket a mandátumokat egyszerűen megvásárolták volna (ez nem is valószínű), s itt is csupán a lehetséges pénzügyi korrupció „árfolyamainak” illusztrációi: a korabeli lapok és a Ház bizottságai elé került vesztegetési vádak is hasonló - a választóknak jutott 10-50 Ft-os „juttatásokról”, 2 Ft-os napi- illetve fuvardíjakról, a kormány részéről 6000 Ft-os kortespénzekről - szólnak.¹²

Sokan még finomabb módszerekhez folyamodtak. Már a választások előtt listákkal jártak a választók között, rábeszélve őket, hogy írásban kötelezzék el magukat egy-egy jelölt vagy párt mellett.¹³ Volt olyan főkortes-ügyvéd, aki saját irodájában íratta alá nehéz helyzetben lévő kliensével ezt a nyilatkozatot. Ezek az esetek természetes és szinte megszokott módon „színesítették” a választási küzdelmeket.

A századvéget, ahogyan az országban, úgy Szabolcsban is a választások stílusának eldurvulása jellemezte.¹⁴

1896-ban súlyos atrocitásokra került sor a tiszalöki kerületben. Szentmihályon még minden komolyabb következmény nélkül csaptak össze a függetlenségi, antiszemita Ónody Géza és a nemzeti párti Korniss Ferenc hívei,¹⁵ az óeszlári Kállay-kastélyban kitört verekedés azonban már halálos áldozatot követelt. Bulcharter József rakamazi lakost összeszurkálták és agyonverték.¹⁶

A választások után az Ónody-pártiak petícióban támadták meg Korniss Ferenc mandátumát. A kérvény szerint a gyilkosság miatt megfélemlített függetlenségiek közül nyolcvan nem éltek választójogukkal. Az 1896-1901. évi V. választási bíráló bizottság ítéletének indoklása szerint azonban a petícionálók nem bizonyították be, hogy a verekedés résztvevői valóban a választók közül kerültek ki, s hogy a verekedés célja a választás megakadályozása vagy korlátozása volt. A bizottság, mivel a verekedés a szavazást megelőző napon tört ki, azt sem tudta bizonyított tényként elfogadni, hogy „*a kérvényben felhozott eset a választás eredményét befolyásolta volna.*” Így a szokásos eljárásnak megfelelően a képviselő mandátumát is igazolta.¹⁷

Az ünnep

A választásoknak volt egy másik oldala is, amelyről a korabeli „költő” így ír:

*„Asszonynépség, kortes népség,
- Látja ezt föld, látja ezt ég-
Ma is még, haj! micsoda?!
- Egy egész világ csoda!”¹⁸*

A választási előkészületekre, a szavazásra az eredmény felett érzett bánat vagy öröm kifejezésére jól begyakorolt „koreográfia” szerint került sor. A politikai közvélemény aktív része - Nyíregyházán kb. 2-3000 ember - teljes vehemenciával vetette magát a választási küzdelembe.

Mindenekelőtt kisebb-nagyobb találkozókra, pártgyűlésekre került sor. A gyűlések színtere, az ott megjelenő közönség már önmagában is beszélt a politikai hovatartozásról. Nyíregyházán a Függetlenségi Párt rendszerint a csizmadiaszínbe vagy a szabók áruccsarnokába¹⁹ hívta „nem kaputos”²⁰ híveit, a tanyasi gazdákat és iparosokat. A Deák-párt, a Szabadelvű Párt „kaputos” közönsége pedig a nagyvendéglőbe, 1895-től a felépülő Korona Szállóban vitatta meg az aktuális politikai kérdéseket.²¹ Később a vármegyei és a nyíregyházi Függetlenségi és 48-as Párt is tartott megbeszéléseket, képviselői beszámolókat a Korona emeleti nagytermében. A városi tisztikar és a függetlenségiek jó kapcsolatát tükrözi, hogy a párt végrehajtó bizottsága üléseinek a városháza kis terme is otthont adott.²² Valószínű, hogy a kezdeti időszakban sűrűbben rendeztek pártközi „értekezleteket” is. A nyíregyházi „Bajuszkör” 1872-ben még hetente tartotta összejöveteleit a Sóstón, azzal a nemes céllal, hogy poharazgatás közben élcekkal és hivatalosnak nem nevezhető szónoklatokkal felvillanyozza a kedélyeket. Egy-egy ilyen találkozón - a jelenlévők tudósítása szerint - „*a tagok pártszínezet nélkül, s mosolygó arccal repítgették egymásra szellemröppentyűiket, melyek a komoly és borús arconon leírhatatlan pusztítást tettek...*”²³

A hangulatot fokozták a zászlókitűzési ünnepélyek. Tarackdurrogások jelzik 1872-ben a Deák-párt zászlókitűző ünnepélyének kezdetét. Zene, dobpergés és szűnni nem akaró éljenzés közepette, a város utcáin terein, több mint 2 óráig masírozik körbe-körbe egy tarka csoport. A zászlókitűzések előtt mindig hatásos beszédet mondanak. Az sem volt mindegy,

hogy ezek a zászlók hová kerültek! 1875-ben a Szabadelvű Párt zászlaja - rajta Vécsey Tamás nevével - a Kobilicz-féle házon lengett. A ház tulajdonosa Kobilicz Dániel, ebben az időben a város egyik leggazdagabb polgára.²⁴ A nyíregyházi baloldal fehér lobogóját a nemes magyar szabók árucarnokára tűzték ki.²⁵

A zászlók nemcsak a házak ormáról köszöntek vissza: 1881-ben, amikor Vidliczkay Józsefet ötödször választották meg a város képviselőjévé, egy, a függetlenségek nejei által himzett lobogót kapott. A tiszta fehér zászlóra ezüst színnel írták rá: „*Emlékül Vidliczkay József képviselőnknek 1848.*”²⁶

A zászlókészítés üzletté vált. 1878-ban a budapesti Brunner cég az ország egyetlen zászlógyáráként hirdette finom „chasmirből” készült, nemzetiszínű nyéllal, rojtokkal, bojtokkal és tetszés szerint felirattal ellátott zászlóit.²⁷ Választási zászlókat, tollakat és kokárdákat (a képviselőjelölt „jól talált” arcképével) Nyíregyházán Kreisler Simon divatáru üzletében, nem messze a megyeházától, Piringer János könyvkereskedésében, Horn rőfös és divatáru kereskedésében a városháza földszintjén lehetett kapni.²⁸

Nemcsak Nyíregyházán, de a megye más kerületeiben is ehhez hasonló csinnadrattával, néha diadalkapu felállításával, lovas bandérium felvonultatásával zajlottak a választási előkészületek.²⁹

Időnként felharsant egy-egy kortesdal. Például egy, Nyíregyházáról. A választás éve 1875.

„Ad notam: Kossuth Lajos azt üzente.

- *Elvhűség és tiszta jellem:
A legdicsőbb férfi kellem
Ilyen ember kell minekünk,
Vidliczkay a követünk.
Éljen a haza!*

*Sok fő görbült jobbra, balra,
Baloldalról jobboldalra.
Ő megállott, ő nem hajlott
Bár körülte vihar zajlott!
Éljen a haza!*

*Ő a népnek szent jogáért
Küzdött és a szabadságért.
Megüzte a jogfosztókat,
Zsíros koncert hajlongókat!
Éljen a haza!”³⁰ stb.*

A dal az addigi Balközép felbomlásának, a Szabadelvű Párt kialakulásának pillanatában aktuálpolitikai utalásokat tartalmaz, de ezentúl megvan benne minden, ami általában ezeket a kortesnótákat kortesnótává tette: a párt céljának meghatározása (a viruló haza), a hozzá vezető biztos út kijelölése (a követjelölt megválasztása), és a felmerülő akadályok részletezése (mindenekelőtt az állhatatlan és semmirekellő ellenpárttól és jelöltjétől van szó). Ezentúl a dalokból az is kiderül, hogy becsület és elvhűség kit jellemez (csakis minket), ahogy a dicső múltnak is csak egyetlen és jogos örököse van.³¹

A választás és a választási eredmény kihirdetése (ugyanaz nap) ünnepélyes keretek között történt. Nyíregyházán pl. a városháza nemzeti színű lobogókkal feldíszített erkélyéről hirdették ki a választás eredményét, és ugyanitt mondott az újdonsült képviselő rövid köszöntő beszédet. A napot mindenütt a győztesek fáklyás felvonulása koronázta meg. Miközben a kivilágított ablakokban a „lelkes honleányok” kendőiket lobogtatták, a képviselőt zászlókkal, zeneszó mellett kísérték egészen hazáig.

A vesztesek részéről rendszerint néhány ablak betörése tette zajosabbá az estét. Ez utóbbi, a korrupcióval, az atrocitásokkal együtt az a sötétebbik oldal, amelyről már eddig is volt szó, és amely a kortársak számára is olyan „rendezvényé” tette a választást, ami felpeszdtítette az alvó szabolcsi kisvárosok életét, s amin egyszersmind tanácsos volt mielőbb túl lenni. Összességében tehát a szabolcsi választók és különösen a választási hatóságok által elkövetett szabálytalanságok nem voltak kirívóbbak az országos átlagnál, sőt...

Summa

A szabolcsi képviselő-választók a bevezetőben említettekkel szemben a választás „panem et circenses” jellegét a törvényesség keretein belül őrizték meg. A választások általában a „megszokott” mederben folytak, s ez nem csupán annak köszönhető, hogy a rendet minden esetben nagy számú katonaság és - 1881-es bevezetését követően - csendőrség vigyázta. A viszonylagos rend és nyugalom mögött okként, véleményem szerint sokkal inkább a megye következetes politikai magatartása húzódik meg.

A dualizmus időszakában az abszolút többség döntötte el a képviselőség sorsát, s a hosszan elhúzódó választások, újabb választási fordulók sem az országos, sem a megyei hatóságok számára nem lehettek kívánatosak. Másfelől, a választáshoz szükséges politikai támogatás is csupán néhány helyi tekintély számára lehetett biztos abban a megyében, ahol mind a politikai elit, mind a választók többsége ugyanannak a politikai irányzat hívének vallotta magát. A közjogi elvek szerint, „48” és „67” látszólag egymást kizáró ellentéte alapján szerveződött a megyében is a politikai élet. Az országos választások „1867” számára kedvező eredményeivel szemben azonban a megye választópolgárainak többsége elkötelezett híve volt a függetlenségi gondolatnak. A szinte teljes egészében magyarok lakta, református községek, az országos átlagnál nagyobb arányú nemesség társadalmi helyzeténél és tradíciójánál fogva Kossuth-párti volt. Az idősebb generáció tagjai a szabolcsi, vörös sipkás 48. honvédszászlóalj tagjaként utolsóként tették le a fegyvert Komáromnál, a fiatalabbak pedig, akár kisnemesként, akár felszabadított jobbágyként sokkal inkább a kapitalista gazdasági rend, és a feudális vonásokat is őrző polgári, társadalmi változások negatívumait

érezkelték. De nem csak róluk van szó. A szabolcsi választójogosultak 65-70%-át kitevő agrárválasztók népességen belüli aránya mindvégig csökkent a dualizmus időszakában, s még 1910-ben sem érte el az 1869-es szintet: ennek a rétegnek az elégedetlensége a rendszert megalapozó, illetve azt legitimáló 1867-es kiegyezés ellen fordult.³² Abban, hogy a századforduló körül újonnan létrejövő pártok (Szocialista Párt, Néppárt, Demokrata Párt, Parasztpárt, Gazdapárt, 48-as kisgazdapárt, 67-es Kisgazdapárt) sem hódították meg Szabolcsot, alapvetően két tényező játszott szerepet. Egyfelől a közjogi gondolkodás keretei közül, az osztrák-magyar dichotómiából ezek az új pártok sem tudták igazán kivonni magukat, másfelől potenciális támogatóik (a kisbirtokosok, mezőgazdasági munkások) nem rendelkeztek a választójog megszerzéséhez szükséges vagyoni, műveltségi feltételekkel; a választásoknak csupán csendes, elégedetlen szemlélői lehetek.

A választójogosultak nagyobb része így elvileg, de gazdasági okoknál fogva sem „engedett a 48-ból”, ami lényegesen befolyásolta a választások jellegét, s hangulatát is. Kevés, általában kettő, ritkán 3-4 képviselőjelölt indult harcra a mandátumért, s magas volt az egyhangú választások száma. A dualizmus időszakának 81 megyei mandátumából a 48-as Párt, a Balközép, a Függetlenségi Párt, a Függetlenségi és 48-as Párt jelöltjei 59-et szereztek meg, s ebből 34-et (az összes választás 41,97%-a!) egyhangú szavazás révén (tehát ellenjelölt nélkül, illetve visszalépett ellenjelölttel szemben).

A választójogosultság exkluzivitása, a választások küzdelmes-népünnepély jellege, a korrupció, a szavazatvásárlások rendszerének megszilárdulása, a magyar „politikai porond” közjogi kérdés szerinti polaritása, a parlamenti váltógazdaság hiánya, de még inkább az egyes választókerületek politikai arculatának rögzülése a választójogosultak magatartását Szabolcsban alapvetően kettős irányban határozta meg. Egyfelől a passzivitást, a politikából való kiábrándulást mutatják a választójogosultak számának és a ténylegesen szavazók számának különbségei. (A dualizmus időszakában a megyei választásra jogosultak 15-20%-a nem ment el szavazni. Különösen alacsony, 1901-ben pl. 50,8%-os aktivitás jellemezte Nyíregyháza választópolgárait. A környék földjét intenzíven művelő, vagy iparos foglalkozást űző, szorgos tőrök lakosok mutatták a legkevesebb érdeklődést a politika iránt.)

Másfelől, a politika fő „sodrában” maradt választók is általában megelégedtek az anyagi juttatásokkal, az ital és ennivaló (várakozási idő alatti) elfogyasztásával, a jóízű mulatozással, s a kirívóan törvénytelen eljárásoktól tartózkodtak. A dualizmus kori képviselőválasztásoknak mindemellett jelentős politikai feszültségcsökkentő hatása volt.

Ott, ahol egyetlen képviselőjelölt volt, vagy több közül egy a választók elsöprő többségének bizalmát élvezte, nem volt értelme az erőszakos, csalásokkal teli választási hadjáratnak! A Deák-párt, a Szabadelvű Párt, majd a Nemzeti Munkapárt központi vezetősége és az ország közvéleménye is függetlenségiként könyvelte, könyvelhette el Szabolcs megyét. A megye mindvégig hű maradt, maradhatott harcos Habsburg-ellenes hagyományaihoz. Az ellenfél pozícióit, országos választási győzelmét mindez nem veszélyeztette.

A megye lakosságának azon része, amely rokonszenvezett a függetlenségi eszmével ugyanakkor egy hiábavaló játék részesének érezhette magát: politikai érdekeinek többségi képviselője, s így gyakorlati próbája hosszú ideig csak álom maradt. Ez az álom, a függetlenség hiányának akut problémája, politikai zárványként mindvégig gátolta a hatásos

érdekképviselet kialakulását, akár a megye egésze, akár egyes társadalmi rétegek szempontjából. A társadalmi, gazdasági feszültségek „örökkévaló” forrásának tűnhetett az ország függetlenségének hiánya, s a bécsi „ármány”. Belső, hazai tényezők csak ez után következhetek. Mindez éppúgy hozzájárult a megye politikai arculatának megmerevedéséhez, mint parlamenti érdekképviseletének kudarcaihoz. Szabolcs megye a „dicső múlt” őrzője, s egyben annak foglya maradt.

Jegyzetek:

1. *Nyíregyházi Hírlap* 1896. 44.sz.
2. *Krúdy*, 1978. 24.p.
3. 1870-ben a bogdányi pótválasztásokkal kapcsolatban írt verekedésekről és egy halálesetről a „Tiszavidék” című lap, de ennek hatósági bizonyítékait nem találtam. (*Tiszavidék* 1870. 34.sz.)
4. *Szabolcsi Lapok* 1875. 28.sz.
5. MOL K 2. 1875. 65. (1875. szept. 22.)
6. MOL K 2. 1875. 199.cs. (A. XXI. 1.)
7. SzSzBMÖL IV. B. 403. Kpv-1875. 109.
8. SzSzBMÖL IV. B: 401. 117. cs. 1875. Iktatókönyv. 148. és 149., 153.sz. Balogh Zoltánt, a tiszalöki kerület függetlenségi pártjának jelöltjét vádolták meg vesztegetési kísérlettel és Dobozy Ferenc szolgabíró politikai izgatással. A feljelentések további sorsának alakulásáról sajnos nem állnak rendelkezésemre adatok.
9. Az 1890-es nyíregyházi választásokkal kapcsolatban írja a *Nyírvidék*: „*Úgy látszik, vége a régi világnak, mikor egy-egy választás nem esett meg mindenféle eszközök felhasználása és elkeseredett küzdelem nélkül.*” Igaz, csupán egy másfél éves mandátumról volt szó. *Nyírvidék* 1890. 38.sz.
10. *Ébredjünk* 1884. 40.sz.
11. *Mezősy*, 1884. 14.p.
12. MOL K 2 - 1896/1901 - III - 1. A Komiss Ferenc elleni vádról még az alábbiakban lesz szó. 50 Ft-os vesztegetési összegről tett említést a *Tiszavidék* 1870. 35. száma is. A kormány - „*A nép zászlója*” című lap szerint - 1892-ben postai úton adott fel Kállay András főispán részére 6000 Ft-ot. Az egész országban pedig több mint 2 millió forintba került a választás. (*A nép zászlója* 1892. 5.sz.) Mezősy Béla pedig földművelésügyi államtitkárként (!) 1910. májusában Darányi Ignác földművelésügyi miniszternek (!) címzett magánlevelében arról írt, hogy egy tehetséges agrárius jelölt az abonyi kerületben 15 000 Ft-tal győzhetne is. (MOL P 1441. 6. d. 15. tétel. 209-211. fol.)
13. Az *Ébredjünk* szerint volt, aki így állított be egy-egy választóhoz: „*Van-e fehér toll a háznál, mert, ha nincs hát nem kap igazolási jegyet.*” A fehér toll a függetlenségiek jelképe volt. (*Ébredjünk* 1884. 38.sz.) A pártok lehetséges szavazóinak összeírásáról: *Margócsy*, 1988. 47.p. Czöbel Albert levele (Pest, 1872. június 14.)
14. A „*múlt hó 29-én*” - írja a *Nyírvidék* 1892. január 31-i számában - „*a Tiszalökön megejtett választásnál egy rakamaz szavazót úgy összeverték, hogy életben maradásához nincs remény.*”¹⁴ A Központi Választmány jegyzőkönyve verekedésről ugyanakkor nem tesz említést, s a jegyzőkönyv szerint a választásra sem decemberben, hanem január 29-én került sor! A lap kissé felületese híre így valószínűleg a megyei törvényhatósági bizottság tagjainak megválasztására vonatkozott. (*Nyírvidék* 1892. 5.sz.)
1896-ban a függetlenségi párti Beniczky Miksa hívei - „*éretlen gyerkőcök*”- néhány ablakot törtek be, 1910-ben Kisvárdán a munkapártiakat támadták meg közáporral. (*Szabolcsi Szabadsajtó* 1896. 44.sz. *Kisvárdai és Vidéke* 1910. 23.sz.)

15. *Nyíregyházi Hirlap* 1896. 43.sz.
16. *Nyírvidék* 1896. 44.sz.
17. MOL K 2-1896/1901-III-1., valamint *Ruszoly*, 1980. 208.p.
18. *Kisvárdai és Vidéke* 1910. 23.sz.
19. A csizmadiacéh árusító csarnoka a mostani megyei könyvtár helyén állt. *Margócsy*, 1984. 40.p. A szabók árulószíne a Kossuth téren, a Bocskai utca torkolatánál várta vásárlóit és a Függetlenségi Párt híveit. *Margócsy*, 1986. 69.p.
20. A „kaput” hosszú felső kabát. Városi viselet volt.
21. *Margócsy*, 1984. 91.p.
22. A vármegyei Függetlenségi és 48-as Párt közgyűlésének helyszínéről: *Nyírvidék* 1910. 4.sz. Meskó László, nyíregyházi képviselő beszámolójának helyszínéről: *Nyírvidék* 1910. 10.sz. A nyíregyházi Függetlenségi és 48-as Párt végrehajtó bizottságának üléséről: *Nyírvidék* 1909. 46.sz.
23. *Szabolcs* 1872. 23.sz.
24. A ház nagyjából a mostani „Nagytakarékos” helyén állt. Erről és Kobilitz Dánielről: *Margócsy*, 1986. 47.p. A zászló helyéről: *Szabolcsi Lapok* 1875. 26.sz.
25. *Szabolcs megyei és Hajdúkerületi Közlöny* 1875. 27.sz.
26. A Vidliczkaynak ajándékozott zászlóról: *Szabolcs megyei Közlöny* 1881. 30.sz.
27. A Brunner cégről: *Szabolcs megyei Közlöny* 1878. 22.sz.
28. *Margócsy*, 1986. 59. és 27.p.
29. *Kisvárdai és Vidéke* 1910. 20.sz.
30. *Szabolcs megyei és Hajdúkerületi Közlöny* 1875. 22.sz.
31. Az előbbinél jóval alacsonyabb színvonalon és morális alappal is születtek „versek”, különösen az antiszemita részéről. Az *Ébredjünk* című antiszemita lap (1884. 14.sz.) 1884-es kortesdala így szólt: *Egyik zászlót a sakterhad tűzte ki,/ A másikat a keresztény kéz lengeti,/ Az a kérdés, választatok magyarok!/ Keresztények legyünk-e vagy sakterok?/ Nem kell nekünk a sakterhad zászlója,/ Solymosyné lánya vére folyórról,/ Meg is ölték, el is tették örökre!/ Hogy a vére száradjon a lelkekre!*
32. Erről ld.: *Takács*, 1994. 55.p.

A felhasznált források és irodalom jegyzéke:

Krúdy, 1878.:

Krúdy Gyula: Gordonkázás. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1978.

Margócsy, 1984.:

Margócsy József: Utcák, terek, emléktáblák. Nyíregyháza, Városi Tanács V. B. 1984.

Margócsy, 1986.:

Margócsy József: Utcák, terek, emléktáblák. II. köt. Nyíregyháza, Városi Tanács V. B. 1986.

Margócsy, 1988.:

Margócsy József: Egy régi udvarház utolsó gazdája. Nyíregyháza, 1988. A Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár kiadványai. II. Közlemények 4. Sorozatszerkesztő: *Dr. Gyarmathy Zsigmond*.

MOL K 2.:

Magyar Országos Levéltár, Budapest. Országgyűlési Levéltár.

Mezősy, 1884.:

Mezősy László: A nyíregyházai háromszoros választás 1884. Nyíregyháza, 1884.

Ruszoly, 1980.:

Ruszoly József: A választási bírászkodás Magyarországon 1848-1948. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1980.

SzSzBMÖL IV. B. 403. Kpv.:

Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Önkormányzati Levéltár, Nyíregyháza. A Központi Választmány jegyzőkönyve.

SzSzBMÖL IV. B: 401.:

Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Önkormányzati Levéltár, Nyíregyháza. Szabolcs vármegye főispánjának iratai 1874-1944.

Takács, 1994.:

Takács Péter: Adalékok a dualizmus kori választások Szabolcs megyei társadalmi hátteréhez. In.: Választásokról és önkormányzatokról Szabolcsban (1848-1948). Szerk.: *Vinnai Győző*. Stúdium Kiadó, Nyíregyháza, 1994.

Sajtó:

A nép zászlója 1892.

Ébredjünk 1884.

Kisvárdai és Vidéke 1910.

Nyíregyházi Hírlap 1896.

Nyírvidék 1890., 1892., 1896.

Szabolcs 1872.

Szabolcsi Szabadsajtó 1896.

Szabolcsi Lapok 1875.

Szabolcs megyei és Hajdúkerületi Közlöny 1875.

Szabolcs megyei Közlöny 1878.

Tiszavidék 1870.

László Szilágyi

Election scandals in the 'rebellious' counties (1869-1910)

The study investigates the scandalous events of the parliamentary elections in one single county, in Szabolcs. This county generally gave Independent Party MPs and the public regarded it as a fighting 'rebellious' county.

The essay point out that beside being scandalous, the campaigns were also funny and occasionally public entertainment-like, and concludes that the elections in this county were, in fact, less violent and corrupt than the national average.

The primary reason for this was that both the poliical elite and the vast majority of the voters supported the Independent Party thus the rate of unanimous elections was considerable.

The governing parties accepted the situation and did not intervene in the election campaign of the county in strikingly violent and corrupt manner.

RADÓ BÁLINT

(VI.) I. Jakab és kora politikai ideológiájának
historiográfiai megítélése

Ez a tanulmány egy szélesebb problémakör szerves részét képezi, nevezetesen az angol politikai ideológiáét. Természetes, hogy általánosságban véve a kora újkori angol politikai gondolkodásnak könyvtárnyi szakirodalmja van. Ha azonban a politikai gondolkodásból kiválasztjuk a különféle, nagyon szerteágazó abszolutizmus-elméletek megfogalmazásait, egy olyan lényegesen jobban leszűkíthető témakörhöz érkezünk, melynek módszeresnek és minden tekintetben következetesnek mondható eszmetörténeti kutatása - több évtizedekkel korábbi, egyáltalán nem elhanyagolható tudományos eredményeket felmutatni képes előzmények után - mind Nyugat-Európában, mind pedig Észak-Amerikában csupán az 1980-as, illetve 90-es években került a történészek érdeklődésének középpontjába.

Számtalan többé-kevésbé súlyosnak minősíthető félreértés és helytelen következtetés adódott az utóbbi két évtizedet megelőzően abból, hogy nem mindig választották el következetesen egymástól egyfelől az abszolutizmus gyakorlatát, mely mint politikai rendszer csak hozzávetőlegesen az 1660-as évektől vette kezdetét, másfelől pedig az abszolutizmus elméletét. Ez utóbbi változatai közismert módon már a 16. század vége felé megjelentek. Hozzá kell tennünk, az abszolutizmus-elméletek megfogalmazásai és az abszolutizmus mint politikai rendszer időben és térben is elváltak egymástól. Egyetlen cikk keretei között lehetetlen annak a kérdésnek nagyító alá vétele, vajon miként és milyen mértékben ültette át a gyakorlati politikába (VI.) I. Jakab király azokat a politikai teológia körébe tartozó gondolatait, melyeket politikai természetű írásaiban, vitairataiban és parlamenti beszédeiben mint történeti értékű forrásokban kifejezésre juttatott. Mindazonáltal ehelyütt elengedhetetlen megjegyeznünk, hogy számos kutató egyetértése szerint tudományosan nem is feltétlenül indokolható az abszolutizmus-elméletek politikai gyakorlatban való megvalósítási módjainak minden áron való kimutatására törekednünk, hiszen - amit D. Parker 1983-ban megjegyezte -, az abszolutizmus rendszere a valóságban sosem jutott el a maga teljességére¹ J. P. Sommerville hívta fel a figyelmet arra,² hogy csak nagy gonddal és óvatosan meghúzott korlátok között használhatjuk az abszolutizmus kifejezést legitim módon, amennyiben a 17. század, még inkább az "abszolutizmus korának" oly sokszor nevezett időszak politikai gyakorlatát kívánjuk leírni. Szintén Sommerville idézi e tekintetben Andrew Losskyt, aki 1984-ben XIV. Lajos király rendszerét a "korlátozott abszolutizmus" megnevezéssel illette.³ Sommerville hangsúlyozza továbbá azt is, hogy "a király akaratának keresztülvitele a helyi

elitekkel való együttműködést követelte meg”.⁴ Egy másik munkájában⁵ ekképp ír a 17. század első felének Angliájában követett politikai gyakorlat és az abszolutista eszmerendszer összefüggéséről: “Az Udvar és a vidék nem egymást kölcsönösen kizáró és egymással szembenálló egységek voltak, hanem egyetlen teljesség két aspektusa, melyeket milliányi finom kapcsolat kötött össze egymással. Bármi lett légyen is az abszolutista doktrina érdeme, helytelenül írta le az angol politikai gyakorlatot, mert valójában a királyt és alattvalóit kölcsönös függőségek kötötték össze egymással. A kölcsönös függőség ezen gondolatát fejezték ki a vegyes és korlátozott kormányzatról való tanok”. Nicholas Henshall *Az abszolutizmus mítosza* beszédes címet viselő könyvében érvel hosszan a Sommerville által is említett helyi elitekkel való együttműködés alapvető fontossága mellett. Csak két jellemző mondatot idézünk itt most tőle: “A király a korporatív hatalmi csoportosulások befolyását a királyi célok szolgálatába állította, cserébe királyi kegyeket osztogatott... Ebből a perspektívából tekintve a kérdést a rendek inkább konstruktívak, mint obstruktívak voltak. Bár hatalmuk nem függött a királytól, ügyes politikával a király céljaira voltak befoghatók.”⁶

Egy historiográfiai jellegű tanulmányban megkerülhetetlen még egy további probléma is. A 80-as és 90-es évek már említett megújult abszolutizmus-elméleti kutatásait megelőzően, de tulajdonképpen még később is téves és mindenképpen indokolatlan áthallásokhoz vezetett az a meggyőződés, melynek birtokában a történészeknek csak ritkán sikerült teljesen elszakadniuk a 19. századi whig-liberális, a társadalom egyértelmű, egy sémában egyszerűen kifejezhető, folyamatos és feltartóztathatatlan fejlődésével kapcsolatos feltétlen és minden kritika nélküli optimista szemléletmódtól, mely mindenkor alapvetően helytelen következetességgel ragaszkodott a korabeli - mondjuk ki - aktuálpolitika szülte terminusok két évszázaddal korábbra történő visszavetítéséhez. Látnunk kell, amikor az “abszolutizmus” kifejezés először franciául, az 1789-es események utáni évtizedekben, majd egy jó emberöltőnyivel később, az 1830-as években angolul⁷ -, illetve más nyelveken is megjelent, a kor szelleme, az általános politikai gondolkodás semmiképpen sem kedvezett a szó elfogulatlan, objektivitásra törekvő megítélésének. Ismételten Henshall munkájához folyamodunk, aki az *Egy mítosz életciklusa* című fejezet végkövetkeztetéseként az “abszolutizmus” szó iránt a 19. század történészei körében széleskörűen tapasztalható megvetéssel kapcsolatban kifejezetten a “backprojection” elnevezést használja⁸. Nemes egyszerűséggel lényegben azt írja, akinek nem tetszett a bécsi kongresszus utáni Európa politikai konstellációja, nemtetszését a 17-18. századi vélt “gyökerekig” vezette vissza. “Mind az angol, mind a francia ancien régime egyfelől egy konzultatív, másfelől egy prerogativa-jogokra épülő séma szerint működött, mindkettő korlátozott és abszolút is volt egyben. A tizenkilencedik század azonban az abszolút és a korlátozott monarchiát csakis a kormányzás két alternatívájaként volt képes értelmezni. Ez a szemlélet végzetes volt egy olyan korszak megértése szempontjából, melyben a kormányzatok képtelenek voltak úgy helyesen működni, hogy ne alkalmazták volna mindkét operációs metódust.”⁹

Nem másról van itt historiográfiai szempontból szó, mint arról, hogy az elmúlt két-három évtizedben az angolszász, azon belül is főként a brit történetírásban különböző iskolák éles vitája zajlott, mely természetesen még ma sem zárult le teljesen. A “csatabárd” nagyon is régi keletű. Végeredményben az egész kora újkori angol-brit történelmet, a Tu-

dor dinasztia korát, a Stuartokat, a polgárháborút, a restaurációt, a dicsőséges forradalmat, de a whigek századának mondott következő évszázadot is fel lehet fűzni egyetlen nagy képzeletbeli láncra, melyen egyes történelmi események mint szemek szoros egymásutániségben és kérlelhetetlenül szigorú logika szerint követik egymást. Megvan mindennek a maga szükségszerű és elkerülhetetlen, felcserélhetetlen és a "történelem kereke" által előre lefoglalt, de legalábbis kijelölt helye. A Tudorok a dolog természeténél fogva általában tehetségesek és széleslátókörűek, a Stuartok sokkal inkább ostobának nevezhetők. Előbbiek "megértették az idők szavát" és a korona és a parlament, azon belül is természetesen főként az alsóház súrlódásoktól ugyan nem mentes, de mégiscsak előremutató, "haladó" együttműködése révén megállíthatatlanul támogatták és elősegítették a fejlődést, azaz a feltörekvő, felemelkedő angol középosztály mint tőkés osztály - "rising middle class", marxistáknak "rising bourgeoisie", mutatis mutandis - "izmosodását", "öntudatra ébredését". Hol másutt tapasztalhatta volna meg ez az osztály a maga történelmi, "történelmet csináló" erejét, mint éppen a jó öreg alsóházban, ahol aztán az értetlen és erőszakos, a szabadságjogokat gyakran figyelmen kívül hagyó, sokszor lábbal tipró korai Stuartok makacs politizálása már elkerülhetetlenné tette a nagy "clash"-t, a nagy összecsapást? A 17. század első évtizedeiben e szerint az értelmezés szerint az alsóház az állandósuló, nap mint nap meg-megújuló heves alkotmányos viták, éles és kibékíthetetlen ellentétek immár megszokottá, sőt hagyományossá váló színtere. Ily módon lehetetlenné vált tehát a "békés rendezés", a polgárháborúnak jönnie kellett. Ez utóbbi a marxista történészek szóhasználatában természetesen "angol polgári forradalom", függetlenül attól, hogy az angolszász történészek gyakorlatilag történelem szemléleti "pártállásra" való bárminemű tekintet nélkül egyöntetűen a "Civil War" kifejezést fogadják el és használják, legfeljebb egy-egy "forradalmi eseményről" - "revolutionary event" - szólnak, mint amilyen I. Károly király 1649 januári lefejezése volt éppen 350 esztendővel ezelőtt. "Forradalom" szóval amúgy is csak az 1688-89-es vértelen eseménysort szokás illetni Nagy-Britanniában. Mindenesetre a "whig" interpretációban a fenti menthetetlenül optimista gondolatmeneteket követve a Stuartok második, restaurációs "kiadása" újabb értetlenkedő uralkodókat jelent, akik a nemrég lezajlott eseményekből semmit sem tanultak. A marxista kelléktár további jellemző darabjai természetesen a jól ismert "vallási köntös" és a puritánok egyes csoportjainak mint puszta a "forradalom" politikai pártjainak szerepeltetése, tökéletesen negligálva azt az egyébként cáfolhatatlan tény, hogy a disszentereknek is mondott nonkonformisták két legfőbb csoportja, a presbiteriánusok illetve a kongregacionalisták, más szóval independensek még csak nem is teológiai, hanem csupán egyházszervezeti, egyházfelépítési kérdésekben, tudniillik a genfi zsinatpresbiteri elv elfogadásában illetve elvetésében különböztek egymástól. Tapasztalhatjuk, hogy az egyetemi hallgatóság a mai napig csak nagy nehézségek árán képes elszakadni a marxista és vulgármarxista mítoszoktól, melyek jelentős részben éppen az abszolutizmusra vonatkoznak. Be kell látnunk: gondolkodásunkat mindmáig erősen befolyásolja az osztályharcos modell.

Egy ilyen, egyébként minden történeti demográfiai, a gazdaságtörténeti vagy akár politikátörténeti evidenciával is egyértelműen szembenálló, a feltartóztatatlan fejlődésbe vetett hit alapján álló történetírói szemlélet szerint vajon milyen szerep juthat Stuart Jakab

királynak? A válasz kézenfekvő: amennyiben a polgárháború szükségszerű és elkerülhetetlen volt, minden, ami az azt megelőző években, évtizedekben a köztörténet szintjén Angliában lejátszódott, szervesen illeszkedik egy valamennyi elemében jól kitapintható, megrajzolható folyamatba, egyszóval minden valamiféleképpen a polgárháború irányába hat és mutat, minden nyilvánvalóan annak előképe. Egy érzékletes párhuzamot segítségül véve, lényegileg hasonló interpretációs problémát jelent az is, ha minden 18. századi technikai-technológiai újításban a későbbi idők ipari forradalmának prologusát véljük felfedezni. Tárgyalt témánk szempontjából ez a megközelítési mód úgy jelentkezik, hogy a Stuartok dinasztiáját Angliában meghonosító uralkodó minden lépése, egész ideológiai, politikai meggyőződése, attitűdje előrevetíti szerencsétlen és tragikus sorsú kisebbik fiának és utódának minden politikai baklövését. A fiú eszméiért, eseményeiért, tetteiért, melléfogásaiért, egy az egyben édesapja is felelős, sőt, az ő "politikai írói" működése mértelyezte meg, rontotta meg véglegesen és visszafordíthatatlan, véraldozatok nélkül immár jóvátehetetlen módon a korona és a parlament viszonyát. Egyszerűen nem volt visszaút. Jakab király abszolutista volt és mint ilyen egy, a korabeli angol közgondolkodás számára teljességgel elfogadhatatlan, azzal minden elemében élesen ellenkező, attól idegen politikai teológiai nyelvezetet beszélt, sőt nem átalította ezt kissé grafomán, uralkodókra nem is igazán jellemző módon rendszeresen írásban is megjelentetni. Mindez természetesen sokkolta a szabadságszerető angol közvéleményt.

A dolog természeténél fogva szükséges volt nagyon sarkítva előadnunk a "fundamentalista whig" történetírás nézőpontját. Azt természetesen egyáltalán nem tarthatjuk feladatunknak, legfőképpen pedig egyenesen fölösleges volna ehelyütt arról értekezni, hogy mennyire alapvető módon különbözik egymástól az abszolutista, a korabeli szerzők által mindig is természetesnek, elfogadottnak, bevettnek, helyesnek, helyénvalónak tekintett kormányzás és az egyáltalán nem nyugat-európai mintákat követő önkényes, zsarnoki uralom. Burns utal arra, hogy XIV. Lajos király udvari püspöke, Bossuet, akinek Hartmut Lehmann¹⁰ nyilvánvalóan teljes joggal tulajdonítja az isteni jogalapú abszolút monarchia elmélete kifejtésének leginkább célirányos és következetes végrehajtását, 1709-ben, öt esztendővel halála után megjelent *A Szentírás szavai szerint való politika* című írásában szinte mindent annak az elsődleges szempontnak rendelt alá, hogy mindenki számára világosan és meggyőzően bizonyítsa - ha ugyan volt erre szükség -, miszerint alapvető és mélyre ható különbség van az önkényes és az igazi értelemben abszolútnak nevezhető hatalom között.¹¹ Hogy volt-e erre valójában szükség? Talán éppen ezzel tapintunk rá a leglényegesebb pontra. A 18. század elején talán már igen! Szintén Burns volt az, aki a Bossuet-vel egyugyanazon évben, 1704-ben meghalt John Locke-ról már feltételezte, hogy nem volt igazán képes elválasztva gondolkodni az abszolutizmusról és az önkényről. Burns értékelése szerint nem látta át, nem értette az abszolutizmus lényegét.¹² Ugyanezen szerző ugyanitt hangsúlyozza, hogy Hume 1750-ben, az *Anglia történetében* felettébb meglepődött azon, hogy Sir Walter Raleigh a 17. század elejének Angliájával kapcsolatban "teljes monarchiáról", illetve "a hatalom teljességéről" értekezett. Az a Raleigh, aki a számára elképzelhető legtermészetesebb módon lényegbevágó különbséget tett egyfelől az angol és francia abszolút uralkodók, másfelől a semmi esetre sem követendő példával szolgáló, az elrettentés szerepét betölteni hivatott "törökszerű" / "Turk-like" / hatalmi igények között, melyekkel már a spanyolok II. Fülöp királya "volt képes" fellépni.

Elképzelhető ezek szerint, hogy az “abszolút” szó jelentéstartalma, jelentésköre a kora újkor időszakában egy olyannyira fontos és látványos változáson ment keresztül, mely egy bizonyos idő eltelte után már szükségessé tette annak definiálását? Minden valószínűség szerint erről van szó, amint James Daly itt nem részletezhető cikke kitűnően érzékelteti.¹³ A “whig” történelemszemlélet egyik legfőbb jellemvonásáról általunk előadottak összefoglalásaként álljon itt mottó gyanánt Henshall elmés megfogalmazása és figyelmeztetése, mely a minden áron való előképgyártás metodológiai tarthatatlanságára és helytelenségére vonatkozik: “A mélyen fekvő gyökerek utáni megszállott ásás inkább a kertészeknek, mint a történészeknek való tevékenység”.¹⁴ Szerencsésnek véljük, ha a kutatás a 17. századi brit politikaelmélet és politikai gyakorlat tanulmányozása során ehhez a felismeréshez tartja magát.

Közismert módon létezik ugyanis az angolszász történetírói iskolák sorában egy másik is, melyet jobb híján gyakorta a “tory” megnevezéssel is szokás illetni. Az utóbbi évtizedekben a mindenképpen sokáig hagyományosnak, bizonyos értelemben majdhogynem egyeduralkodónak tekinthető “whig” történelemszemléletet képviselőkkel szemben támadásba lendült a revizionistáknak is nevezett történészek csoportja, C. Russell, J. Morrill, K. Sharpe, J. P. Kenyon és M. Kishlansky vezetésével. Kenyon amolyan “megtértnek” áttértnek számít közöttük.¹⁵ Az ő felfogásuk értelmében a 16-17. századi angol belpolitikai történesek leírására sokkal alkalmasabb az úgynevezett konszenzusos, mintsem a konfliktusos modell. E szerint a megközelítés szerint tehát nagyon is van létjogosultsága a fejlődésről beszélni, csak hogy itt ez tökéletesen más mozgatórugók segítségével ment és megy végbe. Ez az iskola nem tagadja az “ups and downs”, az “egyszer fent, egyszer lent” helyzetek egymásutánosságát, legfőképpen pedig távolról sem állítja az egyes történelmi korszakokról és szakaszokról, vagy várja el azoktól, hogy minden esetben és tekintetben nemesebbek, tökéletesebbek, az emberi szabadságigényeknek jobban megfelelőek legyenek, mint távolabbi vagy közvetlen elődeik. Kissé azt az érzést keltik bennünk, hogy a fejlődést, a tényleges “előrehaladást” sokszor csak “in heilsgeschichtlicher Betrachtungsweise und Perspektive”, üdvtörténeti szempontból, “sasperspektívából” látják megvalósíthatónak és megvalósulónak, olyannyira hangsúlyozzák az egyes történeti-történelmi pillanatok esetlegességét, sokszor legalábbis látszólagos véletlenszerűségét, az általuk realitásként felfogott összefüggéseket. Ezek az összefüggések korántsem azonosak a “whigek” belső logikára épülő összefüggéseivel, azok kizárólagos magyarázó szerepét éppenséggel a leghatározottabban tagadják és cáfolják. E szemlélet képviselőinél érthető módon sokkal nagyobb szerephez jutnak az egyének illetve az egyének kisebb, az események sokszor akár többé-kevésbé kiszámíthatatlan alakulása folytán befolyásra szert tevő csoportjai. Semmi esetre sem társadalmi rétegek kibékíthetetlen érdekellentétein és ebből következően elkerülhetetlen összecsapásain van nálunk a hangsúly. Ha valakik közvetlen alakító hatással vannak a történelemre, akkor azok éppen a fenti kisebb csoportosulások, de egyáltalában nem valamiféle hivatásérzettel megáldott “forradalmi vezető réteg” szerepkörében, amely hiányában a “történelem kereke” amúgy is haladna előre, csak legfeljebb nem olyan gyorsan, hatékonyan és látványosan, hanem nagyon is “földhözragadt”, a maguk gyakran rövidlátó módján, a maguk rövidtávú érdekeit szem előtt tartó és megvalósítani kívánó csoportokként.

Vajon mi mást jelentenének a revizionista történészek olyan értelmű megnyilatkozásai mint Sharpe-nak 1989-ben kifejtett, az egész iskolára jellemző álláspontja? Eszerint “a vitás kérdések és egyet nem értések a bizalom eróziójának történetében egy fejezetet foglalnak el, de a teljes történet még megírásra vár.”¹⁶

Vegyük ezután röviden számba azokat a legfőbb pontokat, melyeken a 17. század első angliai évtizedeinek megítélése tekintetében a tory-revizionista történetírás markánsan különbözik a hatások és ellenhatások kettősségére jelentős mértékben építő, a magyarországi köztudatba is megkockáztathatóan mélyebben beivódott “lineáris” történet szemlélettől. Kizárólag ennek a háttérnek tisztázása után láthat valaki jó eséllyel hozzá ahhoz, hogy Jakab király valóságos ideológiai mozgásterét megkísérelje bemutatni. Legelső helyen azt szükséges megemlítenünk, hogy a revizionista iskola az angol parlament szerepét, jelentőségét a politikai döntéshozatali mechanizmusban elfoglalt helyét tekintve valóban “forradalmian” újító, tehát egyáltalán nem konzervatív módon nyilatkozik. Conrad Russell híres - a hagyományos szemléletet képviselők szemében nyilvánvalóan elhíresült - mondása szerint a londoni parlament a korai Stuartok idején inkább eseményszámba ment, mintsem intézménynek volt nevezhető¹⁷. A parlamenti ülések eszerint az udvarban és a grófságokban lezajló eseményekre utólag reagáltak.

A revizionista nézet szerint teljességgel megalapozatlan a képviselőház kezdeményező szerepének megnövekedéséről vagy egy “forradalmi párt” felemelkedéséről tudósítani. Angliában természetesnek tekintették, hogy hosszabb időn keresztül parlament nélkül folyt a kormányzás. Így történt ez minden különösebb megrázkódtatás nélkül végeredményben az 1610 és 1621 közötti esztendőkből is. Ugyanezt mondhatjuk el az I. Károly uralkodási idejére eső 1629 és 1640 közötti időszakról is, miután Károly király— látva, hogy a parlament saját háborús politikájához sem volt hajlandó biztosítani az elengedhetetlenül szükséges anyagi fedezetet, továbbá amikor összeült, az adómegszavazás helyett azokat az intézkedéseket támadta, melyeket az általa előidézett pénzszűke tett szükségessé—úgy döntött, hogy nem hív össze több parlamentet. A személyes kormányzást a “tizenegy évnyi zsarnokság” kifejezéssel illetni teljesen indokolatlan, hangsúlyozza a revizionista Sharpe¹⁸.

A kormányzat jól működött és a király nagy előrelépéseket tett a kettős jelszavában megfogalmazott célok, a rend és az egység megteremtése érdekében. “Az 1630-as éveket leginkább az angol Privy Council kezdeményező szerepének megnövekedésével jellemezhetjük”¹⁹—ez az állítás élesen szembehelyezkedik az alsóház jelentőségének kiemelkedését vallók nézeteivel. “Parlamenttel vagy anélkül, a Stuart-kor elejének Angliájában a kormányzás az együttműködésen és a megegyezésen alapult”.²⁰ Ezzel el is érkeztünk a leginkább vitatott kérdéshez, mely már a lehető legközvetlenebb módon érinti a kormányzás elméletével kapcsolatban előadott álláspontokat, amint arra fentebb nagyon röviden már utaltunk. Az ideológiai konfliktusok sorozata vagy a kooperáció és az ideológiai konszenzus a helytálló megközelítés? Amennyiben a revizionista iskola nagyjai egyfelől rendre úgy érvelnek—márpedig ez tény—, hogy a Privy Council szerepe messzemenően fontosabb volt a “közösségek házában” szerepénél, hiszen az előbbi valóban gyakran és rendszeresen ülésezett és mindent összevetve a legfőbb végrehajtó testületnek volt tekinthető²¹, másfelől az alapvető

alkotmányos kérdésekben általános megegyezést, az ún. "jakabi konszenzust" vélik felfedezni, könnyen belátható, hogy mindezzel provokatív módon kivívták a neves "whig" történészek, Macaulay, Gardiner, Trevelyan és társaik 20. század végi—legalábbis sok vonatkozásban—szellemi örököseinek tudományos tiltakozását. Alapjaiban kérdőjelezte meg ugyanis a "whig kánont" annak állítása, hogy a királyi udvar és az alsóház távolról sem volt egy-egy belülről teljesen egységes, egymással pedig szükségszerűen szembenálló tábor. A "toryk" szerint mindkettő heterogén összetételű volt, a nagy "politikai ideológiai vízvázalasztó" pedig egyszerűen nem is létezett. A leggyarlóbb emberi udvari intrikák határozták meg legtöbbször azt is, ki kivel tart a parlamentben. Jakab király esetében éppenséggel nagyon célravezetőnek mutatkozott az is, ha egy-egy udvari-parlamenti klikk egy-egy kegyencjelöltet "tolt maga előtt" azzal a hátsó szándékkal, hogy kivívják az uralkodó tetszését. Igaz, Maurice Lee 1990-ben a maga részéről elképzelhetetlennek tartotta, hogy a mélyen hívő Jakab, amennyiben valóban homoszexuális viszony fűzte volna Buckingham herceghez, akit rendszerint "kedves fiamnak" nevezett, bátor lett volna a köztötte és Buckingham között fennálló kapcsolatot az Úr és a szeretett tanítvány, János közötti kapcsolattal párhuzamba állítani.²² Ami azonban általában a személyes érdekellentéteket és bosszúkat illeti, Houston számunkra meggyőző módon érvel amellett, hogy Sir Francis Bacon lordkancellár impeachment-je az 1621-es parlamentben éppen úgy, mint a Lionel Cranfield, azaz Middlesex főkincstárnok ellen 1624-ben indított hasonló vád alá helyezési eljárás pusztán a klikkek közötti kölcsönös leszámolások sorába illeszkedik és a legszerencsésebb, ha a legfőbb tisztségviselők feddhetetlenségéért aggódó parlamenti ellenzék mítoszát egyszer s mindenkorra elfeledjük²³. Általánosságban nyugodtan elmondható, hogy a revizionisták a patrónusi rendszernek és a személyes kapcsolatoknak kiemelkedő jelentőséget tulajdonítanak. Ezeknek a kapcsolatrendszereknek "központi agya", a legfontosabb hírszerző központ maga a királyi udvar volt. Ez összhangban áll Henshall értékelésével is, amelyet a fentiekben már röviden érintettünk. Ez a történetírói iskola hangsúlyozottan húzza alá azt, hogy ebben a tekintetben gyakorlatilag semmi sem változott a Tudorok korához képest, legfeljebb a dinasztiaaváltáskor az érdekcsoportok rendeződtek át valamelyest. Sharpe könyvében Sir Robert Cecil, Salisbury grófja, illetve Henry Howard, Northampton grófja, végül pedig Buckingham herceg pályafutásának áttekintésével érvel a fent említettek mellett.²⁴

Miután tehát a revizionisták megfogalmazták egyik fő tételüket, miszerint a Stuartkor elején a konfliktus helyett a konszenzus jellemezte az angol politikai gondolkodást és inkább a helyi, akár kifejezetten vidéki "frakcióharcokra" kellene helyoznünk a hangsúlyt, mintsem a "whigek" által lázasan kutatott nagy ideológiai összefüggésekre és összeütközésekre, a legutóbbi években a posztrevizionisták, főleg a "divine right of kings"-téma kiváló ismerője, J. P. Sommerville ismételten leszögezték a politikai ideológiák konfliktusáról vallott nézeteiket. Munkásságuknak köszönhetően a "divine right" abszolútizmusról is több publikáció született, melyeknek azonban beható tárgyalására a jelen tanulmány keretei nem adnak lehetőséget. Az abszolútizmus-elméleteknek csupán egyik, de meghatározóan fontos válfaja az ún. "divine right of kings"-teória, melyet Kontler László találóan fordított magyarra mint "a királyok isteni jogalapját"²⁵. Az elméletéről szóló klasszikus munkákat J. N. Figgis és F. Kern írták még a múlt század végén, illetve századunk első felében.²⁶

Magának az “abszolutizmus” szónak jelentéséről, az abszolutista gondolkorról J. H. Burns tollából jelent meg egy alapvető cikk a J. Miller szerkesztette, a 17. századi abszolutizmusról szóló tanulmánykötetben 1990-ben.²⁷ A revizionisták táborába sorolható G. Burgess 1992-ben és 1996-ban publikált könyveiben egyedi, a Stuart-kori politikai nyelvezetekre összpontosító módszerrel dolgozott.²⁸ Ennek indoklásáról fenntartással szolt Kontler László, legutóbb 1997-ben megjelent munkájában.²⁹ Sajnálatos, hogy magyar eszmetörténészekről az ő írásait leszámítva az angol politikai gondolkodás fontos részét képező, bár kétségtelenül a kivételesnek számító ideológiák sorába tartozó “divine right” abszolutizmusról alig olvashatunk. Ennél is meglepőbb az a tény, hogy még Nagy-Britanniában sem készült monografikus jellegű összefoglalás az elmélet egyik fő képviselőjének, (VI.) I. Jakab királynak politikai természetű írásairól.

Kevin Sharpe értékelése szerint³⁰ a nyolcvanas években a kora újkori angol belpolitikával kapcsolatban folytatott kutatások kézzelfogható eredményeként a történelmi látás olyannyira megváltozott, hogy “a polgárháború előtti évtizedek során eszkalálódó alkotmányos válságra vonatkozó régi whig történetet már nem lehet meggyőzően előadni, annak dacára sem, hogy néhányan megkísérik azt kisebb igazítások árán a történelmi kánon számára megőrizni. ... Másrészt a revizionistáknak a frakciós intrikákról, az egyéni érdekekről és a helyi politikáról szóló új meséi sok kritikusban azt az érzést váltják ki—úgy gondolom és mindig is úgy gondoltam, jogosan—, hogy valami hiányzik a történetből. Azok a szenvedélyek és azok az elvek, eszmék és értékek, melyek alkotó módon megértek a Stuart-korszak első évtizedeinek kulturális és politikai légkörében, alig vagy egyáltalán nem jelennek meg a parlamentről és a magas politikáról írt néhány revizionista beszámolóban”. Íme egy valóságos posztrevizionista bíráló egy vérbeli revizionista történész tollából! Meggyőződésünk szerint itt másról és jóval többről van szó, mint egy, a két nagy, sok tekintetben egymással szembenálló iskola kibékítésére tett kísérletről, egyfajta tudományos kompromisszumos javaslatról. Válljuk, hogy az igazság erre felé keresendő. Sharpe szavaival³¹ élve mi is úgy véljük, hogy bár minden kétséget kizáróan a kora újkori angol történelem revizionista értékelése számunkra is meggyőző érveket sorakoztatott fel, semmiképpen nem szabad “kihagynunk a gondolatokat, sőt a tizenhetedik század jobb megértése megköveteli a gondolatok, értékek és politikai stílusok” teljesebb megvizsgálását. Meggyőződésünk szerint elengedhetetlen, hogy ne csupán a különböző abszolutizmus-elméletek kifejtői közül széleskörűen és jól ismert Bodin, Filmer vagy Hobbes írásaival és nézeteivel legyünk tisztában, hanem annak a (VI.) I. Jakab királynak véleményével is, aki egyértelműen a politikai gondolkodók sorába tartozik, bár talán kevésbé “eredetinek” mondható, de éppen mert király volt, művei a maga korában közkézen forogtak. Sőt ezek egyike—ha rövid időre is—“bestsellernek” számított, ráadásul nem is csak a szigetországban. Fiának, Henrik hercegnek adresszált Basilikon Doron című művét Bocskai István kassai írnoka, Szepesi Korotz György református lelkész magyarra is áttűtette.

(VI.) I. Jakab skót-angol királlyal nem volt kegyes a történetírás. Az okok egy része a már előadottak fényében nem meglepő. Egy előítéletekkel terhelt, preconcepciókban gondolkodó történetírói vonal sosem “bocsáthatott meg” teljesen a Stuartoknak. Másfelől a körülmények szerencsétlen alakulása is döntő szerephez jutott a többnyire negatív értékelés kialakításában. Jakab királyról elsőként az a Sir Anthony Weldon írt, aki 1617-ben urát

alacsonyabb rangú udvari tisztviselőként elkísérte skóciai útjára, melynek során a király szülőházjáról lekicsinylően írt egy útbeszámoló keretében. Amint Jakab erről tudomást szerzett, Weldont elbocsátotta. Weldon "bosszúja" nem sokáig váratott magára. Feltételezhető, hogy ő alkotta meg "a kereszténység legbölcsebb bolondja" elnevezést Jakabbal kapcsolatban.³² Az 1820-as években Sir Walter Scott a Stuart-ház legkevésbé tehetséges tagjának minősítette Jakabot. 1924-ben Macaulay³³ klasszikus "whig" szellemben írt sokszor maró gúnnnyal, súlyosan elmarasztaló felhanggal a királyról.

Gardiner Jakabbal kapcsolatos értékelését kiegyensúlyozottabbnak minősíthetjük³⁴ — ezt Maurice Lee is hangsúlyozza³⁵ — de Macaulay-hoz, majd Trevelyanhoz és Godfrey Davieshez hasonlóan ő is a fejlődés útjában álló, a parlament szerepének csökkentésére, befolyásának durva visszaszorítására törekvő uralkodót látja benne, aki nyilvánvalóan minden későbbi, az 1640-es években napvilágra került baj őseredeti fő okozója volt. Ugyanezt a szemléletet tükrözi P. Hume Brown³⁶ munkája, de leginkább David Harris Willson³⁷ 1956-ban megjelent monográfiája, aki a végletekig is elment a kíméletlen kritika fokozásában: "Nyomatásban megjelent histériája épp oly gyermekded, mint mindennapos histériája, mások jogainak figyelmen kívül hagyása éppen ennyire teljes, de hiúsága még rosszabb."

Stuart (VI.) I. Jakab megítélésében az objektivitásra való törekvés első látható jelei szűkebb hazája, Skócia történészei körében mutatkoztak. Gordon Donaldson³⁸ és Jenny Wormald³⁹ munkásságát kell első helyen említenünk. Az angol történelmi berkekben ez a változás valójában csak az 1970-es években kezdődött meg. Conrad Russell, Maurice Lee⁴⁰ és Marc Schwarz⁴¹ írásai jelentették a 70-es és 80-as években a fordulatot. Maga Maurice Lee így fogalmazza meg azt a szemlélet változást, melyet ő is oszt: "A királyról kialakított új kép az, hogy hazájában a *via media*-t, a nemzetközi porondon a békét kereste, egy kifinomult politikai érzékkel megáldott ember volt, akinek stílusát éppen nem a konfrontálódás jellemezte és akinek a *via media* megtalálásában és a béke megőrzésében elért sikerei hasonlatosak voltak oly sokat csodált elődei sikereihez."⁴² Ha valamiben nem módosult a Jakabról kialakított elmarasztaló kép, az minden vitán felül álló felelőtlen túlköltekezése volt.

Ami viszont Jakab király politikai nézeteit illeti, rendkívül fontos ismételtlen megjegyeznünk, hogy talán e téren szenvedte el az utókortól a legtöbb méltánytalanságot. Politikaelméletről szóló műveit feltűnő módon elhanyagolták. Charles Howard McIlwain forráskiadványához előszót írt, melyben alapvetően "whig" szemléletben tárgyalta Jakab írásait és parlamenti beszédeit.⁴³ J. W. Allen 1928-ban gyakorlatilag kétségbe vonta, hogy valaki skótként és egyben királyként számottevő politikai teória kifejtésére volt képes⁴⁴. Quentin Skinner lényegileg nem is igen vett tudomást Jakabról mint politikaelméleti íróról, jöllehet munkáját Allen után fél évszázaddal jelentette meg.⁴⁵ Azt kell mondanunk, hogy Jakab királynak politikai gondolkodóként való újrafelfedezése J. P. Sommerville érdeme, akinek a 17. század első felének angol alkotmánytörténetéről írt munkáit azonban a legutóbbi években többen revizionista ízlésben támadták. A legújabb keletű szakirodalmat olvasva az az érzésünk támad, hogy—bizonyos fokú leegyszerűsítéssel élve—az egyik oldalon Sommerville védi az ideológiák összeütközéséről vallott nézeteit, a másik oldalon viszont a revizionisták elszántan küzdenek a fentebb kifejtett értelmezés helyessége mellett. Vitéjünkra szándékunk szerint további tanulmányok keretében térünk vissza.

Hivatkozott irodalom:

- *Allen, J.W.*: A History of Political Thought in the Sixteenth Century. London. 1928.
- *Burgess, G.*: The Politics of the Ancient Constitution. London. 1992.
- *Burgess, G.*: Absolute Monarchy and the Stuart Constitution. New Haven. 1996.
- *Burns, J.H.*: The Idea of Absolutism. in: Miller, J. (ed.): Absolutism in Seventeenth-Century - Europe. London. 1990.
- *Donaldson, G.*: Scotland: James V to James VII. Edinburgh. 1965.
- *Figgis, J.N.*: The Divine Right of Kings. London. 1992.
- *Gardiner, S.L.*: History of England 1603-1642. London. 1887-1891.
- *Henshall, N.*: The Myth of Absolutism. London. 1992.
- *Houston, S.J.*: James I. London. 1995.
- *Hume Brown, P.*: History of Scotland. Cambridge. 1912.
- *Kenyon, J.P.*: The Stuarts. London. 1958.
- *Kenyon, J.P.*: Stuart England. London. 1978.
- *Kern, F.*: Gottesgnadentum und Widerstandsrecht im früheren Mittelalter. Leipzig. 1914.
- *Kontler László*: Az állam rejtelmei. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei. Bp. 1997.
- *Lehmann, H.*: Das Zeitalter des Absolutismus. Gottesgnadentum und Kriegsnot. Stuttgart. 1980.
- *Lee, M.*: Great Britain's Solomon: James VI and I in His Three Kingdoms. Urbana. 1990.
- *Macaulay, T.B.*: History of England from the Accession of James II. Edinburgh. 1924.
- *McIlwain, Ch. H. (ed.)*: The Political Works of James I. New York. 1965.
- *Parker, D.*: The Making of French Absolutism. London. 1983.
- *Russell, C.*: Divine Right in the Early Seventeenth Century. in: Morrill- Slack-Woolf (eds.): Public Duty and Private Conscience in Seventeenth Century England. Oxford. 1993.
- *Sharpe, K.*: Politics and Ideas in Early Stuart England. London. 1989.
- *Schwarz, M.*: James I and the Historians: Toward a Reconsideration. in: Journal of British Studies 13 (1974)
- *Skinner, Q.*: The Foundations of Modern Political Thought. Cambridge. 1978.

- *Sommerville, J.P.*: Absolutism and Royalism. in: Cambridge History of Modern Political Thought. Cambridge. 1990.
- *Sommerville, J.P.*: Politics and Ideology in England 1603-1640. London. 1986.
- *Willson, D.H.*: King James VI and I. London. 1956.
- *Wormald, J.*: Court, Kirk and Community: Scotland 1470-1625. Edinburgh. 1987.

Jegyzetek:

1. *Parker* 1983; XVI.
2. *Sommerville* 1990; 348.
3. Uo. 348.
4. Uo. 347.
5. *Sommerville* 1986;57.
6. *Henshall* 1992;10
7. *Burns* 1990;21.
8. *Henshall* 1992; 207.
9. Uo. 207.
10. *Lehmann*1980; 27.
11. *Burns* 1990; 21.
12. Úo. 21.
13. *Daly* 1978
14. *Henshall* 1992; 62.
15. v.ö. *Kenyon* 1958; ill. *Kenyon* 1978
16. *Sharpe* 1989; 76.
17. id. uo. 89
18. Uo. 101.
19. Uo. 111.
20. Uo. 113.
21. Uo. 89.
22. *Lee* 1990, 248-249.
23. *Houston* 1995, 79. ill. 95.
24. *Sharpe* 1989, 81-83.
25. *Kontler* 1997; 91.
26. *Figgis* 1992; ill. *Kern* 1914
27. *Burns* 1990
28. *Burgess* 1992, ill. *Burgess* 1996
29. *Kontler* 1997; 97.
30. *Sharpe* 1989, IX.
31. Uo. 1989, XI.
32. *Lee* 1990, XI.
33. *Macaulay* 1924
34. *Gardiner* 1887-1991.
35. *Lee* 1990, XIII.
36. *Hume Brown* 1912
37. *Willson* 1956
38. *Donaldson* 1965
39. *Wormald* 1981
40. *Lee* 1984
41. *Schwarz* 1974
42. *Lee* 1984, 151.
43. *McIlvain* 1965
44. *Allen* 1928
45. *Skinner* 1978

Bálint Radó

**The Historiographic Assessment of the Political
Ideas of King James (VI) I and His Age**

The study investigates into the field of political ideology in early Stuart England. The focus is on the rivalry of two main groups of British historians whose approaches to the era in question are radically different. Over the past three decades heated debates have been unfolding among British historians. The views of the Whigs with their fundamental tenet of the 'winning of the initiative by the House of Commons' and the clash of political ideas have been fairly well known in Hungary as their evaluation was adapted to Marxist thought. The claim of the Revisionist, however, to a 'Jacobean consensus' and a cooperation between Crown and Parliament and the importance of local elites has been widely neglected, let alone some newly emerging Postrevisionist concepts. A special attention is given in this paper to the absolutist ideas of the age. It is argued that a distinction between the theory and the practice of absolutism is often overlooked. Accordingly, the political theology of the first Stuart King on the English throne needs urgent reconsideration as well.

D. KOVÁCS ZOLTÁN

Nagyhatalmi politika és közvélemény: A Habsburg Monarchia allegorikus megjelenítése Nagy-Britanniában a 18. században

A 17-18. század fordulóján Anglia és a Habsburg Monarchia szinte egyidőben lettek a „modern” európai államrendszer „nagyhatalmai”¹ - és egymás szövetségesei. Ez a szövetség azonban, mely látszólag mindkét állam szempontjából kényelmesnek, mi több nélkülözhetetlennek tűnt, nem volt mentes az ellentmondásoktól. A 18. század inkább konfliktuskereső mintsem konszenzusos erőegyensúly-politizálása eleve kódolta ezt a lehetőséget. Az angol-Habsburg kapcsolatoknak azonban ezen túlmenően is van egy aspektusa, mely érdekes adalékokkal szolgál. Az angoloknak ellenségeikről, illetve szövetségeseikről - köztük a Habsburg Monarchiáról - alkotott sztereotípiái, politikai képzetei érdekes lenyomatai a század konfliktusainak. A „természetes ellenségek” illetve „természetes szövetségesek” képzete a 18. századi angol külpolitikai gondolkodás egyik alapmotívumává lett, a mindenkori kormányzat politikusai és az ellenzék is szívesen használták ezt a fogalomrendszert.

A politika világának kitalációi és képzetei többféleképpen lehetnek. Larry Wolf nemrégiben például úgy érvelt, hogy Kelet-Európa is egyfajta filozófiai és földrajzi szintézis által eszközölt „kitaláció”²: egy kulturális „szerkezet”, a felvilágosodás „intellektuális agyszüleménye”. Kelet-Európa kitalálása - így Wolff - egy ravaszul öngerjesztő, néha pedig nyíltan önelégült folyamat volt, mely által Nyugat-Európa is felfedezte önmagát illetve megerősítette saját elsőbbségét. Míg a 18. században a nemzetközi kapcsolatok Kelet-Európa képzetéhez a geopolitikai káosz, a változó határok és gazdát cserélő területek víziójával járult hozzá, addig ez a képzet segített azon kulturális nézetrendszer kialakításában melynek keretei között e kapcsolatokat éretelmezték és megfogalmazták.³ Ezen imázs-teremtésnek azonban lehetnek másfajta olvasatai is. E kategorizáló folyamatnak nem csak kulturális, hanem politikai vonzatai is voltak: Nyugat-Európa uralkodói, politikusai és közvéleményei a fentihez hasonló módon megalkották saját politikai képzeteiket-imázsaikat nemzetközi partnereikről - ellenségeikről és szövetségeseikről egyaránt. E jelenséggel a 18. századi Nagy-Britanniában is találkozhattunk, mi több, a köztudottan xenofób angolok más nemzetekről alkotott „politikai képei” nem csak a politikai gondolatok, hanem az allegorikus ábrázolás szintjén is megjelentek és a politikai diskurzus részévé váltak.

A 18. századi Anglia politikai világa nem pusztán a St. James palotára, a Whitehallra, Westminsterre és az uralmon lévő elit városi és vidéki otthonaira korlátozódott. A „politikai

nemzet” - mely mindig is többet jelentett a parlamenti politizálás szűk arénájánál - a század folyamán a társadalom egyre nagyobb szegmensét foglalta magába. Kiterjedését a politikai balladák, pamfletek, újságok és politikai nyomatok olvasottsága-elterjedtsége jelzi, melyek nagy számban először a 17. század politikai-társadalmi küzdelmeiben jelentek meg. A cenzúra-törvény (Licensing Act) 1695 elévülése és meg nem újítása valóságos forradalmat hozott a brit sajtóban és propagandában.⁴ A cenzúra megszűnésének leglátványosabb eredménye az újság felemelkedése volt: 1705-ben már tizenkét londoni napi-, illetve hetilapról tudunk, melyeket aztán hamarosan követték a vidéki nagyvárosok lapjai. Ezek példányszáma elérte a heti 44 000-t (!), sőt az újságok áradatát megfékezni hivatott bélyegtörvények (Stamp Acts) ellenére a század utolsó harmadára a heti 200 000 darabot (!), és a becslések szerint minden példányt legalább 5-10 ember olvasott illetve hallgatott végig.⁵ Mialatt az újságok a politika iránt érdeklődők napi hírehségét elégítette ki, addig a számtalan - általában egyenként több száz példányban megjelenő - pamflet a politikai aktualitások mélyebb elemzését-vitáját tette lehetővé.

A korabeli újságok mai olvasóit leginkább a hazai információk rövidege és a külföldi híreknek szentelt nagy terjedelem lepi meg. Nemcsak államférfiak és „kávéház-politikusok” voltak ezek olvasói, hanem kereskedők és földművesek egyaránt, akik a kalózokról és az aktuális hadihelyzetnek a gabonakerskedelemre gyakorolt hatásáról szóló - gyakran persze megbízhatatlan - híreket a Kontinens udvaraiban zajló történésekhez hasonló figyelemmel kísérték. Az angol sajtó esetében azonban nem csupán a sajtó hírei illetve ezen értesülések pontatlanságai befolyásolhatták az amúgy hírekre éhes olvasót. A belpolitikai viták és tradíciók, valamint a tény, hogy a mindenkori ellenzék sokkal aktívabban használta a befolyásolás ezen új csatornáit azt eredményezte, hogy a sajtóban folyamatosan jelen volt a harsány idegenellenesség és militáns patriotizmus szelleme, mely általában vészjósló tulajdonságokkal ruházta fel a külföldieket - ellenségeket és szövetségeseket egyaránt.

Ebben a közegben indult el a *politikai nyomatok*⁶ sikertörténete. A karikatúra e korai előfutárai⁷ hasonló módon szívesen fordultak külpolitikai témákhoz. Míg a pénzügyek és politika napi eseményei jellemző módon inkább a pamflet és újság-irodalom témaválasztásában játszottak prominens szerepet - mert sokkal nehezebb volt e témákat pasztikusán ábrázolni - addig a külpolitika eseményei és az „idegenek” általában könnyebben megragadható allegorikus témák voltak.

Jóllehet a politikai satírák kezdetei a 17. századig nyúlnak vissza, szélesebb körben csak a „dicsőséges forradalom” (1688-89) illetve 1695 után kezdték el alkalmazni őket. A Hannoveri Ház trónra kerülése (1714) előtt külföldi, főleg németalföldi és francia-hugenotta mesterek és nyomatok domináltak, az angol rézkarc-készítők csak a „dél-tengeri buborék” kipukkanásáva (1720)⁸ vették át az irányítást. A pamflet- és folyóirat-irodalom azonnal reagált az 1689-95 után megváltozott politikai viszonyokra, a vizuális befolyásolás ezen eszközei azonban csak a Whig oligarchia berendezkedése után lassan szervezetté váló parlamenti ellenzék kezében váltak hatékony fegyverré (az 1730-as évektől). És jóllehet az angol politikai satírák-karikatúrák fénykora csak a 18. század utolsó évtizedeiben érkezett el (Banbury, Sayers, Rowlandson és Gilray munkásságával) a század közepe azonban megteremtette e politikai-propagandaeszköz hírnevét és befolyását (többek között Thomas Bowles és William Hogarth tevékenysége révén).

Sok korabeli kontinentális megfigyelő számára a politikai nyomatok léte és jellege volt az angol sajtószabadság legegységesebb jele. Mennyiségük és sokféleségük rászolgál e véleményre. A nyomatok - még ha csak átvitt értelemben is - rendkívül színes módon ábrázolják a korabeli gondolkodás politikai folklór részét képező elképzeléseit és szokásait és meglepő maradványai egy olyan világnak mely egyszerre volt mulatságos és izgalmas, komoly, vibráló és merész. Általában (lásd mellékletek) egyszerű alkotások voltak és a közvélemény által elfogadott szimbólumrendszer segítségével közvetítették mondanivalójukat. Ugyanakkor a képi ábrázolás azonnali vonzerőt gyakorolt, mely hiányzott a politikai propaganda összes más formájából - ezzel mintegy kiterjesztette a politikai közvélemény határait, hiszen e képek üzenetét, különösen némi segítséggel, akár az írástudatlanok is megérthették. A nyomatok leginkább használatos eszköze a leegyszerűsítés és a tények elferdítése-elhallgatása volt, leghatékonyabb propaganda-fegyvere pedig a maró gúny és szarkazmus, mely áthatotta az ábrázolt karaktereket. Az efféle megjelenítés természetesen általában negatív konnotációkat hordozott, mely némiképp felszínesen az „olvasók” lelkesedésére, cinizmusára, gyűlöletére, vagy éppen félelmére alapozott.

Az angol közvélekedésben tradíciója volt a külföldi „mumusokról” szóló vitának, a külföldiek (idegen hatalmak) változó nemzeti érdek és közhangulat szerint történő ábrázolásának.⁹ Így például a 16-17. század leggyűlöltebb idegen hatalma Spanyolország volt: a spanyolok, kapzsiságtól, hatalomvágytól és fanatikus (katolikus) vallási bigottságtól vezetettve - e képzet szerint - „univerzális monarchia” létrehozására törekedtek és minden eszközt felhasználtak a protestantizmus elpusztítására.

Jóllehet a 17. század uralkodó angol hozzáállása a katolikusellenességre és protestáns „internacionalizmusa” alapozott, hamarosan a spanyol küzdelemben szövetséges hollandok (németalföldiek) is a „közellenség”-ek sorába léptek. A 17. század három angol-holland háborúja, a sokasodó kereskedelmi ellentétek és anyagi féltékenység hatására hamarosan negatív nemzeti sztereotípiák váltak uralkodóvá („sajtkukac”, „féreg”, „vadkan” voltak a legelterjedtebb elnevezések, lásd pl a 2. melléklet ábrázolásán). Nem sokat segített ezen az 1689-1702 közötti perszónalunio sem, sőt III. (Orániai) Vilmos belpolitikai törekvései (kegyencek helyzetbe hozása) csak rontottak a helyzeten. Ráadásul az Egyesült Provinciák a 18. század elejére külpolitikai-katonai értelemben is hanyatlani kezdett, így lassan képtelen volt megfelelni az angolok szövetségesekkel szembeni elvárásainak. A vizsgált időszak közepére a hollandokkal szembeni angol érzések megvetéssel elegy ellenségességgé degenerálódtak.

Hasonlóképp vegyesek voltak az oroszokról alkotott elképzelések: míg Oroszország katonai potenciálja és az angolok számára egyenlőre semleges stratégiai célkitűzései potenciális szövetségessé, „természetes eszközzé” teheték Franciaországgal szemben, addig az orosz belpolitika rejtelmessége és az alkalmazott módszerek gyakran borzongással töltötték el a közvéleményt.

A 18. századra az angol xenofóbia fő célpontját azonban a franciák jelentették. A Franciaországgal szembeni gyűlölet a 17-18. század fordulóján háborúinak tapasztalataiból illetve a Spanyolországgal és Hollandiával szemben táplált ellenérzések összeadódásából fakadt: az angolok körében általánossá vált az a nézet, hogy Franciaország „univerzális kereskedelemre” és „univerzális monarchiára” törekedett, valamint hogy a spanyol

protestáns-üldözés örököse volt. Tengeri és kerekedelmi hatalmának szárazföldi erővel való ötvözése különösen veszélyessé tette a csatorna túloldalán fekvő országot, különösképp, hogy mind emberi, mind természeti erőforrásait tekintve messze Anglia fölött állt. A 18. századi Franciaország Nagy-Britannia „természetes ellenségévé” lett.¹⁰, az ellene folytatandó harc szinte minden mást alárendelt a Szigetország külpolitikájában.

Az Habsburg Monarchiáról alkotott politikai elképzelések rekonstruálására még nem vállakoztak, aminek több oka is lehet: egyrészt a rendelkezésre álló források sokfélesége és (tematikus) szétszórtsága, másrészt pedig a fentiekhez hasonlítható „egyértelmű” jellemvonások hiánya. Jóllehet Ausztria Anglia egyik legfontosabb 18. századi szövetségese volt, mi több a Szigetország „természetes szövetségeseinek” számított¹¹, megítélésében mégsem csak ezek a tényezők domináltak. A brit belpolitikában a külügyekről kialakult viták jellege, illetve a patrióta közvélemény általános beállítottságának folyamatos érvényesülése azt eredményezte, hogy nem alakulhatott ki folyamatos, stabil politikai kép Közép-Európa vezető hatalmáról. Allegorikus megjelenítése, még ha mégoly hiányosnak tűnő formában is, szintén ezt a sajátos állapotot illusztrálja.

Az Anglia kontinentális nagypolitikában való szerepéről folyó viták a 17-18. század fordulóján kezdődtek és az 1740-es évektől erősödtek fel. Két jelentős, és egymással szemben álló „iskola” alakult ki: a „kontinentális” és a „tengeri”, vagy „patrióta”. A kontinentális elképzelés szerint - melyet többnyire a III. (Orániai) Vilmos [1689-1702] és Anna királynő [1702-1714] háborúinak stratégiáját felvállaló Whig kabinetekkel, illetve az 1714 utáni „Whig oligarchiával” azonosítottak - Anglia feladatai és érdekei egy Franciaország elleni „nagy szövetség” létrehozását, és szubvenciók illetve angol csapatok felhasználásával való fenntartását kívánták. Érvelésük szerint illuzórikus és gyakorlatiatlan lett volna hátat fordítani Európának, hiszen kontinentális kereskedelmi kötelékei nélkülözhetetlenek voltak, a csatorna pedig koránt sem jelentett biztonságot egy esetleges európai francia hegemonia esetén.¹² E nézet képviselői szerint a Hollandiával és az Osztrák Monarchiával fenntartott szoros szövetségi kapcsolat biztosította a brit stratégiai érdekeket a Németalföldön és a Német Birodalom területén is.

A „tengeri” („maritime”, „blue water”) koncepció képviselői, akik előszeretettel nevezték magukat „patriótáknak”, sokkal népszerűbb, habár kevésbé praktikus elképzeléseket hangoztattak. A szárazföldi (európai) háborúkkal szemben a tengeri hadviselés mellett tették le a garast; véleményük szerint az előbbi túlságosan nagy hadsereg fenntartását, illetve pazarló szubvenciókat feltételezett. A tengeri háború(k), szerintük, olcsóbbak voltak és a győzelem gyümölcsei (francia illetve spanyol kerekedelmi érdekeltségek) is könnyebben leszakíthatóak. Az egész patrióta látomás az angol lelkekben létező xenofóbiára és izolacionizmusra alapozott. Az európai „erőegyensúly” nem bírt jelentéssel számukra; legjobb esetben is csak kifogás volt a Hannoveri ház német birtokainak védelmezésére.¹³

A 18. századi angol-Habsburg diplomáciai együttműködés kezdetei az angol „dicsőséges forradalom” (1688-89) időszakába nyúlnak vissza. II. Jakab „leváltása” nem csak a belpolitikában hozott gyökeres változásokat, hanem egycsapásra megváltoztatta Angliának az európai nagyhatalmi politikában betöltött szerepét is. A Szigetország a 17. század második felének másodrangú hatalmának szerepét 1689-1713 között - a franciaellenes

európai szövetséghez csatlakozva-csatolva - felcserélte a legerősebb tengeri, és az egyik legbefolyásosabb kontinentális hatalom pozíciójával. III. Vilmosnak határozott elképzelései voltak arról, hogy Anglia is a Kontinens nagyhatalmi rendszerének része, hogy e rendszer alapvető feladata Franciaország túlzott kontinentális befolyásának megakadályozása, valamint arról, hogy ebben Angliának aktív szerepet kell vállalnia. A vilmosi örökség pedig a whig dominancia időszakán (1714-1760) is túlmutató külpolitikai örökségének bizonyult.

Anglia és a Habsburg Monarchia 18. századi együttműködését öt nagyobb időszakra lehet bontani, ami részben Ausztria allegorikus megjelenítésében is tükröződött:

I. 1689-1716:

A „kilencéves háború” (1689-98), majd pedig a spanyol örökösödési háború (1700-1715) időszakának együttműködése III. Vilmos franciaellenes „keresztsháborújának” részeként a *Grand Alliance*¹⁴ keretei között indult, és fokozatosan telt meg másféle tartalommal is. A szövetségek érdekei a Franciaország elleni szárazföldi küzdelmek több hadszíntere közül a Németalföldön és a Rajnavidéken találkoztak leginkább. Az együttműködés kereteit és az 1715-től osztrák kézbe kerülő Spanyol-Németalföld katonai, diplomáciai és kereskedelmi státuszát az ún. „Barrier” szerződések (1709, 1713 és 1715) szabályozták¹⁵. Az angolok ettől kezdve úgy tekintettek az Osztrák-Németalföldre és az Egyesült Tartományokra (melyekhez 1714 után a Hannoveri választófejedelem is csatlakozott) mint kontinentális rendszerük (az ún. „Old System”) legfontosabb, nélkülözhetetlen elemére. Ugyanakkor már a spanyol örökösödési háború időszakában nyilvánvalóvá vált, hogy az érdekközösség és a célok egysége koránt sem megbonthatatlan: a hollandok szárazföldi sebezhetőségük miatt egyre inkább egy semleges státusz kialakítását tekintették fő céljuknak; az osztrákok szárazföldi érdeklődése pedig inkább Itália, mintsem a Franciaország torkában fekvő és nehezen védhető, valamint a „Barrier” szerződések korlátozásai miatt gazdaságilag is leértékelődött egykori spanyol területek felé irányult; az angolok pedig, nem kevés pragmatizmusról téve tanúbizonyságot és mintegy sajátos hagyományt teremtve, szövetségeseik beleegyezése nélkül különbékével zárták le a Franciaország elleni küzdelmet 1713-ban. Az Utrecht-Rastatt-badeni békerendszer aláírása után, most már a békítés és rendteremtés céljától vezérelve mind a tory kormányzat (1710-14), mind pedig az új, hannoveri uralkodó (I. György 1714-től), továbbra is számolt Ausztriára. Az 1718-as négyesszövetség¹⁶ azonban nem tudta betölteni funkcióját: mind Anglia, mind pedig a Habsburgok saját céljaik szerint próbálták azt értelmezni. Míg azonban az angol diplomáciának a két ország dinasztikus problémái megnyugtatóra sikerült másfél évtizedes békességet kieszközölni a franciákkal (az angol-francia *entente* 1714-1730), addig VI. Károly császár politikája - mely a spanyol örökség Ausztriára nézve kedvezőbb felosztását, majd pedig a dinasztia nőági örökösödésének elfogadását szerette volna kieszközölni - kevés és törekeny eredményre vezetett.

Nagy-Britannia és Ausztria később misztifikált, de inkább ambivalens, mintsem kegyensúlyozott viszonya - illetve a róla szóló vita - jelentős teret kapott az időszak sajtójában. Anglia szövetségeseivel szembeni, illetve a szövetségesek otthoni magatartása a pamflet és folyóirat-irodalom meghatározó témájává lett és a fenn említett két stratégiai iskola ideológiai

konfliktusának is teret adott.¹⁷ A nézőpontok kialakulatlansága és a szövetségesek közti ambivalens viszony a vizuális ábrázolásban is megmutatkozott - illetve annak megfelelően rejtve maradt. Az angoloknak a Habsburgokról, illetve belpolitikájukról alkotott nézeteit hűen illusztrálja a az a kártyajátékhoz készült fametszet, mely I Józsefet ábrázolja, amint éppen földön fekvő alattvalói (valószínűleg magyar protestánsok) szabadságjogait tiporja lova lábával (1. ábra).

II. 1720-1740:

A négyesszövetség szétesése (1720), majd pedig az európai hatalmak nézetkülönbségeinek tisztázására összehívott cambrais-i kongresszus (1724) kudarcra ellentétes táborokba taszította Angliát és Ausztriát: a korábban egymással marakodó Fülöp (és Farnese Erzsébet) és VI Károly megegyezett egymás birtokainak garantálásáról (Bécs, 1725 május). 1725-1729 között Európa hidegháborúja lehetetlenné tett bármilyen együttműködést a két állam között, erre csak az angol-francia kapcsolatok elhidegülése után 1731-ben kerülhetett sor, amikor II. György is garantálta a *Pragmatica Sanctio*t. A második bécsi szerződés látszólag helyreállította az angol-osztrák együttműködést, de Sir Robert Walpole (1721-42) bel-, és külpolitikai egyensúlyra törekvő kabinetje továbbra sem akarta felvállalni egy aktív kontinentális politizálás kockázatát. A lengyel örökösödési háborúban (1733-38) - a második mély tüskét hagyva a két ország kapcsolatában, az 1731-es szerződés betűjét is megszegve - Nagy-Britannia magára hagyta a Habsburgokat, időlegesen elvesztve ezzel legfőbb kontinentális szövetségését. Mindez nem csak azt eredményezte, hogy Ausztria komoly területi veszteségekkel került ki egy egyébként korlátozott katonai konfliktusból, hanem azzal is, hogy helyreállt Franciaország megtépzott kontinentális tekintélye és diplomáciai pozíciója. Az időszak legjellemzőbb angol magatartása mind a sajtóban, mind pedig a nyomtatok terén a hallgatás-érdektelenség. Csak elvétve találkozunk a Habsburg szövetség szükségességét hangsúlyozó írásokkal és még ritkábban ennek ábrázolásával. Ausztria csak a Walpole kabinet külpolitikai tehetetlenségét illusztráló nyomtatok alakjai között tűnt fel, tartózkodóan, a szövetségi elkötelezettség minden jele nélkül (2. ábra)

III. 1740-1756:

A Jenkins kapitány 1731-ben levágott füleiért¹⁸, valójában Nagy-Britannia közép-amerikai kereskedelmi pozícióiért inult 1739-es angol-spanyol háború valamirevaló szövetséges nélkül hagyta Angliát a Kontinensen. Ebből a kedvezőtlen pozícióból csak a Walpole tehetetlenségén, illetve a VI Károly halála után Mária Teréziát cserbenhagyó II. György magatartásán¹⁹ felháborodó közvélemény nyomására sikerült kitörni 1742-ben. A brit és osztrák szempontból válságosra forduló külpolitikai helyzet hatására nem sokáig késlekedett a kabinet-, és paradigmaváltás. Lord John Carteret (1742-1744), majd pedig Henry Pelham (1745-54) kormányzatai, az angol politikai közvélemény szinte kataraktikus ausztrofil megnyilvánulásai²⁰ közepette 1742-45 között az angol stratégiai-taktikai arzenál minden elemét felhasználták a franciák látszólag feltartóztathatatlan diplomáciai előretörésének megakadályozására illetve a Habsburgok megsegítésére²¹. A „magyarok királynője” - ez az elnevezés volt hivatott Mária Teréziát jelölni az 1750-es évek közepéig

- egy rövid időszakra az angol érzelmi kitörések és lovagiasság célpontja lett. A területeitől megfosztott uralkodónő meztelenre vetkőztetve és kiszolgáltatottan jelent meg a politikai nyomatokban, az Ausztriával való szövetség szükségességét pedig többször is meglepő módon hangsúlyozták (3-4. ábra)

A szövetségi-szerződéses viszony sajátos, jóllehet tagadhatatlanul pragmatikus, angol értelmezése azonban hamarosan újabb problémákat vetett fel a két hatalom viszonyában: a javarészt sikertelen európai háborúba beleunt közvélemény 1745-tel kezdődően szembefordult nemcsak a kormányzattal, de a szövetségessel is. A szárazföldi hadseregekkel szembeni hagyományos ellenségességet kiegészítette az Anglia által fizetett kontinentális szubvenciók²² elutasítása, valamint a háború elhúzódása és a növekvő államadósság miatti felzúdulás. A sajtóban a patrióta ellenzék heves támadásokat indított melyre csak elvétve érkezett a kontinentális szövetségessel szimpatizáló válasz, a propaganda képes támogatása pedig teljesen eltűnt. Az 1748-as aacheni béke szinte az 1713-as szituációt idézte: Anglia és Franciaország a *status quo ante bellum* alapján kötött békét - a Habsburgok sérelmeit - Szilézia elvesztését, és a számukra túlzott angol igényt az Osztrák-Németalföld megvédésére - az angol diplomácia nem volt hajlandó orvosolni, sőt erre irányuló törekvéseiket még támogatni sem.

A két ország viszonya azonban mégsem romlott meg végérvényesen 1749-ben: a közhangulat lehiggadása után Henry Pelham fivére, Thomas Pelham-Holles, Newcastle hercege nagyszabású diplomáciai offenzívát indított a „nagy szövetség” és az „Old System” III. vilmosi mítoszának²³ újjáélesztésére, a whig nomenklatúra által mindig is „Old System”-ként emlegetett kontinentális rendszer helyreállítására. Az eszközök között szerepelt József koronaherceg római királlyá választásának felvetése²⁴ és az ennek érdekében kifizetendő szubvenciók²⁵ elfogadtatása a parlamenttel, valamint az Osztrák-Németalföld státuszának rendezését célzó tárgyalások felgyorsítása.²⁶ Az angol-osztrák kapcsolatok e kulcsfontosságú szakasza (1749-53) - mely a diplomáciai iratokban sőt még a sajtóban is megkülönböztetett figyelmet kapott²⁷ a nyomatok világából meglepő módon teljesen hiányzik.

Az angol kabinet és udvar pragmatizmussal keveredő mítoszteremtése önbecsapó megszállotságának bizonyult: a birodalmi választási tervzet megbukott, a Habsburgok németalföldi birtokait inkább tehernek, mintsem megvédendő, stratégiaileg fontos területnek tartották, legfőbb törekvésük pedig, amiről az angolok hallani sem akartak, Szilézia visszaszerzése volt. A kegyelemdőfést az angol diplomáciának az az ötlete adta, miszerint Poroszország bevonásával lehetett volna teljessé tenni - és valóban feléleszteni - a Franciaország elleni nagy európai szövetséget. Newcastle kísérlete az európai erőegyensúly egyfajta kollektív biztonsági rendszer segítségével történő pacifikálására legalább annyira hozzájárult az 1755-56-os „diplomáciai forradalomhoz”, mint Kaunitz reform(kül)politikája Ausztriában.²⁸

IV. 1756-1792:

Az a látszólagos szükséghelyzet, melyben Anglia Poroszországgal szövetségben²⁹ kellett, hogy nekivágjon a hétéves háborúnak (1756-63) azonban soha nem látott sikereket hozott az angolok számára. Az, egyébként a whigek patrióta ágához tartozó, idősebb William Pitt vezette brit kabinet (1756-61) sikeresen ötvözte az angolok vallási elhivatottságát,

gyarmati terjeszkedés iránti vágyát és a korlátozott kontinentális beavatkozás doktrínáját. Az angol propaganda - egyfajta pálfordulatot hajtvá végre, különösen 1740-42 hangulatához képest - csak „protestáns hősként” ábrázolta II. Frigyes³⁰ és kitartott a kontinentális beavatkozás szükségessége mellett egészen 1761-ig. Ekkor azonban - az immár szinte hagyományos fordulattal, és III. György 1760-as trónra kerülésének egyik következményeként - a tengerentúli sikerekkel eltelve és az ismét fenyegető nagyságúra nőtt államadósságtól megrettenve az új, lord Bute vezette kabinet beszüntette Poroszország pénzügyi támogatását, majd pedig különbékét kötött Franciaországgal (1763, Párizs).

Jóllehet a háború folyamán Anglia és a Habsburg Monarchia *de jure* nem állt háborúban, a két ország útjai a francia forradalomig hátralévő időszakban elváltak. Az angoloknak Ausztria szövetségváltásáról alkotott képét hűen tükrözik az 1756-57-ben született nyomatok, melyek a nemzetközi kapcsolatok ingoványába süllyedve ábrázolják Mária Teréziát (5-6. ábra). E kissé lesajnáló és legalább annyira önhitt angol attitűd a század hátralévő időszakára is megmaradt. Hiába kezdeményezte III. György a dicsőséges párizsi béke (1763) után, új alapokon, a kapcsolatok rendezését³¹, és hiába okozott csalódást Bécsnek a francia szövetség: a két nagyhatalom stratégiai elképzelései között feszülő ellentmondást nem lehetett feloldani. Az új angol külpolitika, mely szeretett volna kapcsolatokat a Kontinenssel - de még a korábnál is kevesebb kötelezettség fejében - nem volt képes egyetlen kontinentális állam barátságát sem elnyerni. Európa figyelme egyébként is kelet felé fordult, és a lengyel illetve török eseményekbe a Szigetországnak nem volt nagyobb beleszólása. Anglia kontinentális szövetségesek nélkül maradt (1762-1787) de ez most a potenciális szövetségesek bizalmának elvesztésén túl sokkal komolyabb következményekkel járt. XVI. Lajos és diplomáciája mesterien használták ki a kínálókozó alkalmat, hogy bosszút álljanak a hétéves háború kudarcáért. Az amerikai kolóniák elevesztése (1783) jórészt az európai szövetségesek hiányának következménye volt. Az angol kontinentális rendszer helyreállítása, bár az angol diplomácia egyik fő célkitűzése maradt, 1787-ig, sőt 1792-ig hiú ábránd maradt. A közvéleményt, mely éppen ebben az időszakban alakította ki a maga „birodalmi gondolatát”³², azonban kevésbé foglalkoztatta e kérdés: a század közepének „természetes szövetségese” továbbra is inkább lebecsült és megvetett hatalomként tűnt - ritkán - fel a virágkorukat élő szatirikus nyomatok ábrázolásában (7. ábra)

V. 1792-1815:

A osztrákokkal való viszony helyreállítására csak azután kerülhetett sor amikor a francia kontinentális hegemonia - immáron új formában - felfrissítette a két ország startégiai érdekközösségét. A hét Franciaország ellenes koalíció külpolitikai egyetértései és vitái azonban mintegy rövidítve adták vissza a 18. század eseményeit. A szükséges és segítőkész kontinentális szövetséges képe így keveredett a „vérszopó zsoldoséval”, a napóleoni önkénnyel hősiesen szembeszálló Ausztria víziója pedig a John Bullt kivéreztető telhetetlen szövetséges képzetével (8. ábra)³³.

A politikai nyomatok viszonylag késői elterjedése azt jelentette, hogy készítői már részben korábban kialakult sztereotípiák (versek, balladák, pamfletok, újságok) alapján kezdték el a külföldiek megfigurázását. Ezek a politikai képek-képzetek a 17. század, illetve a spanyol örökösödési háború és a hannoveri trónörökösödés időszakának bel-, és külpolitikai törekvéseinek termékei és a 18. század nyomatkészítői ritkán tértek el tőlük. Ebből kifolyólag a nyomatok nem pusztán azt mutatják, mit képzeltek az angolok egyes külföldiekről, hanem azt is, hogyan manipulálták ezeket a képzeteket más céloktól vezérelve. Felfedik azt is, hogy az esetleges szimpátia ellenében hogyan alkalmazták módszereiket, melyek például az angolok szövetségeseinek belpolitikáját (1. ábra) támadták, vagy azt hangsúlyozták, hogy az angol erőforrásokat az önző és kapzsi szövetségesek hogyan apasztották el (8. ábra). Mind a kormányzati törekvések támogatói, mind pedig elutasítói ezeket az eszközöket alkalmazták, az angol közvélemény illetve az angol külpolitika pedig folyamatosan két szélsőség között ingadozott, attól függően, hogy a xenofóbia éle Nagy-Britannia ellenségei vagy éppen szövetségesei ellen irányult.

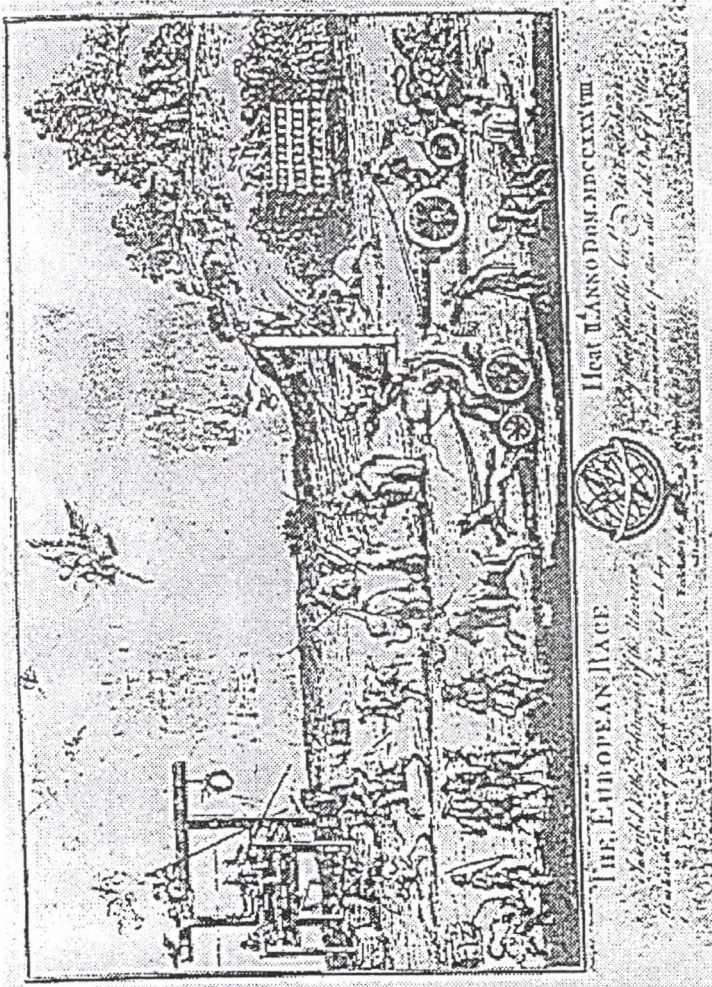
A Habsburg Monarchia vizuális ábrázolása, de politikai megítélése is, e kettősség, valamint a Franciaország elleni „élet-halál” küzdelem csapdájában rekedt. Sem az angol-osztrák együttműködésnek történelmi hagyományai, sem pedig az Ausztriával szembeni elutasítás elemei nem voltak egyértelműek. Ennek megfelelően, mintegy a brit politikai közvéleményben dúló politikai viták levetítéseként, Ausztria politikai képe valamint allegorikus megjelenítése, nem kapott a spanyolokhoz, hollandokhoz, franciákhoz, vagy éppen az oroszokhoz fogható karakteres formát. Az általában a külföldieket iróniával, sőt nemegyszer szarkazmussal szemlélő angol közvélemény számára - de még a pragmatikus politika körök - szemében is a Habsburg Monarchia olyan szárazföldi hatalomként jelent meg melyet alkalomadtán kitűnően lehetett mozgósítani az „ösellenség” Franciaország ellen, de ugyanakkor komolyabb következmények nélkül lehetett mellőzni is. A politikai köztudatban rögzülő „természetes szövetséges” kitétel ezen utilitarista értelmezése sikeresen szorította háttérbe egy katolikus ország protestáns alattvalóival szembeni belpolitikáját (1702-1713), igazolta az alkalomadtán tekintélyes méretű szubvenciókat (1741-49), illetve szolgáltatott háttérrel egy fantom- külpolitika folytatásához (1749-56). Az osztrákok Angliától való „elfordulását” többnyire értetlenkedő csodálkozás, vagy éppen megvető sajnálkozás fogadta. Európa nagyhatalmi viszonyainak folyamatos változása az angol-osztrák viszonyt is mozgásban tartotta de politikai mítoszok ide, külpolitikai elszántság oda, a két ország kapcsolatában egyetlen dolog maradt állandó: az angol önérdék.

1. ábra (British Museum Collection 1567): Ez az 1710 körül készült metszet egy kártyajáték részeként látott napvilágot — alkotója ismeretlen — mely Anglia szövetségeseinek politikáját támadta. A Német Császár, I. József, lova lábával tiporja alattvalói (protestáns magyarok?) szabadságjogait. Ezen megnyilvánulás is jól jlezi azt az ellentmondásos szituációt melybe az angol külpolitika került: Ausztria a spanyol örökösödési háborúban a Szigetország legfontosabb szövetségese volt, ugyanakkor azok a zömében protestáns magyar felkelők, akik a Rákóczi szabadságharc során a bécsi udvar ellen küzdöttek Franciaország pénzügyi segítségét élvezték.

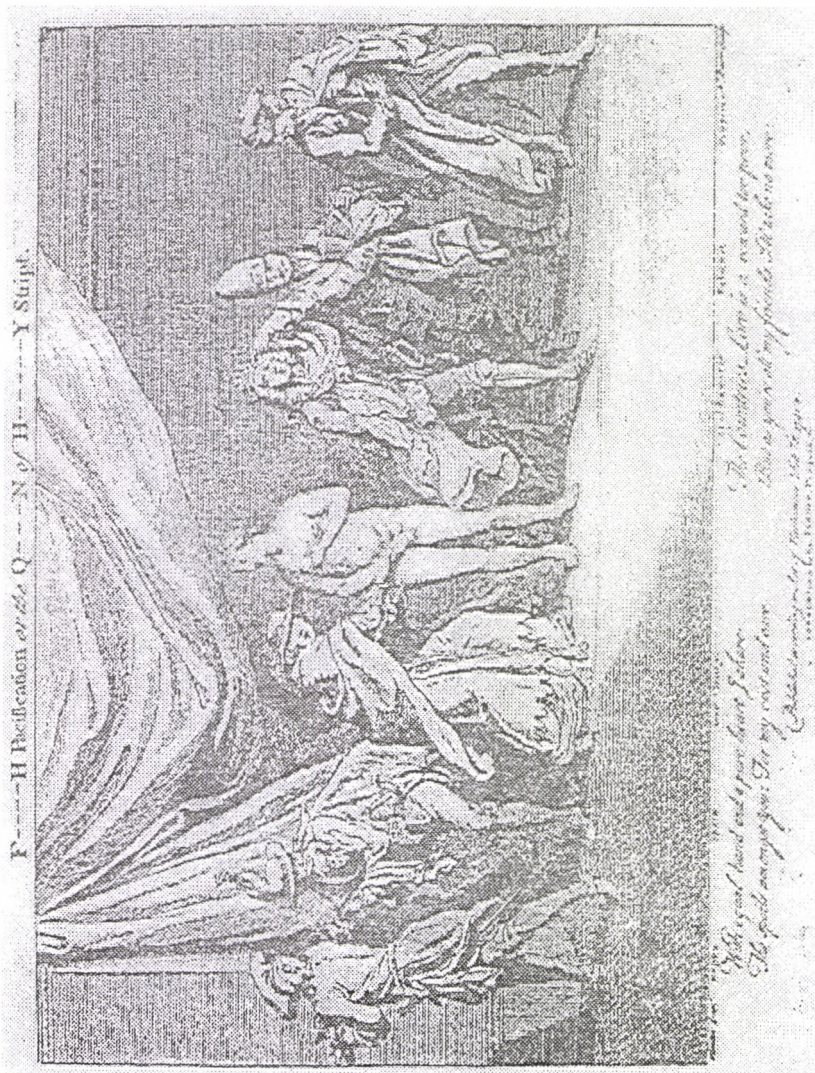

2. ábra (BMC 2415), 1738 november 26, készítette Charles Mosley: Az „Európai verseny” című sorozat második tagja Walpole tehetetlen és az angol érdekekre nézve káros külpolitikáját gúnyolja. A kép bal oldalán Fleury kardinális (a róka hátán, Franciaországot illusztrálva) vezeti a versenyzőket; őt Korzika Királya majd pedig a török elefánt és az orosz medve követi. Ausztrának (a sor végén sas hátán ábrázolt alak) végre — a lengyel örökösödési háború kudarca után — sikerült csatlakoznia, de kevés eredménnyel; a hollandok pedig — utalás a Németalföld semleges és az angolok szemében elfogadhatatlan beállítottságára — a verseny kezdőpontját jelző póznánál ragadtak. Mind a kép jobb szélén látható angol ágyú (a katonai potenciál jelképe), mind pedig az országot a kép jobboldali előterében ábrázoló, egy hentes által láncon tartott bulldog tehetetlenségre vannak kárhoztatva.

3. ábra (BMC 2515), 1742 „Vanlot”, N. Parr munkája: A „Francia pacifikáció, avagy Magyarország királynőjének lemeztelenítése” című metszeten Fleury kardinális (balról a harmadik alak) vezérletével az európai hatalmak megfosztják Mária Teréziát — a Medici Vénusz pózában — ruháitól (közép-európai birtokaitól). Balról jobbra: Spanyolország a királynő harisnyáját (Parma), Nápoly pedig cipőit (Milánó) szerezte meg. Mária Terézia balján a Bajor választó (VII. Károly császár) az alsóruhákkal (Csehország), Lengyelország (II. Frigyes Ákos, Szász Választó) pedig a fűzővel és kabáttal (Morvaország) próbál ellillanni; Poroszország a köpenyét (Szilézia) kaparintotta meg, Fleury — a központi alak — nyers kétértelműséggel a Németalföldért, a startégiailag legfontosabb területért nyúl...

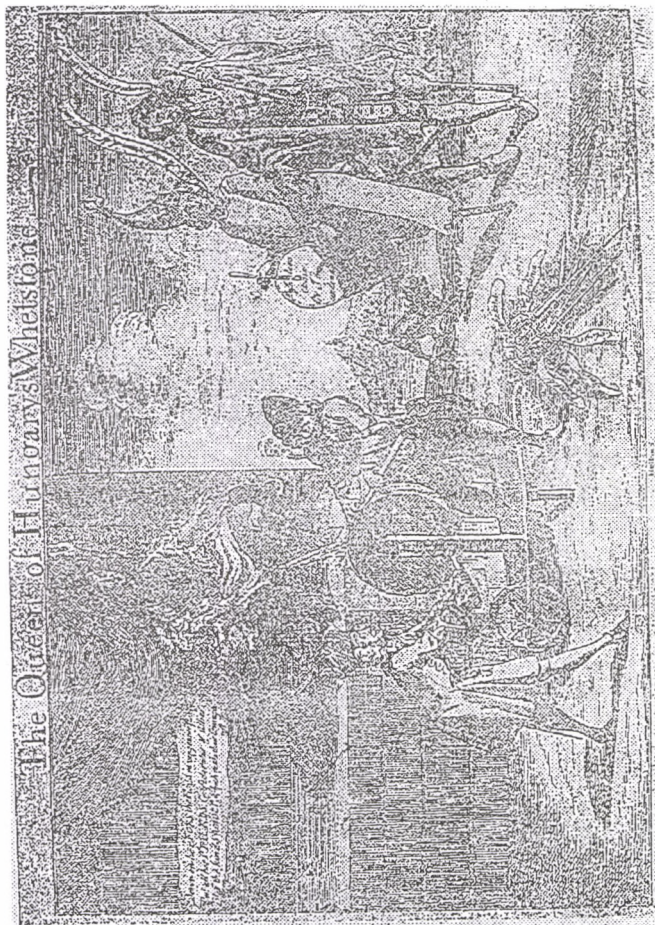

4. ábra (BMC 2610), 1744 október: A „Magyarok királynőjének köszörűköve” című szatírán Mária Terézia, meglehetősen szokatlan pozícióban egy falon ül, és az alatta lévő köszörűkövet „öntözi”, melyet szorgalmasan teker II György, a hollandus pedig a kardját élezi. A földön további pengék láthatók (Csehország, Szardínia, Köln, Trier, Lengyelország és Mentz (sic!) feliratokkal, utalván a királynő szövetségeseire). A háttérben két francia katona önkénteseket toboroz, a dobos mellett álló akövetkezőket mondja: „Erős vizezése minden számításunkat keresztül húzta”. A Monarchia katonai-külpolitikai fontosságát hangsúlyozandó a királynő melletti falon rövid versike olvasható:

*“Down on her FOES the Floud in vengeance flies,
But all her FRIENDS, Confederates and Allies,
Bless the kind Shower which maks their courage rise.”*

*(ELLENSÉGEIRE bosszúálló folyam ömlik
de minden BARÁT, partner és szövetséges
áldja a zuhatagot mely bátorágukat növeli)*

5-6. ábra (BMC 3471 és 3472), mindkettő 1756: Az első kép II. Frigyeset ábrázolja, amint őrszemként áll egy vár kapujában; Mária Terézia hatlovas hintóját a lengyel király vezeti, a kocsi hátulján a francia király szolgálja az ellensúlyt. Az alábbi beszélgetés zajlik: Frigyes: *Hová hajt asszonyom?* — Mária Terézia: *Kérdezze a kocsisom!* — a lengyel király: *Az ingoványba vezetem...* — F: *Hajtsanak csak tovább akkor!* Az ábrázolás, mely szimbólumrendszerével az osztrák politikai természetellenes, és sehová sem vezető fordulatát igyekezett kifigurázni a második metszettel („A magyar katasztrófa, avagy az ingovány[ba hajtás] következményei”) válik teljessé, ahol a királynő hintója már belefordult a mocsárba. Mária Terézia rémülten kiáltja: *Segítség, gyorsan, vagy végem; micsoda kocsis!?*, a lengyel király (aki az 1756-os „diplomáciai forradalom” egyik kieszközölője volt a háttérben) és a francia uralkodó pedig szörnyülködve tekintenek saját munkájuk gyümölcseire.

7. ábra (BMC 7180), 1787: „A keresztény amazon és bevehetetlen célpontja” című szatíra maró gúnyval II. Katalint, mögötte epdíg (bolondsipkában) II. Józsefet ábrázolja amint éppen harcba szállnak a törökkel. A francia majom, hagyományos konstantinápolyi befolyása révén, serkenti a törököket és gránátokat dobál, melyek a török bajonettel fallikus szimbólumot formálnak. Ez a kép alatti obszcén versikével Katalin megrögzötten feslett „erényeit” támadja. A József-re tett utalás még mindig az — angolok számára — érthetetlen osztrák tehetetlenséget és határozatlanságot (t.i. az angol szövetséghez való vissza nem térést) ostorozza.

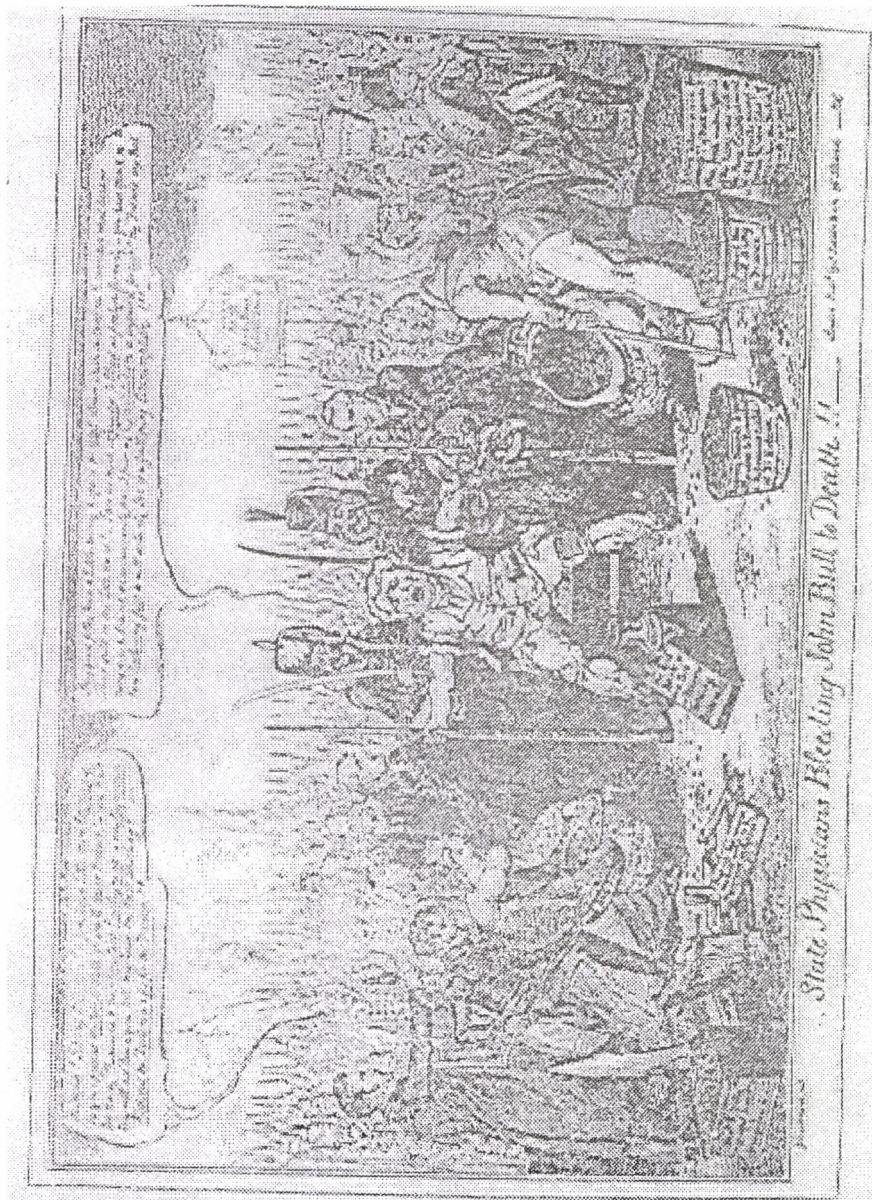
By the assistance of the French, should they not liberate your Subject Land they will be lost and such a stand they shall find in the power of France.

THE CHRISTIAN AMAZON WITH HER INVINCIBLE TARGET.
 O thou, the Amazon of Greece, or
 Dian of the Ruthe, do watch for some one, hisible.

Your British Majesty is above I fear, than any of the other Kings...
 In bearing down, on each side, you are...
 You with the Day, which shall be...
 My shield is now, and approved as French.

8. ábra (BMC12756), 1816, G. Cruikshank munkája: „Az állam-orvosok kivéreztek John Bullt”. A bécsi kongresszus despotikus eredményein túl e rézkarc a katonai költségek és kontinentális szubvenciók hagyományos gyűlöletét illusztrálja. John Bullból (központi, ülő alak) még Napóleon legyőzése után is patakanak a szubvenciók és a hatalmas hadseregek fenntartásához szükséges egyéb költségek a kapzsi szövetségesek (köztük Ausztria) számára. A kép megjelenítési eszközei a 18. századi politikai irodalom és nyomatok hangvételét idézik.

Jegyzetek:

1. A korszakról az egyik legelfogadottabb áttekintést nyújtja **Derek McKay** és **H. M. Scott**, *The Rise of the Great Powers 1648-1815* (Longman, London, 1983)
2. **Wolff, Larry**, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* (Stanford UP, Stanford, Cal., 1994) 360. oldal
3. *ibid.*, 362. oldal
4. Az angol sajtó 18. századi történetéről lásd **Black, Jeremy**, *The English Press in the Eighteenth Century* (University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1987)
5. *ibid.*, 105. oldal
6. Politikai nyomatok vagy politikai szatírák alatt a 17-19. század képi megformálását politikai üzeneteit értjük. A karikatúra maga leegyszerűsített, illetve már mindenki által értett szimbolikájával a 19. század vitriolos fegyvere volt. A politikai nyomatok ezzel szemben leggyakrabban írásos magyarázatokkal együtt jelentek meg, és ábrázolási technikájukban is különböztek.
7. Az angol politikai nyomatok történetéről lásd **Herbert M. Atherton**, *Political Prints in the Age of Hogarth. A Study of the Ideographic Representation of Politics* (Clarendon Press, Oxford, 1974)
8. 1720-ban a brit államadósság kezelésére létrehozott „Dél-tengeri Társaság” (South Sea Company) a részvénytulajdonosok nyomán összeomlott, esknem maga alá temetve az egész angol politikai intézményrendszert. Erről részletesebben lásd pl. **Larry Neal**: *The Rise of Financial Capitalism, International Capital Market in the Age of Reason* (Cambridge, 1990)
9. A téma részletes ismertetését lásd in **Duffy, Michael**, *The Englishman and the Foreigner* (series: *The English Satirical Print 1600-1832*) (Chadwick-Healey, Cambridge, 1986)
10. Lásd **Black, Jeremy**, *Natural and Necessary Enemies. Anglo-French relations in the eighteenth century* Duckworth, (London, 1986)
11. **McKay, Derek**, *Allies of Convenience. Diplomatic Relations between Great Britain and Austria 1714-19* (Gerland Publishing Inc., London, 1986)
12. Erről többek között lásd: **Baxter, Stephen B.**, szerk., *England's Rise to Greatness, 1660-1763* (University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 1983); **Peters, Marie**, ‘Names and Cant: Party Labels in English Political Propaganda c. 1755-1765’, *Parliamentary History*, 3 (1984); **Clark, J. C. D.**, ‘A general theory of party, opposition and government, 1688-1832’, *Historical Journal*, XXIII (1980);
13. **Baugh, Daniel A.**, ‘Great Britain’s ‘Blue-Water’ Policy, 1689-1815’, *International History Review*. (February, 1988)
14. Az 1689-ben illetve 1701-ben újjólag létrehozott „Nagy Szövetség”-ek feladata a francia katonai fenyegetés megállítása-visszaszorítása volt. Tagjai között találjuk Anglián kívül az Egyesült Provinciákat, a jelentősebb német fejedelemségeket, Savoját, a Habsburg Moarchiát, illetve a kilencéves háború során Spanyolországot is.
15. A szerződések eredetijét és elemzését lásd: **Geikie, Roderick** és **Isabel A. Montgomery** szerk., *The Dutch Barrier 1705-1719* (Cambridge UP, London, 1930), 156-158, 187-195, 298-358 és 377-415. oldal
16. Nagy-Britannia, Franciaország, a Habsburg Monarchia és a Németalföldi Tartományok 1718 augusztusában szerződtek az 1713-15-ös békerendszer betartására — sikertelenül
17. A Tory-patrióta illetve a Whig-kontinentális elképzelések propagálói között olyan neves publicisták kaptak szerepet mint Jonathan Swift [*The Conduct of the Allies and of the late Ministry, in Beginning and Carrying on the Present War* (1711); *Some Remarks on the Barrier Treaty...* (1712)] vagy Daniel Defoe [*A Defence of the Allies and the Late Ministry*], illetve Charles Davenant [*Essays upon I. The Balance of Power, II The Right of Making War, Peace and Alliances, III. Universal Monarchy...* (1701)] és Francis Hare [*The Barrier Treaty Vindicated*, 1712].

18. **Black, Jeremy**, *A System of Ambition? British Foreign Policy 1660-1793* (Longman, 1991), 164. oldal
19. 1741 szeptember 25-én II. György, mint Hannover választófejedelme, elkerülendő a fenyegető francia-bajor inváziós veszélyt, deklarálta semlegességét, valamint ígéretet tett arra, hogy Károly Albert Bajor Választóra adja szavazatát a közelgő császár-választáson. E tettei hatalmas felháborodást váltottak ki Angliában.
20. Pamfletek sora és a diplomáciai iratok tanuskodnak a hirtelen kitörő Ausztria-mániáról: *Memoirs of the Queen of Hungary. Written by Herself, and found in Vienna after she had retired from that City. Done into English from the Antwerp Edition.* London: Printed for J. Huggonson, in Sword-and-Buckler-Court, over against the Crown-Tavern, on Ludgate-Hill. 1741. *The Defence of the Rights of the House of Austria, Against the unjust Claims of the King of Prussia.* London: Printed for T. Cooper, at the Globe in Pater-noster-Row. MDCCXLI. *The Affecting Case of the Queen of Hungary; in Relation both to Friends and Foes: being a Fair Specimen of Modern History. By the Author of the Groans of Germany,* London 1742
British Library Additional Manuscripts. 23,829-23,830 - Robinson Papers
21. Az aktív hannoveri-brit katonai beavatkozás a háború kezdetén eredményesnek bizonyult (Dettingen 1743), 1741-től kezdődően Anglia szubvencióként több millió fontot juttatott közép-európai szövetségésének és aktív szerepet vállalat a Poroszország és a Haburgok közötti közvetítésben (Boroszló, 1742 és Drezda, 1745)
22. Nagy-Britannia az osztrák örökösödési háború folyamán több mint 11 millió font sterlinget költött kontinentális szövetségesei szubvencionálására, lásd **Dickson, P. G. M.**, *Finance and Government under Maria Theresia* vol. I-II (Clarendon Press, Oxford, 1987), II. kötet, 172. oldal; ez annak fényében, hogy pl. az osztrák *összkiadások* az 1745-ös csúcsevben is csak kb. 3 millió font sterlingnek megfelelő összeget tettek ki, elgondolkodtató adat
23. **Stephen B. Baxter**, 'The Myth of the Grand Alliance in the Eighteenth Century' in: *Anglo-Dutch Cross Currents in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, szerk. **Paul R. Sellin & Stephen Baxter** (Los Angeles, 1976) 43-59. oldal. Az „régí rendszer” szélesebb értelemben vett politikai háttéréhez lásd: **H. M. Scott**, "The True Principles of the Revolution": The Duke of Newcastle and the Idea of the Old System', in **Black, J.** szerk., *Knights Errant and True Englishman : British Foreign Policy, 1660-1800* (Edinburgh, 1989), 55-91. olda
24. **Browning, Reed**, 'The Duke of Newcastle and the Imperial Election Plan, 1749-1754', *Journal of British Studies.*, VII (1967)
25. **Eldon, C. W.**, *England's Subsidy Policy Towards the Continent during the Seven Years' War* (Philadelphia, 1938)
26. A kereskedelmi tárgyalások részletes leírását lásd: **Dickson, P. G. M.**, 'English Commercial Negotiations with Austria, 1737-1752', in **Whiteman, A, J. S. Bromley és P. G. M. Dickson** szerk., *Essays in Eighteenth Century History Presented to Dame Lucy Sutherland* (Oxford, 1973), 81-112. oldal
27. Public Record Office, State Papers Foreign 80 (Germany - Austria)/147, 151, 161, 190-192 főiók
Correspondence of Sir Robert Keith, Minister Plenipotentiary in Vienna - Add. MSS, Hardwicke Papers
A Brief Essay on the Advantages and Disadvantages which respectively attend France and Great Britain, With Regard to Trade..., (London, 1753); *A Second Letter to the People of England. On Foreign Subsidies, Subsidiary Armies, and their Consequences to this Nation ...*, (London, 1754)
28. **McKay-Scott**, *The Rise of the European Great Powers*, 183. oldal
29. Az 1756 január 16-ai Westminsteri szerződés révén

30. Poroszország megítélésének meglepő átalakulásáról lásd Schlenke, Manfred, *England und das friderizianische Preussen, 1740-63* (Verlag Karl Alber, Freiburg, 1963)
31. Scott, H. M., *Anglo-Austrian Relations after the Seven years War: Lord Stormont in Vienna, 1763-1772*, Doktori Disszertáció, University of London, 1977
32. Scott, H. M., *British Foreign Policy in the Age of the American Revolution*, (Clarendon Press, Oxford, 1990), 196. oldal
33. A korszak angol szubvenciópolitikájáról lásd Sherwig, John M., *Guineas and Gunpowder. British Foreign Aid in the Wars with France 1793-1815* (Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1969)

Zoltán Kovács

Great power politics and public opinion: the visual representation of the Habsburg Monarchy in 18th century Britain

Eastern Europe was, according to Larry Wolff, invented in a subtly self-promoting and sometimes overtly self-congratulatory way, whereby Western Europe also identified itself and affirmed its own precedence. But Western-European politicians, and public opinions, also prepared their political inventions, "images", about international partners, among them the Habsburg Monarchy. The 18th-century political discourse in Great Britain provides an ample example of this process of mental construction concerning the Habsburg's Central-European empire, which was based on domestic political discourse, the self-imagination and self-justification of politicians and public opinion and an association of political tradition(s) and existent political tendencies, rather than being a direct result of cultural-geographic influences/experience. In Britain the political images of foreign "bugaboos" were formulated in the press and in the course of political discourse; the most vivid representation of these national stereotypes, however, appeared among the political satires/cartoons of the age. The visual representation of the Habsburg Monarchy is an attractive example of how xenophobic British public opinion looked upon a "natural ally" among political circumstances where only one thing remained constant: British self-interest.

SASHALMI ENDRE

Létezett-e feudalizmus a kijevi Ruszban és a moszkvai államban?

Néhány megjegyzés az "orosz feudalizmus" valamint a feudalizmus és az alkotmányosság kapcsolatának kérdéséhez*

Jelen tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy röviden összefoglaljuk a feudalizmus lényegi elemeit és rámutassunk, hogy e fogalom nem alkalmazható az orosz történelem leírására. Ezzel párhuzamosan néhány gondolat erejéig kifejtjük azt, hogy milyen szerepe volt a feudalizmusnak az alkotmányosság kialakulására Nyugat-Európa esetében és milyen következményekkel járt ennek hiánya az orosz történelemre nézve. A téma aktualitását részben az adja, hogy amint azt Szkrinnyikov professzor 1998 májusában Budapesten, az ELTE Ruszisztikai Központ szervezésében (*Oroszország helye Európában* címmel) megrendezett nemzetközi konferencián - az egyik történelmi tipológiával foglalkozó előadás kapcsán - megfogalmazta: "az orosz történetírás jelenleg romokban hever". Az új idők szelét, a színvonalas összehasonlító történetírás kezdetét, de egyben a régi beidegződések erejét is mutatja az a témánkba vágó 1991-ben megjelent vitaindító tanulmány (*A despotikus egyeduralom kialakulása a középkori Oroszországban*), amelyet társszerzőkként V. B. Kobrin és A. L. Jurganov¹ jegyeznék, és amelynek megállapításaira többször is kitérünk majd. Ebben például a szerzők szükségesnek látnak egy olyan összehasonlítást, amely az orosz viszonyokat az angol valósággal vetné össze.² Tanulmányunkban érintőlegesen foglalkozunk ezzel a kérdéssel is. Nem kívánjuk áttekinteni viszont az "orosz feudalizmus vita" historiográfiáját, már csak azért sem, mert erre nézve magyar nyelven kitűnő összefoglalást nyújtanak Font Márta, Filippov Szergej és Szvák Gyula írásai.³

Az orosz társadalom, a Magyarországon is sokáig - és sok vonatkozásban még ma is - közkeletű felfogás ellenére, sohasem ismerte a feudalizmust. A feudalizmus lényege ugyanis nem a földesúr-függő paraszt viszonyban rejlik, de nem is a katonai szolgálatért adott földbirtokban (s a sort még lehetne folytatni). A marxista megközelítés az előbbi viszonyban véli felfedezni a feudalizmus lényegét, abban, amit a földesuraság vagy a földesúri rendszer kifejezésekkel jelölhetünk. A földesuraságot azonban el kell választanunk a feudalizmustól, sőt ki kell zárunk a feudalizmus fogalmából. A földesuraság ugyanis pl. Magyarországon és Oroszországban is létezett csakúgy, mint Nyugat-Európában,

* Ez a tanulmány az OTKA F/025/436 nyilvántartási számú pályázat támogatásával készült.

természetesen számos és jelentős (nemcsak időbeli!) eltéréssel - különösen ami az orosz viszonyokat illeti. A feudalizmus viszont nyugat-európai jelenség volt (eltekintve a Szentföldre történt "exportjától"), s még ott sem terjedt ki a térség egészére. A közös pont, a földesuraság, tehát nem tudja megmagyarázni az orosz és a nyugati társadalmi-politikai fejlődés közti különbségeket. A feudalizmus definíciója világossá teszi majd azt, hogy e különbségek sok tekintetben a feudalizmus (illetve szűkebb értelemben a hűbériség) meglétéből illetve hiányából adódtak.

A feudalizmus a vazallitás (homagium, fides) és a hűbérbirtok (feudum) kombinációján nyugvó decentralizált struktúrájú politikai-kormányzati és társadalmi rendszer volt (ez utóbbi alatt csakis a hűbéri társadalom értendő!), amelyben az állam jogait (egyházi és világi) vazallusok gyakorolták egy többé-kevésbé szisztematikus hierarchia szerint; a földbirtoklás hierarchiája és a mindenkori erőviszonyok szabták meg a jogok nagyságát; a közjog és a magánjog közti különbségtétel megszűnt.⁴ Ebben az értelemben a feudalizmus durván 1000-1300 közt létezett Nyugat-Európában - természetesen nem változatlanul, s ezért az időszak 2 részre osztható: az első illetve a második feudális korra, s a korszakhatár valahol a 12. század közepén húzható meg.⁵ Míg az első feudális korban a decentralizációs erők érvényesültek, addig a másodikban a királyi hatalom megerősödése tapasztalható.⁶

A következő feudális intézmények egymásba olvadása eredményezte a feudális rendszert, azaz a feudalizmust: a vazallitás adta a személyes elemet, a hűbérbirtok képezte a dologi, az immunitás és a "bannum" (a tiltás, parancsolás és büntetés joga) pedig a közhatalmi elemet.⁷ E feudális intézményeknek eredetileg semmi közük nem volt egymáshoz, a 10. század végére azonban a francia monarchia területén szervesen egymásba olvadtak és egy új politikai-kormányzati rendszert eredményeztek. A feudális intézmények léte nem szükségszerűen vezet feudális rendszerhez, azaz feudalizmushoz; de feudális rendszer, persze, nem jöhet létre az említett feudális intézmények léte és összekapcsolódása nélkül!⁸ A definícióból az is világos, hogy a hűbériség (a személyi és a dologi elem összekapcsolódása) nem azonos a feudalizmussal, hanem szűkebb fogalom. Vizsgáljuk meg tehát ilyen megközelítésből azt, hogy alkalmazható-e az orosz történelemre a feudalizmus kifejezés. A vazallitás a személyes kíséret viszonyban gyökerezett, de sokkal több volt ennél. A többletet a hűbéreskü (homagium) és a hűségeskü (fides) ceremóniái adták. A vazallusi viszony kölcsönös hűségen és védelmen alapuló, jogerővel bíró, szerződéses kapcsolat volt két - elvileg - egyenlő fél közt, amely ugyanúgy kötelezte a királyt, mint bármely más hűbérurat.⁹ A kölcsönös jogok és kötelezettségek azt jelentették, hogy "nem lehetett szolgálat a szerződésen kívül, sőt még lojalitás sem".¹⁰ Az egyenlőségből és a kölcsönösségből következett az ellenállás joga a vazallus(ok) részéről, amely a hűbérúr szerződésszegése esetén állt fenn. Ugyanezen két elv eredményezte a vazallusok jogát a tanácsadásra (consilium) - a hűbérúr fontos kérdésekben nem dönthetett, illetve nem ítékezhetett vazallusai nélkül. Ez a királyra is érvényes volt. Nyugat-Európában a királyi hatalom kétféle legitimáción nyugodott¹¹: a népszuverenitás (ezt W. Ullmann a "kormányzat és jog alulról felfelé haladó elvének" hívja) és az istenkegyelmiség (ezt W. Ullmanntól a "kormányzat és jog felülről lefelé haladó elve" elnevezést kapta) kombinációján.¹² Egy feszültség létezett tehát a királyság legitimációjában: az uralkodó mint Isten felkentje egyszerre volt teokratikus uralkodó, aki "Dei gratia" uralkodott és legfőbb hűbérúr.¹³ Előbbi minőségében csak Istennek tartozott

számadással tetteiért, de hűbérúrként része volt a hűbéri társadalomnak, amelynek normái rá is vonatkoztak.¹⁴ Neki is ki kellett kérnie vazallusainak tanácsát! Az egyik legjelentősebb elv, amit a hűbériség Nyugaton a későbbi időkre hagyományozott - a modern korig ható érvénnyel! - az volt, hogy a kormányzat akkor legitím, ha bírja a kormányzottak jóváhagyását. Ez a hűbéri időkben még csak a koronavazallusokat jelentette, a 13-14. században kiformalódó rendi államban azonban már - a középkori jogelmélet megszületése és fejlődése következtében - a királyság jogi közösségének (communitas, universitas) képviselőit, az ún. "bölcsebb részt" (pars sanior). A rendi államban hangoztatott - római jogból merített - elv, "ami mindenkit érint, azt mindenkinek jóvá kell hagynia" (quod omnes tangit ab omnibus approbetur) nem jelentette minden társadalmi réteg képviselőt a "bölcsebb rész" kitétel miatt, ami a papság, a nemesség és a városok képviselőit foglalta magában, néhol pedig még a szabad parasztságét. Mindenesetre a hűbéri időkhöz képest a politikába a társadalom szélesebb rétegei nyertek beleszólást.

A vazallitás harmadik fontos következménye az volt, hogy az individuum méltósága és becsülete¹⁵ valamint jogai (törvényes bírói eljáráshoz, tulajdonhoz való joga) központi jelentőségűvé váltak a hűbéri társadalom értékrendszerében. A becsület jelentőségének pedig a lovagság 12. századra kifejlődött eszméje adott új dimenziókat.

Vazallitásról az orosz történelemben nem beszélhetünk a szabad szolgálat elve miatt. Ez ugyanis azt jelentette, hogy ha a bojároknak és a szabad szolgálóknak valami nem tetszett a szolgálattal kapcsolatban, akkor joguk volt egyoldalúan felmondani a viszonyt (ezt "otkaz"-nak hívták) és továbbállni. A fejedelmek egymás közti megállapodásaiban sokszor szerepel a következő sztereotíp formula "a bojaram i szlugam nasim mezsi nasz volnim volja" (bojárjainknak és szabad szolgálóinknak pedig szabadságuk van közülünk választani).¹⁶ A fejedelmek és a kíséret (druzsina) tagjai közt tehát a kapcsolat nem volt sem szerződéses, sem kölcsönös, és a hűség is hiányzott belőle, noha a személyes jelleg fennállt.¹⁷ Éppen azokat a morális és jogi elemeket nélkülözte, amelyek Nyugaton a hűbériség lényegét adták.¹⁸ Ennélfogva nem érthetünk egyet V. B. Kobrin és A. L. Jurganov - sok vonatkozásban egyébként igen kiváló és újszerű - tanulmányának azon megállapításával, hogy a "druzsina" és a fejedelem kapcsolata a vazallitás orosz változata volt.¹⁹

A szabad szolgálat elve azonban hosszú távon életképtelennek bizonyult a gyakorlatban. Miközben a fejedelmek szerződésai ezt zengték, a valóságban egyre többször sértették meg a fejedelmek már a 14. században²⁰, és végül a szabad szolgálattól alávétéssel párosuló kötelező szolgálat lett a 16. század közepére. (Lásd később!) A szabad szolgálat ugyanis azt vonta magával, hogy "az elégedetlen bojár számára nem volt olyan hely, ahova elégtételért fordulhatott volna; az egyetlen nyitva álló menedéke az volt, hogy él a felmondás jogával, és másik úrhoz áll".²¹ A szabad szolgálat miatt hiányzott egy fontos szociológiai elem: nem alakulhatott ki olyan "szokásszerűsége" alapuló kapcsolatrendszer a társadalom felsőbb rétegeiben, mint a nyugati hűbériség esetében.²² Nem lévén szokásszerűség, szokásjog sem létezett, így nem volt szükség valamiféle bíróságra sem, amely döntött volna a vélt vagy valós sérelem ügyében. Következésképp nem létezett a nyugatihoz hasonló hűbéri jog és hűbéri bíróság. A szabad eltávozás joga első ránézésre akár "egy szabad társadalom kialakulását is előmozdíthatta volna Oroszországban. De az a szabadság, amelynek nincs jogi megalapozása, képtelen a fejlődésre és hajlamos arra, hogy önmaga ellen forduljon ... A bojárak jogosultsága

arra, hogy önkényesen elhagyják fejedelmeiket, arra kényszerítette a fejedelmeket, hogy ők is önkényesen viselkedjenek.”²³ Az eredmény, ahogy azt Sz. Bíró Zoltán kiválóan összefoglalta, a „»jogfosztó« fejlődés”, az intézményhiányos politikai struktúra lett, valamint az a beidegződés, hogy a hatalmi pozíció önmagában egyszerre a jogszerű viselkedés normáit is meghatározta.²⁴

A szabad szolgálat miatt hiányzott tehát az a termékeny szociológiai elem, amelynek jogi, intézményi következményei lehettek volna. De nem egyedül ez eredményezte “a szabadság jogi megalapozásának hiányát”. Ennek egy másik oka is volt: a jogtudomány hiánya a Ruszban és a moszkvai Oroszországban.²⁵ H. J. Bermann szerint egyenesen a jogtudomány, a jogászai szellem hiánya miatt vett más utat a nyugati és az orosz feudalizmus.²⁶ E megállapítás érvrendszerét fontos megvizsgálunk, Bermann ugyanis az orosz viszonyok egy lényeges sajátosságára tapintott rá, még akkor is, ha az általa használt orosz feudalizmus kifejezés véleményünk szerint nem releváns. Ha Vernadsky azt írta, hogy “az orosz feudalizmus, hűbéri jog nélküli feudalizmus volt”,²⁷ akkor - mondja Bermann - némi túlzással ugyanez igaz a nyugati feudalizmusra is a 11. század előtt.²⁸ Bermann szerint a nyugati feudalizmus csak 1050-1150 közt öltött jogi jelleget, abban az értelemben, hogy ekkor alakult ki a feudalizmus “integrált törvénytára”²⁹ “Ez volt az az idő, amikor jogi fogalmak vették át a korábbi homályos metaforák helyét.”³⁰ Hasonló véleményt képvisel az egyik legfrissebb monografikus munka szerzője, S. Reynolds is, aki úgy tűnik nem használta Bermann munkáját. Reynolds szerint azonban csak a 12. század második felében történt meg a vazallitás és a hűbérbirtok fogalmi meghatározása a jogtudomány segítségével és a hűbéri jog valójában a jogászok műve volt.³¹ Ez persze nem azt jelenti, hogy a jogászok “ex nihilo” teremtették meg azt,³² és hogy ezáltal a hűbéri jog az ő mesterséges kreálmányuk lett volna csupán. A jogászok jelentősége abban állt, hogy a létező szokásokból jogi absztrakciók szisztematizált rendszerét, valamint a hűbéri jog törvénytárát teremtették meg, új dimenzióba terelve ezáltal a hűbériséget.

A Bermann által említett átalakulás, a jogi szellem térhódítása, azonban nem a hűbéri világból indult. A 12. század, G. Bellomo szerint, egy “új kulturális klímában kezdődött”, ahol egyre nagyobb hangsúlyt kaptak a jogi normák, ennek folytán pedig a jog művelői új presztízsre tettek szert.³³ Az egyetemeken művelt jogtudomány volt az új attitűd eredménye és katalizátora - a jogtudomány azért lehetett sikeres, mert széleskörű igény volt rá az egyénektől kezdve a városi közösségekig, az uralkodókig és az egyházig.³⁴ Az egyház vonatkozásában G. Tellenbach azt írta, hogy “szokatlanul erős” késztetés érvényesült “a jogi kapcsolatok létrehozására és a morális kötelekek jogi kötelekekkel való átalakítására”.³⁵ Az átalakulás tehát nemcsak a hűbéri metaforákat érintette, hanem része volt egy szélesebb áramlatnak: “a 11. századi jogi metaforák voltak a 12. századi jogi analógiák és a 13. századi jogi fogalmak.”³⁶ E metaforák főleg vallási (pl. a bűntől való megszabadulás a bűnbánat szentségében) és hűbéri természetűek voltak (pl. elégtétel a becsületsértésért, hűségeskü), de ez utóbbiak is erős “vallási felhanggal bírtak”.³⁷ Bermann szerint vallási és hűbéri metaforákat alakították át a jogászok jogi analógiákká és jogi fogalmakká a 12-13. században, olyan hatékonysággal, hogy “a nyugati jogrendszerek alapvető fogalmai és értékei a vallási és hűbéri rítusokban és elvekben gyökereznek”.³⁸ Most számunkra persze a hűbéri metaforák fontosak. Bár Bermann a hűbéri metaforák közt megemlíti a hűségesküt, nem mutatja be ennek példáján az említett változást. Ezt tesszük most meg röviden mi a vazallitás két kulcsceremóniájával, a hűbéri esküvel és a

hűségesküvel. A "homagium" kezdetben egy jogi metafora volt, amely az írásbeliség alacsony foka miatt, a két fél közt létrejövő szerződéses jogi viszonyt volt hivatott kifejezni szimbolikus formában. A hűségeskü - kezdetei a Karoling-korra nyúlnak vissza - is egy jogi metafora volt, mégpedig egy vallási felhangokkal bíró metafora. (Lásd a Bibliára való eskütételt a bíróságon.) Jogi fogalomná azonban, a hűbéri eskühöz hasonlóan, csak a 12. század folyamán vált a hűségeskü, annak köszönhetően, hogy a század közepe táján egy Bolognában tanult milánói bíró rendszerbe foglalta a hűbéri jogot. Ez a levelek formájában íródott mű a bolognai jogászok tollán vált aztán jogkönyvvé (kibővítették, kommentárokat fűztek hozzá) a 12. század második felében, míg végül 1220-ban elnyerte végső formáját.

A változás természetesen nemcsak a Kontinentst, hanem Angliát is érintette. A 13. században Bracton részletesen tárgyalta a hűbéri esküt és a hűségesküt az angol jogot kodifikáló művében.³⁹ Bractonnál a hűbéri eskü már nem jogi metafora, hanem "jogi kötelék" (...homagium est iuris vinculum...)⁴⁰ A hűségeskü jelentőségét Angliában pedig az mutatja, hogy a megszegését jelentő latin szóból (felonia), alakult ki az angol büntetőjogban a főbenjáró bünt jelölő terminus, a "felony": általánosító jelleggel még azokat a súlyos bűnöket is a "felony" szóval jelölték, amelyeknek semmilyen közük nem volt a hűbéres hűtlenségéhez, a "felonia" - hoz.⁴¹ A jogi professzió és a jogi szellem hiánya döntőnek bizonyult a Rusz és a moszkvai (valamint a későbbi) Oroszország történetére nézve.⁴² A jog iránti tudományos érdeklődés csak a 17. század közepén kezdődött Oroszországban⁴³, a római jog tanulmányozása pedig csak a 18. században köszöntött be. A "»jogfosztó« fejlődés" másik fontos momentuma tehát imént elmondottakban keresendő.

Visszatérve a szolgálati elv történetéhez meg kell jegyeznünk, hogy a fejedelmeknek a Rusz idején (és később is) nemcsak bojárak és szabad szolgálók szolgáltak, hanem olyan nem szabad elemek is, akik a fejedelem háznépéből (az ún. "fiatalabb druzsiná"-ból) kerültek ki. Őket a "nem szabad szolgálók" elnevezéssel illelhetjük. Észak-Kelet-Oroszországban, ahol a későbbi moszkvai fejedelemség is feküdt, a 12. században megnőtt a "fiatalabb druzsina" jelentősége, tagjait pedig a 12. század végétől egyre inkább a "dvorjanyin" szóval jelölték.⁴⁴ A 13. században ezzel párhuzamosan egyre kevesebbszer fordul elő a forrásokban a "druzsina", helyette a "dvor" (udvar) szó kezd általánossá válni.⁴⁵ Jelzésértékű, hogy a "dvorjanyin" lett az a szó, amelyből Oroszországban (a 18. században!) a nemesség (dvorjansztvo) megnevezése eredt! A "dvorjanyin" névvel jelölt elemeket leginkább a 10-11. századi német "ministerialis"-okhoz hasonlíthatjuk, akik szintén nem szabad eredetűek voltak.⁴⁶ A 12. század közepe előtt a "ministerialis"-ok nem tehettek hűbéresküt és nem lehetett hűbérbirtokuk, mivel nem voltak szabadok, bírójuk pedig saját uruk volt, földesúri minőségében.⁴⁷ Ezután azonban fokozatosan felemelkedtek a hűbéri hierarchiába:⁴⁸ hűbéresküt tehettek, hűbérbirtokuk lehetett, s vazallustársaik bírásokodtak felettük, ahogy az a hűbéresek esetében szokás volt. Urukkal már nem földesúri viszonyban álltak, hanem vazallusi kapcsolatban. A "ministeriális"-ok nivellálódása önmagában mutatja, hogy Nyugat-Európában a vazallusi viszony volt a domináns kapcsolattípus.⁴⁹ Orosz viszonylatban azonban a szolgálat terén az úr-szolga típusú kapcsolat vált uralkodóvá, itt pedig nem lehetett szó szerződésről, kölcsönös kötelezettségekről.

A moszkvai állam despotikus hatalmi berendezkedésének kialakulását Kobrin és Jurganov abban látják, hogy míg Nyugat-Európában az államnak való közvetlen alárendelő-

dés (goszudarsztvennoje poddantszvo), amely a vazallusi alárendeltség helyébe lépett, úgy valósult meg, hogy közben megőrződött a szerződéses jelleg, valamint megőrződtek az egyént megillető jogok⁵⁰, addig Oroszországban a vazallitás orosz megfelelője (a fejedelem és a "druzszina" viszonya) egy "ministerialis" típusú alávetettségbe (poddantszvo-minyisztyerialityet) torkollott.⁵¹ A "pomescsik" esetében a szolgálat már nem jog, hanem kötelesség volt. A szabad szolgálat megszűnésével pedig már csak egyetlen személy, a moszkvai uralkodó tarthatott igényt mindenki szolgálatára, s ennek feltételeit is ő határozta meg. Logikus következmény volt tehát - az előbbieken leírtak alapján - az ellenállási jog, s egyáltalán mindenféle jog hiánya: a tanácsadás jogának, az individuum jogainak nem volt helyük a 15. századi moszkvai államban. A hűbéri jog hiánya miatt Oroszországnak nem volt Magna Chartája, amelyben a fent említett jogok megfogalmazódtak. Sem az alkotmányosság "procedurális aspektusa"⁵² (ami abban az időben a tanácsadásban (consilium) fejeződött ki) sem az alkotmányosság "szabadságjogi aspektusa"⁵³ (a "Habeas Corpus", azaz a "test szabadságának" elve⁵⁴) nem alakulhatott ki. A nemesség jogainak rögzítésére Oroszországban csak 1785-ben került sor - addig pl. őket is alá lehetett vetni testi fenytetésnek. A "jogfosztó" és intézményhiányos fejlődés következtében a "személyi sérthetlenséget garantáló rendelkezések után kutatva minduntalan csak a hatalom jogosítványait gazdagon előadó hagyományba ütközünk."⁵⁵

Nyugaton, amint azt H. Mitteis megjegyezte, az alkotmányosság sarkköve 1300 előtt a hűbériség volt és csak ezután tolodott el "a korporatív szervezetek és képviseleti testületek... irányába".⁵⁶ Az intézményhiányos fejlődésre nézve fontos megemlítenünk, hogy a korporatív képviseleti testületnek számító rendi gyűlések sok helyütt éppen a hűbéri gyűlésekből nőttek ki, mint pl. az angol parlament.

Természetesen az individuum becsülete és méltósága sem válhatott központi kérdéssé a moszkvai államban, bár a kijevi korszakban még lehet találni olyan példákat, amelyek erre utalnak. A kijevi korszak trónharcaiban a fejedelmeket a "becsület" és a "hímv" eszméi vezérelték: a "sérelem" és "igazságtalanság" (az "obida" mindkettőt jelentette) megtorlása elengedhetetlen volt a két előbbi eszme miatt.⁵⁷ Nyugaton a "homagium" ceremóniája az egyenlőséget szimbolizálta az emberi méltóság tiszteletben tartása mellett.⁵⁸ Ezzel szemben a moszkvai államban a 15. század végére már a földreborulás ("cselobityije" - igen valószínű, hogy ez a mongol hódítás révén került Oroszországba), a degradáló jelző, a "holop" (rabszolga) használata jellemezte az uralkodóval szembeni attitűdöt.

A hűbériség a vazallitás és a hűbértartó közötti jogi kapcsolaton alapult. E kapcsolat lényegi eleme, hogy "széttéphetetlen kötelék van szolgálat és földadomány, személyes kötelezettség és dologi jog közt".⁵⁹ A társadalmi hierarchia felső szférájában a kapcsolatrendszer alapját nem lehet az uralkodó és az alattvaló fogalmaival leírni; de távol állt ez a viszony attól is amit a föld kölcsönadása, ill. kölcsönvétele jelentett két személy közt.⁶⁰ A feltételes földbirtoklás ugyanis elválaszthatatlanul összeforrt egy speciális szolgálattal, ill. egy speciális személyes viszonnal.

A 12. századtól már egyértelműen a dologi elem került előtérbe, a szolgálatot nem a vazallitásból, hanem a hűbértartókból kezdték levezetni: ezt mutatja a vazallus új megnevezése a "feodarius" is.⁶¹ Bár a vazallusi kapcsolat némileg módosult (kiskorúak

és lányok is örökölhették a birtokot, és ilyenkor a szolgálatot más láttá el helyettük), a személyes szolgálat pedig átalakult (a katonáskodást meg lehetett váltani pénzzel), ezt kompenzálta a kötelezettségek pontos jogi körülírása: összességében azt mondhatjuk, hogy a hűbéri kapcsolat nem vesztett erejéből. Sőt éppen az eldologiasodás segítette azt, hogy a hűbértartó patrimonizálódhatott, azaz úgy tekintettek rá, hogy az nem annyira egy személyt, hanem egy családot illet meg: ezáltal a kötelezettségek, és az öröklés feltételei a vazallus számára kedvező és világos (dologi) jogi megfogalmazást nyertek.

Az orosz fejedelemségekben a szabad szolgálat időszakában létezett személyes kapcsolat a fejedelem és a kíséret tagjai közt, de amint láttuk, ez nem volt vazallitás. A személyi és a dologi elem közt sem jött létre semmiféle jogi kapcsolat, hiszen a birtoklás alapját az allodiális birtokjog képezte: a bojárok és a szabad szolgálók atyai örökbirtokként (votcsina) bírták földjeiket, és annak a fejedelemnek szolgáltak, amelyiknek akartak, függetlenül attól, hogy hol volt a birtokuk.⁶² Következésképp a szolgálatot nem lehetett levezetni a dologi elemből; természetesen így nem kerülhetett sor a szolgálati viszony eldologiasodására sem. Amikorra viszont teret nyert a feltételhez - a tisztán katonai szolgálathoz - kötött birtok, a "pomesztye", a "pomescsik"-ok számára a személyi elem megszűnt létezni. A földbirtokot nem adhatták tovább (azaz hiányzott a szubinféudáció), szabad eltávozásról pedig szó sem lehetett. Az eltávozás joga a "votcsiná"-k birtokosai számára is megszűnt a 16. századra, 1556-ban pedig IV. Iván a kötelező szolgálatot már mindenféle birtokra, így a "votcsiná"-ra is kiterjesztette: minden 100 "csetverty" (55,98 ha) nagyságú jó földterület után, akár "pomesztye" volt, akár "votcsina", az illetőnek egy lovas kellett állítania maga mellé.⁶³ A szabad szolgálat és az eltávozás egyoldalú joga, egyoldalú szolgálati kötelezettséggé lett. Oroszország P. Sztrove szerint egy "liturgikus politikai rendszer"-re vált, abban az értelemben, ahogy a liturgia szót Max Weber használta: kötelező szolgálat a közösség érdekében.⁶⁴

"Az európai feudalizmus és a moszkvai társadalmi rendszer összehasonlító elemzésének kiindulópontja az állam szerepe kell, hogy legyen."⁶⁵ Nyugat-Európában a feudalizmus kialakulása azt jelentette, hogy a hűbériség mintegy magába olvasztotta az állam funkcióit - a hűbériség "nem az állam mellé vagy alá, hanem jóformán helyébe lépett".⁶⁶ A központi hatalom így sok helyütt tulajdonképpen megszűnt létezni. Egyes területeken fennmaradt ugyan egy erősebb központi kormányzat, mint pl. a normann hódítás utáni Angliában (itt a hűbériség nem váltotta fel a létező politikai rendszert, hanem mintegy kiegészítette azt), ahol a hűbériség az állam alá rendelődt. Mindenesetre az állam hatalma itt is "szigorúan körülhatárolt volt".⁶⁷ A hűbériség elvei itt is teljesen áthatották a királyi tisztséget.

A közhatalom magánkézbe vétele, a kisebb politikai egységekre való szétesés létezett ugyan a Rusz időszakában és a mongol hódítás idején, de ez nem kapcsolódott össze a hűbériséggel, mivel az nem létezett. A politikai hatalom széttöredezése a Rurikidák közt uralkodó öröklési jogból következett: a fejedelemségek annyi egységre osztoztak, ahány fiúörökös volt. A fejedelmek ugyanakkor nem voltak egymásnak vazallusai, az elvi főséget először a leszármazás, később pedig a tatár kán által adományozott nagyfejedelmi cím biztosította. A sok kis politikai egység uralkodóját tehát rokoni kapcsolatok fűzték egymáshoz, és a vérségi viszony akadályozta a vazallusi kapcsolatok kialakulását.⁶⁸

Az immunitások különösen a mongol hódítás idején terjedtek el, és elsősorban az egyház volt a kedvezményezett. Mind a Rusz idején, mind azt követően hiányzott azonban az a középső szint, amely Nyugat-Európában kulcsfontosságú volt a feudalizmus kifejlődésében: a közhatalom, a "bannum", kisajátítása az uralkodók funkcionáriusai, a hercegek, grófok stb. által.⁶⁹ Nem jött létre tehát a közhatalom lebomlásának egy olyan "folyamatos spektruma", amely Nyugat-Európában a hercegek, grófok, várurak territoriális hatalomgyakorlásától az egyszerű lovagok joghatóságáig terjedt.⁷⁰ Nem alakult ki tehát az, amit Strayer a feudalizmus egyik legfontosabb elemének tart: nevezetesen a feudalizmus két (alsó és felső) szintjének összeolvadása.⁷¹ (Ez eredményezte a közhatalom lebomlásának folyamatos spektrumát.) A moszkvai állam megerősödésével aztán az immunitásokat is korlátozták. A "pomesztye" bevezetése tehát nem eredményezett sem szerződéses viszonyt (azaz az uralkodói hatalom korlátozását), sem decentralizált államstruktúrát. Ellenkezőleg, a központi hatalom megerősödését vonta maga után.

Összefoglalásképpen tehát azt mondhatjuk, hogy feudalizmus sem a Rusz idején sem a moszkvai államban nem létezett. Végül, de nem utolsósorban, az egyház is egészen más szerepet játszott Oroszországban, mint Nyugat-Európában, ahol az egyházat erősen áthatotta a hűbériség. A pápa hűbérura lett a dél-itáliai normannoknak; az apátok, püspökök pedig a világi uralkodók vazallusai lettek; a "homagium" ceremóniájából átvett összetett tenyér megjelent a templomban az imádkozás idején. Az egyházi átok alá vett hűbérúrnak pedig vazallusai megtagadták a köteleességek teljesítését, mivel ebben az esetben hűségük érvényét veszítette. Ahhoz azonban, hogy egy ilyen szankció igazán hatékony lehessen az egyházi hierarchiának függetlennek kellett lennie a világi hatalomtól.

E függetlenség teoretikus alapjait a nyugati egyházban Augustinusra támaszkodva már Gelasius pápa megfogalmazta a keleti császárnak írt levelében (494), amikor az evilágot kormányzó két hatalom, az uralkodói és a szakrális hatalom elválasztásáról írt valamint arról, hogy a szentségek dolgában a világi hatalomnak "inkább engedelmeskednie kell mintsem parancsolnia."⁷² "Intézményi realitássá"⁷³ azonban csak a 11. század második felétől vált a függetlenség. VII. Gergely alatt pedig úgy fogalmazták át Gelasius szavait, hogy a hatalmak gelasiusi szétválasztása mellett a világi hatalom általános alárendelődését hozták ki belőle. A hierokratikus tan szerint a pápa nemcsak az egyház feje, de egyben politikai feljebbvalója a világi uralkodóknak, akiket - e minőségében - indokolt esetben akár a trónjukról is letehet. Ezt csak azért tehetette meg a pápa, mert az investitúraharcban biztosította függetlenségét, nemcsak teoretikus értelemben, hanem a gyakorlatban is. A latin egyház, ahogy a nyugati egyházat a 12. századtól egyre inkább jelölték, egy hierarchikus, jogi alapokon nyugvó centralizált szervezetté lett, amely aktívan beleavatkozott a világi ügyekbe, nem riadva vissza a világi hatalommal való konfliktusoktól.

Az orosz egyház ezzel szemben - a bizánci hatások következtében - nem a hatalmak elkülönülését és esetleges konfliktusát hangsúlyozta, hanem éppen ellenkezőleg, az uralkodó és az egyház elválaszthatatlanságát valamint a köztük levő harmonikus együttműködést, amit a bizánci "symphonia" elve fejezett ki. Bizáncban a császárt az egyház nélkülözhetetlen részének, az egyház szívének, központi elemének tartották, aki nélkül az egyház nem is létezhetett.⁷⁴ A nyugati szakirodalom, különösen a publicisztikai jellegű írások, általában a "caesaropapismus"

elnevezéssel illetik ezt a jelenséget. Ez azonban a nyugati szemléletet tükröző téves megfogalmazás.⁷⁵ A császárnak ugyan jogában állt - sőt kötelessége volt - irányítani az egyházszerkezetet (mint a pápának), kiválaszthatta és letehetette a konstantinápolyi patriarchát, de dogmatikai kérdésekbe nem avatkozhatott bele, s nem bírt a papság szakrális hatalmával sem⁷⁶, papi funkciót nem láthatott el, míg a pápa természetesen mindkét téren kompetens volt.

Bár Oroszországban nem hiányzott teljesen az a nézet, hogy az egyháznak függetlennek kell lennie az uralkodótól, mindazonáltal a zsinórmértékül szolgáló bizánci irányzat, amely azt hirdette, hogy az uralkodót központi hely illeti meg az egyházban, "olyan mennyiségű szerzöt és önálló irodalmi alkotást produkált", hogy joggal lehet az orosz egyház általánosan elfogadott álláspontjának tekinteni.⁷⁷ Ezt erősítette a politikai és a vallási központok egybeesése: 1326 óta a metropoliták székhelye Moszkvában volt. Amikor pedig Bizánc eleste (1453) után a moszkvai uralkodók cárok lettek, azaz a császárok örökébe léptek, akkor elvileg semmi sem állt annak útjában, hogy a cárokat ugyanazok a jogok illessék meg az egyházban mint korábban a császárokat. Mindez nem jelenti persze azt, hogy az orosz egyház nem próbálta befolyásolni az uralkodót, de a szervezethez és függetlenség hiányában valamint az említett bizánci doktrína jegyében ezt csak úgymond belülről tehette, nem pedig egy elkülönült szervezatként. A bizánci hagyományokat adaptáló orosz egyház így sem elméletben sem a gyakorlatban nem tudott valóságos ellensúlya lenni az uralkodói hatalomnak.⁷⁸ Ebből következően, valamint az orosz ortodox egyház "felfokozott eszkatologikus érdeklődése"⁷⁹ miatt az egyház egy egészen más attitűdöt alakított ki az alattvalókban a hatalomhoz való viszony terén, mint a nyugati: a fő erények az engedelmesség, alázatosság és a sors elfogadása voltak.⁸⁰ A cár tisztelete pedig G. Fedotov szerint tulajdonképpen "az ikontisztelet társadalmi kitejesztése" volt, mivel a cárról azt tartották, hogy ő "Isten képmása", birodalma pedig "a mennyei világé".⁸¹

Oroszországban a hűbériség, a rendi tradíciók, a jogtudomány hiánya miatt nem tudott gyökeret eresztetni az az eszme, hogy az uralkodó és az alattvalók közt egy szerződés létezik⁸² és, hogy a két felet kölcsönös hűség fűzi egymáshoz. E gondolatok - ellentétben a nyugati egyházzal - idegenek maradtak az orosz egyház számára is.⁸³ Az egyház ugyanis a fejedelmekhez, majd a moszkvai uralkodókhoz való egyoldalú, feltétlen hűséget hirdette.⁸⁴ Akik a szabad szolgálat elvét vallva elhagyták a moszkvai uralkodót és máshoz álltak, azokat a 15. században Júdáshoz hasonlította az egyház: az átállást ugyanis árulásnak minősítette!⁸⁵

Jegyzetek:

1. *Kobrin, V. B.- Jurganov, A. L.*, Sztanovlenyije gyeszpotyiceszkovo szamogyerzsavija v srednyevekovej Ruszi (K posztanovke problemi) in: *Isztorija SZSZSZ*, 1991/4 (54-64.)
2. Uo. 61.
3. *Font M.*, Oroszország, Ukrajna, Rusz Budapest-Pécs, 1998. 89-91.; *Filipov Sz.*, Az 1960-as-70-es évek szovjet történettudományának vitái a feudalizmus-kori Oroszország fejlődéséről in: *Világtörténet 1984/3* (24-46.); *Szvák Gy.*, Az "orosz feudalizmus" historiográfiájának vázlata in: *Világtörténet 1984/3* (3-23.) és ugyanezek tőle: *Iván, a Félélmetes*. Budapest, 1985. 32-56.
4. *Strayer, J. R.*, *Feudalism* Princeton, 1965. 12-13.
5. *Fourquin, G.*, *Lordship and Feudalism in the Middle Ages* London, 1976. 68-71.

6. Uo. 68-71.
7. Hoyt, R. S., Feudal Institutions New York, 1961. 2.
8. Uo. 2.
9. Bloch, M., Feudal Society Chicago, 1961. vol. I. 227-228. vol. II. 451.
10. Szamuely, T., The Russian Tradition London, 1974. 77.
11. Ullmann, W., Medieval Political Thought London, 1979; 146.
12. Uo. 12-13.
13. Uo. 146-147.
14. Uo. 147.
15. Szűcs J., Vázlat Európa három történeti régiójáról Budapest, 1983. 30-31.
16. Gyakonov, M. A., Ocserki obszesesztvennovo i goszudarsztvennovo sztroja drevney Ruszi Szentpétervár, 1910. 262.
17. Sztruve, P. B., Nabljugenyija i isszledovanyija iz oblasztyi hozjajsztvennoj zszinyi i prava drevney Ruszi. Szuszesztvoval li v drevney Ruszi feodalnij pravoporjadok? in: Szbornyik Russzkovo Insztyituta v Prage Prága, 1929. vol. I. (389-464.) 402. és Szeffel, M., Aspects of Feudalism in Russian History in: Coulborn, F., (ed) Feudalism in History Princeton, 1956. (167-182.) 179.
18. Sztruve 402.
19. Bár a szerzők a tanulmány bevezető részében jól meghatározzák a nyugati vazallitás több lényegi elemét, mégis a fejedelem és a "druzszina" viszonyát a vazallitás orosz változataként értelmezik, azt állítván, hogy ez "rendelkezett azokkal a leglényegesebb jegyekkel, amelyek általában véve a vazallitást jellemzik: a hierarchizáltsággal (nagyfejedelem - fejedelmek - bojárok - kisebb vazallusok) és az uralkodó osztály jogainak és privilégiumainak garantálásával". Kobrin-Jurganov. 55. Ezek a kritériumok azonban önmagukban nem mérvadóak a vazallitás megléte illetve hiánya szempontjából, minthogy nem lényegi elemek!
20. Gyakonov 264.
21. Pipes, R., Russia under the Old Regime New York, 1974. 51.
22. Hajnal I., A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről in: Ring É. (szerk.) Helyünk Európában Budapest, 1986 I.k. (624-645.) 625. Hajnal István ugyanakkor alapvetően téves felfogást képviselt, amikor a bojárok szabad eltávozási jogát a szerződéses viszony következményének tartotta. ("A Nyugaton sehol sem hangsúlyozták annyira a kölcsönös szerződés elvét mint az orosz társadalmakban." Uo 627.) Ellenkezőleg, éppen a szabad eltávozás mutatta a kölcsönösség hiányát, amint erre utaltunk.
23. Pipes. 51.
24. Sz. Bíró Z., Az orosz történelmi fejlődés különössége: rivális koncepciók és az önreflexió hagyományai in: Replika 1995 (19-20.) (93-102) 97-98.
25. Erre nézve lásd: Sashalmi E., Egyház, jogtudat, alkotmányosság. A nyugati kultúrkör és Oroszország eltérő útjai 1150-1650 in: Nagy M. (ed) Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára Pécs, 1997. (28-45.)
26. Bermann, H. J., Law and Revolution. The Formation of Western Legal Tradition Cambridge, Mass., 1983. 543.
27. Uo. 297.
28. Uo. 297.
29. Uo. 297.
30. Uo. 297.
31. Reynolds, S., Fiefs and Vassals Oxford, 1994. különösen 1-73.
32. Bermann. 297.
33. Bellomo, M., The Common Legal Past of Europe 1000-1800 Washington, 1995. 54.
34. Uo. 124.

35. *Tellenbach, G.*, Church, State and Christian Society at the Time of Investiture Contest Oxford, 1959. 157.
36. *Bermann.* 165.
37. Uo. 165.
38. Uo. 165. Ez utóbbira kiváló példa az eskü jelentősége vagy a becsületsértési per!
39. *Bracton*, De legibus et consuetudinibus Angliae On the Laws and Customs of England *Thorne, S. E.*, (ed., transl.) Cambridge, Mass., 1968. vol. II. 225-250.
40. Uo. 228.
41. *Van Caenegem, R. C.*, Government, Law and Society [750-1150] in: Burns, J. H. (ed) The Cambridge History of Medieval Political Thought c. 350-1450 Cambridge, 1988. (174-210.) 210.
42. A legisták és a jogi teóriák hiányára Kobrin és Jurganov is utalnak egy mondat erejéig közösen írt cikkükben a Rusz vonatkozásában. Ugyanakkor szerintük mindez nem jelentette magának a jogtudatnak a hiányát is. *Kobrin-Jurganov.* 56.
43. *Kaiser, D. H.*, The Growth of Law in Medieval Russia Princeton, 1980. 173.
44. *Kobrin-Jurganov.* 56-57.
45. Uo. 57.
46. *Sztruve.* 418-420; *Kobrin-Jurganov.* 55-57.
47. *Ganshof, F.*, Feudalism London-New York, 1952. 67-68.
48. Uo. 68.
49. *Kobrin-Jurganov.* 55.
50. Uo. 54-55, 61.
51. Uo. 61.
52. *Andrews, W. D.*, Constitutions and Constitutionalism Princeton, 1961. 13. Procedurális aspektus alatt azt érti a szerző, hogy léteznek olyan irányelvek, amelyek megszabják a döntéshozatal módját és a döntések végrehajtását.
53. Uo. 13. Ez azokat a korlátokat jelenti, amelyek megkötik a hatalom kezét, hogy az egyénnel szemben bizonyos intézkedéseket fogantatosítson.
54. Erre nézve lásd *Sz. Bíró.* 98.
55. Uo. 98.
56. *Mitteis, H.*, The State in the High Middle Ages Amszterdam-Oxford, 1975. 393.
57. *Tschizewskij, D.*, Russian Intellectual History Ann Arbor, 1978. 49-50.
58. *Szücs.* 30.
59. P. Sztruve megállapítását id. *Szamuely.* 1974; 77.
60. Uo. 77.
61. *Van Caenegem.* 202.
62. *Sztruve.* 399-402.
63. *Szkrinnyikov, R.*, Az orosz birodalom születése Budapest, 1997. 136.
64. id. *Szefel.* 179.
65. *Szamuely.* 76.
66. *Szücs.* 29.
67. *Szamuely.* 76.
68. *Feldbrugge, F. J. M.*, The Law of Land Tenure in Kievan Russia in: Butler, W. E. (ed) Russian Law in Historical Perspective Leiden, 1977. (1-28.) 27.
69. *Sztruve.* 443-444.
70. *Strayer, J. R.*, The Two Levels of Feudalism in: Hoyt, R. S. (ed) Life and Thought in the Early Middle Ages Univ. of Minnesota, 1964. (51-65.) 64.
71. Uo. 64.
72. *Robinson, I. S.*, Church and Papacy [750-1150] in: The Cambridge History...(252-305.) 289.

73. A kifejezés Szűcs Jenőé. (Szűcs. 26.) Vele ellentétben azonban úgy vélem, hogy nem Gelasius alatt, hanem csak sokkal később a gregorián reform nyomán vált függetlenné a gyakorlatban az egyház.
74. *Barker, E.*, *Social and Political Thought in Byzantium from Justinian to the Last Palaeologus* Oxford, 1967. 37.
75. *Geanakoplos, D. J.*, *Byzantine East and Latin West* Oxford, 1966. 82.
77. *Valdenberg, V. E.*, *Drevnyerusszkije ucenyija o pregyelah carszkoj vlasztyi* Petrográd, 1916. 434.
78. *Alef, G.*, *The Origins of Autocracy* Berlin, 1986. 70-71.
79. *Sz. Biró.* 100.
80. *Le Donne, J. P.*, *Absolutism and Ruling Class. The Formation of the Russian Political Order 1700-1825* Oxford, 1991. 143.
81. *Fedotov, G.*, *The Russian Religious Mind* Cambridge, Mass., 1966. vol. I. 208.
82. Ennek csíráját képezhették volna azok a konkrét szerződések (rjad), amelyeket az egyes gyűlések (vecse) a fejedelmekkel kötöttek a Rusz idején. A szerződés teóriájának hiányára lásd: *Sashalmi E.*, *Autokrácia vagy abszolútizmus? Folyamatosság és változás az orosz hatalmi ideológiában* Joszif Volockijtől Nagy Péter haláláig. Ph. D. dissz. Debrecen, 1997. 44-49.
83. Uo. 44-49.
84. *Sztruve.* 402.
85. *Gyakonov.* 266.

Sashalmi Endre

Was there Feudalism in Kievan Rus' and the Muscovit State?

Some Remarks on the Question of 'Russian Feudalism' and the Relationship between Feudalism and Constitutionalism

In his paper the author argues that the term 'Feudalism' is irrelevant for the description of any period of Russian History. The comparison of Western-European feudalism and the Russian political structure is based on Hoyt's distribution between feudal institution and feudal system, that is feudalism. The paper also shows the great influence that feudalism exerted on the development of constitutionalism. Both the 'libertarian' and the 'procedural' aspects (Andrews) are discussed. In his analysis of Russia's different historical path the author emphasizes the lack of legal science in Russia and the ideas of the Russian Orthodox Church on political power. Comparison often include references to English History.

BODNÁR ERZSÉBET

I. Sándor és az európai egység eszméje (Elképzelés és valóság. A "Szent Szövetség")

A nemzetközi együttműködések közül talán az egyik legérdekesebbnek és leghatékonyabbnak az 1815 után létrehozott új nemzetközi rendszer tekinthető. Ez a jól megtervezett, a hatalmi egyensúly nevében megalkotott új rend, "a kongresszusok rendszere" az európai hatalmak között meglévő fizikai és morális egyensúlyt fejezte ki. Az 1815-ös rendszer két fontos dokumentumon is nyugodott, ami majd a későbbi nemzetközi együttműködésekről nemigen mondható el.

A hatalmi egyensúly és a legitimitáció közötti kapcsolatot Robert Castlereagh kezdeményezésére a Négyes Szövetség felállításáról szóló, 1815. november 20-án Párizsban aláírt megállapodás hatodik cikkelye, valamint – a Bécsi Kongresszus eredményeinek elismeréseként és megerősítéseként – az I. Sándor által megfogalmazott, s 1815. szeptember 26-án aláírt szándéknyilatkozat, a Szent Szövetség alapokmánya fejtette ki. A Szent Szövetség kezdeményezője és az eredeti szándéknyilatkozat ihletője, gondolatainak összegzője a diplomata cár, I. Sándor volt, bár kétségtelen igazi működtetőjének Klemens von Metternichet tekinthetjük.

A Négyes Szövetség Európában a külpolitikai biztonságot, a területi egyensúly megtartását szolgálta, aláírói a négy győztes nagyhatalom: Anglia, Ausztria, Oroszország és Poroszország voltak. A szövetség eleinte Franciaország, mint alapvetően destabilizáló hatalom ellen irányult. Még 1815-ben nem számítottak rá a nagyhatalmak, de gyors és eredményes belső konszolidációjának, valamint Charles Talleyrand diplomáciai manővereinek köszönhetően már 1818-tól ismét részt vehetett az európai "nagyok" együttműködésében.

A Szent Szövetség nyilatkozata egészen más jellegű összefogást kínált és tett lehetővé. A bécsi rendezés legeredetibb aspektusaként emlegetett "szövetség" a konzervatív uralkodókat, "a három keleti udvart", Oroszországot, Ausztriát és Poroszországot egyesítette az európai forradalmak ellen, arra kötelezve tagjait, hogy egyetértésben cselekedjenek.¹ I. Sándor történelmi szempontból is elsőként egy sajátos összeurópai szövetség és megállapodás alapjait vázolta fel elvi nyilatkozatában. A 19. századi európai történelemnek ebben a változó, átalakuló időszakában született elképzelését az Európa-gondolat egy sajátos variációja megvalósulásának tekinthetjük.

Európa békéjének fenntartása érdekében létrejött biztonsági rendszer, amelyben valamennyi állam meghatározott szerepet töltött be, angol részről a Pitt-tervnek, orosz részről

tehát I. Sándor által kifejtett és meghírdetett világbéke gondolatnak a realizálása volt. A nagyhatalmi együttműködés célja “a tartós béke” megteremtése és megőrzése lett.²

Az “örök béke” gondolata nem volt újkeletű, hisz konkrét elképzelések és tervek már születtek arra vonatkozóan, hogyan lehetne elkerülni az európai államok közötti háborús konfliktusokat, s miként lehetne összefogni, egyesíteni Európa államait, milyen elvek és szervezetek teremthetnék meg és őrizhetnék meg “az örök békét”. A 18. század elején az ilyen vonatkozású tervezetek egyik legismertebb megfogalmazója Saint-Pierre abbé volt, aki, 1713-ban az *Értekezés-tervezet az örök béke megteremtéséről* című munkájában vázolta fel elképzelését és azt az utrechti konferencia rendelkezésére bocsájtotta.³ Saint-Pierre abbé koncepcióját aztán a 18. század során – annak utópikusságát hangsúlyozva – vagy elvetették, vagy újragondolták és átfogalmazták. Vitathatatlan tény, hogy hatással volt Leibnitzre, Condorcetre, Rousseaurra, Herderre és Kantra is.

Az orosz uralkodót, I. Sándort is megérintette “az örök béke” gondolata, amelyet még fiatalon, nagyherceggként a nevelője, a svájci származású, republikánus érzelmű F.C.Laharpe előadásából ismert meg. A hatalomra jutását követően a Napóleonnal folytatott küzdelem kezdetén, és Napóleon elképzelésével szemben, mintegy annak ellenpólusaként körvonalazott az orosz cár egy olyan új európai együttműködési rendet, amely a hatalmi egyensúlyon alapulva valamennyi állam érdekét tekintetbe vette. A megfogalmazott koncepciójára hatással voltak az Európában zajló események, Napóleon politikája által megrendített európai stabilitás, az Orosz Birodalom pillanatnyi nemzetközi helyzete és Európához való viszonya, de a cár nézeteire hatott a trónrajutásának körülménye is, és az orosz birodalom átalakításának szándéka. Azon érződnek – a nevelőjén túl – baráti körének és tanácsadóinak nézetei, különösen Viktor Kocsubej, Nyikolaj Novoszilcev, Szemjon Voroncov és Adam Czartoryski külpolitikai elképzelései.

I. Sándor uralkodásának korai évei – 1801 és 1805 közötti időszak – fontosak annak megítéléséhez, miként viszonyult az uralkodó a külügyekhez és hogyan látta saját maga és Oroszország szerepét Európában. Fontos ez az időszak azért is, mert a későbbi külpolitikájának alapjai – a Szent Szövetség megalkotása és tevékenysége a “kongresszusok rendszerében” – akkor teremtődtek meg, amikor még Oroszország másodlagos szerepet játszott az európai kapcsolatokban.

A cárnak a trónra kerülésekor nem voltak világos elképzelései arról, hogyan kell az orosz külpolitikát irányítani, s az Orosz Birodalom katonai erejét miként lehet hasznosítani annak érdekében, hogy a meglehetősen bizonytalan elképzeléseit a szövetségeseire és ellenfeleire rákényszerítse. Nem fogalmazta meg tisztán a külügyi kapcsolatokban követendő elveket, s nem gondolta át részleteiben Oroszország szerepét a nemzetközi kapcsolatokban.

Ez részben abból fakadt, hogy az oktatásában kevés figyelmet fordítottak a külpolitikai ismeretek tanítására, a hangsúlyt a belpolitikára helyezték. A tanítója, F. C. Laharpe főleg a társadalmi rendszerekről, az uralkodás természetéről tartott előadásokat és készített feljegyzéseket a nagyhercegnek. Sándor kiválóan beszélt és olvasott több (nyugati) nyelven, viszont külföldön sohasem járt. Az európai országokról származó ismeretei egyrészt a tanulmányaiból, másrészt személyes (baráti) kapcsolataiból, Oroszországban élő külföldiektől – pl. A. Czartoryski – valamint külföldön járt és ott hosszabb időt eltöltött orosz nemesektől – pl. N. Novoszilcev, P. Sztroganov – eredtek.⁴

Éppen emiatt egy cseppet sem meglepő az, hogy a külkapcsolatokról vallott korai nézetei inkább naívak és idelisták, azoknak kevés közük volt Oroszország erejéhez és az európai ügyek korabeli állapotához. Az első szerényen kinyilvánított célja a béke megteremtése és biztosítása volt, s azt nem csupán Oroszország, de az egész világ (Európa) számára óhajtotta.

I. Sándor azonban nem volt olyan helyzetben, hogy a békét megteremtse és biztosítsa, hogy az európai ügyekre döntő befolyással bírjon s ezáltal az emberiség javát szolgálja. Az első diplomáciai lépései az apja, I. Pál cár által teremtett nehézségekre adott válaszai voltak. I. Sándor arra törekedett, hogy mind Angliával, mind Franciaországgal jó viszonyt építsen ki, de nem kívánt sem Anglia oldalán harcolni, sem Franciaországgal szövetségre lépni. 1801 júniusában az angolokkal Pétervárott aláírta azt a megállapodást, amelyben szigorú fenntartásokkal ugyan, de elismerte az angol hadihajók nyílttengeri ellenőrzési jogát. Így 1801 nyarától Anglia és Oroszország között a mindkét ország számára oly fontos kereskedelem helyreállt. A francia-orosz békeszerződés és titkos konvenció szentesítésére 1801. október 8-án került sor. Napóleon a megegyezés érdekében (formális) engedményeket tett – kiűritette a jón-tengeri szigeteket, elismerte Nápoly integritását, elfogadta a cár közvetítését a francia-török kapcsolatok rendezésében.

Tehát I. Sándor 1801 őszére elérte célját, kiszabadította Oroszországot abból a helyzetéből, amibe I. Pál uralkodása idején kényszerült. Sikerült elérnie azt, hogy Oroszország, Anglia és Franciaország bonyolult viszonyába ne keveredjen bele, s megteremtette a békét is, igaz nem az egész világ, csupán Oroszország számára.

I. Sándort foglalkoztatta ugyan Franciaország további erősödése, bár ekkor úgy tűnt, aggodalomra semmi oka, a francia kormányzat nem óhajt akcióba bocsájtkozni Oroszország ellen, sőt maga is az európai fegyvernagyvást szorgalmazza. Franciaország már 1801. február 9-én Luneville-ben aláírta a békét Ausztriával, s február elejétől Angliával is tárgyalásokat folytatott a béke helyreállításáról, amelyet végül 1802. március 27-én, hosszú egyezkedés után Amiens -ben kötöttek meg.

I. Sándor uralomra kerülésekor Nyikita Petrovics Panyin – Nyikita Ivanovics Panyinnak, 1763-1781 között II. Katalin külügyminiszterének volt az unokaöccse – kezébe került a külügyek vezetése. Az orosz külpolitika irányításáról vallott elképzeléseit *Az Orosz Birodalom politikai rendszeréről* című tervezetében fogalmazta meg és bocsájtotta a cár rendelkezésére.⁵ A munkája bevezető részében azt emelte ki, hogy az ésszerűen felépített politikai rendszernek az állam érdekeit kell képviselnie, segítenie kell az államközi kapcsolatok létesítését, s meg kell akadályoznia az ellenfelek terjeszkedését.

Majd a következőkben a külpolitika terén követendő alapelveket és az orosz diplomácia konkrét teendőit fejtette ki. A feljegyzése első részében a birodalom alapvető érdekeitől elválaszthatatlan elveket sorolta fel, a második részében pedig azt mutatta be, hogy azok hogyan kapcsolódnak és függenek az európai dolgok pillanatnyi állapotától. Panyin hangsúlyozta, hogy az Orosz Birodalom kiterjedése, ereje és számtalan tartaléka révén Európában az első államok között foglal helyet, bár a saját politikai fejlődése alapján a legfiatalabbnak számít. I. Péter és II. Katalin zsenialitásának az érdeme a civilizációban betöltött gyors fejlődése, amely még messze van attól a foktól, amelyet nagysága, helyzete és bölcs vezetése révén elérhet.

Panyin szerint a népek gazdagságának forrása a mezőgazdaság és az ipar, de azok csupán békés időben fejlődhetnek nyugodtan. Éppen emiatt Oroszország számára a béke fenntartása fontos, hisz még a legsikeresebb háború is meggyengítheti, s a kormányzata számára nehézségeket teremthet. Ezekből az észrevételekből következtetett arra, hogy a politikai rendszer első principiuma a béke fenntartása és támogatása kell legyen. Ennek érdekében Oroszországnak arra kell törekednie, hogy a vele szomszédos államok határait változás ne következzen be, a status quo a térségben fennmaradjon, elsődlegesen szerződések és békés tárgyalások segítségével kell azt biztosítani az orosz államnak, csupán végső esetben szabad fegyverhez nyúlnia.

Tehát az Orosz Birodalom érdekei a béke megőrzését kívánják meg, s annak szilárdságát a szomszéd államokkal kötendő szövetségek és megállapodások garantálják. A szövetségesekre szüksége van, éppen ezért számba kell venni azokat az európai országokat, amelyek segítsége Oroszországnak is hasznos. Panyin a feljegyzésében kiemelte, hogy az említett szempont alapján az Orosz Birodalom természetes szövetségesei Ausztria, Poroszország és Nagy-Britannia lehetnek.

Ausztria már régóta szövetségi kapcsolatot épített ki Oroszországgal, Poroszország és a Porta fékentangálásának reményében. A francia kormányzat európai hódító politikája még nagyobb jelentőséget ad e régi együttműködésnek. Az első védszövetség a két állam között 1491-ben létesült, az utolsó 1792-ben, nyolc évre. Ezt a négyszáz éves múltra visszanyúló kapcsolatot, amely nem volt az utóbbi években túl sikeres, a francia veszély miatt is fel kell újítani és meg kell erősíteni.

Panyin Poroszország esetében azt hangsúlyozta, hogy miután Ausztriával vetélkedik, érdeke megkívánja, hogy Oroszország támogatását bírja. A francia terjeszkedés miatt az Orosz Birodalomra nézve Poroszország földrajzi fekvése kedvező, már ezért is fontos vele a szövetség, de fontos Svédország és Ausztria fékentangálás végett is. Igaz, 1726 óta működő szövetséget most 1800-ban hosszabbították meg nyolc évre, de a megerősítésére a jelenlegi európai állapotok miatt mindenképpen szükség van.

A Nagy-Britanniával való szövetséget tartja a legfontosabbnak, mindkét állam gazdasági és politikai érdekeinek tökéletesen megfelelnie egy új együttműködés megkötése. Anglia jelenleg egyedül folytat küzdelmet az egész Európát fenyegető francia hegemonia megtörése érdekében. Oroszország érdeke hasonló ebben is és a Portához fűződő viszonyuk és szerepük is azonos. Az Orosz Birodalomnak arra kell törekednie, hogy Angliával tartós szövetségre lépjen, s a létrehozott együttműködés ne csupán Oroszország, hanem egész Európa hasznát szolgálja.

Nyikita Panyin a feljegyzése következő részében azt tekintette át, hogy milyen kapcsolatban van Oroszország az említett államokkal, milyen állapotok uralkodnak Európában, s milyen veszély fenyegeti Európát. Szerinte három okból származhat Európát fenyegető veszély: Franciaország despotizmusából és becsvágyából, Anglia becsvágyából, és a forradalmi érzület terjedéséből. E három közül azt emelte ki, amelyet a leg súlyosabbnak tartott. Úgy vélte, hogy Európára és Oroszországra egyaránt Franciaország jelenti a legnagyobb veszélyt, így ez eldönti az Angliához való közeledést. Végezetül úgy összegezett, hogy Oroszország számára fontos az Ausztriával és Poroszországgal korábban megkötött

szövetség felújítása és megerősítése, és az északi államokkal is törekedni kell az új kapcsolatok létesítésére, de az alapvető szövetséget az Orosz Birodalomnak Angliával kell megkötnie, amit Oroszország érdekei mellett Európa érdekei is megkívánnak.

A cár trónrajutását követő hónapokban Pétervárott nem csupán a Külügyi Kollégiumban, hanem a Titkos Bizottság ülésein, összejövetelein is – amelynek tagjai a cár fiatal barátaiból kerültek ki – élénk vita folyt arról, milyen legyen az új orosz külpolitika. Az általuk vázolt elképzeléseket “gyönyörűen megszerkesztett” jegyzőkönyvben N. Novoszilcev foglalta össze 1801. július 10-én.⁶ Ebből az iratból az derül ki, hogy az ülésen Sándor fiatal barátai Panyinnal sokban hasonló véleményt hangoztattak. Novoszilcev fontosnak tartotta, hogy az orosz külkapcsolatok átgondoltak legyenek, s az orosz állam érdekeit szolgálják. V. Kocsubej viszont azt fejtegette, hogy Oroszországnak “nem kell semmilyen kötelezettséget vállalnia, mint ahogy azt már a megboldogult cárnő is tette. Nem szabad külső kötelezettségeivel kompromittálnia magát, csupán Angliával kell létesíteni kereskedelmi kapcsolatot.” Kocsubej is kiemelte, hogy az európai államok között meg kell őrizni a békét és “az igazságos erőegyensúlyt”, Franciaország bectelen törekvéseit vissza kell szorítani, Ausztria és Poroszország vetélkedését féken kell tartani, Angliával fejleszteni kell a kereskedelmet. A cár Kocsubejjel ekkor teljes mértékben egyetértett, sőt osztozott végkövetkeztetésében is, miszerint “Oroszország lemond az expanzióról, hisz mostanra természetes határait elnyerte, így számára – jelenlegi kiterjedése folytán – nem szükségeltetik a további terjeszkedés.”⁷

Tehát I. Sándor és fiatal barátai valamint Ny. Panyin is így arra a következtetésre jutottak, hogy az európai egyensúly fenntartását biztosítani kell. A béke megteremtésének híveként valamennyien lemondtak a háborúról, s azt fogalmazták meg, hogy Oroszország lemond az expanzióról. Panyin elképzelése realistábbnak tűnik. Azt hangsúlyozta, hogy Európában a béke és az egyensúly csak szövetséges rendszerben valósítható meg, és megnevezte Oroszország “természetes szövetségeseit” is, amelyek szerinte Ausztria, Poroszország és Nagy-Britannia lehetnek. Kocsubej viszont úgy vélekedett, hogy Oroszországot el lehet szigetelni Európától, s ezáltal a belső átalakításra lehet koncentrálni. Panyin fejtegetésében franciaellenességének is hangot adott. Szerinte Oroszország érdekeinek legjobban az felelne meg, ha bekapcsolódna és főszerepet vállalna egy Napóleon elleni új koalícióba, mert a Napóleon által megbontott európai egyensúly helyreállítása a jövőben egy esetleges háborút is elővetít, amelyből az Orosz Birodalom sem maradhat ki. Kocsubej viszont teljesen elszigetelné Oroszországot Európától, csupán az európai államok közötti kereskedelmi együttműködést tartotta fontosnak.

A cár Kocsubej elképzelésével értett egyet, s igyekezett Panyintól megválni. Nem volt könnyű dolga, hiszen Panyin egyike volt azoknak az összeesküvőknek, akik hatalomra segítettek. Bosszantotta minisztere erős egyénisége, a politikában függetlensége, s az elképzeléseivel sem értett egyet. Végül 1801 októberére sikerült a hatása alól kiszabadulnia, s eltávolítania a külügyek éléről. A helyére a fiatal barátját, Kocsubejt nevezte ki, aki nem csupán szimpatikus volt a cárnak, de a külügyek terén vallott nézeteiben is osztozott. A Titkos Bizottság tagjai 1802 elején hallgatták meg az új külügyminiszter elképzelését, elfogadták és a támogatásukról biztosították. Úgy látszott, ekkor Sándor is mindenben egyetértett vele, s elfogadta azt a megállapítását is, hogy Oroszország számára nem

szükségesek a szövetségesek. Oroszország izoláltságra törekvése kedvező helyzetet teremtett ahhoz, hogy I. Sándor hozzájáruljon az orosz állam belső átalakításához. De az uralkodó figyelme az európai események iránt sem lankadt, ismét azt a véleményét kezdte hangoztatni, amelyet trónra kerülésekor fogalmazott meg: Oroszország tárgyalásokat folytathat olyan államokkal is, amelyekhez stratégiai érdekei nem fűzik. Így különös érdeklődéssel figyelte a volt tanára, Laharpe szülőhazája, Svájc sorsának alakulását, sőt függetlenségét támogató levelet intézett Napóleonhoz 1802 elején. Hasonlóképpen érdeklődött a Szárd Királyság iránt is.

I. Sándor 1802 áprilisától már Kocsubejnél rugalmasabb elképzelést fejtett ki, amely szerint Oroszországnak aktívabb külpolitikát kell követnie, s a szövetségesekről sem szükséges lemondania, hisz azok segítségével az Orosz Birodalom Európára nagyobb befolyással bírhat, s azáltal az emberiség javát szolgálhatja. Ennek szellemében 1802 júniusában – Kocsubej tudta nélkül – találkozót szervezett meg III. Frigyes Vilmosmal. A későbbiekben ezt a látogatását az 1815-ös Szent Szövetség irányában megtett első fontos lépéseként emlegette.⁸

A cár 1802 közepétől – ellentétben a külügyminiszterével – az európai kapcsolatokban az aktívabb orosz politika híve lett, a vele egyet nem értő Kocsubejt 1802 szeptemberében elmozdította a külügyi posztról, a helyére Alekszandr Voroncovot tette. Így az Angliával való szövetség hívei kerültek pozícióba, Oroszország európai ügyekben való aktív részvételét, a napóleoni Franciaország elleni háború szükségességét hangsúlyozták és sürgették. Szemjon Voroncov, Oroszországot hosszú évek óta Londonban képviselő követ körül tömörülő csoport egyre nagyobb befolyásra tett szert. Megnőtt továbbá Adam Czartoryskinek, a cár ifjúkori barátjának szerepe és hatása az orosz külpolitikában. 1802 szeptemberi manifesztumával I. Sándor megalkotta a modern minisztériumok rendszerét. Az oly fontos külügyminisztérium élére az öreg és betegeskedő Alekszandr Voroncov gróf került, helyettese Czartoryski lett, aki ekkortól ténylegesen irányította az Orosz Birodalom külpolitikáját, bár hivatalosan csak 1804 januárjától lett külügyminiszter.⁹

Már 1803-ban terjedelmes javaslatot terjesztett az uralkodó elé *Politikai rendszer, amely követendő Oroszország számára* címen.¹⁰ A munkája egy olyan külpolitikai program volt, amelyben Oroszország aktív részvételét javasolta Európa ügyeiben. Czartoryski is az európai tartós béke megvalósítását tűzte ki célul, amihez – véleménye szerint – három feltétel teljesítése szükségeltetik: az elmaradott népek intenzív civilizálódása, a határok átrajzolása, – a nemzetiségek és a természetes akadályok figyelembe vételével – és liberális intézmények, valamint képviseleti hatalmi rendszer kiépítése.

Az általános elvi fejtegetések után tért ki Oroszország Európában elfoglalt helyére, külpolitikájának fő irányaira, a 19. század elejére jellemző nemzetközi helyzetre – különös tekintettel a kontinens hatalmainak Oroszországhoz való viszonyára. Hangsúlyozta, Oroszország nem agresszív birodalom, jövőjét éppen a meglévő óriási területeinek berendezésére, nem pedig újabbak meghódítására kell építenie. Elszigetelődése azonban a gyengeségének jele lenne, a nagysága és ereje aktív külpolitikát követel tőle. Czartoryski reálisan jelölte meg Oroszország lehetséges ellenfeleit, illetve szövetségeit. Oroszországra nézve egyedül Angliát tartotta veszélyesnek, de hozzátette, hogy ez az ország az oroszok

értékes kereskedelmi partnere és potenciális szövetségese, hiszen a szíven viseli Európa békéjét és biztonságát. Véleménye szerint, ha Oroszországnak sikerül megegyeznie Angliával, kettejük külpolitikája lesz a törvény az egész kontinensen. Oroszország új külpolitikájának a középpontjába ezért az Angliával való szövetséget helyezte.

Czartoryski külpolitikai programját jóváhagyta mind a Titkos Bizottság, mind az uralkodó. Nyikita Panyin által 1801-ben megfogalmazott tervezet, amely felvázolta az Orosz Birodalom politikai rendszerét és elveit, megnevezte “a természetes szövetségeseit”, most ismét nagy jelentőséget és aktualitást kapott. 1801-ben “a természetes szövetségesek” minőségében első helyre Ausztria került, utána következett Poroszország és Anglia. Viszont 1804-től Anglia szerepe felértékelődött. Czartoryski megkapta külügyminiszteri kinevezését, s megszületett az a *Titkos utasítás*¹¹ is, amellyel I. Sándor 1804 szeptemberében Nyikolaj Novoszilcevet speciális feladattal Londonba küldte. A *Titkos utasítás* célja az Angliával történő szövetség megkötése volt. I. Sándor e titkos iratban úgy fogalmazott, hogy Napóleon “a szabadság és a népek jólétének” jelszavait hódító célra használta fel, feldúlta Európa békéjét. Így Oroszországnak az angol kormányzattal együttműködve arra kell törekednie, hogy Európát felszabadítsa Napóleon uralma alól, s a felszabadított államokban egy új, a korábbihoz nem hasonlatos rendet állítson fel. Európa új rendjét új elveken – akkor még liberális elveken! – állítsák helyre, s a nagyhatalmak együttműködésükkel garantálják a békét. Szemjon Voroncov, Oroszország angliai követe is hasonló instrukciókat és megbízatást kapott a cártól.¹²

Nyikolaj Novoszilcev londoni tárgyalásai így a cár utasítása alapján két irányban folytak: szó volt tehát egy speciális szerv létrehozásáról, amely az európai béke fenntartása felett őrködne, s ezzel párhuzamosan megbeszélések folytak a Napóleon felett aratott győzelem utáni európai területi rendezésről is.

Az orosz kormányzat egyébként már 1803 végétől törekedett arra, hogy az európai államok részvételével szövetségi rendszert hozzon létre, s annak segítségével visszaszorítsa Franciaország európai terjeszkedését. Ennek érdekében kötött megállapodást Dániával, Poroszországgal és megbeszéléseket folytatott hasonló együttműködés létesítéséről Ausztriával és Svédországgal is. Ezek a lokális megállapodások csupán a társuló államokat fenyegető francia támadás elhárítására irányultak, s az adott térségben garantálták a status quo megőrzését.

1804 őszétől – amikor már a francia hódítás Közép-Európában és a Földközi tenger térségében nyilvánvalóvá vált – Oroszország lemondott e helyi, részleges megállapodásokról, s helyette egy erős és Franciaország ellen hatékonyan működtethető összeurópai szövetségben gondolkodott. Egy ilyen szövetség megalkotása Oroszország mellett Angliának állt az érdekében. Arról az angol kormányzattal a londoni orosz követ, Szemjon Voroncov kezdeményezett előzetes megbeszéléseket, a további tárgyalásokat a cár a bizalmi emberére, N. Novoszilcevre bízta. I. Sándor személyes képviselőjeként 1804. november 16-tól 1805. január 27-ig tartózkodott Londonban. A titkos küldetése során William Pitt-tel, az angol miniszterelnökkel találkozott, akivel I. Sándor által 1804. szeptember 11-én elkészített *Titkos utasításai* alapján megvitatta a kötendő angol-orosz szövetség fontos kérdéseit.

I. Sándor instrukcióiban azt hangsúlyozta, hogy fontos a két állam szövetségét megteremteni, mert erőik és eszközeik egyesítése révén alkalmassá válnak arra, hogy Európában a franciákkal szemben a lehető legjobb eredményt éri el. Napóleon eddig a

leghatásosabb fegyverrel élt, mindenhol a “népek szabadságára és jólétére” hivatkozva cselekedett. Szégyenletes lenne ezt tovább túrni, s szégyenletes dolog az emberiség számára is, hogy e nemes elveket egy kormányzat a saját céljaira használhatja fel. Az emberiség érdeke kívánja meg, hogy a két állam együttműködve ezt a fegyvert a franciák kezéből kitépje és ellenük fordítsa.

Novoszilcev feladata tehát az volt, hogy megértesse az angolokkal, hogy e feszült helyzetben az angol-orosz baráti szövetség megeremtése rendkívül fontos. Hisz e két állam szövetsége lehetővé tenné, hogy Bonapartétól megszabadítsák Európát és a leigázott népeket. Európa népei visszakapván szabadságukat maguk dönthetnének a további sorsukról. Azok az eszmék, amiket a Felvilágosodás fogalmazott meg és Napóleon rossz célra használt fel, a régi értékeiken állítódának helyre és azok szellemében működhetnének együtt az európai államok.

Európa a jelenlegi instabil állapotából csak úgy juthat ki, hogyha egy általános háború után – amelyet az angol-orosz alapszövetséghez csatlakozó államok vívnak meg a francia kormányzattal – békét teremtenek. Az európai államok együttműködését és a békét egy jól és világosan rögzített nemzetközi jog garantálná. A nemzetközi együttműködés tagjai mindenkor ehhez a joghoz igazodnának és arra törekednének, hogy az európai konfliktusokat békésen rendezzék.

Az instrukciókból kiderül, hogy Sándor fontosnak tartotta a Franciaország elleni háború megkezdése előtt annak tisztázását, hogyan alakul majd az európai államok sorsa. Hangsúlyozta, hogy az angol-orosz együttműködés valamennyi hatalom és nép érdekét tekintetbe véve dönt majd a legmegfelelőbb határokról, s arra fog törekedni, hogy minden állam azonos nemzetet egyesítsen. Szerinte az Európát több évszázad alatt ért megrázkódtatások azért következhetnek be, mert figyelmen kívül hagyták a természetes egyensúlyt. Éppen emiatt fontosnak tartotta megerősíteni a másodrangú államokat, a kisebbeket pedig arra ösztönözni, hogy föderatív szövetséget létesítsenek az erősebb államokkal. A Franciaország elleni háború után olyan területi rendezést tartott szükségesnek Európában, amely stabilitást és tartós békét eredményez. Ezért Franciaországgal szemben a német államok, főleg Ausztria és Poroszország részvételével, valamint Hollandia, Svájc és a Szárd Királyság segítségével óhajtott ellensúlyt képezni.

Természetesen a háború utáni legfontosabb feladatnak Franciaország helyzetének rendezését tartotta. Úgy vélte, a háború megkezdése előtt szükséges annak kinyilvánítása a szövetségesek részéről, hogy a harcok nem a francia nép ellen, hanem kizárólag a kormányzata ellen irányulnak, amely nemcsak Franciaországot, de egész Európát leigázta. Így elérhetőnek tartotta azt, hogy a francia nép bizalommal forduljon a szövetségesekhez, akik felszabadítani és nem leigázni akarják. Szabadságot és lehetőséget kínálnak arra, hogy olyan kormányzati formát válasszon a francia nép, amelyet óhajt. Az angolok és oroszok tehát azért egyesültek, hogy megszabadítsák Franciaországot a béklyóitól, nem pedig azért, hogy újat helyezzenek rá. Franciaország kapcsán Sándor még arról is szólt, hogy az új kormányzati forma monarchikus kell hogy legyen, mert Európa érdeke is ezt kívánja. Azt, hogy a leendő uralkodó milyen házból kerüljön ki, egyelőre nem szükséges eldönteni, arra viszont majd ösztönözni kell, hogy alkotmányt léptessen életbe. Európa többi államában is arra kell törekedni, hogy stabil és alkotmányos rendet valósítsanak meg, s a megeremtett új

rendet meg is őrizték. Ha bármely európai kormányzat az instabilitás felé mozdulna el, s az Európa stabilitását fenyegetné, a szövetséges államok együttesen lépnének fel ellene.

Sándor ebből a szempontból foglalkozott a Török Birodalommal is. Úgy vélte, hogy a Porta – gyengesége és hódító tervei, valamint a keresztényekkel szemben folytatott politikája miatt – fenyegeti Európa stabilitását és biztonságát. A két kormánynak éppen emiatt a jövőben megbeszéléseket kell folytatnia arról, hogy mi legyen a sorsa széthullott részeinek, ha nem létezne tovább a Török Birodalom Európában. Ha viszont egyben marad, akkor azon kell majd gondolkodni, hogy milyen belső átalakításokra lehet rávenni a török kormányzatot annak érdekében, hogy ne veszélyesztse a kialakított európai rendet.

Az új európai együttműködésnek arra kell törekednie, hogy a népek támaszokat lássák benne, mert csupán ily módon számíthat a szövetség is a támogatásukra és az őszinte segítségükre.

Végezetül Sándor megismétli azt, hogy Novoszilcevnak el kell érnie az angol-orosz szövetség megkötését, amelyhez majd a többi európai állam is csatlakozhat. A jelen helyzetben Ausztria és Poroszország társulását tartaná a legfontosabbnak. Továbbá utasította Novoszilcevet arra is, hogy Anglia által nyújtandó pénzügyi támogatásról is folytasson tárgyalásokat. A részletek megvitatása után került sor 1805-ben az angol-orosz egyezmény aláírására, amelyhez rövidesen, tíz nap elteltével Ausztria is társult.

Emellett megjelent az orosz külpolitikának egy egészen új vonása is, “az alkotmányos diplomácia” gyakorlata, ami a cári Oroszország alkalmazkodása volt az Európában végbemenő “polgári megújodáshoz”, vagyis a francia forradalom hatására életbe léptetett alkotmányokra adott speciális válasza, alkalmazkodási képességének kifejeződése.¹³

I. Sándor uralkodása alatt az orosz külpolitika ezen tevékenysége felerősödött, sőt a napóleoni háborúkat követően a nyugat-európai államokban virágzott igazán.

A cár az európai rendezésről és az együttműködésről 1804-ben a *Titkos utasításban* kifejtett gondolatait hosszú szünet után, 1814. december 31-én fogalmazta újra. A Bécsi Kongresszuson a lengyel és a szász területi rendezés miatt kialakult feszültséget óhajtotta valamelyest feloldani Sándor a szövetségesekhez intézett levelével. Abban vázolta nézeteit arra vonatkozóan, min alapuljon és milyen legyen az új nemzetközi rendszer. Véleménye szerint az európai államok új együttműködését a vallásra, a keresztényi hitre kell alapozni. Ebben a levelében már nem lelhető fel az a felvilágosult és liberális szellemű együttműködési szándék, amely jellemzője volt a *Titkos utasításnak*. A helyébe egy konzervatív, vallásos alapokon építkező nagyhatalmi együttműködés realizálásának lehetősége lépett. Ezen új elveken felépülő európai együttműködésre vonatkozó elképzelését végső formában a Szent Szövetség szándéknyilatkozatában fejtette ki és tette közzé 1815 szeptemberében.¹⁴

Tehát I. Sándor 1804-ben a *Titkos utasításban* még a felvilágosodás eszméinek felhasználásával vázolt fel egy nemzetközi rendszert, s a nemzetközi kapcsolatok ésszerű átfonnálására törekedett. A liberális színezetű gondolatokat tartalmazó elképzelését Napoleon tervével állította szembe, s attól Európa stabilitását remélte, s az orosz alkotmányos diplomácia törekvéseit is éppen emiatt támogatta. A Szent Szövetség okmányában megfogalmazott elképzelése viszont a konzervatív és vallásos elveken nyugvó együttműködést helyezte előtérbe. A Szent Szövetség nyilatkozata egyben Európa és Oroszország viszonyában, az orosz uralkodó Európához fűződő kapcsolatában bekövetkezett

változást tükrözött és jelenítette meg. A káros európai szellemi változásokat kiszűrni az állandóságot és stabilitást képviselő konzervatív, vallásos eszmekörrel lehet, Európa stabilitása ezen nyugodhat, "a tartós béke" így őrződhet meg, s az új rend letéteményese és záloga az Európában megváltozott helyzete, nagyhatalmi pozíciója révén Oroszország lehet. Európa megújítása és a stabil nemzetközi rend megteremtése tehát Oroszországtól és az orosz uralkodótól várható.

A 17. század elejétől az orosz uralkodók, valamint az orosz társadalom művelt rétegei egyre határozottabban törekedtek arra, hogy Oroszországot közelítsék Nyugathoz, Európához. Ez a szándék a 18. századtól módosult, az Európától való lemaradás leküzdését célul tűzték ki, a kormányzati politika középpontjában már a Nyugat utolérése, a felzárkózás került. A 19. század elejétől Oroszország és a nyugat-európai államok kapcsolatának fejlődésében és alakulásában – a francia forradalomnak és a napóleoni háborúknak köszönhetően – további jelentős módosulás ment végbe. Oroszország az 1812-es háborúja, majd az 1813-1814-es nyugati hadjárata után a sajátos nagyhatalmi pozíciójából eredendően arra törekedett, hogy az európai nagyhatalmak között meglévő viszony újjáépítésében, Európa rendjének újjászervezésében és kialakításában részt vegyen.¹⁵ Maga az uralkodó, I. Sándor és az orosz társadalom művelt csoportjai a kialakult új helyzetről egyaránt úgy vélekedtek, hogy az az orosz állam első fejlődésében egy új korszak kezdetét jelöli ki, de megvoltak győződve arról is, hogy az Európában kedvező állapotot eredményez, miután az európai viszonyok megújításának forrása Oroszország lesz. Oroszország Európa sorsának alakításában való részvételét úgy kezdték szemlélni, mint felülről küldött égi jelet, vagyis úgy vélekedtek, hogy az Orosz Birodalomnak és az orosz cárnak missziója, küldetése van Európában.

I. Sándor cár már a Napóleon felett aratott 1812-es győzelmét az isteni gondviselés eredményeként emlegette, s a nyugati hadjárat végéhez közeledvén ez a képzet és vélemény terjedt el, és az orosz társadalmi közvélemény egyre nagyobb köre vallotta magáénak. Az isteni gondviselés révén Oroszország kiválasztott állam lett, Európa számára tartós békét és új rendet alakíthat ki. Az orosz uralkodó, I. Sándor legyőzte Napóleont, "az Antikrisztust", s az isteni gondviselés eredményeként győzelmet aratott a forradalmi eszmék felett is.¹⁶

Oroszország helyzete tehát megváltozott Európa viszonyrendszerében – az orosz közvéleményben az égi jel fokozott hangsúlyozása is erre mutat rá – az Orosz Birodalom és uralkodója Franciaország és Európa sorsának eldöntőjévé és alakítójárává vált. "Az oroszok jelenleg részt kívánnak venni a felvilágosult Európa sorsának formálásában" – fogalmazta meg az orosz közvélemény nézetét Nyikita Turgenyev.¹⁷ Egyre inkább az a gondolat terjedt és uralkodott el, hogy a nemzetek és az államok felett egy magasabb erő áll és az dönti el a béke ügyét és I. Sándor kiválasztott uralkodója Európának, küldetése van. Az általa kezdeményezett keresztényi összefogás képes megszüntetni azt az instabil állapotot, amit a francia forradalom és a napóleoni háborúk előidéztek Európában.

Ezek az érzések vezérelték az orosz diplomáciát és az orosz cárt is, amikor az első párizsi békét 1814. május 30-án aláírták. Ez a megállapodás mentette meg Franciaországot attól, hogy másodrangú hatalommá minősítsék vissza, s kiszoruljon a nagyhatalmak sorából. A franciák tehát az előnyös békét jelentős mértékben az orosz diplomácia erőfeszítéseinek köszönhették. A valóság természetesen az, hogy Oroszországnak érdekében állt egy erős,

Poroszországot sakkban tartó Franciaország megtartása. De az enyhe szerződés egyben azt is kifejezte, hogy a győztes nagylelkűen gyakorolta a keresztényi megbocsájtást, nem mért megalázó békét és büntetést a vesztesre. Ezek az érzések az orosz uralkodót és az orosz közvéleményt mélyen áthatották.

1814 tavaszától az orosz cár még erőteljesebben és tudatosabban törekedett arra, hogy az Európában betöltött új szerepét kihasználva összefogja az európai államokat és a közöttük lévő kapcsolatokat új elvi alapokra helyezze. Az európai ügyeket rendezni hivatott Bécsi Kongresszuson azonban az derült ki 1814-1815 telén, hogy nincs egyetértés a nagyhatalmak között, a területi rendezés és a nagyhatalmak területi érdekvédelme kiélezte az ellentéteket, ami 1815. január 3-án Oroszországot és Poroszországot ellen irányuló angol-osztrák-francia titkos szerződéshez vezetett.

1815 márciusában Napóleon szökése, valamint franciaországi sikerei azonban megváltoztatták a szövetségesek álláspontját és egymáshoz való viszonyát. A Bécsi Kongresszuson 1814 őszétől 1815 elejéig az ügyek lassan haladtak, a "táncoló kongresszus" a szórakozás jegyében (is) zajlott. 1815 márciusától megváltozott a hangulat, gyors döntések születtek, a nagyhatalmak megállapodtak a területi rendezésben.

1815 nyarán a szövetséges csapatok másodszor vonultak be Párizsba, ahol egészen más álláspontot képviseltek és 1814 tavaszához képest egészen más politikai viszonyok keletkeztek. Akkor a béke megteremtése, a területi kérdések eldöntése és rendezése volt a legfontosabb, 1815 nyarán a béke garantálása került előtérbe, vagyis egy új háborút kizáró béke feltételeinek megteremtése Franciaország számára. Európa szempontjából ez fontos volt, éppen ezért Anglia Franciaországnak másodlagos szerepet szánt, Oroszország viszont erős államnak kívánta látni.¹⁸ Az orosz diplomata, Capo d'Istria a feljegyzéseiben lejegyezte Oroszország álláspontját, amelyet I. Sándor felkérésére készített el. Abban fő célként az új európai szövetséget vezérlő elveket rögzítette, hangsúlyozta elsődleges feladat az, hogy Franciaországot megszabadítsák Bonapartétól és a forradalomtól. Ezt 1815 nyarán sikerült elérni. A következőkben a fő teendő az, hogy Franciaország és Európa nyugalma felett őrkdjenek a nagyhatalmak, s arra a garanciák morális (keresztényi együttműködés) és anyagi alapúak (mint területi rendezés, erődítmények megsemmisítése, stb.) lehetnek.¹⁹

I. Sándor 1815 szeptemberében, majd a második párizsi béke aláírásakor, 1815. november 20-án úgy vélte, fontos a nemzetközi viszonyok olyan rendszerét megtervezni, amely lehetővé teszi a bonyolult nemzetközi problémák békés rendezését, s Európában "a tartós béke" megőrzését segíti elő. Erre a legjobb megoldásnak az európai nagyhatalmak közötti baráti szövetség megteremtése kínálkozott, amelynek alapja a keresztényi szeretet és vallás lehet. Azok segítségével új alapokra lehet helyezni az államok közötti (nemzetközi) kapcsolatok rendszerét. Eddig az európai nemzetközi élet alakulása egy-egy kabinet álláspontjától vagy valamely állam vezetőjének, uralkodójának tudásától, képességeitől függött, és "szörnyűséges alkotmányokhoz" vezetett.²⁰

Most Oroszország győzelme után új elvekre és elemekre helyezhető az európai (nemzetközi) élet: a keresztényi alapelvekre. Eddig a keresztény államok "sajátos egoizmussal" vezették az állami életet, ami kihatott az államközi együttműködésekre is.

1815. szeptember 26-án Párizsban aláírták a Szent Szövetség alapokmányát, amely kijelölte azt, hogy az európai államok együttműködésének alapja a keresztény vallás és erkölcs legyen. A keresztényi kozmopolitizmus eszméjével töltött dokumentumot a nagyhatalmak után – kevés kivétellel – sorban írták alá az európai államok anélkül, hogy egyáltalán értékelték volna annak tartalmát vagy jelentőségét.

A Szent Szövetség okmányában megfogalmazott szándékot tehát úgy lehet felfogni, hogy Oroszország uralkodója 1812, majd 1814 után egyre erőteljesebben törekedett arra, hogy az európai államokat a keresztény hit alapján fogja össze, s ezt a tevékenységét – miután az európai viszonyokban meghatározó szerepet töltött be az Orosz Birodalom – sajátos misszióként fogta fel.

Napóleon 1812-es támadása Oroszország ellen, majd Oroszország győzelme, valamint győztes nyugat-európai hadjárata arra készítette az orosz uralkodót és a művelt orosz társadalmat, hogy új módon viszonyuljon Európához, s ez az új viszony tükröződik és jut kifejezésre a Szent Szövetség alapokmányában, és az új nemzetközi rendszerben, a Négyes (majd Ötös) Szövetségben is.

A nyilatkozat az európai konzervatív erők egyesítéséért állt ki, s egy olyan "speciális politikai egyezménynek" tekinthető, amely közös célt fogalmazott meg, közös alapelveket fektetett le, s a problémák megoldására közös rendezést írt elő. Ennek konkrét megnyilvánulásai az összeurópai nagyköveti és külügyminiszeri találkozók voltak, valamint a négy győztes hatalom – 1818-tól Franciaországgal öt – uralkodóinak és állami vezetőinek összejövetelei, a "kongresszusok". Vitathatatlan tény, hogy ebben az európai együttműködésben az európai egység I. Sándor által 1815 szeptemberében megfogalmazott sajátos eszméje realizálódott.²¹

Jegyzetek:

1. Kissinger, Henry: Diplomácia, Bp., 1996. 75.p. – Nicolson, Harold: The Congress of Vienna, New York, 1961. pp. 242-259. – Szolovjov, Sz. M.: Imperator Alekszandr I., Moszkva, 1995. pp. 295-296. – Seaman, L. C. B.: From Vienna to Versailles, London, 1995. p. 11. – *Izstorija vnyesnyej polityiki Rosszii*. (Pervaja polovina 19-ovo veka), Moszkva, 1995. pp. 117-120.
2. Kennedy Grimsted, Patricia: The Foreign Ministers of Alexander I., Los Angeles, 1969. p. 131.
3. Saint-Pierre Abbé de: Abrégé de Project de Paix perpetuelle, Rotterdam, 1729.
4. Hartley, M. Janet: Alexander I., London, 1996. pp. 58-66.
5. *O polityicszeszkaj sziszteme Rosszizskoj Imperii*. (Vvegyenyije, principi, plan zapiszki), in: Vnyesnyaja Polityika Rosszii (VPR), szerija I., t.2., Moszkva, 1961. pp. 68-72.
6. VPR, szerija I., t.1., pp. 61-62.
7. Uo. p. 63.
8. Hartley, M. Janet: Alexander I. ..., p. 65.
9. Heller, Mihail: Az Orosz Birodalom története, Bp., 1996. 411-412.pp.
10. Uő.: 409.p. – Kennedy Grimsted, Patricia: The Foreign Ministers..., pp. 110-114.
11. *Szekretnaja Insztrukcija*, in: VPR, szerija I., t.2., pp. 146-151.
12. Mirkin-Gecsevic, B. S.: Russzkij projekt mezsduarodnoj organizacii Jevropi 1804 goda, in: *Szbornyik sztatyej poszv. P. Ny. Miljukovu, 1859-1929*. Prague, 1929. pp. 435-449. – *Szekretnaja Insztrukcija*, in: VPR, szerija I., t.2., Moszkva, 1961. pp. 146-148. – Szolovjov, Sz. M.: Imperator Alekszander I.,... pp. 72-99.

13. *Groszul, V. Ja.*: Rosszijszkij konsztitucionalizm za pregyelami Rosszii, Otyeecsesztvennaja Isztorija, 1996.2. pp. 166-168.
14. *Akt o Szvjascennom Szojuze*, in: VPR, szerija I., t.8., Moszkva, 1972. pp. 516-518. – *Mirnij dogovor*, in: uo. pp. 605-608. – *Dogovor o szojuze...*, in: uo. pp. 609-614.
15. *Tschubarjan, Alexander*: Europa-Konzepte von Napoleon bis zur Gegenwart, Berlin, 1992. p. 52.
16. *Narinszkij, M. M.*: Napoleon v szovremennoj jemu rosszijszkaj publicisztike i lityerature, Isztorija SzSzSzR, 1990.1. pp. 126-138.
17. *Arhiv bratyjev Turgenyevih*, t.2., Szpb., 1913. p. 206.
18. *Hartley, M. Janet*: Alexander I., London, 1996. pp. 111-139. – *Vallotton, Henry*: Alekszandr I., Moszkva, 1991. p. 247.
19. *Zapiszka I. A. Kapodisztrii* Alekszandru I., in: VPR, szerija I., t.8., Moszkva, 1972. p. 559.
20. *Nadler, V. K.*: Imperator Alekszandr I. i igyeja Szvjascennogo Szojuza, t.1-5., Riga, 1892. p. 557. – *Russzkij Arhiv* (RA), 1867., kny.1. p. 448.
21. *Tschubarjan, Alexander*: Europa-Konzepte..., pp. 54-55. – *Markov, L. V.*: Rosszija i Szvjascennij Szojuz, Novaja i Novejsaja Isztorija, 1989.1. pp. 63-75.

Erzsébet Bodnár

Alexander I and idea of European unity
(Theory and reality. The Holy Alliance)

The safety systems of the Quadruple Alliance and the Holy Alliance were established after 1815 in order to ensure peace in Europe as the implementation of the idea of global peace propagated by the English William Pitt and Alexander I of Russia, with a specific role assigned to each participating country. This grand alliance came into being in order to create and maintain 'permanent peace'.

The first version of the basic principles of the new system to be established following the Napoleonic wars was drafted by Alexander I in his 'Secret Order' of 1804. This came to be basis of the London negotiations between Nikolai Novosilzheff and William Pitt. Apart from the establishment of the English-Russian Alliance, the discussions in London had two directions: concerning the organisation of a special body with a view to ensure the maintenance of European peace and the territorial settlement following the victory over Napoleon. In his 'Secret Order' of 1804, Alexander I outlined his ideas of European cooperation, expected to enhance stability in Europe, on the basis of the ideas of the Enlightenment. His plans, influenced by liberal ideas, were drafted as a response to those of Napoleon. Repeating his views on European co-operation ten years later, in the Declaration of Intention to the Holy Alliance (September 26, 1815), however, the main emphasis fell on co-operation of a conservative and religious kind.

He envisaged a new European order based on reconstituted principles reflecting mainly the changes that occurred in the relationship between Europe and (the emperor of) Russia, The Holy Alliance, established on the ground of the declaration of intention drafted by Alexander I and generally deemed as the most original aspect of the Vienna Treaty could be taken as the realisation of a particular version of the idea of Europe.

KURUNCZI JENŐ

Az orosz agrárviszonyok és a faluközösség
(1861-1914)

Oroszország a múlt század második felétől ugyan elindult a kapitalista fejlődés útján, azonban gazdasági és társadalmi viszonyaiban az agrárszférában az 1861. évi jobbágyfelszabadítást követően is megmaradtak a félf feudális csökevények, ami döntően az állami adókat és a megváltás fizetését garantáló faluközösség és a ráépült, erőszakon alapuló államrend továbbélésében jutott kifejezésre. Nyilvánvalónak látszik, hogy az olyan kapitalizmus kori agrárállamban, amilyen – a más gazdasági szférák fejlődése ellenére – Oroszország volt, döntő fontosságú a mezőgazdaság, az agrárium termelési-technikai, társadalmi viszonyainak és a jobbágyfelszabadítás után a sztolipini reformokig érintetlenül maradt gazdálkodási és szociális alapegységek; az obscsinának a kutatása. Nézetünk szerint az orosz jobbágyfelszabadítás és az első világháború közti időszak kulcsproblémáit az alábbiak alkotják:

- a.) melyek voltak az orosz jobbágyfelszabadítás sajátosságai és ezek milyen következményekkel jártak,
- b.) hogyan alakult az obscsina sorsa a XIX. sz. végéig /lezajlottak a nagy reformok, de fennmaradt a földközösség és a parasztokat a földhöz és a faluközösséghez kötve szabadították fel,
- c.) milyen volt az 1905-1907. évi forradalom agráriumbeli hatása és
- d.) az egyik legvitatottabb – és az obscsina felszámolása és a falusi tulajdonviszonyok átalakulása miatt valószínűleg a legfontosabb – kérdés a sztolipini reformok értékelése, amelyet eddig a negatívumok túlhangsúlyozása jellemzett; ezért is fontos (az adatszerű, a polgári és a nyugati történészek véleményét is figyelembe vevő) a differenciált és szakszerű megközelítés.

A tanulmány az újabb magyar és orosz szakirodalomra épül, de figyelembe vesszük a klasszikus örökséget is. Néhány kivételtől eltekintve, az előbbiekből merítjük a forrásokon (állami, zemsztvo-statisztikai anyagokon, történészek számításain) nyugvó adatbázist. Az orosz agrárrend fejlődését és a kapitalizmus kori obscsina evolúcióját, ill. a kettő kapcsolatát szeretnénk bemutatni.

Az orosz jobbágyfelszabadítás és az azt követő agrárviszonyok

1861. február 19-én írta alá II. Sándor a jobbágyfelszabadításról szóló rendeletet, amit három hét múlva hirdettek ki. A parasztoknak átadandó föld és a kárpótlás kérdését szabályozó, a földesurak és a parasztok közti szerződések megkötésére kétéves átmeneti időt biztosítottak. Amíg a szerződések nem jöttek létre ideiglenesen lekötött parasztokról beszélhetünk. A szerződések megkötésének elhúzódása, a patriarchális jellegű, az uralkodóhoz fűzött illúziók és a bekövetkezett zavargások jól mutatták, hogy a parasztok a korábban birtokolt összes földre számítottak. A földesurak viszont még az átadott területet is sokallották. A kárpótlási összegek irreálisan magas volta miatt a parasztok sokáig az ideiglenes lekötöttség állapotában maradtak. Ami a jobbágyfelszabadítás és a faluközösség kapcsolatát illeti, hangsúlyozni kell, hogy noha a juttatott föld nagyságát a paraszti gazdaságok szerint szabták meg, a terület az obszcina használatában maradt. Igen lényeges, hogy az egyetemleges felelősség révén a faluközösség kollektív felelősséget viselt a megváltás és az adók fizetéséért. A reform utáni obszcinában a fellázító belső ellentmondások ugyanúgy megfigyelhetők, mint az összetartók. A gazdagparasztság szembenállt az említett faluközösségi földtulajdonnal, ugyanakkor, mint a mir vezető rétege konzerválni is igyekezett azt. A fokozatosan tönkremenő paraszti többség támogatta a faluközösségen belüli (újrafelosztásos) egyenlősítést és az obszcina intézmények demokratizálását, gazdasági-társadalmi helyzetének javulását remélve az előbbiektől.¹ Oroszországban 1861-ben megszűnt ugyan a jobbágyrendszer, azonban a volt jobbágy földjét tekintve is a faluközösséghez kötődött, mivel a számára juttatott föld csak a használatába került, de nem jött létre a polgári (elidegeníthető, teljesen szabad) földtulajdon. A parasztságot a tulajdoni dualizmus (faluközösségi és paraszti) jellemezte. A paternalizmus igénye fennmaradt a cári kormányzatban csakúgy, mint a naturális-patriarchális és monarchista hagyományokon, a szűk faluközösségi keretekben nevelkedett orosz parasztokban. Jellegetesen kelet-európai agráriumbeli gazdasági-társadalmi és mentalitással kapcsolatos átalakulás ment tehát végbe. Agronómiai szempontból értékelve az 1861 utáni orosz mezőgazdaságot, elmondható, hogy tovább folytatódott a háromnyomásos gazdálkodás. Fennmaradt, sőt nőtt a földek tagosítatlansága. Az orosz mezőgazdaságban a századfordulóig alacsonyak maradtak a terméshozamok.

A korszakot (különösen a fekete földes területeken) erős agrártúlnépesedés jellemezte. A jobbágyreform rendelkezései azonban komoly gátat szabtak a faluközösségből való eltávozásnak. Megpróbálták ugyanakkor kormányzati úton ritkítani a földújraosztásokat. 1893-ban törvényt hoztak arról, hogy az obszcinában csak 12 évenként szabad újra felosztani a földet. Az új rendszer azonban nem küszöbölte ki a föld értékét növelő újítások akadályait. Mindenesetre már a haladás jele volt, hogy a kormány felismerte az obszcina egyik alapvető fogyatékoságát. Fontos kérdés volt a megváltási összeg kifizetésének és az eltávozás kapcsolatának szabályozása. Az 1880-as években a kormányzat úgy határozott, hogy a parasztoknak csak a megváltási összeg hátralévő részét kell kifizetniük; azaz beszámították a korábbi részlettörlesztéseket. Így már elképzelhető volt az adósság lejárat előtti visszafizetése. Az 1882-es lejáratig azonban a megváltott juttatások száma elhanyagolható maradt. A kormányzat mégis aggódott a faluközösségek fennmaradása miatt. Ezért módosították a megváltás egyes rendelkezéseit (1893.

nov.). Innentől addig, amíg nem váltották meg az összes közösségi földet, az egyes paraszt csak a faluközösségi gyűlés kétharmadának jóváhagyó szavazata mellett válthatta meg a sajátját. Nyilvánvalónak tűnik, hogy a kormányzat célja a faluközösségi rendszer fenntartása volt. A mezőgazdasági modernizálás támogatói főleg gazdasági megfontolásból elleneztek a faluközösségi rendszer fennmaradását. Szerintük ugyanis tagjaiknak a periodikus újrafelosztás miatt nem állt érdekükben semmilyen távlati célú befektetés és így a földművelés alacsony szinten maradt. Az obscsina fenntartásának hívei azzal érveltek, hogy a jobbágyreform után a földesúri támogatás nélkül maradt parasztokat nem szabad magukra hagyni. Miután a parasztok a faluközösségen keresztül rendelkeznek földdel; el lehet hártani az elszegényedést (a proletarizálódást) veszélyét, az egyetemleges kezességgel pedig biztosíthatják az adók behajtását. Ezenkívül utaltak arra, hogy az obscsina ősi, tradicionális orosz intézmény. Látható, hogy az évszázados kormányzati paternalizmus elvei továbbra is fennmaradtak.

A múlt század utolsó harmadában a parasztság gazdasági körülményei egyre rosszabbodtak. A mezőgazdasági termékek árai az 1880-as évek elejétől esni kezdtek. Ugyanezen időszakban a mezőgazdasági népesség egyre gyarapodott. Miután az egy főre jutó paraszti földek nagysága jócskán csökkent, a parasztoknak egyre gyakrabban kellett a nemesi földek haszonbérbe vételéhez folyamodniuk. A parasztgazdaságok technikai újítások bevezetésével sem tudtak javítani helyzetükön. Ehhez hiányzott a megfelelő tőke és hitelezési forma. Ezen túl gátolta az előrelépést a faluközösség tagjainak alacsony agronómiai felkészültsége, valamint az, hogy csekély igavonó erővel rendelkeztek. Tendenciájában Oroszország európai részén nőtt a ló nélküli és az egy lovat tartó háztartások száma, míg csökkent a két és három lovat tartóké.² A múlt század utolsó negyedében (1870 és 1900 között) csökkent az egy főre jutó termelés, ugyanakkor az össztermelésen belül nőtt a kényszerexport hányada. A veszélyes politikai következmények ellenére a kormányzat egyelőre csak időleges engedményeket tett. 1894-ben megteremtette a felhalmozódott hátralékok elhalasztásának és részletekben történő kifizetésének jogi feltételeit, 1896-ban új törlesztési periódusok alkalmazását akarta biztosítani, 1899-ben pedig egyszerűsítették az egyes esetekben adható könnyítések adminisztrációját. A múlt század végére a megváltási díj visszafizetési hátraléka olyan tetemessé vált, hogy a kormánynak külön kellett foglalkoznia vele. 1896-ban II. Miklós trónra lépésekor kiáltványában enyhített az adóterheken, de a rendes megváltási díjak és hátralékaik fizetését az aktus nem érintette. Az 1890-es évek iparosítási fellendülése a Pénzügyminisztérium tényerésével járt együtt. Ugyanakkor lényeges annak kiemelése, hogy a Pénzügyminisztérium csak lassan alakította ki független agrárpolitikai álláspontját. Witte is elismerte, hogy kezdetben csak felszínesen ismerte a mezőgazdaság problémáit és a hagyományos orosz intézménynek tekintett faluközösség pártján állt. Csak később, a századforduló után, látva a mezőgazdaság súlyos helyzetét, jelentette ki, hogy nincs szükség az egyetemleges kezességre.³ Az 1890-es években a Pénzügyminisztérium azonban még belenyugodott abba, hogy a parasztsággal kapcsolatban kompromisszumos döntések szülessenek. Így az 1899-es reformban ismét kimondták, hogy az obscsinák egyetemleges kezességet viselnek az adókért. Az orosz kormány agrárpolitikájának fő elvei – az obscsina fenntartása a megváltási adósság lejártáig és az adósság törlesztési idejének meghosszabbítása a faluközösségi intézmény védelme és a paraszti adózás biztosítása végett – alapjaiban az 1890-es években változatlanok maradtak.

Az orosz társadalom változása (1861-1900)

Az orosz jobbágyfelszabadítás és az azt követő reformok kihatottak a társadalom szerkezetére, amiből főleg az agráriumbeli átalakulásokat emelnénk ki. Az 1861. évi reform után a birtokos nemesség nehéz helyzetbe került, alsó része pedig egyenesen az elszegényedés felé tartott. Az előbbi abból adódott, hogy a nagybirtok korábban a jobbágyok robotjára támaszkodhatott és mivel elegendő saját felszereléssel és igásállattal nem rendelkezett, a parasztokét használta fel. Most főleg a ledolgozási rendszer segíthetett a földbirtokosokon. Miután azonban továbbra is a hagyományos agrotechnikát alkalmazták, a terméshozamok igen alacsonyak voltak. Így rossz termés esetén nagy területen éhínség jelentkezett, mint pl. 1891-ben. Ebben az időszakban csak kevés nagybirtok tudott áttérni a modern agrotechnika és a bérmunka alkalmazására.

A parasztság körében előrehaladt a vagyoni és társadalmi differenciálódás. A falusi földközösségeken belül a gazdag és a szegény rétegek között a földszerzés és – birtoklás, a mellékfoglalkozások és a termelés technikai feltételeinek javítása terén érdekellentétek bontakoztak ki. A faluközösséget tehát ebben az időszakban nem lehet egy idilli paraszti együttélés és mezőgazdasági termelés keretének tekinteni, hiszen már érvényesült a kapitalista viszonyok lassú és fokozatos átalakító hatása, igaz ugyan, hogy a régi patriarchális hagyományok továbbélése lefékezte ezeket a változásokat. A zemsztvo-statisztikai anyagokból (pl. a portaösszeírásokból) lehet arra a folyamatra következtetni, melynek során megjelentek az orosz falusi lakosság új rétegei; elsősorban a gazdagparasztok és az ingatlan vagyonnal nem rendelkező napszámosok és cselédek. A parasztság felső rétege nagyobb jövedelméből intenzifikálhatta gazdaságát és növelhette a birtokában lévő földterületet. Számarányát tekintve ez a réteg ugyan nem túl nagy, de a termelési mutatókat tekintve nagyon is jelentős. Az orosz falu másik (ellentétes póluson álló) új típusú rétegét a napszámosok, cselédek, alkalmi munkások képezték. Ide tartoztak az osztásföldes bérmunkások, a földjüktől megválni kényszerülők, az összes ló nélküli és az egy lóval rendelkező parasztok zöme. Ők alkották a falusi lakosság alsó rétegét. Az orosz középparasztság számaránya 1861 után csökkent, anyagi helyzetük romlott és társadalmi státuszbeli pozíciójuk is megrendült. Az elszegényedés az egyik oldalon a gazdagodás a másikon, 1861 után folyamatosan előrehaladó tendenciaként jelentkezett az orosz falun. Szólnunk kell a jobbágyreform utáni ledolgozási rendszer és az orosz falu társadalmi tagozódása közti kapcsolatokról. A ledolgozás a középkori munkajáradékból eredeztethető. Ugyanakkor feltétele volt egy olyan paraszti réteg az orosz falun, amely saját mezőgazdasági eszközökkel és igavonó állatokkal rendelkezett; és így meg tudta művelni a saját és a földbirtokos földjének egy részét. A korabeli áru- és pénzviszonyok fejletlenségére is utal a fenti helyzet, ami ugyan fékezte a földközösségi viszonyokon belül élők gyors differenciálódását, de nem akadályozta meg azt.

4

Az 1861 utáni orosz faluközösség fejlődésének néhány aspektusa

A múlt század utolsó harmadának gazdasági és társadalmi változásai jelentős módosulásokat eredményeztek az obscsina belső szerkezetében és különböző funkcióiban. A paraszti földközösség mint archaikus képződmény az egyenlősítő földújrafelosztással a munka-

erőellátottság és az adózási képesség párhuzamba hozatalára törekedett; azaz fiskális célokat szolgált. A gazdasági (vagyon) és a szociális változások jól illusztrálták, hogy az obscsina a parasztság differenciálódását nem tudta megakadályozni. 1861 után is a földközösség két típusa létezett: a földújrafelosztásokkal és az azokkal nem jellemezhető obscsina. Az első az ország európai része központi területeit, a feketeföld övezetet és a Volga-vidéket fogta át, míg a második Oroszország északi, nyugati és déli peremterületein volt általános. Ha agronómiai szempontból nézzük őket, itt a jobbágyfelszabadítás után is általános maradt a háromnyomásos gazdálkodás. Az osztásföldről való részesedés alapelve (a parasztcsalád lélekszáma, a munka- és igaerővel ellátottság foka szerinti elosztás) nem változott 1861 után sem. A tíz-tizenöt évente ismétlődő földújrafelosztások elsősorban a demográfiai változásokra épültek.

A feudalizmus korából fennmaradt paraszti földközösség – noha bizonyos változásokon ment át – alapjában megőrizte naturális, patriarchális jellegét, alacsony színvonalú művelési technikával párosult, így nem járt együtt a gazdálkodás intenzifikálódásával. A faluközösségekben élő és gazdálkodó oroszországi parasztság, az osztásföldről kötve és ugyanakkor állandó földszükével küszködve képtelennek bizonyult a paraszti mezőgazdaság általános színvonalának emelésére. Az 1880-as évektől a paraszti differenciálódás előrehaladtával az egyenlősítő földújrafelosztás egyre kevésbé felelt meg a falu jómódú rétegeinek, ezért bizonyos visszaszorulása figyelhető meg. Mindazonáltal az egyenlősítő földújrafelosztás 1861 után is állandósította a tagosítatlan földviszonyokat és a háromnyomásos gazdálkodás túlsúlyát. A faluközösségi, ill. a családi birtoklás mögött háttérbe szorult az egyéni tulajdon, lefékeződött az individuális kezdeményezőképeség. A szokásjog révén tovább éltek a régi, közösségi hagyományok és így nem szilárdulhatott meg a földmagántulajdon és a földpiac a legnépesebb orosz társadalmi réteg tudatában és gyakorlatában, ami a polgári fejlődés alapfeltétele lett volna az agrárszférában.⁵ Ugyanakkor a szokásjogi normák visszaszorulását mutatják, hogy sokszor örökítették, bérbe adták, sőt áruba bocsátották az osztásföldet. A jobbágyfelszabadítás után módosultak az obscsina egyes szerveinek és tisztségviselőinek funkciói. Kielezett szituációkban (pl. válságok, forradalmi megmozdulások idején) az obscsina, ill. a falugyűlés (a mirszkij szhod) igazi paraszti érdekvédő hatalmi szervvé vált. Az előjárók és testületeik – már csak vagyon helyzetük miatt is – a falugyűléseknél konzervatívabb álláspontot foglaltak el. Az 1861 utáni évtizedek obscsinájában bizonyos fokig háttérbe szorultak a hagyományos szociális funkciók, ugyanakkor markánsabban megjelent a korabeli orosz parasztságon belül elkülönülő rétegek ellentéte, miközben végig megmaradt a cári és a földbirtokos bürokráciával szembeni paraszti védekezés rég kialakult funkciója.

Szeretnénk rámutatni az orosz kormányzat agrárpolitikája és az obscsina fejlődése közti kapcsolatokra. Az 1880-as és az 1890-es évek elejét még a konzervatív agrárpolitika jellemezte. 1904-ig azonban fokozatosan kialakultak a változások előfeltételei. Az egyetemleges kezesség, mint a parasztság adózóképeségének biztosítóka viszont 1903-ig fennmaradt. Valójában a cári kormányzatnak az obscsinák irányában folytatott politikájában a döntő fordulatot az elmélyülő agrárválság (az 1890-es évek második felétől), a növekvő paraszti mozgalmak és az 1905-1907. évi forradalom kényszerítette ki. Kezdeti lépésként eltörölték az egyetemleges kezességet, majd elősegítették az áttelepülési mozgalmat és

enyhítették a “rend jellegű” megkülönböztetéseket. Az első orosz forradalom szétfoszlatta a paraszti konzervativizmushoz fűzött kormányzati reményeket. Az 1906. november 9-i rendelet a cári parasztpolitika teljes fordulatát jelentette. Míg előtte ez a politika az obszcsinát védte, ezt követően a sztolipini reformok a gazdagparasztok érdekében oldották fel a faluközösségi kötelékeket, megnyitva az utat a parasztpolgárosodás előtt.

A XX. század eleje reformjainak előzményei

Az 1890-es évek nagy ipari fellendülése az 1900-as depresszióban végződött. Ugyanakkor a másik gazdasági területen, az agrárszférában is nyugtalanító jelenségek bontakoztak ki. A parasztság, mivel adózási képességének határához érkezett, 1900 és 1905 között sanyarú helyzetére soha nem látott (földfoglaló, a földesúri ingatlan és ingó vagyon elleni) népmozgalommal válaszolt. Noha a kormány 1906 őszére a falvakban is visszaverte a nemesi földtulajdon elleni támadásokat, korábbi agrárpolitikájához már nem térhetett vissza.⁶ 1903 februárjában egy cári dekrétum elrendelte a mezőgazdaság állapotának javítását célzó kutatások megkezdését, miközben hangsúlyozta, hogy ezeknek a faluközösségi rendszer elvein kell nyugodniuk. A kiáltványban azt is hangoztatták, hogy lépéseket tesznek az egyetemleges kezesség eltörlésére, ami két héttel később be is következett. Miután a zavargások vidéken tovább folytatódtak, újabb kiáltvány jelent meg, amiben eltörölték a megváltási díj és a juttatott földek utáni állami adó kifizetésének elmulasztásából származó hátralékokat. Az 1905 októberi általános politikai sztrájk után II. Miklós október 17-i dekrétumában néhány alapvető polgári szabadságjogot és képviseleti szervet (a Dumát) adományozott népének. Majd a november 3-i kiáltványban bejelentették, hogy minden paraszti kategóriánál felére csökkentik az 1906-ra esedékes visszafizetési, törlesztési összegeket, 1907. január 1-én pedig az egészet eltörlik.

1906 őszén részletes utasítással eltörölték a családon belüli vagyonmegosztást korlátozó intézkedéseket. A legfontosabb intézkedéssel lehetővé vált, hogy a parasztlakosok szabadon válasszák meg állandó lakóhelyüket. Az útlevelek megszerzése ezentúl nem függött a háztartásfő, vagy a faluközösség beleegyezésétől. Közben a parasztmegmozdulások folytatódtak. Az ún. belső orosz területeken a mozgalomban a parasztság egésze részt vett. Itt – főleg a fekete földes területeken és az északi, ipari körzet egy részén – a parasztlakosok elsősorban a bérleti szerződések ellen és a földosztásért küzdöttek. Ezzel szemben a nyugati és az északnyugati körzetekben, ahol hiányzott a faluközösség, ill. annak kizárólagos szerepe, jobban előrehaladt a kapitalista viszonyok kifejlődése, erősebb volt a parasztlakosok rétegződése és elkezdődött felbomlása; más jellegű volt a parasztlakosmozgalom. Az agrárproletariátuson kívül a birtokos parasztlakosok már nem vettek részt a megmozdulásokban. Az északi és a baltikumi körzetekben bérkövetelésekkel járó sztrájkok zajlottak le. Oroszország európai része keleti felén az egész parasztlakosság lépett fel a földközösségi rendszer, az agrártulnépesedés kedvezőtlen tendenciái és a feudális, kiuzsorázó nagybirtokkal szemben.⁷ A gabonaválság Oroszországban, ahol a népesség növekedése elég gyors volt, viszont az iparosodás nem volt olyan mértékű, hogy felszívja az agrár-népességtöbbletet, azzal járt, hogy a felesleges munkaerő a mezőgazdaságban rekedt. Egy főre egyre kevesebb föld jutott és az agrártermelés

fejlődése nem kompenzálta a világgiazi gabonaárak gyorsabb esésével kialakuló parasztgazdasági jövedelemarányokat, mivel a bevételek alig haladták meg a kiadásokat. Oroszország keleti régióiban (tehát a nyugati és a balti részeket kivéve) a XX. sz. eleji nagy társadalmi megrázkódtatás és a nyomában következő sztolipini reformok a viszonylagos agrártúlnépesedésből fakadó, a szabad paraszti agrárevolúció útjában álló akadályokat (főleg az obscsinát és az áttelepülés korlátait) voltak hivatva lerombolni. Az 1906 őszi intézkedés megtörte az obscsina parasztek feletti jogi hatalmát és eltávolították a szabad költözködés törvénybeli akadályait. A fenti törvényhozói intézkedések több szempontból közvetlenül érintették a faluközösséget. Az adófizetéssel kapcsolatos személyi felelősség megteremtése, a családi vagyon megosztása feletti ellenőrzés megszüntetése, az útlevelügyek liberalizálása és különösen a megváltási adósságok eltörlése mind csökkentette az obscsina egyének feletti hatalmát, vagy legalábbis korlátozta funkcióit.

1906 júliusában a cár feloszlatta az első Dumát, az új miniszterelnök és utódja pedig a korábbi belügyminiszter, P. A. Sztolipin lett. Közben a földkérdés már 1906 tavaszától (tehát a Duma-választások és a képviseleti szerv ülése idején) központi téma lett Oroszországban. Mielőtt Sztolipin reformjait elemeznénk, érintenénk még néhány azzal összefüggő kérdést. Nagyon fontos, hogy a cárizmus fő problémája 1861 után is gazdasági szempontból a mezőgazdaság, szociális szemszögből pedig a parasztkérdés maradt, mivel fő gazdasági ágról és az ország lakosságának óriási többségét kitevő rétegről volt szó. Kemény küzdelem folyt ugyanis a földért. 1905-re mind a nemesi, mind a (sokszor csak névleg) paraszti földtulajdon jelentős volt. Az utóbbinál általában a nagytulajdon a gazdagparasztság kezében összpontosult. Ráadásul ki kell emelni, hogy az 1905. évi statisztika "bizonyos általánosítással" csökkentette az előrehaladott földkoncentrációt. Oroszország európai részén (az 50 kormányzóságban) a parasztság 13,2 millió gyeszjatyina földet birtokolt, de ebből 7,3 millió (azaz több mint fele) a 100 gyeszjatyinánál nagyobb területtel rendelkező, csak nevében paraszti réteg kezében volt.⁸ A paraszti osztásföldet birtokolhatta a faluközösség (ill. gyakran két-három obscsina) és lehetett egy-egy porta tulajdonában. Az első esetben, ha a földközösség tagjai nem váltották meg az átadandó földet és nem kötötték meg a kárpótlási szerződéseket; ideiglenesen lekötött parasztek maradtak, míg ellenkező esetben "paraszt-tulajdonosok" lettek. A portánkénti birtokosok a juttatott telkek teljes jogú tulajdonosai voltak és a szolgáltatások teljesítéséért is mindegyikük külön felelt. Körükben a földújrafelosztások már régen kihaltak. Oroszország európai részén a 138,3 millió gyeszjatyina paraszti földből 115,4 millió (vagyis 83,2 %) volt faluközösségi használatban, míg 22,4 millió gyeszjatyinát (16,2 %-ot) portánként birtokoltak.⁹

A paraszti obscsina mint a kistermelők szomszédási földközössége gazdasági egyesülésként és alsó adminisztratív egységként funkcionált. Gazdasági tevékenysége a juttatott földek felosztásában és kiaknázásában, a szántók és a rétek újraosztásában, a legelők és az erdők használatában jutott kifejezésre. Adminisztratív egységként fiskális és rendőri funkciókat teljesített. A faluközösségek legfontosabb gazdasági funkciói a földújrafelosztással függtek össze. Ha ez megszűnt az obscsina tisztán adminisztratív egységgé alakult át. A földbirtokok szétszórtága miatt azonban a faluközösség is meghatározó szerepet játszott pl. a vetés és a betakarítás időtartamának meghatározásában. Ezenkívül közösségi használat-

ban maradtak a legelők és részben az erdők. Az 1905-ös statisztikából megállapítható, hogy a faluközösségi földbirtoklás nyugatról kelet felé haladva és kevésbé világosan kivehetően délről északi irányban növekedett. A kapitalizmus megszilárdulása idején (az 1861. évi reform után) az orosz faluközösség alapján két vonatkozásban alakult át. Egyfelől fokozatosan elvesztette földet újrafelosztó funkcióit, másfelől aktívabban beavatkozott a termelésbe. Az első tendencia legpregnansabban a déli fekete földes kormányzóságokban jelentkezett. A második változat inkább a központi nem fekete földes kormányzóságokat jellemezte. A kapitalizálódási folyamatok kétségkívül új szociális és vagyoni differenciálódási hullámot indítottak el az orosz falun, azonban mivel ez és az obscsina válsága lassú és elhúzódó volt, nem beszélhetünk általánosan ún. orosz agrárkapitalizmusról és ezzel együtt annak két kiemelt rétegéről (a gazdagparasztokról és az agrárproletárokról), ahogy azt Lenin *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban* c. művében az 1890-es évek második felében tette és aminek több elhibázott általánosítását 1905-öt követően ő is revidálta. A faluközösségek az agrotechnikai változtatások ellenére, nem hoztak létre új, általánosan elterjedt (amerikai típusú) agrárrendet. Az agrártúlnépesedés (miután az elmaradott orosz ipar nem tudta felszívni a feleslegessé vált falusi munkaerőt) szintén egyik oka volt a kapitalista modernizáció viszonylagosan alacsony és deformált orosz mezőgazdaságbeli szintjének.

Az 1861. évi reformot követően Sztolipin kormányzásáig a földszűke jellemezte az orosz falut. Az 1870-1880-as években a zemsztvo-statisztikusok és a liberális közgazdászok is rámutattak arra, hogy a tanyás gazdálkodás, vagy bármilyen egyéni földbirtoklásban való művelés nem lehet eredményes 15-18 gyeszjatyinánál kisebb földterületen.¹⁰ Szólnunk kell itt arról is, hogy az 1860 utáni, a földesuraktól bérelt földek bérleti díja egy részének ledolgozása milyen hatással volt a nemességre és a parasztságra. A földesurak a saját felszerelés hiányában nem elvégezhető munkákat bízták a földjük egy részét bérlő parasztoakra. Amikor az elvégzett paraszti munkát pénzbe átszámítva betudták a bérleti díjba, a ledolgozási rendszer révén a földbirtokosok jártak jól, mivel nem kellett nekik gazdaságukba befektetéseket eszközölni. Valójában a ledolgozási rendszer különböző járadékformákat és emelt szinten juttatott az orosz földbirtokosoknak.

Az obscsina megszüntetéséig, dualizmusának megfelelően, egyfajta adózó és a mezőgazdasági munkákat végző (földet és munkát elosztó) közösségként egyaránt szolgálta a földbirtokosok, az állam és a parasztság érdekeit. A faluközösség révén a föld nem válhatott polgári egyéni tulajdonná, hanem a közösség birtokában maradt, akadályozva az orosz agrárkapitalista fejlődést. A Sztolipin előtti kormánypolitikában az jutott kifejezésre, hogy az állam és a nemesség érdekében az orosz parasztokat, mint mezőgazdasági termelőket és adózókat, az obscsina keretei között tartsa. A föld elidegeníthetlensége ellentétes volt szabad adásvételének polgári elvével. A földszűke és az agrártúlnépesedés közti ellentmondást, (amit az újrafelosztások és a Paraszti Földbank se tudtak enyhíteni) a kormányzat a faluközösségen belül próbálta kezelni. A gazdasági és szociális feszültségek azonban destabilizálták a megoldásukra hivatott intézményt. Valójában nem elsősorban gazdasági okokból, hanem belpolitikaiakból vetődik fel (nevezetesen a parasztságnak a forradalmi akciókból való kivonása érdekében) az obscsina-kérdés Sztolipinnál és elvbarátaival. A reformok nyomán létrejövő, gazdaságilag erős kistulajdonosi réteg lenne

ugyanis a megreformált egyeduralom új támasza (a faluközösségi parasztság helyett). Megjegyzendő, hogy a falusi földközösségen belüli vagyoni és társadalmi differenciálódást (a faluközösségi parasztság szétesését) Lenin és a korabeli szociáldemokraták a narodnyikokkal folytatott vitában túlértékelték, csakúgy mint az orosz agrárkapitalista fejlődést. Ehhez hozzátehetjük, hogy a Zaszulics-levelek tanúsága szerint Marx *A tőke* alapján adott válaszában nem foglalt állást se az obscsina életképessége mellett, se az ellen.¹¹ Az 1905-1907-es forradalom azonban bebizonyította, hogy az egyébként gyengülő faluközösség a bekövetkezett kritikus helyzetben önszervező egységgé válhatott.

A sztopolini földreform

(általános jellemzők, kodifikáció, az obscsinaelhagyás és a földelkülönítés)

A sztopolini agrárreformig az orosz birodalom határterületeinek kivételével a falusi gazdasági és társadalmi viszonyokra továbbra is a feudális és félf feudális kötöttségek hatottak, ami akadályozta a mezőgazdaság fejlődését és gyengítette a cári rendszer társadalmi bázisának megszilárdítását. Ebben a situációban Sztolipin (1906-tól miniszterelnök és belügyminiszter) mindkét folyamatot gátló legfőbb tényezőnek a faluközösséget látta és ezért tűzte ki célul kormányzati eszközökkel való felbomlasztását. Az államférfi a megreformált cári rendszert akarta stabilizálni. Új gazdaságpolitikája, "a falusi polgárosodás" komoly szociális következményekkel, további vagyoni differenciálódással járt. Sztolipin átalakítási terveinek legfőbb keretét az orosz földviszonyok adták. A földesurak birtokaik több mint felét a földszükében lévő parasztoknak adták bérbe. Ez gátolta mind a földesúri, mind a paraszti kapitalista agrárfejlődést. A földbirtokosoknak mindig előnyösebb volt bérbe adni földjüket, mint saját gazdaságukat tőkebefektetéssel és bér munkával intenzifikálni. A parasztgazdaságok több mint kétharmada gazdaságilag életképtelen nagyságú földterületen "működött". A kiuzsorázó, feudális jellegű bérlet a földszűke miatt egyre elterjedtebb lett a központi fekete földes területeken és a Dnyeper-balparti Ukrajnában.

Az 1905. évi események hatására vezető közéleti személyiségek (P. P. Milugin és N. N. Kutler) tervezetet dolgoztak ki a földesúri földek egy részének elidegenítéséről és a parasztoknak "méltányos áron" való átadásáról. A terveket azonban II. Miklós elvetette. Később azonban az 1905. november 3-i cári kiáltvány, előbb felére csökkentette az 1906-ra esedékes megváltási összegeket, majd 1907. január 1-jétől az egészet eltörölte. A Paraszti Földbanknak újra engedélyezték a magánbirtokosi földek vásárlását és a parasztoknak történő eladását. A nemesség földkinálata közvetett módon összefüggött a parasztmozgalom alakulásával. A megmozdulások 1906-ban az előző évhez képest legjobban (22 %-kal) a déli sztyepei övezetben estek vissza és ugyanitt a földbirtokosok földeladási ajánlataik 41,5 %-ától álltak el. A parasztok földért folyó harcának csökkentése érdekében a földínséggel küzdő paraszti rétegnél a bankkölcsön igénybevételeivel történő vásárláskor alacsonyabb pótdíjat szabtak meg a reform végrehajtói. Lényeges az is, hogy a visszavont földeladási ajánlatok fele a legnyugtalanabb parasztmozgalmi körzetekre: a Közép-Volga-vidékre és a központi földművelő övezetre esett. Lényeges annak kiemelése, hogy a Paraszti Földbank nem ott segített, ahol (pl.

Ukrajna jobbparti részén) a legnagyobb volt a földínség, hanem ahol (így a Közép-Volga-vidéken) legerősebb volt a parasztság mozgalma. Sztolipin szerint az obscsina okozta az agrárgazdaság csődjét, ezért fel kell számolni és helyébe az államrend gazdasági és politikai bázisaként egy erős falusi kistulajdonosi réteget állítani. Látnunk kell azt is, hogy Sztolipin egész politikája zemsztvo-ellenes. A zemsztvók ún. harmadik eleme, a jobbra liberális beállítottságú szakemberek tevékenységét, csakugy mint az egész szervezetét, mindig gyanakodva szemlélte. Nem kétséges Sztolipin monarchizmusa és a földbirtokosok melletti elkötelezettsége. Szeretnénk hangsúlyozni, hogy a miniszterelnökök a földkérdéssel kapcsolatos, 1906 nyarától kezdődő tevékenységének elég sokoldalú előzményei voltak.

1905. november 19-én a nemesség jobboldali érdekszervezetének, a Földbirtokosok Összoroszországi Szövetsége moszkvai kongresszusán hangzott el az első felhívás a faluközösség gyors felszámolására. Látnunk kell azonban, hogy a cári hivatalnokok és a földesurak kezdetben a falusi földközösség további sorsával kapcsolatban nem voltak egységes állásponton. Az új agrárpolitikai irányvonal véglegesen a 29 kormányzóság nemesi testületeinek meghatalmazottai első kongresszusán alakult ki 1906 május végén. Ez a tanácskozás javasolta, hogy kerüljön be a kormányprogramba a közösségiről a személyi tulajdonra való áttérés, a tagosítatlanság megszüntetése és a tanyarendszer meghonosítása. Burkoltan utaltak a felülről való nyomás lehetőségére is.¹² Sztolipin már 1902-ben kifejtette, hogy az akkori földhasználat nem tartható, mivel gazdasági csődbe vitte az országot. Az egyedüli kiút a nyugati mintájú tanyarendszer. A politikus egyértelműen összekapcsolta az agrárium gazdasági és politikai problémáit.

A földreform tervezetét 1906. október 10-étől tárgyalta a minisztertanács, kodifikálása azonban elhúzódott. Az 1906. november 9-i földhasználati rendelettel a törvényhozó mintha a korábbi törvény egyes részletein akart volna "javítani". Minden családfő kérhette az osztásföld magántulajdonba kerülését. Valójában a különböző helyeken lévő földterületek tagosításáról volt szó. Ezen területek tulajdonosainak már nem kellett ugyanazt természetni és a munkákat ugyanakkor végezni, mint a faluközösség tagjainak. A reform további célja minél több irtásföld (otrub) és tanya (hutor) kialakítása volt. A tagosítatlan osztásföld helyett a családfő egy tagban való kiadást kezdeményezhetett és ha az obscsina ezt nem tudta teljesíteni, akkor a föld piaci árával kellett kárpótolnia a kérelmezőt. A II. és a III. Duma hosszan foglalkozott a földhasználati rendelettel. (A faluközösség felszámolása persze közben folytatódott.) A kadet vezetők kritikai megjegyzései nem a földreform ellen irányultak, hanem a fokozatosságot és a mértékletességet ajánlva a forradalmi lépéseket akarták elkerülni. Lényeges, hogy szóltak a reform előkészítése során tapasztalt sietségről, szakszerűtlenségről és a statisztikai adatok önkényes kezeléséről.

1907 nyarától az ún. június 3-i rendszer, az államcsíny után (diktatórikus hatalommal) tágabbra nyílt az út a sztolipini reformok előtt. A forradalom leverését követően – igaz lassú törvényhozási procedúrával –, de törvényerőre emelkedhettek az agrárreform "radikálisabb elemei". Így 1910 júniusában az obscsinából való szabad távozást engedélyező, majd a következő év májusában a földhasználatról szóló törvény. A közösségi osztásföld paraszti tulajdonba került. Az obscsina közösen használt földterületéből kihalítva tanyák és irtásföldek jöttek létre. Már azt gondolhatnánk, hogy Sztolipin reformjai gazdasági, szociális

és jogi értelemben egyaránt célba értek. Pedig akár az 1907 és 1914 közti, akár az 1916-ig terjedő statisztikai adatokat nézzük: csak korlátozott eredményekről beszélhetünk. Világos különbséget kell tenni az obscsinából való kilépések és családfői elkülönítési kérelmek elbírálásának eredményessége között. Az obscsina igyekezett megtagadni a kedvező faluközösségi ítéletek (mirszkije prigovori) meghozatalát. A faluközösségből való kiválást indukálhatta az osztásföldtöbblet elkülönítésére irányuló szándék. Többletfölddel azonban csak a paraszti családfők 1,8 %-a rendelkezett, és távolról se mind tartozott a vagyonos rétegekhez. Az alsóbb, elkülönítést kérő csoportoknál demográfiai okokból jött létre földtöbblet, amit azután eladtak. A földelkülönítést az obscsina felbomlasztása szempontjából legfontosabb szemügyre venni. A földreform megvalósítói a legnyugtalanabb központi fekete földes és közép-volgai kormányzóságok faluközösségei ellen szerettek volna fellépni, ami azonban nem sikerült. Délről a központi területek felé haladva az elkülönítések száma csökkent, míg északon alig érzékelhetővé vált.

Összegezve: a családfők 21,8 %-a hagyta el a falusi földközösséget.¹³ Figyelemreméltó következtetésre jutunk, ha nyomon követjük az obscsinából való távozás 1907 és 1915 közötti tendenciáját. Mindössze 1908-ban és 1909-ben nőtt a faluközösséget elhagyók aránya. A további hat évben (1913 kivételével) a faluközösségből való távozás állandóan csökkent. 1905-re a családfők 78,2 %-a maradt a falusi földközösségben. Addigra magántulajdonba 13,9 millió gyeszjatyina földterületet különítettek el, ami a faluközösségi birtoklású földek 14 %-át tette ki. Ezek az adatok utalnak a sztolipini reformok válságos állapotára. A falusi földközösség elleni állami és földesúri fellépések másik formája a korábbi földújrafelosztások és az azok következtében kialakult földbirtoklás módja magyarázatával kapcsolatos. A III. Dumában ugyanis V. I. Gurko megjegyezte, hogy a közösségi földek birtokosai az utolsó 25 évben nem hajtottak végre általános újrafelosztást, így őket portánkénti örökletes tulajdonosoknak lehet tartani. Végül az 1910. június 14-én elfogadott törvény szerint a fenti tulajdonviszonyok csak azokra a faluközösségekre vonatkoztak, amelyekben általános földújrafelosztás a földek juttatásától kezdve nem volt. A Dumának készített 1910-es számítások szerint az összes juttatott földterület 28,9 %-át nem osztották fel újra. Az 1861 utáni obscsináról szóló irodalomban azonban csak kevés olyan helyet említenek, ahol az újraosztási mechanizmus "mintha kihalt volna". Azon falusi földközösségektől, ahol azt állították, hogy voltak földújrafelosztások, a hatóságok okmánnyal történő igazolást kértek, amit a parasztok nem tudtak teljesíteni, mivel az általános felosztásokról szóló ítéleteket nem őrizték meg, a részlegeseket pedig végzések nélkül bonyolították le. A parasztság nagy többsége (87,4 %) nem hagyta el az újraosztás nélküli obscsinákat. Megállapítható tehát, hogy a kormányzatnak nem sikerült egy csapásra nagy magántulajdonosi réteget létrehozni.

Sz. M. Dubrovskij számításai szerint a magántulajdonba elkülönített földterület 21,6 %-át eladták, ami az ilyen porták 36,9 %-át tette ki.¹⁴ A falusi szegények eladtak, míg a gazdagok földet vettek. A föld magántulajdonba kerülésével a parasztok jogot szereztek arra, hogy a faluközösségtől kérjék a terület egy tagban tanyaként, vagy irtásföldként való elkülönítését. A gazdag parasztoknál két kategóriát lehet megkülönböztetni. Az első a családi munkaerőn túl vállalkozásában bérmunkásokat alkalmazott, míg a másodikban a bérmunkát felülmúlta a családtagok munkájának igénybevétele. Az első kategóriába a falu leggaz-

dagabbjai tartoztak, akik kereskedelmi és uzsoraügyletekkel, gabonakereskedelemmel és földspekulációval foglalkoztak. Az irtásföld (az otrub) kihalítása a módos gazdáknak megkönnyítette a közös földterületek (pl. a legelők) további használatát. A volt osztásföld elkülönült és felborította a faluközösségi fölhasználati rendet, így az obscsinában maradtók a legélesebben tiltakoztak ellene. A földrendezők az ún. csoportos tagosítást helyezték előtérbe, amikor pl. szétmérhették az egész település földjét. Az 1905. január 1-jére vonatkozó országos statisztika szerint az összes elkülönítésnek csak kb. a harmada kapcsolódott össze a faluközösségből való egyéni kiválással (azaz ez felelt meg Sztolipin eredeti elképzelésének), a többi egész települések földjei tanyákra és irtásföldekre való szétméréséhez kötődött.

Az 1906. november 9-i rendelet az obscsina ellen irányult és az osztásföldeket érintette. Ezzel szemben az 1911. május 29-i földhasználati törvény hatálya kiterjedt a Paraszti Földbanknál (vagy annak közreműködésével) vásárolt földekre és a magánbirtokosok tagosítatlan földjeire. Sztolipin az uralkodó osztályra nézve fő veszélynek az obscsinát tartotta, A. V. Krivosein (a földrendezést lebonyolító hatóság vezetője) viszont annak vélte a földhöz kapcsolódó paraszti egyesüléseket is. Így pl. a Paraszti Földbanktól vett területek olyan kollektív tulajdonosait, mint a faluközösségek és a paraszti társulások, amelyek földjeit bekapcsolták a földrendezésbe. A szétosztott területek, vagy a földrendezés során elhatárolt irtásföldek birtokosai automatikusan családfői magántulajdonosi jogokra tettek szert. A törvény gyakorlati megvalósításában a kényszerítő elvek döntő szerepet játszottak. Alapvető intézményként a járási és kormányzósági földrendezési bizottságok rendelkezési és döntési joggal voltak felruházva. A sztolipini elkülönítések új földújrafelosztásokat indukáltak és erősítették az obscsinában maradt parasztok közt az összetartozás érzését. A kormányzat abban bízott, hogy a kis magántulajdon által szétválasztott paraszti birtokosokat immár nem fűzi össze a faluközösségi újrafelosztási mechanizmus és így megszűnik a földesurakkal szembeni küzdelemre szolgáló politikai egyesülés lehetősége is.

Az új földrendezési törvény azzal, hogy a parasztok által vett földek egy részét az osztásföldek kategóriájába sorolta, még jobban nehezítette a közösség gazdasági öntevékenységet. Ugyanakkor a kapitalista fejlődési tendenciákat nem tudta megszüntetni. A faluközösségi földek erőszakos szétmérése nagyobb lehetőségeket biztosított a falu közép- és jómódú rétegeinek. Az ún. csoportos földrendezés – noha a reformerek szándéka ellenére fenntartotta az obscsina pozícióit is – a kapitalista fejlődést segítette elő. Az új földhasználati törvény csak csökkentette, de nem szüntette meg az elkülönítéseket és a velük kapcsolatos újrafelosztásokat.

A parasztgazdaságok és a helyzetükre ható főbb tényezők a XX. sz. elején (a bankügyletek, a földrendezés, a földárak, a bérleti díjak és a zemsztvók segítsége)

A sztolipini földreform gyakorlati megvalósításában nagy szerepet játszott a Paraszti Földbank. Maga a kormány nagy összegekkel segítette a bankot az eladásra ajánlott földesúri földek megvételében és a paraszti földvételeknél a szükséges kölcsönök folyósításának végrehajtásában. A földmagántulajdon meghonosítása (szintén a bank egyik feladata)

könnyebbnek bizonyult akkor, amikor a földbirtokosoktól és más magánszemélyektől vásárolt területekről volt szó. A bank ezeket szinte kizárólag irtásföldnek és tanyának szolgáló ingatlanként értékesítette. A legújabb kutatások cáfolni látszanak azt a korábbi megállapítást, hogy a Paraszti Földbank a századfordulóra a földárak magas szinten tartásának fő kormányzati eszköze volt. Valójában a banktól (vagy közvetítésével) a parasztok által vett föld ára alacsonyabb volt, mint amit a magánbirtokosoknak fizettek. A két állami földjelzáloghitelintézet; az Állami Nemesi Földbank és a Paraszti Földbank végeredményben ugyanazzal foglalkozott; a nemesi földek megvételével és a parasztoknak történő eladásával. Witte 1895-ben bevezette a Paraszti Földbank új szabályzatát, ami lehetővé tette a földesúri birtokoknak a bank számlájára történő megvételét és kis tételekben való értékesítését. A Paraszti Földbank adatai mutatják, hogy 1906 és 1915 között grandiózus állami földeladási és ingatlanzálogosítási műveletek zajlottak le Oroszországban. A Paraszti Földbank ügyletei másfél millió háztartásfőt érintettek, s több mint tíz millió gveszjatyina földet zálogosítottak el. A Paraszti Földbank értékelésével kapcsolatban több, ma már elavult nézet látott napvilágot. Így pl. az, hogy nem segítette eléggé a földszükében lévő paraszti rétegeket. Valójában a sztolipini agrárreform során a bank a föld nélküli és a kevés földdel rendelkező parasztoknak (az egyéni tulajdon megszilárdítására) nagy értékű kölcsönöket folyósított. Ezenkívül szem elől tévesztük, hogy a bank révén megkezdődhetett a gazdag falusi rétegek uzsoratókéjének átáramlása a termelési szférába és a földrendezés során nagy munkát végzett az egyéni tulajdon meghonosításában. A bank földalapjából 1907 és 1915 között 270 ezer tanyás és irtásföldű parasztgazdaság jött létre. A sztolipini földreform időszakában a Paraszti Földbanknak tehát aktív szerepe volt a falusi földmagántulajdon kialakításában. A földmobilizációval a bank a közepes és kisebb földterülettel rendelkező parasztokat segítette.¹⁵

A sztolipini reformoknál valóban támaszkodhattak az elődök meg nem valósított terveire, azonban a miniszterelnök nem volt plagizátor; kormányzóként már az obscsinával szembeni nézeteket hangoztatott. Kormányfőként az agrárkérdést ő tette – politikai-társadalmi aspektusát is kiemelve – alapvető reformproblémává. Az 1905 utáni rendkívüli helyzettel meg lehet magyarázni a faluközösség erőszakos lerombolása módszerét. Ugyanakkor szembeötlő az abszolutizmus korának eljárásaival, gondolkodásmódjával (a népi életmódon változtatni kell, a reformokra új intézményeket kell létrehozni, az állami bürokrácia megvalósítja azokat) való párhuzam. Az 1880-90-es évekhez képest Sztolipin kora radikális fordulatot jelentett az egyéni gazdaságokra épülő agrárszférában. A XIX. sz. elejéhez képest szembevetendő a "reforminfrastruktúra" (szakszerűbb, liberálisabb és a modernizációs közvéleményt figyelembe vevő) megváltozása, amire a miniszterelnök a megvalósítás során támaszkodhatott.¹⁶

A sztolipini reformok vonatkozásában a legmeglepőbb, hogy nem gondoltak a grandiózus átalakítási tervek finanszírozására, a pénzügyi problémákat pedig jelezte, hogy 1906 után az új mezőgazdasági tulajdonformák megjelenésével megnőtt a kölcsönök iránti kereslet. A Paraszti Földbank pedig a kis kliensek tömegével történő ügyleteket túl veszélyesnek tartotta, ezért nem volt érdekelt kiterjesztésükben. Ha Oroszország európai része 50 kormányóságának a földesurakra és a parasztokra vonatkozó pénzügyi adatait összevetjük, kiderül, hogy a parasztok segélyként harminchatszor kevesebb juttatásban

részesültek, mint amit a nemesek földjükért kaptak. Az oroszországi falu kapitalista átalakítási politikája mérsékelt eredményeinek fő oka, hogy míg 1861-ben a nemesség beleegyezett a kormányzat által felvázolt és (a bankokkal együtt) lebonyolított grandiózus megváltási műveletbe, Sztolipin reformja viszont nem élvezte az uralkodó osztály támogatását, a paraszti mezőgazdaság színvonalának emelése helyett inkább a falu feletti uralmuk fenntartásának eszközét látták benne. Közben a parasztságot sújtó adók és illetékek növekedtek. A legnagyobb terhet a parasztoknak a földvásárlásra a bankoktól felvett kölcsönök utáni kamatok, ill. a földbérleti díj fizetése jelentette. A falusiak adóterhe a polgári átalakítás éveiben háromszor gyorsabban nőtt, mint a falun lakók száma. Ugyanakkor az oroszországi parasztságnak bizonyos vonatkozásban szerencséje volt, hogy 1908-1910 között jó termésű évek voltak, s egészen 1913-ig emelkedtek a mezőgazdasági termékek árai.

Az 1915-re az osztásföldeken kiformalódott gazdaságok közül 225 ezer tanya és 781 ezer irtásföldként elkülönített gazdaság létezett. Az új tulajdonosok a Paraszti Földbank és magánbirtokosok földjeiből (bankkölcsön segítségével) is vásároltak földterületeket. Így 104 ezer tanya és 214 ezer elkülönített irtásföldű gazdaság, azaz összesen 318 ezer gazdasági egység alakult ki. Mindösszesen a korabeli orosz mezőgazdaságban 1,4 millió újonnan szervezett egyéni gazdaság jelent meg.¹⁷ Ezek fele a sztolipini reformprogram keretében, a másik fele pedig egész falvak földjének teljes és gyakran erőszakos szétmérésével alakult ki. Fontos megjegyezni, hogy az egyéni gazdaságoknál – az osztásföldön és a vett földeken létrejöttéket egyaránt figyelembe véve – 10,6 %-ot tett ki a tagosítatlan parcellás földbirtoklás. A századunk elején az orosz kormánysszervek által közölt statisztikákból a mai kutatóknak meglehetősen nehéz megalapozott következtetésekre jutni a faluközösségből kivált családfeők társadalmi összetételét és még inkább az új parasztgazdaságok helyzetét illetően. A tíz gyeszjatyinánál kevesebb földdel rendelkező porták kétharmadának az akkori orosz agrotechnikai, adózási és jogi körülmények közötti racionális gazdálkodása igencsak kétséges. Az agrárkapitalizmus, a farmergazdaság kialakítása felé az első lépéseket az ennél több földdel rendelkezők teheték meg, ráadásul olyan ellenható tényezők közepette, mint pl. a gabonaárak 1883 és 1895 közötti esése. A földrendezési folyamat problémáit jól mutatja, hogy a reform során nem sikerült az új gazdaságokat egy tagban koncentrálni és elkerülni a volt obscsinai közös földrészek használatát és így teljes körű és értékű (farmer-) magángazdaságokat kialakítani. A tanyás parasztok több mint fele továbbra is a faluközösséghez kapcsolódott, ami nem tette lehetővé az önálló, vállalkozói gazdálkodást. A földreform kezdetétől (1906-tól) az 1911. évi földhasználati törvényig nem sikerült felszámolni a különböző típusú földek egymásba ékelődését.

Az 1911 előtti és utáni korszakot minden paraszti rétegnél (ugyan különböző mértékű és jellegű) földínség jellemezte. A gazdagparasztnak általában több földet, olcsóbban és hosszabb időre vettek bérbe. A bérleti díjak azonban a parasztgazdaságok pénzjöveldelmei-hez viszonyítva igen magasak voltak. Különösen gyors és nagymértékű földbérleti díjnövekedés jellemezte a sztolipini agárreform időszakát. A földínség és a földárak növekedése különösen a tanyagazdaságokat sújtotta, mivel ezek sokkal inkább a szerzett (vett) földeken alapultak, mint az irtásföldeken létrejött paraszti magángazdaságok. A XIX-XX. sz. fordulóján a földárak kivételesen gyorsan nőttek, aminek okát a kutatók a paraszti földszükében és a földpiacon

egyre növekvő keresletben látják. Az árakra döntően nem a termelés, hanem a földbirtokosi tulajdoni monopólium és a földspekuláció hatott. Az ingatlanpiac így a parasztgazdaságokra azok jövedelmével aránytalanul nagy járadékfizetéseket terhelte, amivel akadályozta a paraszti földművelés fejlődését. Az orosz szakemberek közt nincs egyetértés abban, hogy a XX. sz. eleji földárak alakulását elsősorban milyen tényezők befolyásolták. I. D. Kovalcsenko szerint a fekete földes övezetben a földárakat objektív gazdasági tényezők határozták meg.¹⁸ Vele szemben, pl. A. M. Anfimov úgy véli, hogy ebben az esetben is feudális járadékról (annak pénzbeli formájáról) van szó, amihez ledolgozási és természetbeni módozatok is társultak. A paraszti gazdaságok költségvetésében a földért (bérléséért is) kiadott összegek egyre növekvő hányadot tettek ki, és ami a leglényegesebb, ez alól nem képeztek kivételt a sztolipini földreformmal létrejött tanyás és irtásföldű magángazdaságok sem. A faluközösségekben maradt paraszti gazdaságok költségvetésében a földvásárlási és a bérlési kiadások kisebb hányadot képeztek, mint a tanyás gazdáknál, de a sztolipini reform okozta nehézségek miatt a kihasított területeken gazdálkodó paraszttal szembeni előnyös helyzetükről nem beszélhetünk. Az 1905-1907. évi parasztmozgalmak ugyan vereséget szenvedtek, de éreztették hatásukat az agráriumban. Miután az orosz parasztgazdaságok nagy részében az elvégzett mezőgazdasági munkák után a büdzsébe befolyt munkabér nagy szerepet játszott; ezért a forradalom során kiharcolt (és egy ideig fennmaradó) magasabb bérszint elősegítette a paraszti mezőgazdaság időleges fejlődését. Az orosz mezőgazdaság fejlődésére döntő hatást gyakorolt a gabona és más agrártermékek árának növekedése. Előzőleg a gabonaárak zuhanása 1895-ben érte el a mélypontot, majd a XX. sz. elején lassan, míg 1905-től tartósan és jelentősen nőttek a gabonatermékek árai a belső piacon. A paraszti mezőgazdaság fejlődését segítette elő a kicsiben történő hitelezés intézményi kereteinek kiformalódása. Valójában a kapitalista pénzügyi viszonyok így behatoltak az orosz falura. A XX. sz. elején növekedett a parasztnak szervezett mezőgazdasági tanfolyamok száma, azonban nagy részük megszervezése és anyagi segítése a zemsztvókra és a társadalmi szervezetekre maradt. A kormányzósági földrendezési bizottságok és a zemsztvók agronómiai szakemberekkel és mezőgazdasági gépek kölcsönzésével is segítették a paraszti gazdaságokat. A paraszti gazdálkodás fejlődését szolgálták a XX. sz. elején egyre növekvő számú, különböző típusú és eltérő területnagyságot átfogó mezőgazdasági társadalmi szervezetek.

* * *

Végezetül úgy gondoljuk, hogy – miután a XX. század eleji paraszti agrárátalakulásban fontos szerepet játszott – összegzően is érdemes szólnunk a sztolipini reformok lényegéről és írásunk zárásaként legfőképp eredményességéről. A miniszterelnök a gazdasági reformokat egyesíteni akarta a politikaiakkal. Noha a földviszonyok megváltoztatására összpontosított, tudta, hogy kulturális, erkölcsi, pszichikai és egyéb változások nélkül az első reláció se alakul át. Kardinális kérdésként ő is Oroszország elmaradottságát akarta felszámolni. Az agrárkérdés középpontba állításának objektív okai voltak: a mezőgazdasági termelés alacsony volumene és a tűrhetetlen szintű paraszti életkörülmények. 1905 után Sztolipin programjával a forradalommal szemben reformalternatívát kínált. Igaz,

hogy terveinek megvoltak az előzményei, de ő is kifejtett korábban (vidéki tisztségeiben) reformgondolatokat. Szerinte az önállóan gazdálkodó (az obszcinából kilépő) falusi kistulajdonosi réteg lehet az agrárfejlődés záloga. Reformjait törvényhozási úton akarta megvalósítani. A. A. Iszkenderov és N. P. Zirjanov jól emelték ki a sztolipini reformok legfőbb elemeit.¹⁹ Elkerülhetetlenül szükséges e reformok ideológiamentes, a célok és eredmények függvényében való értékelése. Természetesen Witte és Sztolipin is monarchisták voltak, de polgári átalakulást akartak. A sztolipini reformokat az ideológiai és politikai megfontolásoktól mentesen, reálisan-objektíven kell elemezni. Figyelembe kell venni a korabeli oroszországi félfudális viszonyokat, a tudati, vállalkozási mentalitást, a társadalmi (falusi) támogatottság hiányát és a szubjektív faktorokat (pl. a cár és a reformerek viszonyát). Nem lehet teljes bukásról beszélni, de a sztolipini reformok félsikere mutatta az orosz agrárrevolúciós út válságát.

Jegyzetek:

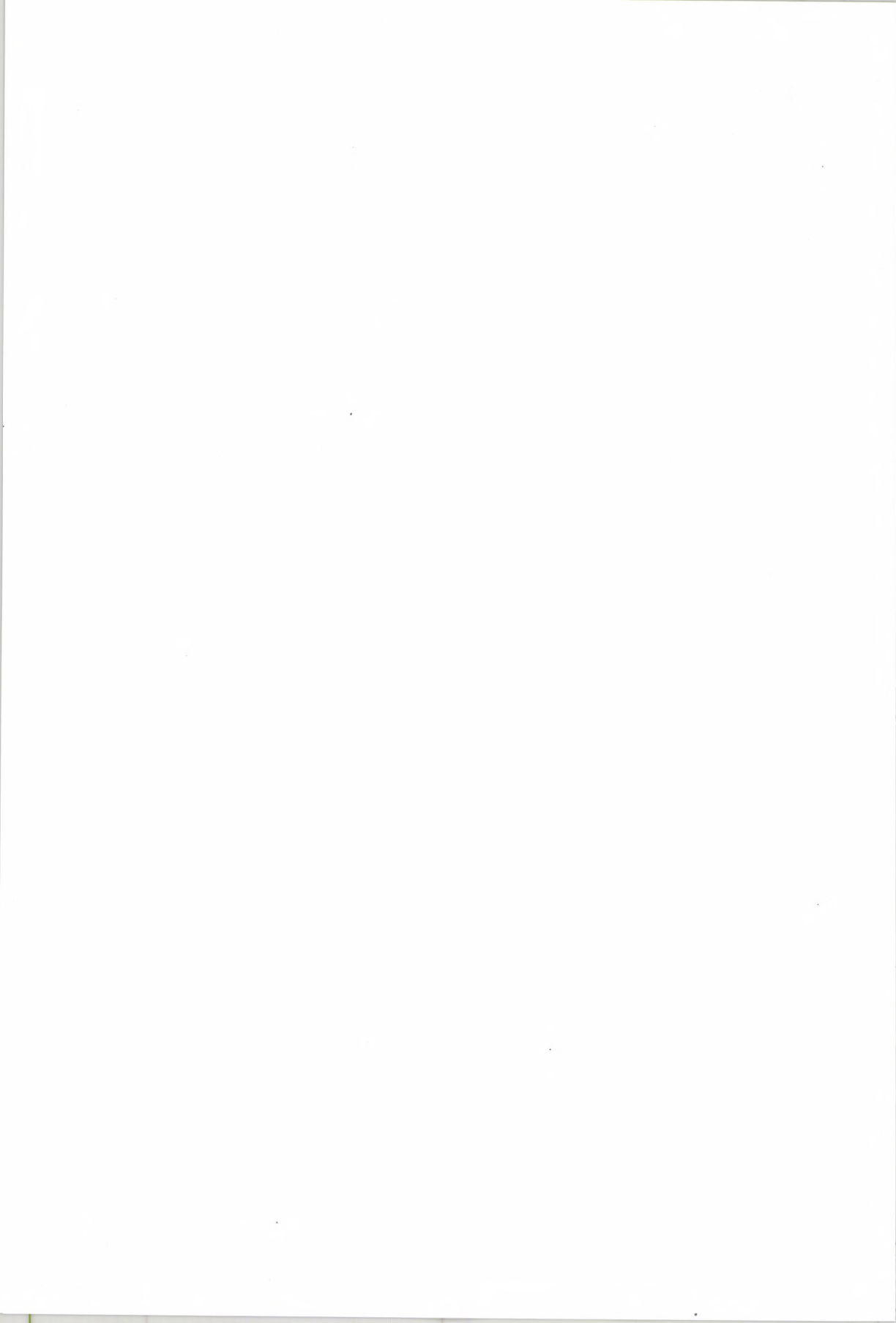
1. *A. Gerschenkron: A gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból. Tanulmányok. Vál. Berend T. Iván és Ránki György, az előszót írta: Kovácsy Tamás. Bp. 1984. 345., 350-351. o.*
2. *P. Maszlov: Agrarnij voprosz v Rosszii. SzPb. 1908. 9. o.*
3. *Sz. Ju. Witte: Voszpominanyija. T. 1. Leningrád, 1924. 446., 473. o.*
4. *V. I. Lenin: Összes Művei. 3. köt. A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Bp. 1964. 164-166. o.*
5. *A. M. Anfimov–P. N. Zirjanov: Nyekotorije cserti evolucii russzkoj kresztyjanszkoj obszsinii v poreformennij period (1861-1914). Isztorija SzSzsZR. 1980/4. 22-26. o.*
6. *Menyhárt Lajos: Az orosz vihar. Bp. 1984. 320. o.*
7. *Gunst Péter: A kelet-európai agrárfejlődés válaszüton a 19. század végén. Történelmi Szemle. 1989/1-2. 21-22. o.*
8. *A. M. Anfimov: Nyeokoncsennije szpori. Voproszi Isztorii. 1997/6. 41. o.*
9. *A. M. Anfimov: i. m. 45. o.*
10. *N. M. Druzsinyin: Russzka gijerevnya na perelome, 1861-1880 gg. Moszkva, 1978. 114-133., 140., 142-146., 189-191., 255-265. o.*
11. *V. I. Lenin: i. m. 154-155., 159. o.; Karl Marx és Friedrich Engels Művei. 19. Köt. 1875-1883. Bp. 1969. 281. o.*
12. *Ju. B. Szolovjov: Szamogyerzsavije i dvorjansztvo v 1902-1907 gg. Leningrád, 1981. 224. o.; Sz. M. Dubrovskij: Sztolipinszkaja zemelnaja reforma. Moszkva, 1963. 95. o.*
13. *I. V. Mozzuhin: Zemleusztrojsztvo v Borogyickom ujezgye Tulszkoj gubernyii. Moszkva, 1915. 34. o.*
14. *Sz. M. Dubrovskij: i. m. 361. o.*
15. *N. A. Proszkurjakova: Kresztyjanszkij pozemelnij bank (1883-1916 gg.). Otyecsesztvennaja Isztorija. 1998/3. 70., 73., 78-79. o.*
16. *Sz. Sz. Szekirinszkij: Rosszjiszskije reformatori: szjuzset i knyiga v konteksztye naucsnoj lityeraturi poszlednyih let. Otyecsesztvennaja Isztorija. 1997/3. 129., 131., 133. o.*
17. *Sz. M. Dubrovskij: i. m. 252. o.; P. N. Persin: Ucsasztkovoje zemlepolzovanyije v Rosszii. Moszkva, 1922. 46-47. o.*
18. *I. D. Kovalcsenko, L. V. Milov: Vszerosszjiszskij agrarnij riнок. Moszkva, 1974. 270. o.*
19. *A. A. Iszkenderov: Rosszjiszskaja monarhija, reformi i revolucija. Voproszi Isztorii. 1994/1. 107-109., 111-114. o.; P. N. Zirjanov: Pjotr Arkagyevics Sztolipin. Voproszi Isztorii. 1990/6. 63-65., 66-70. o.*

Jenő Kurunczi

**The Russian Agrarian Circumstances and the Village Community
(1861-1914)**

The particular features of the Russian abolition of serfdom, the semifeudal traits pertaining to the village communities, the slowly developing capitalism and agricultural economics left their marks on the rural productive and social circumstances of the era under discussion. After the peasants had exhausted their supplies, at the beginning of the twentieth century great mass movements reflected the peasantry's dissatisfaction. The issue of the agrarian reform came to the front again. With these reforms Stolypin wanted to promote the formation of civil ownership by encouraging the peasantry to leave the village community and by separating the peasants' land from the village community. The serious and large-scale reforms relying on "the developing infrastructure" brought about only partial results. Consequently Russia just began to develop slowly as "an agrarian capitalist country".

SZABÓ ISTVÁN

Történelem és élet.

Előadás a Népművelési Főiskolai tanfolyamon 1946. december. 3.
Az előadás kéziratban fennmaradt szövegét közli: ERŐS VILMOS

Az alábbi dokumentum Szabó Istvánnak egy 1946-ban, a Népművelési Főiskolán tartott előadása. A referátum egyik érdekessége annak alátámasztása, hogy Szabó István a történetírásának jellegétől egyébként távollálló történetelmélet, történetfilozófia területén is jelentős olvasottsággal bírt. A dokumentumot jegyzetelés nélkül adjuk közre, feltételezve, hogy a benne említett költők, filozófusok, történészek nagy része közismert. Az előadás szövege a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárában található, Ms 5439/16. jelzet alatt.

* * *

“Történelem és élet, ...Joggal kérdezheti bárki, hogy miként kerülhet egymás mellé, sőt egymással kapcsolatba, testvéri viszony párhuzamába ez a két fogalom; történelem és élet? Hiszen ez a két fogalom ellentétesnek, sőt egymásnak nagyon is ellentmondónak, egyenesen diametrálisnak látszik: a történelem éppen azért történelem, mert már nem élet, ami megtörtént, az elmúlt, az már nem él, viszont az élet éppen azért nem történelem még, mert múlt, az már nem él, viszont az élet éppen azért nem történelem még, mert még nem történt meg, még nem múlt el, legfeljebb történik. A történelem és az élet fogalmi önmagukban tehát egymást kizárják, egymással kapcsolatba nem lépnek. De vajjon a valóságban is úgy van-e, hogy a történelemnek nincs köze az élethez? A történelem valóban elveszíti az élettel a kapcsolatát, amint annak megállás nélkül futó vonatáról leszakad? A történelem valóban nem más megsárgult zörgő levelek leülepedett avarjánál, amelyből ha megbolygatják, legfeljebb az enyészett nehéz illata száll fel? És így a történelemmel való foglalkozás sem egyéb, mint kedvtelés, amellyel az élet kérdéseitől elfordulva közömbösen tölthetjük az időt? A kérdést a történelem és az élet viszonyának kérdését ilyen módon kétségtelenül nem foghatjuk fel s a kérdés felvetése mindjárt olyan további kérdések felvetésére készítet, mint a történelem fogalmának, tartalmának s a történelemtudomány céljának a kérdése.

Mi a történelem? A kérdésről mindenkinek van valamilyen képzelete vagy érzéklete, ha esetleg minden kristályosabb fogalom alakjának felöltése nélkül is. Sokaknak, különösen a XX. század világháborúkat átélő nemzedékeinek lelkében visszacsenghet e kérdésre a költőnek, Petőfi Sándornak a felelete is: a történelem vérfolyam, mely ködbevesző szikláiból a hajdannak ered ki és egyfolytában szakadatlanul jön le korunkig. A háború csakugyan nem epizód az emberiség történetében: az egykori római birodalom Rómájában a kétarcú Janus isten templomának ajtaját minden háború kezdetekor kinyitották és azt csak a háború befejezésével zárták le, azonban Róma hétszáz éve alatt csupán három éven keresztül voltak a templom ajtajai zárva. A római világ romjain születet új Európa, végül is az egész emberiség kulturarcát meghatározó Európa történelme is véres történelem: ezen a földrészen, különösen a legkultúraltabb vidékeken nem igen lehetne találni olyan mezőt, amelyet a háború véresője nem öntözött volna meg, esetleg ismételten, sőt többszörösen is. Feszültségek, összeütközések, véres leszámolások, tragikus csalódások az előbb ujjongva üdvözölt eszményekben és elvizenyősödése a lelkesedésnek: a történelemben valóban megvan mindez s egy másik nagy magyar költő végighordva tekintet ezeken, a történelmet az 'ember tragédiá'-jának látta. Azonban a viszály és a háború csupán az egyik, a tragikus démoni oldalát mutatja be a történelemnek. A történelemben van más, van lendület, harmónia, felszabadulás, az emberi szabadság felé visszaesések mellett is örök előremozgás van, szellemi és erkölcsi felszárnyalás is és az ember sokszor éppen a véres mederből lépett a sugarasabb partokra. Az egész műben pedig egység van a máig, sőt a holnapig. A görög gondolkodó, Plotinus a történelmet Isten szellemében alkotott műremeknek látta és a görög és keresztény szemlélet különbözőségei mellett hasonlóan írt a történelemről egy már hozzánk közelebb eső gondolkodó, Schelling is: nincs szentebb dolog nála, az isteni értelemnek örökértékű műremeke az.

A történelem költői, esztétikai szemléletében sokszor találunk valóságot, amiben lelkünkben visszhang tud kelni. Az ilyen költői káprázatban született lelki villanások azonban nem adnak magyarázatot arra a kérdésre sem, hogy miért vonzódott mindig az emberiség, a nemzet vagy bármi más emberi közösség a maga történetéhez. Ennek a vonzalomnak, a történelem szeretetének időnként más volt az ereje, de más volt a célja is. A vonzalom, mégis ősi és eredeti: a népek legrégebbi hagyományai és első irodalmi megnyilatkozásai legtöbbször vagy mithikus és vallási jellegűek voltak vagy a történelmi emlékezésnek szóltak s az egyikben igen sokszor a másik is kifejezést keresett. A finnek Kalevalájában a történelem lámpásával el sem érhető pogány őskornak az énekei zengenek, a ma lovat sem igen látó vogulok százlovu ménesekről dalolnak, talán évezredek távolságát szöve át képzeletükkel. A görög prózai irodalom atyja, Herodotos történelmet írt népének, a német és a legtöbb irodalom hősmondákkal kezdődött s a magyar irodalmi tevékenység első írott termékeként Anonymus Gesta Hungarorumja maradt reánk, de éppen az ő közlése szerint a magyarok már az ő korában és valószínűleg azelőtt is parasztok meséivel és regősök csacsogó énekeivel idézték őseik tetteit; történelmüket. A népek lelkében már a történelmi pirkadatkor a mult képei élnek, sokszor mágiikus igézet alatt is tartják őket.

Költészet és monda ősidők óta beszélnek hozzánk arról, ami a történelemmé lett. Az ősi énekektől és hősmondáktól, a sokszor isteni hatalomra emelt ősoket idézgető mithikus

költeményektől, az évkönyvektől, királykrónikáktól és nemzeti gestáktól hosszú út vezet a ma könyvtárakat megtöltő tudományos történelemirodalomig. De az idő távolsága s a forma és tartalom különbsége mellett is közös eleme mindnek, hogy történetet, múltat mond el. Milyen célból szól ez a történelemközlés az élőkhez? Herodotos azért írta történelmét, hogy 'az idővel együtt ne múljanak el sem azok a nagy csodás cselekedetek, amiket a görögök és barbárok hajtottak végre s főképpen, hogy az emberek ne felejtsek el, hogy miért viseltek egymással háborút.' A másik görög történész, Thuküdides arra figyelmeztetett, hogy a történetek a jövőben újra ismétlődhetnek és azt akarta, hogy a múltból leszűrt tanulságok ilyen esetekben okulásul szolgálhassanak. A mi Anonymusunk pedig azért írta meg a magyarok régi tetteit, hogy azokat utódaik legvégső nemzedékéig feledésnek ne engedje. Machiavelli egyenesen az államvezetés gyakorlatához óhajtott történetével segédkezni nyújtani. És így tovább. Akik a múltat tudatosan visszaidézték az élők szeméi elé, mind a máig feladatot véltek azzal teljesíteni, valami célt akartak munkájukkal elérni. A történetfilozófus Bernheim három egymásra következő szakaszát állapította meg a történetközlői tevékenységnek. Az első, a legrégebb történelem szerinte elbeszélő volt: a gyermeki kedv, kíváncsiság, dicsőségvágy, a képzelet szükségleteinek kielégítése meséltette volna el az ősatyák tetteit. A második szakaszába akkor lépett volna a történelem közlése, amikor a múltat tanulságul óhajtotta idézni a jövőre nézve. A harmadik, tudományos szakaszában pedig azt akarják a történelem művelői megállapítani, hogy a történelem jelenségei miként lettek azzá, amivé lettek és miként függenek össze azok a történelem egészével. Ezeket a kategóriákat azonban a történelmi művek sokszor nem vállalják, egyszerre több kategória vonásait is viselik s nem fejezik ki teljesen a történelemre bízott feladatot, még kevésbé a történet ismeretének mély szükségletét. A történelemközlés hangoztatott vagy elhallgatott szándékai tekintetében eltér egyes műveiben, azonban többé-kevésbé mégis egységes fejlődésvonalába illeszthető. Az európai népek pogánykori történelemközléseiből küzdelmeiknek mintegy megszentesítése, az ő örökkévalóságuk védelme alá való helyezése hangzik ki. A középkor keresztény szellemében fogant történelmi művek a történelemben az isteni kinyilatkoztatás folytatólagos művét látják, Szent Ágoston Civitas Dei-je, istenállama felé mutatnak és tekintenek. A XV-XVI. században a transzcendens világkép bomlásával pedig a modern népek szelleme, mint Dilthey mondja, a történelmi élet természetes felfogásáig emelkedett. Ekkor már a történelemben természetes tényezőket keresnek és megismertetésével reális célokat szolgálnak. Azóta a történelmi megismerés eszközei és módszerei, a megismertetés céljai és formái, a történelem feladatáról és céljáról különböző felfogások alakultak ki, történetfilozófiai rendszerek születtek meg. Maga a tudományos történetírás is csak azóta, főleg a XVIII-XIX. századokban bontakozott ki.

Cél tartalom és forma változásai mögött is hangsúly, egyre nagyobb hangsúly fekszik azon, hogy a történelemnek van mondanivalója az emberiséghez, hogy a történelemnek köze van ahhoz, ami történik és ami fog történni. A történetírói szándékokon keresztül melegít az élet: történelem és élet nem idegen egymásra nézve, a történelem feltárója a múlt terhével az élet útjait óhajtják járni. A történelem és élet viszonyát jobban megvilágítja, ha nem a célt keressük, ami a történelmi műveket napvilágra hozza, hanem az okot, ami az emberek érdeklődését a történelem felé fordítja. A történelmi mű és az azt létrehozó szándék

csak másodlagos jelenség, az elsődleges az a szükséglet, amit a történelemlétközlői szándék és a történelmi mű ki óhajt elégíteni. Ez a szükséglet az emberiség történetének tanúsága szerint összszükséglet. Azért az, mert a múlt nem válik le az emberről, mint valami hámló bőr, ami alatt már kinőtt az új bőr. A múltunk nem valami idegen tárgyként szemlélhető jelensége a világnak, amit érdeklődéssel kezünkbe vehetünk vagy érdektelenül elvethetünk. Azért nem, mert a múlt átfolyik az életünkbe és még tovább, a jövőnkbe. A történelemben örök folyamatot és belülről kibontakozó szerves fejlődést kell látnunk. Maga a végtelen élet az, melyben tulajdonképpen már szétolvad az idő fogalma is. Az így felfogott történelemben az abszolútum nyilatkozik meg minden gépiesen általunk meghatározott egymásutánosság, egymást váltó és cserélő korok nélkül. Az élet folyik, de soha le nem folyik. Éppen azért, mert lényege a mozgás: mindig tovább megy. Nem tűri, hogy egyazon csapáson vigyen az útja, még kevésbé, hogy egy helyen keringjen, mint valami örökre megváltozhatatlan pályára állított bolygó hold. Az élet mindig új, útja mindig más, de útján a történetben megadott erők mozgatják. Életünk erői, nem a pillanatban patakszanak elő csodálatos szikraként, hanem azokat magunkkal hozzuk a múltból, a történelemből. Az életnek ez a múlt-jelen-jövő határain átfolyó egysége a történelem egységét jelenti. Előttünk a lét minden lehetősége, mögöttünk a múlt s a jövőbe a múltunkkal, annak a jövőt is meghatározó tényezőivel lépünk be. Ezt a történelmi kényszerűséget látva hangoztatta Hegel, hogy minden, ami van ésszerű, mert megvan a fejlődéslogikai jogosultsága. Ne csodálkozzunk, hogy a világ dolgait egyre mélyrehatóbb tekintettel fürkésző emberi gondolkodás egyre több kapcsolatát fedezi fel minden élőnek a múlttal. A történelem kérdései olyan kérdések - hangoztatta a nagy németalföldi történettudós, Huizinga - amelyek, magát az életet határozzák meg az egyén és a közösség számára. Éppen ezért a történelem tartalmának nincs tárgyi vagy időbeli határa: a történelemben mindenkor minden benne van. Ezért van, hogy minden történetiszemlélet az egész életre, a világra emel igényt s a filozófia olyan új rendszeralkotói, mint Szent Ágoston, Comte, Hegel, Spencer, de különösen is Marx, rendszerüket a történelem alapjaira építették fel. Viszont éppen azért, mert a történelemben mindenkor minden benne van, a történelem módszereire nézve legkevésbé bírja el a gondolati megszerkesztéseket. Mint Herder mondotta, a történelem a létezőnek, a 'van'-nak a tudománya, nem pedig annak, ami titkos végzet szerint lehetne. A történelemnek az életes egység, megoszthatatlan folyamatossága magyarázza meg, hogy a történelem kérdéseit nem lehet elszigetelni, önmagukban felállítani. A történeti élet örök előremozgása pedig azzal jár, hogy a történelem jelenségei nem ismétlődnek meg: egyszeri feltételekből hajtanak. A történelem mindig több lesz a háttérével, új és új rétegek rakódnak egymás fölé, éppen azért a történeti jelenségeket igen nehéz, valójában nem is lehet elvekre visszavezetni. A történeti idő ugyanis nem a közismert matematikai idő, nem lehet akármivel kitölteni. Huizinga hangoztatja is, hogy a kauzalitásnak, az ugyanazon hatások alatt ugyanolyan jelenségek megszületését hirdető tannak a történelemben nagyon korlátozott a tere. A világfolyás egységének, a történeti múlt és a mindenkori ma egymásbaöllezésének a lenyűgöző gondolata azután oly mély gondolkodót, mint Ortegát, korunk híres spanyol filozófusát egyenesen arra a paradox gondolatra vitte, hogy a múltat ne azért lássa múltnak, mert megtörtént, hanem azért, mert az a jelennek része s hogy a már egyszer voltak az

ereje automatikusan megakadályozza, hogy az élők világában valaki ugyanaz legyen, ami már volt, mert minden volttal az élet több és más lett. Ortega visszajára fordított gondolatából is a történelem az örökkévalóságba, a végtelenségbe fonódik. Talán ezért is volt a régi kultúrákban a történelem sokszor szent tisztelet tárgya. Végül is: az élet mesgyéjének egyetlen pontján is a történelem ezer szála fut keresztül, a jövőbe. A világ egysége ez s elfogadhatjuk ezért Huizinga megállapítását, hogy a történelemben való mélyedés a világ kedvtelésének egyik forrása, sőt még több: az ember gyógyítója az őt körülvevő világ tulbecsülésének és az önzésnek a betegségével szemben.

A történelmi folyamatnak a végtelenségben mozgó egysége azt jelenti, hogy a múlt, jelen és jövő között nincs határkő, nincs állomás. Minden pillanat az előzőből nő ki. De egyben tovább is folytatódik. Kinő a múltból és továbbnő a jövőbe. Spengler jogosan gunyolta ki a történelemnek gépiesen merev korszakokra való osztását, mintha a történelem galandfőreg lenne, melyhez hozzánőnek az újabb tagok, a korszakok. A folyamatosság nem új a történelemtől való gondolkozásban. Már Leibniz hangoztatta, hogy a múlt tovább él a jelenben és a jövőre mutat. Ez viszont azt jelenti, hogy a múlt nem lehet a tegnapi, a tegnapot meg a tegnapielőtt nélkül megérteni. Az életben tulajdonképpen az egész történelmi múlt benne van, részint megkövesedett, magatehetelen hordalék anyagként, de részint új erők forrásaként. Ez az új erőket szülő élő anyag az igazi történelmi anyag, a történelmi élet hajtó motorja. A történelemnek és az életnek, a folyó lüktető életnek a közösségét megkapó gondolattal jelenteti meg Ortega: ha elemezzük, hogy mik vagyunk, ha jelenünket-életünket a fény felé tartjuk, hogy elemeire bontsuk, mint a kémikus vagy a fizikus a testeket, meglepetve vesszük észre, hogy életünk, a mindenkorai életünk azokból tevődik össze, amik személyesen vagy kollektíve voltunk. Éppen a múlt az emberben az azonosság kritériuma. Ha pedig így van, mi más adhatna magyarázatot nekünk a létünkről, mint ha tudjuk, hogy mik voltunk. Az ember nem más, mint amit cselekedett, ami vele történt, vagyis mi a múltja. Az ember élő valójában compendiumszerűen egész múltja benne van. Mindez végül azt jelenti, hogy magunkat akkor ismerjük meg, ha megismerjük múltunkat, de fordítva is, ha ismerjük magunkat, kitárul előttünk egész múltunk is. Nos, talán így érthető lett, hogy az ember miért vonzódott mindig a történelemhez, miért fordította fűrészszó tekintetét mindig a múlt felé és természetessé válik, hogy az önmagát feltáró történelem nyelve a kereső számára mindig érthető nyelv. A történelem tudománya az ilyen meggondolások tükrében az élet tudománya lesz, sőt éppen az a tudomány, amely nem csak szakemberekhez, hanem széles körökhöz, végeredményben mindenkihez szól.

Ezen a ponton azonban már nem csupán azt állapíthatjuk meg, hogy az aki a történelmi múlt útjain lépked, nem korhadó avart tapos a lábaival s hogy a történelem és az élet nincsenek ellentmondásban egymással szemben, hanem egyenesen feltételezik egymást. Az ember, a nemzet, az emberiség tudni akarja a múltját egyszerűen azért, mert él. Tudnia, akarnia kell azt úgy, hogy valósággal érzékelhesse. Gondoljunk arra, hogy az emberi agyszerkezetben külön szerve van a testi egyensúlyozás képességének. Ha ezt kioperálnák valakiből, lépten nyomon felbukna, leterülne, lábaira sem tudna állani. De vajjon mi lenne akkor, ha valami csodálatos műszerrel az agyból kioperálnák az emlékezést és képességét, a múlt, a történelem tudatát, e tudat nélkül üres szemekkel merednénk a világra, nem tudnánk

kik vagyunk, mert nem tudnánk, hogy kik voltunk és nem tudnánk, hogy mit tegyünk, merre lépünk, azt sem tudnánk, hogy mit kell akarnunk. Addig az életben is idegenek lennénk, míg nem lenne újra emlékezésünk, multunk; történelmünk. Nincs ez másként a nemzetek-népek életében sem. Ha egy varázspálca meg tudna fosztani egy nemzetet annak tudatától, ami volt, vagyis a maga történelmétől, a kioperált multu és emléktelen egyénhez hasonlóan idegenül, bénán és üres tekintetekkel állna az életben. Mi adna neki feleletet arra, hogy mi ő, mit akar vele a környező világ és mit ő a környező világgal? Mit akarsz? Előbb tudd meg, hogy ki vagy! Tudni akarod, hogy ki vagy? Nézz a múltadba! Ezért összűkséglete az emberiségnek és a népeknek a történelemben, a multba való tekintés. A történelem világában állanak ugyanis azok a háromszögelési pontok, melyekkel meghatározhatjuk a világban való helyzetüket. Erre a meghatározásra más mód nincsen is.

A történelem és az élet mély viszonyát elfogadva, új tartalmat nyer szemünkben a történeti tudat fogalma és jelentősége is. Maga az elmúlt eseményeinek matematikai jellegű megismerése és szemlélete még nem történeti tudat. A történeti tudat az önismeret alapja, de egyben a jövő cselekvő tényezője is. A mult megismerése élettapasztalatot ad. Az élettapasztalat valójában a múltban ennek leltáraként halmozódik fel, ezért lesz az élet valójában átlátszóvá, a történeti ész világánál, mint Ortega mondja. Miért vagyok az, ami vagyok, mit cselekedtem és mi az, ami lényemet megérteti: a történeti tudatunk ad rá választ. Hogy bárki lényét, személyét és állapotát megérthessük, tapasztalatot, történeti adatokat kell felőle szereznünk. Így elmondhatjuk azt is, hogy a történelem az emberi tapasztalatok rendszere, vagyis arra a látszólag paradox megállapításra juthatunk, hogy a történelem tulajdonképpen a jelen tudománya, az élethez tehát legközelebb áll minden tudományok között. Az ember saját akaratából cselekszik, de a környező világról szerzett ismeretek, tehát történeti tudata sugalmazása alatt. A világról alkotott felfogás végeredményben a történeti tudatban összegeződik s a történelem igazi nagy korszakváltásai akkor következtek be, amikor az emberiség történeti tudata, vagyis a világról, a maga világaról alkotott meggyőződése alapvetően megváltozott. Ezért határozta meg Huizinga igen finoman így a történelem fogalmát: az a lelki forma, melyben egy kultúra számot ad a maga multjáról. Huizinga állapítja meg azt is, hogy valamely kultúra értékét történeti tudata tisztaságából és gazdagságából lehet megismerni. Történeti tudata egyénnek és közösségnek egyformán van, mert ha magáról van tudata - aminek pedig az öntudat állapotában meg kell lennie - akkor már történeti tudata van, hiszen a mult tapasztalatainak világába állította önmagát. Jóllehet általánosságban azt mondhatjuk, hogy az emberiség egyre öntudatosabbá válik, mert egyre jobban kiterjed, megnő a történeti tudata, viszont semmi sem szól amellett - éppen a közelmult tanúságai szerint -, hogy e történeti tudat mögött valóban a történeti valóság áll, a népet, szándékosan hamissá tett történeti képzelgések erejével üzve a másik ellen, esetleg a kultúrfejlődés egész irányának hadat üzenve. A történeti tudatban is lehetnek és gyakran vannak képzeleti elemek, fikciók is, ezen a ponton pedig a történeti megismerés kérdése lépett elénk.

A történeti tudat ugyan nem egy a történet matematikai ismeretével, azonban nem kétséges, hogy a történet megismeréséből születik és táplálkozik. A megismerés újjai viszont nagyon is göröngyösek: haladhat az nagyon hamis úton is, sőt sokszor tudatosan viszik

egyenetlen utakra. Az erkölcsi követelmény nem vitás: a történeti valóságot kell keresni és ábrázolni. A történelem egy folyton épülő híd a jövő felé s szerkezetét és egész egységét nem tudjuk másként igazán megismerni, mint történeti valója anyagából, a történelem tényeiből. A mult tényei számunkra már örökké változhatatlanok s a történetírásnak az a feladata, hogy ezeket az idő dimenziójába süllyedő tényeket a maguk káprázatos gazdagságú összefüggéseikben és kölcsönhatásaikban megértessék. Az események és tárgyas tények legtöbbször vitathatalanul állnak megismerő tudatunk elé, de annál nehezebb az összefüggések és kölcsönhatások mérlegének a felállítása. Nincsen erre más módunk, mint a megkövült történeti élet nyomainak, a folyamat által kitermelt és lerakott hordaléknak, a történeti adatoknak a feltárása és mérlegre vetése. Hol található ezek az adatok? A tárgyi forrásokban vagy az élő szellem tudatában, a köztudatban? A filozófus hajlamú Novalis-Hardenberg Frigyes - azt vitatta, hogy az igazi történetírók a költők, mert ők megragadják az élet titokzatos szellemét, meséikben tehát több valóság van, mint a tudós krónikákban. A költők valóban sok mindent kifejeznek korukból, sőt sokszor elébe is vágnak annak. Ha azonban a történeti megismerés csak belőlük meríthetne, a történelem valójában egy grandiózus, de a világ felett lebegő szellemtörténelem lenne, a történeti élet vastényeinek ködbeejtésével vagy nagyon egyéni szemléletével, a részletek tökéletes kaoszával. Nem vagyunk másként akkor sem, ha történeti megismerésünk kútfejévé az ún. köztudatot tennénk meg. A köztudat is egyéneken él, nem valami külön valóságként rétegződik felettük. De a köztudat nehezen is ragadható meg, szétesik minduntalan és egyszerre ellentétes köztudatok is élhetnek, annál inkább eltorzulnak azonban a már kezdetben is csuszamlós hagyományok. Miket tud mondani például a köztudat az ország népének tudatában talán legmélyebbre ereszkedett Mátyás királyról? El tudja mondani például az északkeleti Felvidéken, hogy Mátyás királyt egyszer elfogta a cár és a határon fel akarta akasztani, de az utolsó pillanatban Mátyás előkiáltotta elbűjt katonáit s ő akasztatta fel a cárt. Van ebben a köztudati elemben is jellemző, értékelhető, de ilyen történeti források között botorkálva végül a teljes idő-, tér- és tárgybéli zűrzavarba jutnánk. Azért van ez, mert nem annyira a köztudat kínálja a történeti megismerés forrásait, mint inkább a történeti megismerés szüli a köztudatot. A történeti közfelfogásban már régóta nem a spontán hagyománynak, hanem a történelem tudatos közlésének, a történetkutatásnak és történettanításnak-mondásnak oroszlánrésze. A köztudat sok mindenre lehet jellemző, de a történeti megismerés útja első és utolsó sorban is a történeti forrásokhoz küld bennünket. Ezeken a forrásokon a történeti élet hamvas pora telepszik, azokból száll fel az a páratlan finom illat, amelyből egy-egy kort megérteni, eseményeit megismerni és összefüggéseit megkeresni tudjuk. E források legnagyobb része - kivéve t.i. a krónikákat és a tudatos történetírói alkotásokat - nem azzal a céllal készültek, hogy történetet mondjanak koruknak vagy az utókornak, így célzat nélkül viselik magukon az élet formáló kezét, céljaik szerint a valósághoz képest természetesen lehetnek hamisak is, de a história szempontjából mégis ártatlanul hamisak és leleplezhetőek.

A történeti megismerés anyaga az elhaladó élet visszamaradó emlékeiben rakódik le, innen kell kifejteni s a megismerés szolgáltatja a történeti tudat tartalmát. Ha a történelem közlésének az értelmét a történeti tudat megformálásában határozzuk meg, mindjárt arra is választ kapunk, hogy mi nem lehet a történelem feladata? Nem lehet az, amit pedig

sokszor kívánnak tőle, hogy határozza meg jövőnket, számítsa ki jövendőnk alakulását vagy legalább is szolgáltatson az emberi élet alakulásához és alakításához általános érvényű szabályokat. A történelemből nem lehet ilyen tanulságokat levonni, illetőleg a történelem tanulságait nem lehet ilyen célokra felhasználni. Káprázatos gondolat volna ez, de meg kell abban nyugodni, hogy az emberiség életét nem lehet sem elvileg felállított szabályokból, sem történeti tanulságokból kikövetkeztetni. De nem lehet a történelmet deduktíve felállított elméletek és szabályok igazolására sem felhasználni. Nem ismerünk ugyanis az egész emberiségre egyetemes összefüggéseket és értékeket, csak a racionalizmus korlátlan optimizmusa gondolt arra, hogy ilyen összefüggéseket és értékeket ércszabályokba önthet. Az emberi élet, az egyén és a közösség jövőjébe semmiféle tudomány nem tud bevilágítani és ez így van jól! A jövő maradjon mindig ismeretlen s a jövő vállalása legyen mindig bátor feladata az embernek. Madách jótékony istenkéznek tulajdonította a jövő titkainak elfedését, a jövendő örök boldogságának vagy a lélek teljes megsemmisülésének előre való ismerete egyformán az életnek az értelmetlenné válását jelentené. Ennek a jótékony istenkéznek az elűzését a történelem sem tudja, nem is akarja vállalni. Valami azonban már a jövőben is megcsillog, akkor, amikor a múltból a jelenre eső világosság fényt derít arra, hogy az ember mi maga és mi mai helyzete a világban? Miként Huizinga mondja, a történelemnek nem kell sem szociológiává, sem természettudománnyá válnia: feladata a legnagyobb: elmondani, amit az emberiség a multjáról vagyis önmagáról tudni akar, megismertetni az életet a maga örök jelentésében, örök nyomásával és örök nyugalomban. Nem kétesértékű szabályokat kell neki a jövőre gyártani, hanem egy mérhetetlen erejű fényszóró világosságába állítani magát a világot, amivel az örök embernek dolga van.

Jóllehet eddig nem mondtuk ki, nyilvánvaló, hogy az elmondottakban új értelmet nyer az a nagymultú közismert mondás is: *historia est magistra vitae*, a történelem az élet tanítómestere. Ezeket a szavakat szó szerint is szokták venni iskolai jelentéseken. Mintha a történelem arra lenne jó, hogy az élet egy-egy helyzetéhez tanácsokat, analógiákat, útmutatásokat nyújtson. Mint valami nagy tanácsadó lexikon, megfelelő vezérszó alatt felülve, mindjárt elő is írná, a követendő lépést, a megfelelő húzást vagy az ellenlépést. Nos, a história tanító mesterségének ilyen értelmezése éppen századunkban veszíthette el leginkább jogosultságát: semmi sem mutatja, hogy az emberiséget az elmúlt korszakban valami történeti lexikon bölcs előírásai szerint irányították volna. Azonban a történelem és az élet, a történeti megismerés és a történeti tudat viszonyát az előadottak szerint mérlegelve a történelem nem is terhelhető meg semmiképpen a tanítómesterség iskolai szerepével. A történelemhez nem tanácsokért, eligazító analógiákért vagy bűvös varázspálcáért fordulunk, hanem magunk és életünk megismeréséért, helyünknek és helyzetünknek megvilágításáért. A történelem - ez az előadásom alapgondolata - egybefolyik az étellel, hozzá tehát az élet kényszeréből fordulunk s valóságot, igazságot keresünk. Keresni a történelmet annyit jelent, mint erős pozíciót elfoglalni az életben. A történelem nem okos tanácsokat akar nyújtani egyes szorongató kínos-kényes helyzetekben, hanem tisztább látásúvá, messzebb tekintővé akar tenni egyszersmindenkorra. Ebben az értelemben a *historia* továbbra is megmarad, sőt így lesz igazán *magistra vitae*, tanítómester: ami életünkben van, az mind a voltból van, amikor tehát megismerjük voltunkat, az életre tanítatunk meg. *Historia magistra vitae* -

elmondja nekünk, ami volt, meghatározza helyünket a mában és kitekintést nyújt a jövő lehetőségei felé. Ezt azonban csak akkor teheti, ha valóban lehet tanítania és nem kell, mint a múltban olykor de különösen az elmúlt évtizedekben hatalmi akaratok szolgálatába állítva ilyen akaratosakat igazolni.

A történelmi megismerés nehézségeinek és veszedelmeinek csupán az egyike az, hogy a történelmet nem csupán az élet, a világ megismerése, hanem tervek és szándékok igazolása céljára használják fel. Nyilvánvaló, hogy minél inkább felismerjük a történelem és az élet összefüggését, annál inkább növekednek a történelmi megismerés és történelem veszedelmei is. Végeredményben a történelem sohasem kész tudás, hanem mindig probléma. Maga a történelem ismerete is állandóan alakul, formálódik, új adatokkal, hatásokkal és távlatokkal bővül, magáról a történelmi anyagról pedig el kell metszeni a túlhaladottakat, a holt anyagot. Az események egésze sohasem lehet a történelmi megismerés és közlés tárgya, csak a térben és időben továbbhaladóak, az ún. történelmi jelenségek. Ez a sohasem kész tudásanyag egyes emberek s történetiszemléletük szellemén nyer lemerést, és már ez maga is kizárja az ítélet matematikai pontosságát. A történelmi megismerés eredményében mindig benne van a megismerő egyénisége is. A történelmi ábrázolás ugyanis nem fényképezés, hanem lelki művelet. Már a fényt átbocsátó lencse mögött megjelenő kép is többé kevésbé mindig kifejez valamit az anyag, a lencse egyedi alkotásából. A történetkutató annál inkább rányomja a maga egyénisége bélyegét az általa megrajzolt történelmi képre. Schiller, aki történelmet is írt, szépen fejezi ki: az ember magából merítve ültet harmóniát a történelmi világba. A történelmi megismerés tehát esősorban a megismerő személyes bölcsességének, lelki kincstárának a függvénye. Viszont a veszély, ami az egyéniség érvényesüléséből származik, annál inkább tetet ölthet mert a történelem kutatása és közlése mindenki számára nyitva áll, olyanok előtt is, akik az egyénítésnek a veszedelmét ellensúlyozó eszközöknek, a forráskezelés technikájának, a kritikai iskolázottságnak nincsenek a birtokában. A megismerés egyéni hibaforrásait csak fokozza az a sokszor akaratlan, de leküzdhetetlen ösztönzés, hogy a történelmi élet jelenségeit a magunk korából, ennek felfogása szerint értsük meg. A történelmi megismerés ugyanis nem csupán a megismerő egyéniségétől, hanem a mindenkori kultúrától is meg van határozva. A történelmi élet szemléletét a kultúra minden nyeresége, szellemi mozgalma, társadalmi meghatározottsága megváltoztatja, sőt már a történettel szemben feltett kérdések is a kor lelki beállítottságától, tartalmától és irányától függenek. A történelem szemlélete és közlése ezért akaratlanul is magán viseli annak a kultúrának a bélyegét, amelyben megszületett, de ezeken is túllépnek az olyan megismerések, amelyek mögött már tudatosan valamilyen igazoló-toborzó szándék áll. Nos, mindez éppen azért van, mert a történelem és az élet nagyon is közel állnak egymáshoz. Huizinga, a kiváló történettudós nem habozott példás önmegtágadással elismerni, hogy a történettudomány a legönállótlanabb tudomány, reászorul más tudományok mankóira és kora kívánságaihoz igazodik, éppen azért, mert az élet tudománya. Az élettel való kapcsolata tehát gyengeségévé lesz, de egyben erejévé is: ez ad a történelemnek egyetemességet, jelentőséget és komolyságot. Nyilvánvaló, hogy a megismerő minél alázatosabb lélekkel közeledik az életnek a történelemben elnyugodott tényeihez és minél függetlenebb saját korában, történelmi ábrázolása annál maradandóbb s az élet az ilyen munkák az igazi

rangjelzői a történettudomány munkásságának.

A történelem és az élet szerves egységéből következik, hogy a históriát nem akkor értékeljük a maga jelentősége szerint, ha lépten nyomon igazolásra hívjuk, ha tételeket csinálunk belőle, melyeket azután az életünkre függesztünk, hanem akkor, amikor megértjük. Ha a magunkénak tudjuk és életünk-kultúránk szerves részének érezzük s lépéseinkben lemérjük az életünkben való jelenvalóságát. Egyébként egyformán két komoly társadalmi betegséget idézhet elő: a historizmust és az antihistorizmust. A historizmus mindent a múltból akar meríteni, nem igényeli az élet önállóságát. Az ilyen historia-értékelés tulterjeszkedik a história természetes medrén és nem vet számot azzal, hogy a történelem természetes erejénél fogva már benne él az életünben, hanem jelennek-jövőnek hátat-fordítva, a múltba viszi a maga életét is. A művelődés nagy százada, a XIX. század jól ismerte ezt a betegséget. Mint Schütz Antal a magyar filozófus szépen kifejezte: annyit mered a múltba, hogy végül az megigézte. A historizmussal szemben, de a történettudomány kritikájaként is lép fel az antihistorizmus, amely teljesen ki akarja iktatni az emberiségből a multat. A mult század végén Nietzsche a német filozófus szenvedélyesen fordult szembe a históriával, minden áron való szabadulást hirdetett a mult lekötő ereje alól és azt hirdette, hogy a történelemmentes állapot a szülőanyja minden igaz tettek, amire azután a tanítását magáévá tevő irányzat napjainkban tragikus tényekkel cáfolt reá. Benedetto Croce, a nagy olasz gondolkodó az első világháború után terjengő antihistorizmust barbárságnak és elvadásznak bélyegezte. Valóban, a történelemtől elforduló szemlélet éppen a támpontok hiánya miatt épít fel légüres térben felhőkön járó terveket s az ilyen nemzedék azután, ha a sorompó felszakad, gátlás nélkül rohan a történelemtelen jövőbe. Hol lehet itt megtalálni az egyensúlyt? Talán Ortega szavait szívleljük meg, aki azt tanítja, hogy továbbhaladni csak az tud, aki nincs leláncolva ahhoz, ami tegnap volt, aki nincs örökké fogva már meglevő lényében, hanem abból ki tud fejlődni mássá: meg kell őrizni a multat, de le kell győzni tudni, meg kell tartani, de reá támaszkodva vállaira kell emelkedni, mint a magasabb hőmérséklet az alacsonyabb fölé emelkedik.

Ha a történelem és az élet szerves összefüggéseit megfontoljuk, a nietzschei történelemmentes állapotot tökéletesen nem is lehetne elérni, hanem csupán a történelmet az élet illetéktelen mezejére szorítanánk vagy új történelmet iktatnánk a helyére. Az emlékezés az emberi lét szükségszerű feltétele. Alapvető életszükséglet s az emlékezés nem más a történelem tudata. Az egyén története önmagának emlékezése, a nemzet története a nemzet emlékezése, az emberiség története az emberiség emlékezése. Emlékezik, azért, mert él, tudattal él s önmagáról az ad neki választ. A történelemnek és az életnek ezt a pillanat határain összeölelkező megszakíthatatlan és szerves egységét lehetne-e mélyebb szimbólummal kifejezni, mint az említett római Janus istenséggel? Ez az időt és történelmet megszemélyesítő isten-szobor két arcot viselt: egy aggét, ez a múltba néz és egy ifjúét, ez a jövőbe tekint. Két emberi arc, de egy fön, egy idegrendszerrel, az életműködésnek a központjával s e központban a messze mult és jövő képeivel. Minden pilanatban a történelem és az élet határán áll: a múltba néz idézi a történelmet és előre tekint, építi, másként nem is építheti, az új történelmet. “

APOR PÉTER

Az olvasó válasza: hol van a jelentések rendszere?*

Mi teheti jogossá egy közel egy évtizede lezajlott történettudományos vita mai felelevenítését? Eltekintve attól, hogy a hazai közönség alig nyerhetett betekintést az angolszász történetírást jelentősen befolyásoló irányzat alakulásáról, a párbeszéd áttekintését indokoltá teszi az Egyesült Államokban újrainduló vita a szimbolikus elemzés lehetőségeiről, és közelebbről a módszert nagymértékben meghatározó Clifford Geertz életművéről. Geertz volt az az antropológus, akinek elképzelései a szimbolikus rendszerek mibenlétéről döntő hatást gyakoroltak Robert Darnton híres könyvére, *A nagy macskamészárlás* című munkára, amely kiváltotta a történészek és az antropológusok reflexióinak a sorozatát. A bírálatok többek között két lényeges problémát vetnek föl: egyrészt hiányolják a múlt szimbolikus elemzéséből az időbeli magyarázatot, másrészt azt állítják, hogy a vizsgálati módszer eltekint a források szövegszerűségéből adódó következtetések levonásától. Az alábbi írás azonban amellet érvel, hogy bár a kritikák nem alaptalanok, mégsem alapjaiban érintik a szimbolikus elemzés módszerét. Észrevételeik sokkal inkább használatára vonatkoznak, alkalmazhatóbbá téve azt a történeti értelmezés során.

Robert Darnton könyve - *A nagy macskamészárlás és a francia kultúrtörténet más epizódjai* - a címnek megfelelően valóban *epizódokat* tár az olvasó elé a francia kultúrtörténetből.¹ A munka rendezőelve nem annyira valamiféle időrend, mint inkább az egyenesvonalú haladás a népi kultúra szövegeitől sokkal műveltebb írások felé. A szerző a népi kultúra elemzésével kezdi a könyvet, hogy aztán múltbeli vizsgálódását Rousseau Új Héloise-nak értelmezésével zárja. Az első tanulmány a 18. századi francia parasztlak gondolkodásmódját vizsgálja fennmaradt népmesék alapján. Darnton amellet érvel, hogy a népmesék a parasztlak életfeltételeire utaltak: ezek segítségével tanultak meg tájékozódni az őket körülvevő világban. Ez a világ számukra kegyetlen volt, nélkülözés és folyamatos munka jellemezte. A hatalmasok elnyomták a szegényeket, és a gyengék számára az egyetlen védekezés az volt, ha sikerült becsapniuk az erőseket. A mesék furfangosságra és színlelésre oktatták olvasóikat. Ugyanez a végkövetkeztetése a második tanulmánynak, mely talán a

* A cím illeszkedik a Robert Darnton könyvét bíráló írások által kialakított hagyományba: a legtöbb írás címe Darnton könyvének egyik fejezetcímét variálja. A dolgozat első változata 1995-ben készült, számos javítás Alfred J. Rieber tanácsára került bele, melyekért ezúton is köszönet illeti.

leghíresebb Darnton valamennyi munkája közül. Ennek tárgya egy 18. századi följegyzés egy párizsi nyomdai munkások által elkövetett nagy macskamészárlásról. A szerző arra hívja föl a figyelmet, hogy a mesterek által elnyomott munkások a macskamészárlásban felhasznált jelképek segítségével szereztek elégtételt sanyarú sorsukért. A macskák komoly szimbolikus értékkel bírtak a korabeli Franciaországban, s rituális kivégzésük a munkások szemében egyszerre jelentette a mester feleségének megbecstelenítését és a munkások és mesterek közti társadalmi feszültség igazságos feloldását. Ezeknek a jelentéseknek a felsorakoztatása és megértése nem jelenthetett nehézséget a számukra, hiszen a felhasznált rituális formák a korabeli városi népi kultúra mindennapos tapasztalatai voltak.

A további tanulmányok magasabb társadalmi rétegekből származó szövegeket elemeznek. Többek között egy montpellier-i polgár (bourgeois) följegyzését az évenkénti városi felvonulásról, amelyből Darnton szerint kideríthető a szerző elgondolása az ideális társadalomról. Az olvasó megismerkedhet továbbá egy rendőrfelügyelővel, aki a felvilágosodás korának szerzőiről gyűjtött rendőrségi följegyzéseket. Az amerikai történész a fennmaradt dokumentumokból rekonstruálja a nyomozó társadalomról és irodalomról alkotott felfogását: az írók marginális pozíciót foglaltak el, tevékenységüket nem tekintették tisztességes foglalkozásnak. A rendőrtiszt azonban számos esetben kritikai megjegyzéseket fűzött munkásságukhoz, amiből nyilvánvaló, hogy művészetként értékelte az írást. Az olvasók véleménye után megismerhető a szerzőké is: egy tanulmány a felvilágosodás filozófusai által készített tudásfa alapján elemzi világmépüket. Megmutatja, hogyan utalhat egy viszonylag rövid szöveg egy teljes és összetett kulturális rendszerre, illetve hogy a tudás rendszerezésére irányuló tudományos tevékenység nem tekinthető teljesen függetlennek az adott csoport politikai nézeteitől: a filozófusok tudásfájukon a filozófiát helyezték a korábban a teológia által elfoglalt helyzetbe. Végül Darnton egy meglehetősen szokatlan forráscsoportot vizsgál: Rousseau-hoz írt korabeli olvasói leveleket. Ezek alapján kísérel meg feltárni egy mára már teljesen eltűnt olvasói kultúrát. Amellett érvel, hogy a 18. században nem elsősorban szórakozás céljából olvastak, a könyv inkább mindennapi útmutató volt, és az olvasók tanulni vágytak a történetekből.

Darnton a koraujkori francia kultúra széles skáláját tekinti át. Epizódjaiban egy eltűnt világ szeleteiről nyújt megragadó képet, alakjai élettel teliek és közel kerülnek az olvasóhoz. Tanulmányai ugyanakkor nemcsak egyedi töredékeket mutatnak be, hanem egy teljes kultúra töredékeit. Darnton történetei homályos hátterét kívánja megvilágítani, szövegtől a környezet felé haladva. Mindenesetben azokat a tényezőket kutatja, melyek a kérdéses dokumentumot formálták, azt vizsgálja, hogyan és miért nyertek bizonyos meghatározott formát. A szerző úgy véli az okok főként az írók társadalmi feltételeiben találhatók meg, azt azonban nem sugallja, hogy a társadalmi feltételek valamiképpen meghatározták volna a kulturális formákat. Éppen ellenkezőleg, igyekszik elkerülni ezt a megállapítást, amikor kijelenti, hogy könyve „nem tesz úgy, mintha jellegzetes parasztot, kézművest, polgárt, hivatalnokot, filozófust vagy romantikust mutatna be.” (255.o.) Tanulmányai nem hagyományos módon vizsgálják társadalom és kultúra viszonyát, nem feleltetnek meg bizonyos kulturális jelenségeket társadalmiaknak, ettől tágabban értelmezik a társadalmi feltétel fogalmát. Ezek a feltételek a kulturális környezetből eredtek, és jelen

voltak a mindennapi élet minden területén. Azáltal, hogy kijelenti, hogy szerzői nem tipikusak, másrésztől azonban szövegeiket kulturális környezetükbe helyezi, Darnton mellett érvel, hogy bár minden szövegnek egyéni szerzője volt, ezek az emberek nem voltak függetlenek a hagyományoktól, műfajoktól, gondolkodásmódoktól vagy kulturális mintáktól. A történész ezeket az eltűnt formákat kísérli meg megtalálni az értelmező tudomány módszerével.

Az értelmező tudomány nem szabadon lebegő fogalom, igen erősen kötődik a kulturális antropológiához, különösen magának Darntonnak a munkájában. Jól ismert, hogy közös tárgyat tanított *Történelem és antropológia* címen Clifford Geertz-cel, akinek az írásai a legfőbb belépést biztosították az antropológiai elméletbe, legalábbis más tudományterületről érkező kutatók számára. Habár Darnton kétségkívül ismeri más etnológusok tanulmányait is, például Mary Douglas-ét,² akinek a könyvét használja kiindulásként a filozófusok rendszertanának és tudásfájának elemzéséhez, elsősorban minden értelmező társadalomtudósok „pápájának”, Geertz-nek az elméleti rendszerét alkalmazza. Ahogyan Roger Chartier megfigyelte: a könyv „jegyet visel magán - mégpedig Clifford Geertz-ét... *A nagy macskamészárlás* a kultúra fogalmát szigorú geertz-i értelemben használja.”³ Igen, szigorú, mégpedig a lehető legszigorúbb értelmében. Mi is pontosan a kultúra geertz-i értelemben vett fogalma? Számos meghatározás idézhető az antropológus könyveiből, azonban a lényegi elem mindegyikben a jelentések összefüggő rendszere, amely szimbólumokban ölt testet. Ennek a rendszernek a segítségével fogják fel az emberek a világot, és fejezik ki felfogásukat, röviden ennek segítségével kommunikálnak egymással.⁴ Következésképpen minden közlésfolyamat magában foglalja a közösen birtokolt szimbólumrendszer, röviden a közös kultúra létét. Ez az, amit Darntonnak be kellett bizonyítania, ha a kultúra geertz-i eszméjét akarta alkalmazni: egy közös jelentésrendszer létét. Habár minden epizódnak megvan a saját önálló értelmező környezete, Darnton közös kulturális háttérrel hoz létre számukra, hiszen követve a geertz-i kultúra fogalmát, minden egyedi történésnek a jelentések rendszeré-re kell utalnia. Bár az amerikai történész felettebb elegáns módon kapcsolja történeteit kulturális formák szélesebb összefüggéseire, megpróbál rájuk kényszeríteni valamiféle feltételezett geertz-i közös kultúrát. Az értelmező esettanulmányok elkülöníthetőek a *Bevezetés és a Következtetések* jóval elméletibb szövegeitől. Ezekben a szerző beismeri, hogy szeretne „ugyanolyan módon értelmezni egy macskamészárlást, mint az *Encyclopédie Discours préliminaire-jét*” (15.o.), ami azt jelenti, hogy megkeresni azt a közös kultúrát, amely megformálta őket. Ez jogos célkitűzés: amennyiben létezik a jelentések rendszere, a részeknek utalniuk kell rájuk. De vajon hol érdemes ez után kutatni? Darnton úgy véli, hogy megtalálható valamiféle „franciaságban” vagy „francia kulturális stílusban”. Összeveti a francia népmeséket angol és német megfelelőikkel, és arra a következtetésre jut, hogy a francia mesék rendelkeznek egyfajta sajátos közös világgéppel, azaz hogy csalással és furfanggal a gyenge legyőzheti az erőset. Ezt követően a szerző megpróbálja minden dokumentumát ehhez az összefüggéshez kapcsolni, azonban nem túlságosan szorosán. Talán ő maga is érzi a kérdés jogosságát, miért éppen franciaság? A társadalmi környezet ilyenfajta megértése széleskörben elterjedt volt a kora újkori Európa népi kultúrájában, másrészt Darnton sem tudja kimutatni ennek meglétét például a filozófusok világképében. Elemző fogalmak kimunkálásának rendkívül

kockázatos és elégtelen módja a kulturális identitást mindössze egyetlen jellemzőre alapozva meghatározni. Amikor Darnton ragaszkodik ehhez a bizonytalan kategóriához, úgy tűnik Geertz kultúra meghatározásának történeti illusztrációjára vagy bizonyítására törekszik. Megpróbál anyagára kényszeríteni bizonyos elméleti feltevéseket, hogy világossá tegye módszere előnyeit.

Miért tesz Darnton ilyen komoly erőfeszítéseket, hogy bebizonyítsa az antropológiai történetírás hasznosságát? Meg van győződve arról, hogy a francia mentalitástörténet nem tudott választ adni a kultúrtörténetírás - legyen az bármilyen fajta - két alapvető kérdésére, azaz nem tudta a kultúra koherens fogalmát kidolgozni, illetve megmagyarázni, hogyan köthetők kulturális rendszerek társadalmi rendekhez. Rámutat arra, hogy az 1970-es években a társadalomtörténészek érdeklődése az alsóbb társadalmi osztályok felé fordult, és elkerülhetetlenül beleütköztek a népi kultúra problémájába, ahol a történettudomány és az antropológia határai elmosódnak. Közelebb kerülve az antropológiai elmülethez a kultúra történései ösztönző elgondolásra jutottak tárgyukról, érvel Darnton. Megállapítja, hogy a jelentések után való kutatás áthatotta az eszmetörténetet. Éppen ezért az a véleménye, hogy az antropológia azt ajánlhatja, amit a mentalitástörténet nem volt képes: a kultúrának mint elemző kategóriának a fogalmát. Ily módon elméleti írásaiban először is a kultúrtörténetírás hagyományos módját támadja, majd azt bizonyítja, hogy az antropológiai típusú történetírás egészen egyszerűen jobb, hiszen az eseményeket „a bennszülöttek nézőpontjából” értheti meg és „nyelvük tréfáit” is felfoghatja (250-256. o.). Ha a történészek a kultúrát mint jelentések rendszerét kezelik, anakronizmus nélkül értelmezhetik azt, zárja érvelését az amerikai történész.⁵ Úgy tűnik a módszertani fejtegetések fő célja az, hogy bebizonyítsák az antropológiai történetírás felsőbbbőségét a hagyományos mentalitástörténet felett. Amennyiben ez a helyzet, érthető, hogy Darnton szeretne bemutatni egy történeti antropológiai modellt, és jelezni annak lehetőségeit és előnyeit. Be kívánja bizonyítani, hogy a geertz-i értelmezés alkalmazásával a történészek jobb munkákat képesek írni. Ezért kell akkor is a legszigorúbb értelemben használnia ezt a módszert, ha az nem illeszkedik a vizsgált anyaghoz.

Habár Darnton a kultúra antropológiai fogalmáról beszél, ennek geertz-i felfogása nem ennyire egyértelmű. Az etnológusok számos kérdést vetettek föl. Amikor James Fernandez áttekintette a vitát, felhívta a figyelmet arra a tényre, hogy az összefüggő jelentésrendszer fogalma egységességet tételez föl: az embereknek közös nyelvre és tudásra van szükségük ahhoz, hogy kommunikáljanak. Fernandez véleménye szerint Darnton hasonló egységességet keres. Ő maga azonban mint antropológus gyümölcsözőbbnek tartja a „sokféleség szerveződésének” megértését, mintsem az „egyféleség másolását”. Amellett érvel, hogy amikor *A nagy macskamészárlás* szerzője a „franciaság” után kutat, megpróbál valami szövegein túli „lényegit” találni. Ez a fajta lényegiség azonban soha nem létezett, ezért Darnton összekeveri a nemzeti és népi jellemvonásokat. Fernandez azt hangsúlyozza, hogy mesterséges egységesség létrehozásával elvesz a sokféleség, amely a kultúrák számottevő eleme.⁶ Darnton erőfeszítése, hogy egységességet hozzon létre, éppen a vágyott célt, a kultúra fogalmát mint jelentések rendszerét teszi homályos és meghatározatlan kategóriává.

Az egyféleség keresése elvonja a történész figyelmét az időbeli változatosság és változás elemzésétől. A kultúra geertz-i fogalma a megértést hangsúlyozza, és nem nyújt időbeli magyarázatot. Különálló eseteket gyűjt egybe, és nem feltétlenül köti ezeket össze. Darnton ezt a fajta kulturális elemzést valósította meg könyvében. Ez a módszer az egyedi jelenségeket megkísérli korabeli környezetükbe illeszteni, és ezt állandónak tételezi föl. Mindig léteztek kulturális rendszerek, vannak kulturális rendszerek, és mindig lesznek kulturális rendszerek. A fogalom megfoghatatlanná válik: nem tudható, kik és hogyan hozzák létre, és határozzák meg jelentéseit.⁷ Ebből a fajta felfogásból szinte minden hiányzik, ami a történeti megértést lehetővé teszi: a folyamatosság, idő és változás fogalmai. Bár múltbeli események elemezhetőek antropológiai módszerrel a célból, hogy közelebb kerüljünk jelentésükhöz, elmulasztva a szimbolikus rendszerek történeti változásának kutatását mindössze történeti antropológiát eredményez, de nem a történetírás antropológiai módját. A történeti antropológia ebben az értelemben nyújthat számos hasznos, lenyűgöző és tökéletes esettanulmányt, azonban a történészeknek szem előtt kell tartaniuk, hogy feladatuk a dinamikus változások, és nem az állandó állapotok vizsgálata. Számukra a kultúrák nem a jelentések szigetei, sokkal inkább a változás óceánjai.

Hasonló megfontolások felbukkantak magában az antropológiában is: egyike Geertz legnagyobb vetélytársainak, Marshall Sahlins a kultúra hasonló fogalmát dolgozta ki. Híres tanulmányában leírja, hogyan változtatta meg Cook kapitány érkezése a bennszülöttek hagyományos kulturális és társadalmi világát. Ezt az eseményt csak saját hagyományos jelentsrendszerük keretén belül tudták értelmezni: a történés számukra egyetlen módon volt felfogható, Cook egyike volt isteneiknek. Az ősi szimbólumokat használva azonban azok a régiekben gyökerező új jelentéseket nyertek. Ezekután a jelképek mást kezdtek jelenteni, és hozzájárultak egy új rendszer kialakulásához, végül pedig a bennszülött társadalom átalakulásához, hiszen megjelentek a jelentsrendszer elemeiként a piac és a modern hatalmi viszonyok. Sahlins mindig arra összpontosít, hogyan változtak át hagyományos társadalmak az európaiak megjelenése előtti ősi állapotuktól kezdve egészen addig, amíg alkalmazkodtak a modern fogyasztói társadalomhoz. Szimbólumokat, cselekvés közbeni jeleket vizsgál: hogyan változnak szimbolikus tevékenység során. Főként a változás érdekli: struktúrák - jelentsrendszerek -, melyek történelemben és történelemtől léteznek. Figyelembe véve, hogy az emberek ősi jelképeket használnak új jelentések kifejezésére, Sahlins arra a következtetésre jut, hogy egy kultúra jellegzetességei megállapíthatók megfigyelve azt a módot, ahogyan tagjaik jeleivel bannak. Ez kétségkívül dinamikus tevékenység, következésképpen egy jelentsrendszer, egy kultúra elemezhető változásain keresztül.⁸

Mindkét antropológus megkísérli pontosabban meghatározni a kultúra határait: míg Fernandez a sokféleségre figyel, Sahlins a történetiségre. Roger Chartier hasonló szempontból bírálja az antropológiai elmélet Darnton féle használatát: a különbözőségek, és nem az egyformaság tanulmányozására szólít fel. A francia történész kétségbevonja, hogy létezett-e egy közösen birtokolt jelentsrendszer a kora újkori Franciaországban, ellenben felhívja a figyelmet a szimbolikus eszközök társadalmi szétszórtságára: „Jogunk van-e azt hinni, hogy egyedi kultúrák ezen szétszakitottságán túl, melyek mindegyike saját

»jelentésmintája« titkába rejtőzött, létezett egy szimbolikus kultúra, amely átfogta a többit, és olyan szimbólumrendszert biztosított, melyet mindegyik elfogadott?»⁹ A szerzők különböző megközelítése mélyén a jelentések összefüggő rendszerét illető különböző vélemények rejlenek: amíg Darnton megpróbálja bebizonyítani, hogy a 18. századi Franciaországban létezett egy szimbolikus univerzum, addig Chartier tagadja egy ilyenfajta szerkezet létét. A francia történész álláspontja igen hasonló Geertz etnológus kritikusaieához, Chartier azonban tovább is megy náluk. Míg Fernandez nem tagadja a közös szimbólumok létét, pusztán a sokféleséget jellemzőbbnek gondolja, mint az egyformaságot, a francia kutató egyáltalán nem hisz a szimbólumok rendszerében. Nem ért egyet Darntonnal abban sem, hogy a kultúra minden jele szimbólum volna. Egy korabeli szótárszerkesztőt, Antoine Furetiere-t idézi annak érdekében, hogy megcáfolja Darnton szimbólum értelmezését. Chartier azt a következtetést vonja le Furetiere-ből, hogy a szimbolikus viszony egészen különleges, hogy a szimbólum egy sajátos jel és megjelenítés. Bírálataának két fő eleme van: rámutatni, hogy a „franciaság” nem megfelelő kategória kulturális rendszerek meghatározásához, illetve bebizonyítani, hogy Darnton helytelen értelemben használta a szimbólum fogalmát. Úgy véli, annak érdekében, hogy megcáfolja a darntoni értelemben vett „francia kulturális stílus” létét, meg kell támadnia azt a véleményt, hogy az Ancien Régime társadalmában léteztek közös jelképrendszerek.

Erre az egyetlen kérdésfelvetésre válaszol Darnton a szimbólumok történeti használatáról írott tanulmányában. Teljességgel elveti Chartier véleményét, és válaszáat a francia történész Furetiere-n alapult érvelésének cáfolatával kezdi. Darnton rámutat, hogy egy művelt ember által írt szótár nem alkalmas eszköz a népi kultúra megközelítéséhez. Az etnográfusok más módon használják a szimbólum fogalmát, érvel a szerző. Míg Furetiere szerint az oroszlan a bátorság szimbóluma, Darnton Michael Herzfeld-et idézi: „A szimbólumok nem rögzült megfeleltetésekre utalnak, hanem összefüggéseiben érthető analógiákra.”¹⁰ További antropológiai tanulmányokból vett példákkal folytatja írását, hogy világosan bizonyítsa: a szimbólumok nem rendelkeznek szigorú vagy rögzült jelentéssel. Majd, hogy közelebb kerüljön a szimbólumok történeti használatához, különösen saját macskamészárlásról szóló tanulmányához, az amerikai történész etnográfiai terepmunkákból származó, az állatok szimbolikus használatára vonatkozó példák sorozatát hozza föl. Amellett érvel, hogy az állatoknak jelentékeny szimbolikus értékük van a rendszertani szerkezetekben: az emberi és nem emberi világ határait jelezhetik. Ennek leszögezése után Darnton újraértelmezi a macskamészárlásról szóló tanulmányát. A munkájához adott legfigyelemreméltóbb újdonság annak hangsúlyozása, hogy a nyomdászinasok és segédek hagyományos és jól ismert kulturális formákat használtak érzéseik kifejezésére. A macskákat használták föl, melyek környezetük legkönnyebben elérhető kulturális tárgyai voltak, majd a városi népi kultúra drámai formáit játszották el: tréfás tárgyalást és macskazenét, végül elővették hagyományos ünnepi szokásaikat is: a karnevált és Szt. János ünnepét. Második tanulmányában Darnton a „cselekvés közbeni jeleket” vizsgálja: azt mutatja meg, hogyan játszottak a munkások örökölt szimbólumaikkal egy szokatlan helyzetben, és megfejti nyelvüket, melyen a megfelelő jelentéseket fejezték ki. Válaszol Chartier bírálataára, mely a jelképek közös felfogását illetve: amellett érvel, hogy a jelentések minden résztvevő számára elérhetőek

voltak, azonban nem mindenki volt egyformán intelligens vagy tájékozott a kulturális formák tekintetében vagy belekeveredve az egész ügybe. A szimbolikus érzékelés ritkán válik tudatossá, rendszerint érzelmeken alapul, ám alkalmas világnézetek kifejezésére, akár olyan egyszerű viszonylatokban is, mint emberek, állatok vagy helyzetek iránti rokonszenv vagy harag esetében. Ebben a tanulmányban Darnton azzal, hogy a sokféleséget és a szimbólumok dinamikáját vizsgálta, átalakította Geertz eredeti elképzelését.

Amennyiben Darnton eltávolodik Geertz-től, Chartier soha nem volt olyan távol tőle, amennyire ezt kritikájában megpróbálja megjeleníteni. Valójában számos közös vonás van a két történész között. A francia kutató is meg van győződve arról, hogy a kulturális viszonyok átszövik az egész társadalmat, és meghatározzák a személyek közti kapcsolatokat. Mi több, a francia mentalitástörténetet átértékelő cikkében éppen amellet érvel, hogy „a kultúra”, és így maga az eszmetörténet fogalmakba öntése megköveteli, hogy olyan jelentések gyűjteményeként fogjuk föl ezeket, amelyek látszólag „kevésbé kulturális megnyilatkozásokból és magatartásokból erednek...”¹¹, ezután magára Geertz-re hivatkozik. Chartier ebben az írásban elszakad a kultúrának mint a történeti valóság harmadik szintjének a felfogásától, és a kultúra rendszeres fogalmát dolgozza ki. Úgy tűnik, elfogadja a társadalmi és kulturális jelenségek közti elemző viszony új elképzelését is, melyet az antropológia javasol. Chartier tagadja, hogy a népi és a magas kultúra élesen elválna egymástól, és amellet érvel, hogy a kultúra olyan komplex szerkezet, melynek elemei nem köthetők bizonyos csoportokhoz. Úgy tűnik, a két történész egyetért abban, hogy a kultúra az emberi viselkedés minden területén megtalálható, és hogy kulturális jelenségek nem köthetők társadalmi csoportokhoz. Ezen túlmenően, mindketten a kultúra geertz-i fogalmát használják eszközül a mentalitástörténet hiányosságainak leküzdéséhez.

Chartier nemcsak a mentalitástörténet újragondolásában állítható Darnton mellé, hanem a kultúra dinamikus elemző módszerének kidolgozása terén is. A francia történész sem találta kielégítőnek a népi kultúra Robert Mandrou által kidolgozott fogalmát. Mandrou a népi kultúrát a *Bibliothèque Beue* nyomtatványában vélte megtalálni, azt állítva, hogy ezeket az alsóbb osztályok számára nyomtatták, és ők is olvasták a könyveket. Chartier azonban bebizonyítja, hogy nemcsak a szövegek származása volt különböző, de az olvasók sem voltak feltétlenül alsóbb osztálybeliek. A szerkesztők többnyire az írástudó rétegekből származtak, és ezek a könyvek inkább az ő nézeteiket tükrözik a népi kultúráról, mintsem a népi kultúrát magát. Éppen ezért Chartier arra a következtetésre jut, hogy a kulturális javak eloszlása nem határoz meg egy adott kultúrát. Véleménye szerint a javak elsajátításának mikéntje sokkal jellemzőbb. Amellet érvel, hogy minden társadalomban létezik a kulturális javak adott készlete, de a különböző csoportok nem érhetik el egyenlő módon ezeket. A kulturális javak elsajátítása Chartier számára azt a sajátos formát jelenti, ahogyan ezeket jogos cszmeikként használják. A fogyasztást, és nem a termelést hangsúlyozza.¹² Az elsajátítás különböző útjai különböző kulturális csoportokra utalnak, és ezek a csoportok elemző kategóriának tekinthetők kulturális rendszerek vizsgálatához: amennyiben a kulturális termékeket azonos módon használják, közös jelentéseket osztanak meg. A jelentésrendszerek ebben az értelemben mindig dinamikusak, hiszen tanulás útján sajátíthatók el. A felsőbb osztályok tagjai az oktatáson keresztül tanulják meg, hogyan kell egy szöveget olvasni, míg

az alsóbb osztályokból származók népmeséken, szájhagyományon vagy különböző népszokásokon keresztül sajátítják el ezt a tudást. A közösen birtokolt hagyományok és a szocializációs folyamat biztosítja számukra a közös szimbólumokat és közös értelmezésüket. Ebben az értelemben a jelrendszer használata jelöli ki egy kultúra határait, és nem a társadalmi származás.

Chartier Darnton könyvét érintő bírálatában egy másik kérdést is fölvet. Arra hívja föl a figyelmet, hogy az antropológusok által tanulmányozott események közvetlenül, előben megfigyelhetőek, a történész azonban pusztán egy írott szöveg alapján értesülhet a macskamészárlásról. Ebben az esetben azonban nem megkerülhetők a szöveg értelmezéséből következő problémák. Chartier rámutat, hogy a beszámoló a macskamészárlásról nem tartozik az önéletírás műfajába, és nem is egyes szám első személyben íródott. A történész számára az sem eldönthető határozottan, hogy maga az esemény megtörtént-e. Amennyiben megtörtént, nem tudható, vajon pontos-e a beszámoló. A francia kutató egyedül a macskamészárlásról szóló leírásnak a szöveg egészében betöltött szerepét tekinti elemezhetőnek. Dominick LaCapra bírálatának egyik része éppen ezt az érvet érinti. Számára nem a beszámoló műfajának a megállapítása a döntő kérdés. A macskamészárlás véleménye szerint egy valaha megtörtént cselekmény, melyről csupán egy nyelvi megnyilatkozás, ez esetben egy leírás, útján értesülhet az olvasó. Éppen ezért a tett és az azt elmesélő nyelvi forma közötti viszony megállapítása a történész feladata. Darntont azért bírálja, mert szerinte az antropológiából vett kölcsönzések lerombolják a szöveg szövegszerűségét. A macskamészárlás a történész számára nem létezik eseményként, nem elemezhető rítusként. Ami elérhető az nem más, mint egy nyelvi megnyilatkozás, és mindössze ennek elemzése lehet a feladat. LaCapra nem fogad el nyelven kívüli megfigyelő pontot.¹³

Könnyen lehetséges a kultúrát szimbolikus rendszerként felfogni, és elvégezni folyamatának, változásainak az elemzését. A kultúra mint szimbolikus és az időbeli mozgás fogalma között tehát nincs valóságos ellentét. Van-e azonban ellentmondás a szöveg szövegszerűségéből adódó jellemzők és a szimbolikus elemzés módszere között? Látszólag az eseményt a nyelv áthatolhatatlan fala választja el a történéstől. Ugyanakkor egyrészt Clifford Geertz maga hívja fel arra a figyelmet, hogy a szimbolikus elemzés gyakorlata hajlik arra, hogy a társadalmat, társadalmi jelenségeket szövegnek tekintse, és így kísérelje megérteni. Másrészt ugyanaz a módszer, amely egy megfigyelt esemény során használt jelképek elemzése segítségével érti meg a kulturális rendszer egészét, képes arra is, hogy egy szöveget jelentésekkel felruházó szimbólumok megfejtése útján értelmezze ugyanazt a kulturális rendszert. Könyve utolsó négy tanulmányában Robert Darnton is szövegeket vizsgál, és von le belőlük a kultúrát érintő következtetéseket. A legjobb példa a szimbolikus elemzés és a szövegszerűség egymást kiegészítő voltára mégis Natalie Zemon Davis munkássága. Az amerikai történész pályáját szintén különböző rítusok szimbolikus elemzésével kezdte. A kora újkori Franciaországban megtörtént vallási erőszakot, macskazenét és a népi erőszak-kultúra más megnyilvánulásait vizsgálta, hogy a kultúra egészét érintő megállapításokat tehessen. A kultúrát szimbolikus rendszernek látta abban a munkájában is, melyet a kora újkori Franciaországban íródott kegyelmi kérvények elemzésének szentelt.¹⁴ Ebben a könyvben elsősorban a bűnbánó történetek szerkezetének megértése a szerző célja.

Érvelése szerint nem az elbeszélések valóságának megállapítása a történész feladata, hanem annak kiderítése, vajon miért volt sikeres egy bizonyos elbeszélés, és miért nem egy másik. Megfejtve, hogy milyen elbeszélő formát tekintett egy társadalom jó történetnek, a kultúra egészét illető következtetések vonhatóak le. A Davis által alkalmazott módszer szigorúan veszi a szöveg szövegszerűségét. A szöveg nyelvi jellemzőit elemzi, hogy megállapíthassa, hogyan hordoznak jelentéseket. Soha nem téveszti ugyanakkor figyelme elől fő célját, a kultúra megértését: számára ez az a szimbolikus rendszer, melyre a szövegekben foglalt jelentéstartalmak utalnak. Ilymódon ötvöződik a kultúra szimbolikus rendszerként való felfogása a szövegelemzés szigorú ismérveivel.

Jegyzetek:

1. *Robert Darnton*: The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History. A munka első kiadása New York, 1984, az oldalszámok azonban a továbbiakban a következő kiadásra vonatkoznak: London, 1991. Az első két tanulmány magyarul megjelent a Lúdanyó meséi. A nagy macskamészárlás. Budapest, 1987. c. kötetben.
2. *Mary Douglas*: Purity and Danger. London - New York, 1966.
3. *Roger Chartier*: Text, Symbols, and Frenchness. *Journal of Modern History* 1985. 4. 682-695. o.
4. *Clifford Geertz* két legtöbbet idézett a könyve a következő: The Interpretation of Cultures. New York, 1973. ill. Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology. New York, 1983. Magyarul az alábbi kötet tartalmazza tanulmányait: Az értelmezés hatalma. Budapest, 1994.
5. Intellectual and Cultural History. In: *Robert Darnton*: The Kiss of Lamourette. New York - London, 1990. 191-218. o.
6. *James Fernandez*: Historians Tell Tales: Of Cartesian Cats and Gallic Cockfights. *Journal of Modern History* 1988. 1. 113-127. o.
7. Az etnológusok máig le nem zárult vitájáról a kulturális rendszerek természetét illetőleg ld.: *Aletta Biersack*: Local Knowledge, Local History: Geertz and Beyond. In: The New Cultural History. Szerk.: *Lynn Hunt*. Berkeley - Los Angeles - London. 1989. 72-96. o.
8. *Marshall Sahlins*: Islands of History. Chicago - London, 1985. ill. Goodbye to Tristes Tropes: Ethnography in the Context of Modern World History. *Journal of Modern History* 1993. 1. 1-25. o.
9. *Chartier* i. m. 690. o.
10. *Robert Darnton*: History and Anthropology. In: *Uő.*: The Kiss of Lamourette. 329-353. o. Először The Symbolic Element in History. *Journal of Modern History* 1986. 1. 218-234. o. címmel jelent meg.
11. *Roger Chartier*: Intellectual or Sociocultural History? The French Trajectories. In: Modern European Intellectual History: Reappraisals and New Perspectives. Szerk.: *E. La Capra és S. L. Kaplan*. New York, 1982. 13-46. o.
12. *Roger Chartier*: Culture as Appropriation: Popular Cultural Uses in Early Modern France. In: Understanding Popular Culture: Europe from the Middle Ages to the Nineteenth Century. Szerk.: *S. Kaplan*. Berlin, 1984. 229-253. o.
13. *Dominick LaCapra*: Chartier, Darnton, and the Great Symbol Massacre. *Journal of Modern History* 1988. 1. 95-112. o.
14. *Natalie Zemon Davis*: Society and Culture in Early Modern France. Cambridge, 1987. (A könyv tanulmányai az 1970-es években készültek.) ill. Fiction in the Archives. Cambridge, 1987.

Péter Apor

A Reader Responds: Where is the System of Meanings?

The study reviews the exchange that was started around Robert Darnton's book, *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*. The paper argues that in spite of the fact that the critics were justified, they concerned rather the way Darnton applied the symbolic interpretation, and did not challenge the method itself. Firstly, it points out that Darnton followed a strict analysis of the various sources in order to prove the validity of Clifford Geertz's concept of culture. Then the study advances towards the first response which claimed that the Geertzian comprehension of culture as a symbolic system emphasized homogeneity and ignored diversity. The overemphasizing of unity contributed to that Darnton failed to provide causal explanation. Although these statements could be verified, the method of symbolic analysis could be used for understanding changes. The anthropologist Marshall Sahlins investigated 'signs in action' and understood the alteration of symbolic systems. Secondly, the study focuses on the critics concerned Darnton's interpretation of texts. Roger Chartier and Dominick LaCapra pointed out that the historian blurred the difference between textual account and live ritual. Nevertheless, later developments in historical anthropology laid greater emphasis on analyzing the features of texts.

BARTA MÁRIA

Paul Rycaut: Az Oszmán Birodalom jelenlegi állapota, avagy a XVII. századi Törökország egy angol kereskedő szemével

Paul Rycaut 1629-ben született Londonban, protestáns kereskedő családban, 13 gyermek közül 11-ként. Sorsát származása nagymértékben befolyásolta, így talán nem teljesen érdektelen néhány szóban apjáról is megemlékezni. Peter Rycaut 1600-ban telepedett át Antwerpenből, majd feleségül vette a zárt közösségként élő, külön adózó, saját templomukba járó, csak önmaguk között házasodó londoni holland kolónia egyik vezető családjának leányát, Mary van der Colge-t. Részben anyja spanyol származásának köszönhetően kitűnő kereskedelmi kapcsolatokat épített ki a Mediterráneum országaival, és az ebből származó haszon egy részét királyi kölcsönökbe és állami megbízásokba fektette. Ezeknek az összegeknek egy részét időnként elveszítte ugyan, ám 1637-es honosítása, 1641-es lovaggá ütése, a lehetőség, hogy fiatalabb fiait, köztük Pault Cambridge-be küldhette tanulni, illetve kenti birtokosként a helyi arisztokrata családokkal kiépített házassági kapcsolatai bőven kárpótolták az elszenvedett anyagi veszteségeikért.

Sir Peter minden tekintetben szakított környezetére elszigetelődésre törekvő életmódjával, amit az említettek mellett az is bizonyíthat, hogy a helyi anglikán egyházközség irányításában és vezetésében vállalt aktív szerepet, és nem közössége »sajátjájában«. Társadalmi emelkedését a polgárháború kitörése állította meg. 1642-ben royalista mivoltukra, a királypárt anyagi támogatására való tekintettel előbb legidősebb fiát, majd őt magát is a Towerbe zárták. Bár 1.000 font ellenében visszanyerte szabadságát, az országot el kellett hagynia, birtoka pedig zár alá került. 1647-ben megengedték ugyan hazatérését, és javait is visszakapta, ám 1650-ben újra összeesküvéssel vádolták, és ismét meghurcolták. 1653-ban halt meg, kilátásaihoz képest csalódott, tönkrement emberként.¹

Szerencséjének hullámzása nem gátolta meg abban, hogy gyermekeiről méltóképpen gondoskodjék. Paul fia - visszaemlékezve - szüleinek leghálásabb neveltetéséért és a kenti szellemi környezetért volt. 1646 és 1650 között a cambridge-i Trinity Colledge-ban tanult, 1652-ben felvétel nyert a négy londoni jogáskollégium egyikébe. Rövidesen - Peter bátyja társaságában - üzleti ügyben spanyol földre utazott, és az ott eltöltött 18 hónapot egyetemi tanulmányokra használta fel. Ugyanez az ügy hozta közelebbi kapcsolatba a királypárti fiatalembert Cromwellel is, akiről később többször is elismeréssel nyilatkozott, de királypárti meggyőződését sosem adta fel. A Protektorátus utolsó éveiben Itáliában utazgatott, majd

csatlakozott a száműzött II. Károly brüsszeli udvarához. Ennek és családi háttérének köszönhető, hogy a Restaurációt követően, 1660-ban a kenti royalisták egyik vezetőjének, a frissen kinevezett konstantinápolyi követnek, Heneage Finch-nek, Winchilsea earl-jének magántitkára lett. Ebben az időben Anglia sztambuli követe kettős szerepet töltött be. Egyrészt képviselte az őt kinevező királyt, másrészt a jövedelmét biztosító, az angol levantei kereskedelmet 1581 óta monopolizáló Levantei Társaság konstantinápolyi konzuljának feladatait is ellátta. Ennek megfelelően két titkárral rendelkezett; egy, a kereskedők dolgait intéző, általuk választott és fizetett, a társaság ottani lerakatának kancellárjaként is tevékenykedővel, és egy másik, a király és saját ügyeivel foglalkozó, lényegesen szerényebben javadalmazottal. Ez utóbbi posztot nyerte el eredetileg Paul Rycaut. Am úgy esett, hogy - útban a Portára - a másik titkár megbetegedett, és három héttel később meg is halt. Mint már említettem, a »kereskedelmi« titkár azonos volt a kancellárral, annak viszont a társaság teljes jogú tagjának kellett lennie. Winchilsea - Rycaut szerencséjére - még mielőtt Angliát elhagyták volna, elérte, hogy védencét felvegyék ezek közé, anélkül, hogy a szokásos belépti díjat meg kellett volna fizetnie. Ilyen feltételek mellett ő volt a nyilvánvaló jelölt a másik megüresedett titkári posztra is, és azt az előzetes várakozásoknak megfelelően el is nyerte, és az elkövetkező hat évben ő látta el mindkét feladatkört. Ekkor készítette el az 1580-as angol-török kereskedelmi egyezmény angol fordítását, és állomáshelyükre vezető útjuk leírását, de ekkor született talán legfontosabb műve, az 1666-ban megjelent *Az Oszmán Birodalom jelenlegi állapota* is. Az 1667-es év változást hozott életében, Winchilsea visszatért Angliába, ő pedig megpályázta és a hagyományoknak megfelelően - általában a sztambuli kancellár »örökölte« - el is nyerte a társaság szmirnai lerakatának halálozás miatt megüresedett konzuli posztját, ahol tíz évet töltött el, majd ő is hazatért. 1679-ben két munkája is megjelent: *A török birodalom története 1623-tól 1677-ig* és *A görög és örmény egyház jelenlegi helyzete*. Az előbbi Richard Knolles művének folytatása.

Bár többször is megkísérelt visszatérni Törökországba, ez soha többé nem sikerült neki. Előbb Írországból (1686-1687), majd a Hanza városokban (1689-1700) teljesített szolgálatot, miközben tovább folytatta a török hatalom történetének feldolgozását, és miután 1700 nyarán végleg elhagyta Hamburgot, kiadta a Knolles-mű folytatásainak befejező kötetét, mely a birodalomban 1679 és 1699 között történeteket tárgyalja. Nem sokkal később, még az év novemberében meg is halt.²

Ahogy már elhangzott, művei közül talán a legjelentősebb *Az Oszmán Birodalom jelenlegi állapota*. Ennek köszönhető azt is, hogy 1666-ban a Royal Society tagjai közé választották. A mű három könyvből áll, az első: *A török politikáról*; a második: *A török vallásról*; a harmadik: *A török haderőről* szól. A felhasznált forrásokra az olvasóhoz írott ajánlásában utal, a hangsúlyt a hitelességre téve. Mindhárom részhez csak olyan adatokat használt fel, melyek a kérdésben »járatos«, a szerző sugallata alapján az adott területen tekintéllyel bíró személyektől származtak, akikkel hivatala révén került kapcsolatba, illetve akiknek segítségét és barátságát sokszor pénzzel és ajándékkal nyerte el.³ Hogy ők egészen pontosan kik lehettek, azt ma már nehéz megállapítani. Legtöbbet talán arról a török szokásoknak megfelelően nevelkedett, a török udvarban 19 évet eltöltött lengyelről lehet tudni, aki más "józan ítéletű személyek" társaságában a szerájbeli oktatással ismertette meg

Rycaut-t. Ő *Albert Bobowski* néven született Lembergben, majd még gyermekként, - talán fogságba esvén - Törökországba került, ahol a szeráj iskolájában tanult. Mivel 17 nyelvet sajátított el, a szultán főtolmácsa lett.⁴

A Balkánra vonatkozó ismereteinek egy része fejedelmi követektől, megbízottaktól eredt, valamint Gheorghe Ghicától, aki 1658-59-ben moldvai, 1659-60-ban havaselyi vajda volt, majd Konstantinápolyban »telepedett le«. ⁵Nem elhanyagolható mértékben járultak hozzá művéhez saját tapasztalatai, hiszen a Balkánt beutazta, és 1666-ban Budára is eljutott. Segítette az írásban Winchilsea is, hasznát vette Richard Knolles már említett, a korabeli Angliában igen népszerű, *A törökök általános története* címet viselő művének is, minek általa ismert legfrissebb kiadása az 1638-as volt, és amire »a mi török történelmünk«-ként többször is hivatkozik. Előszeretettel idézi Busbecquet is.

A munka első könyve a birodalom felépítésével, a török államigazgatással foglalkozik, illetve ennek a világ más részein tapasztalhatótól szükségszerűen különböző voltával. Ennek a »különbözőségnek« eredendő okát keresve, azt a szultánban találta meg. Rycaut a török állam lényegét, a terjeszkedés és hosszú fennmaradás magyarázatát az uralkodónak - az elvben ránézve is kötelező - a törvények fölött álló, korlátlan, zsarnoki hatalmában látta, ami mindenki más szolgai alávettségén alapult. Az emberek előmenetele elsősorban nem érdemeiktől, származásuktól vagy képességeiktől függött, hanem a Nagyúr személyes döntésétől. A hivatali idő rövid volt, a posztok betöltői gyakorta változtak. Sem a tisztség, sem a vagyon nem volt örökölhető, a főemberek hagyatéka a szultánra szállt, így nem alakulhatott ki valamiféle hatalmi ellensúlyt jelentő nemesség. A jövő hivatalnokait eredeti környezetükből és családjuktól elszakított keresztény gyermekekből feltétel nélküli engedelmességre nevelték a szeráj iskoláiban. Ők mind a szultán rabszolgái, akik magukat teljesen alávetették az ő akaratának. Csak rá támaszkodhattak, hiszen új környezetükben teljesen gyökértelenek voltak, és sosem személyük számított, csupán az egyetlen megélhetési forrásukat jelentő hivatal, amit éppen betöltöttek. Mivel így hatalmuk is csak addig volt, míg bírták az uralkodó kegyét, lázadásaik eleve kudarcra ítéltettek, hiszen nagy valószínűséggel senki támogatására nem számíthattak.

Továbbra is a szultán egyeduralkodó mivoltát tekintve kiindulópontnak, ennek a családon belüli érvényesülése, a trónviszály lehetetlenné tétele, és így a birodalom stabilitásának biztosítása szempontjából szintén fontosnak tartja a korábban szokásban volt, a szultán trónraléptekor végrehajtott családirtást, illetve a XVII. század közepére ennek helyére lépett kalitka-rendszert.

Ugyancsak lényeges összetartó tényező véleménye szerint a meglehetősen szigorú igazságszolgáltatás: a legcsekélyebb politikai vétségért is halál járt.

Rycaut az egész rendszert meglehetősen bizonytalannak, erőszakosnak, kegyetlennek, de az eleve szolgaságra nevelt emberek önálló cselekvésre képtelen mivolta miatt szükségesnek is találja, és arra vezeti vissza, hogy a birodalom egy kicsiny, állandóan terjeszkedő, mindenkivel szemben álló katonáállamból alakult ki, aminek létfeltétele volt a gyors intézkedés és a vasfegyelem, ami viszont legjobban diktatorikus rendszerekben valósítható meg, és szintén ez a legcélravezetőbb egy sokféle nép lakta, hatalmas kiterjedésű, gyakori lázadásoktól sújtott államalakulat összetartására is. Ez a gondolat olyannyira megragadta, hogy összehasonlította a hasonló méretű területek felett uralkodó európai fejedelmek döntési mechanizmusainak

lassúságával és relatív hatástalanságával, ám végül mégis arra jutott, hogy a zsarnokság mindezek figyelembevétele mellett sem követendő példa.

Az első rész többi fejezete egyrészt a szerájt, annak lakóit és az ott folyó oktatást írja le, másrészt az államigazgatás legfontosabb tisztségviselőit, valamint a birodalom különböző státusú tartományait sorolja fel. Szól Erdélyről is, figyelembe véve, hogy ennek státusa nem volt azonos a két román vajdaságéval.

Több oldalt szentel a török népesedés-politika ismertetésének. Nem tudja eldönteni, hogy a törökök végül is valóban előnynek tekintették-e az ázsiai és a központtól távolabbi részeknek a banditizmussal is összefüggésben levő elnéptelenedését. A jelenség pozitívumaként a lakosság ellenőrizhetőbbé válása szerepel, hiszen az emberek a hatóság látókörébe jobban belesző központokba húzódtak vagy kényszerítettek. Azt is fontosnak tartja, hogy a részben kihalt tartományokban az átvonuló ellenség sem találhatott ellátmányt. Ugyanakkor később azt írja, hogy a birodalomnak nem állt érdekében, hogy a népesség bármely részén csökkenjen, sőt, ahol gondok voltak, ott a lélekszám mesterséges növelésére is törekedtek.

Külön fejezetben foglalkozik a mohamedánok és a keresztények viszonyával. A török magát oroszlánnak tartja, a keresztényeket pedig kutyáknak, akik csak bosszanthatják az oroszánt, de el nem pusztíthatják. Részben ebből következik, hogy a keresztényekkel kötött szerződéseket a török nem tartja érvényesnek, ezekkel célja csupán időnyerés, figyelemelterelés.

Mivel diplomata is volt, részletesen tudósít a nagykövetek fogadásakor szokásos ceremóniákról, a különböző országok képviselőinek hierarchiájáról. Itt és máshol is szól a dragománok szerepéről: mivel a szultáni udvar tolmácsai nem semleges kívülállókként viselkedtek, kívánatosnak tartaná, ha angol nemes ifjakkól a hitelesség és a gyorsabb előbbre jutás érdekében tolmácsokat képeznének.

A leírás további két könyve részletesen ismerteti a hadsereg és az egyház eredetét, felépítését, az ezekhez tartozókat, valamint ezek megélhetésének forrásait. Meglehetősen tájékozott volt, tévedései talán csak bizonyos vallási kérdésekben jelentősek, de ezek is a kor keresztény íróira jellemző, akkoriban közismert hibák.

Az értekezés az olvasó számára kissé meglepően zárul. Miután kellő mértékben kifejezte háláját, hogy Anglia oly messze van Törökországtól, és ezért nem fenyegeti az a pusztulás, amit az azzal határos népeknek el kellett szenvednie, kijelenti, hogy a legfőbb cél a béke megőrzése, mert csak ekkor lehetséges a virágzó kereskedelem további fenntartása, ami pedig, ugye, minden angolnak érdeke. Ha az alattvalók anyagi boldogulásán alapuló minél nagyobb adóbevétel ennyire fontos szempont, akkor talán nem is annyira meglepő, hogy bizonyos források szerint a tizenöt éves háború alatt az angolok három - fegyverek, puskapor, salétrom, kén és hasonló, hadászati szempontból nélkülözhetetlen nyersanyagok kereskedelmével foglalkozó - boltot is fenntartottak Isztambulban. Nem jelentett gondot számukra az ideológiai háttér megteremtése sem, hiszen a protestáns William Halborne és Edward Barton, a királyság századvégi portai követei még buzdították is a szultánt, ugyan támadja már meg a tengeren az óhitű Spanyolországot, sőt, úgy vélekedtek, hogy a hitetleneket nem lehet elítélni azért, mert harcolnak a bálványimádók, vagyis a katolikusok ellen.⁶

Mind a Lord Arlingtonnak szóló ajánlásban, mind a második könyv utolsó fejezetében megemlékezik az 1664-es magyarországi hadjáratról, annak körülményeiről, és az azt lezáró - szerinte csak a háttérben zajló eseményeket jól ismerők számára nem váratlan tartalmú - békéről.

A műben többször keveredik egyrészt a valós és a törvények szellemében ideális állapotok leírása, vegyük például az előmenetel kérdését; az első könyv 5. és 6. fejezetében ismertetett szeráj-iskolák tehetségen, szorgalmon alapuló, szigorú válogatási, előmeneteli rendszere nem minden tekintetben egyeztethető össze az ugyanezen könyv 17. fejezetében a tisztségek betöltéséről leírtakkal. Bármelyik területről írjon is, mindenütt tekintélyvesztésről, megvesztegethetőségről, tökéletlen működésről szól. Az okokat kutatva úgy ítéli meg, hogy ami eredetileg a birodalom gyarapodását szolgálta, az lett később vesztenek okozója is. Az elnöiesedett, elpuhult szultánok idején az alattvalók kiszolgáltatottságon alapuló engedelmessége az egész rendszer romlását okozta. Az előmenetelnél a döntéshozó már csupán a várható anyagi hasznot nézte. A hivatalokat, katonai rangokat adták-vették, így eleve tekintélyes adóssággal jutván a hatalom egy részének birtokába, nőtt a posztok betöltőinek megvesztegethetősége, ami a már eleve jellemző pénzéhez társulva az összes tisztség lánckereskedelmét alakította ki. Ez a korábbiaknál is gyakoribb cserékhez vezetvén fokozta a bizonytalanságot, vagyis mindenki egyre inkább kizárólag a mának élt, a komoly, magasztos, távlati célok már senkit nem lelkesítettek. Külön kitér a hadsereg fegyelmének lazulására, amihez, véleménye szerint, az említettekén túl az is hozzájárult, hogy gazdasági megfontolásokból fegyvert sosem fogott kézművesek, kereskedők is besoroztatták magukat például janicsárnak, mások a "kiszolgált" katonák névjegyzékébe vásároltak maguknak felvételt, hogy így bármiféle kötelezettség nélkül élvezhessék az ezzel járó jövedelmet és előjogokat. A janicsárok szabadon házasodtak, és fizetésükből nem lévén képesek családjuk fenntartására, rákényszerültek, hogy megélhetésüket valamiféle ipari vagy mezőgazdasági kiegészítő tevékenységgel biztosítsák. Ez viszont elvonta figyelmüket a harctól, és csökkentette erre való hajlandóságukat. Egyre gyakoribbá vált a rossz kormányzat és a sikertelen hadjáratok miatt a különféle katonai alakulatok támogatását is elnyerő pártok lázadása, esetenként már távoli tartományok önállósodási kísérletére is akadt példa. Rycaut szerint az abszolút uralkodó mindig ki van szolgáltatva a hadseregnek, mert az tudja, hogy hatalma leginkább tőle függ. Ám a tömegek vallásos ragaszkodása a szultánhoz, illetve a posztokat betöltők már említett kiszolgáltatottsága mindig lehetővé tette e zendülések elfojtását.

A mű egészét jellemzik az angol viszonyokra való utalások, az azokkal való összehasonlítás. Párhuzamot talál például hazája és az Oszmán Birodalom vallási sokszínűsége között. Ennek egyik lehetséges oka, hogy a XVII. század második felének zűrzavaros angliai viszonyai között is királypártinak megmaradt Rycaut mereven szemben állt az abszolutizmussal, és uralkodóját is óvni akarta ennek veszélyeitől. Az uralkodó túlhatalmától való félelem lehetett az egyik oka a mű megírásának is.

Talán felevetődik a kérdés, miért tarthat számot bárki figyelmére vagy érdeklődésére egy többszáz éve halott kereskedő szép angolsággal megírt értekezése a Török Birodalomról, hiszen egyrészt számos hasonló leírás született az évszázadok folyamán, másrészt a modern történetírás több ismerettel szolgál. Rycaut munkáját elsősorban alapossága és szemléletmódja emelheti ki a többi ilyen jellegű mű közül. A birodalomban fontos beosztásban ekkorra eltöltött hat év, és a téma iránti érdeklődése lehetővé tették számára, hogy hiteles képet nyújtson erről a honfitársai számára meglehetősen egzotikus világról. Igyekezett mentes

maradni az előítéletektől, ahogyan erre a bevezető ajánlásban is utal: nem szabad egy idegen világot csupán tudatlanságból és szokásai különbözősége okán elítélni.⁷ Nem csupán leírta, amit látott, érdekelték az okok is, különös tekintettel az uralkodó egyeduralmának következményeire. Mint már utaltam rá, az ennek a saját hazájában való megvalósulásától való félelem is szerepet játszhatott abban, hogy megírta ezt a művet.

Jegyzetek:

1. *Anderson*: Paul Rycaut at Smyrna 1667-1678, Clarendon Press, Oxford, 1989. 19.-21.l.
2. *Anderson*, i. m. 22. - 42.l.
3. *Paul Rycaut*: The Present State of the Ottoman Empire, London, 1668, I. 1.
4. *Anderson*, i. m. 41.l.
5. *Anderson*, i. m. 41. l.
6. *V. J. Parry. H. Inalcik. A. N. Kurat. J. S. Bromley*: A History of the Ottoman Empire to 1730. Cambridge University Press, Cambridge-London-New York-Melburne, 1976. 123. - 124. L.
7. *Paul Rycaut*, i. m. A.4. l.

Maria Barta

Paul Rycaut. The Present State of the Ottoman Empire.

Paul Rycaut wrote his most important work, the Present State of the Ottoman Empire in 1666, after spending six years there as secretary of the English ambassador and chancellor of the Levant Company. The essay consists of three "books", the first is about "the Maximes of the Turkish Politie", the second is about "The Turkish Religion" and the third is about the "Turkish Militia". His work's authenticity was important for him, so in "The Epistle to the Reader" he provided an account of his sources. He possessed a profound knowledge of the Turkish institutions and administration, certain typical mistakes could only be found in the part concerning Moslem religion.

His major interest was absolutism as the basis of the Turkish Empire. The resultant tyranny of the sultan was once a key element in the expansion of the empire, but later, as the sultans withdrew from policy making, became a major cause of its decline.

He compared England and the Ottoman Empire, because he wanted to warn his king of the dangers of absolutism.

His work's possible importance may lie in his approach to the topic: he strove to avoid prejudice, and tried to provide a more or less valid picture of the empire.

VARGA ZSUZSANNA

A termelőszövetkezetek és az agrárirányítás közötti párbeszéd formálódása az átszervezést követő években

A Kádár-korszak agrártörténeti kérdéseivel foglalkozó munkák nem fordítottak kellő figyelmet arra, hogy a mezőgazdaság párt- és állami irányítószervei hogyan viszonyultak az újonnan szervezett, ill. kibővített termelőszövetkezeti gazdaságoknál az 1959-1961-es kollektivizálás nyomán jelentkező érdekeltégi problémákhoz, valamint a helyileg kiformalódott megoldásokhoz. A jelen írás éppen az említett két oldal, azaz a termelőszövetkezetek és az irányítószervek között lejátszódott interakciók (érdekkonfliktusok, informális alkufolyamatok) alaposabb tanulmányozására vállalkozik. A központi és a helyi kezdeményezések arányos bemutatásához a politikai döntéshozatal legfelső szintjén, valamint a mezőgazdasági termelőszövetkezetekkel kapcsolatban álló, országos állami szerveknél képződött dokumentumokon kívül, megyei és járási szintű anyagokkal is kibővült az anyaggyűjtés. A tanulmány forrásbázisa a levéltári dokumentumok mellett kiterjedt az egykori napi- és szaksajtóra is.

1961-re a kollektivizálás lezárulásával a termelőszövetkezetek váltak a mezőgazdasági árutermelés, s így közvetve a Kádárék által felvállalt életszínvonalpolitika letéteményeseivé is, hiszen a lakossági kiadások döntő részét ekkoriban még az élelmiszervásárlások tették ki.¹ A belső fogyasztás biztosítása mellett, az agrárgazdasággal szemben elvárásaként szerepelt még az ipar mezőgazdasági eredetű nyersanyagszükségletének kielégítése, valamint az export növelése is. Ezen utóbbinak az egész nemzetgazdaságra kiterjedő jelentősége volt, hiszen bizonyos ipari nyersanyagokat csak agrártermékek ellenében tudtak megszerezni, ráadásul a mezőgazdasági export fokozása a fizetési mérleg szempontjából is különös súllyal esett a latba.²

Az 1961-ben induló második öt éves terv előkészületei kapcsán azonban nemcsak a célkitűzések, hanem a gazdasági realitások is körvonalazódtak.³ A termelési tényezők közötti alapvető összhang felbomlása következtében a mezőgazdasági termelés színvonala 1959-61 között csökkent. (A helyzetet az aszályos időjárás még tovább súlyosbította.) Ilyen feltételek közepette az ellátási nehézségek enyhítése végett élelmiszerimporthoz kellett folyamodni, ami komoly devizavonzattal bírt; ráadásul a mezőgazdaság az exporttervét se tudta teljesíteni, pedig a devizaszerzés terén komoly feladatok hárultak rá.⁴

Az átszervezés gyors befejezése miatt a mezőgazdasági termelőszövetkezetek a tervezettnél korábban, s nagyobb mennyiségben támasztottak igényt beruházási javak iránt. Ezzel kapcsolatban a politikai vezetés – okulva a kollektivizálás ötvenes évekbeli hazai kudarcaiból – azon a véleményen volt, hogy nagyarányú beruházások nélkül nem lehetséges az agrárgazdaságot eredményesen nagyüzemesíteni. Ugyanakkor a második hároméves tervből - többek között a nagyarányú mezőgazdasági beruházások miatt - hátramaradó feszültségek hatására 1961-ben, a második ötéves terv elfogadásakor a beruházási keretet több mint tíz százalékkal, 200-205 milliárd forintról 180 milliárdra kényszerültek csökkenteni. A beruházási lehetőségek szűkülése a mezőgazdaságot is érintette 3 milliárd forinttal. S a tsz-ek nemcsak az erőforrás-korlátok miatt kerültek nehéz helyzetbe, hanem azáltal is, hogy az ötéves terv nem preferálta az agrárgazdaság részéről a gépgyártás, az élelmiszeripar valamint az építőipar irányában jelentkező igények kielégítését.⁵

Miközben tehát a kisparaszti termelőeszközök nagymértékű kiesése, valamint a jelentős igaerőt képező lóállomány feltételezettnél gyorsabb csökkenése következtében a mezőgazdasági üzemek egy sor területen - mint pl. a talajmunkák gépesítésénél, a szállításnál, részben a raktározásnál, tárolásnál stb. - már 1961 és 1962 folyamán lényegében az 1965-re előirányzott beruházási szükséglet kielégítését igényelték, az említett restriktciók miatt azonban az agrárgazdaságnak 1961-ben kevesebb beruházás jutott épületekben, gépekben mint ahogyan azt a második ötéves terv korábbi számításai előirányozták.⁶

1961-re tehát egyértelművé vált, hogy a létrehozott téészek nagyüzemi tartalommal való kitöltése összeütközik a tényleges gazdasági lehetőségekkel és a meglévő eszközök átcsoportosítása ellen ható erőkkel. Ebből következően egyrészt felértékelődtek a tagok háztáji gazdaságaiban található épületek, munkaeszközök; másrészt pedig a mezőgazdasági termelés, árutermelés növelésében a nagyüzemi technika mellett még hosszabb távon számolni kellett az emberi munka, pontosabban az emberi munkakedv meghatározó szerepével. Az agrárpolitikai szándékokat és az agrárszféra realitását összevetve kiderült, hogy a téészekre háruló termelési feladatok csak úgy valósíthatók meg, ha biztosítják, illetve növelik a termelőszövetkezeti tagság érdekeltségét mind a közös, mind a háztáji gazdaságban.

A háztáji gazdálkodás megítélésében - az 1960. október 29-i KB-határozat nyomán – megindult változások erőteljesen kifejezésre jutottak a sajtóban.⁷ Korábban a háztáji gazdaságnak mindössze a tagság önellátásában és némi jövedelem-kiegészítésben tulajdonítottak szerepet, de azt is csak átmenetileg. Az irányváltás nyomán kifejezték, hogy nem átmeneti időre, hanem hosszabb távon is szükség van rá, s nemcsak a tagsági önellátás és jövedelem-kiegészítés szerepkörében, hanem árutermelői minőségében is. Mindennek betetőzését a közös és háztáji gazdaság egységének kimondása jelentette. Különösen az árutermelés terén hangsúlyozták az egységes egész mivoltukat. Ilyen értelemben foglalt állást a Népszabadság hasábjain Németh Károly, a KB Mezőgazdasági Osztályának vezetője is. *“Fordítsunk különös figyelmet arra, hogy a közös és a háztáji gazdaságok együttesen elégítsék ki sertésből, baromfiból, tejből, tojásból a népgazdaság növekvő szükségleteit.”*⁸

A háztáji gazdálkodás köré szőtt védőháló szükségessége megerősítést nyert azon a moszkvai tanácskozáson, ahol a magyar mezőgazdaság és élelmiszeripar második ötéves

tervének előirányzatait tárgyalták meg 1961 augusztus elején. A szovjet vezetők hangsúlyozták, hogy "a háztáji gazdálkodás a közös gazdálkodás kiegészítő részének tekintendő és van egy olyan jelentősége is, hogy *a parasztcsaládokban meglévő szabad munkaerőt termelés növelésére lehet felhasználni külön beruházás biztosítása nélkül* (elsősorban a sertésfenyészítés, baromfifenyészítés területén). Elő kell ezt segíteni különféle előnyös gazdasági eszközökkel is, így pl. takarmány konstrukciók bevezetésével".⁹ A szovjet fél elismerte, hogy a háztáji gazdaságok megítélésében voltak náluk is téves nézetek, melyeket ekkoriban már elítéltek, s a törekvésük arra irányult, hogy a háztáji termelést a későbbiekben már ne érje korlátozás.

A második ötéves terv beruházás-korlátai miatt - mint említettük - nemcsak a háztáji gazdálkodásra, hanem az emberi munkaerőre, ill. munkakedvre is nagy szerep hárult az agrártermelés növelésében. Az 1960. január 1-i népszámlálás adatai ugyanakkor azt mutatták, hogy a tervidőszakban a korábban feltételezettnél lényegesen kevesebb mezőgazdasági dolgozóval számolhattak.¹⁰

Az átszervezés időszakában a mezőgazdasági keresők száma 350.000 fővel csökkent. E jelentős számbeli fogyásnál azonban nagyobb mértékben gyengült a munkapotenciál, aminek hátterében az állt, hogy az elvándorlás döntően a legmunkabíróbb fiatal korosztályokat, s azon belül is a férfiakat érintette. A termelőségvetkezeti tagság kor és nem szerinti összetétele egyre kedvezőtlenebbé vált. 1958-ban a tagság fele még 40 évesnél fiatalabb, ezzel szemben 1961 végén a háromnegyed részük ennél idősebb, sőt 36 %-uk már 60 évesnél is idősebb volt. Ugyanezen időszak alatt az átlagéletkoruk 40,7 évről 52 évre nőtt. Az átszervezés idején emelkedett a mezőgazdasági keresők között a nők aránya is, mégpedig az 1958. évi 26 %-ról 1961 végére 38 %-ra.¹¹

Mindemellett tovább súlyosbodtak a munkafegyelmi gondok is. A nyilvántartott tagok jelentékeny része ugyanis egyáltalán nem, vagy pedig csak keveset és hanyagul dolgozott a közös gazdaságban. 1960-1961-ben a munkaképes tsz-tagok több mint 25%-a nem vett részt a közös munkában. Ez az arány a nyugdíjasokkal, öregségi, ill. munkaképtelenségi járadékosokkal együtt a 30 %-ot is elérte, sőt egyes térszékben a rendkívül alacsony jövedelem miatt még 50-60 %-ra is felmehetett.¹²

A tagság közös munkába való fokozott bevonására, érdekeltté tételére törekedve, az MSZMP vezetése hosszabb távra is elismerte annak az operatív problémakezelésnek a jogosultságát, melyet az átszervezés alatt átmeneti jelleggel, taktikai engedményként alkalmaztak.¹³ Ez az állásfoglalás 1961 folyamán a legfelső vezetés megnyilatkozásaiban számos alkalommal jelentkezett. A következő idézet Losonczy Pál földművelésügyi miniszter egyik 1961-es beszédéből származik: "... *a mai helyzetben és még nagyon sokáig a jövedelemelosztás módja, az ösztönző premizálás jelentős mértékben meghatározza a tagok részvételét a közös munkában... Mezőgazdaságunk fejlesztésére sokat fordít az állam. Helyes, ha a technika, a gép, a műtrágya, a szakszerű vezetés találkozik a másikkal, a tagok jó munkakedvével.*"¹⁴

A tagság ösztönzésére azonban kevésbé álltak rendelkezésre legális eszközök. Ugyanis éppen a mezőgazdasági termelőségvetkezetek működését szabályozó 1959. évi 7. sz. törvényerejű rendelet írta elő az érdekeltségi problémák létrejöttében meghatározó

szerepet játszó maradék-elvű jövedelemelosztást és munkaegység-rendszert.¹⁵

A begyűjtésről a felvásárlási rendszerre való áttéréssel a tsz-ek irányában a maradék-elvű jövedelemelosztás vált az állami akarat legfőbb megtestesítőjévé. A maradék-elv értelmében ugyanis a termelőszövetkezet a jövedelméből legelőször az állami kötelezettségeket kellett, hogy teljesítse; ezt követően került sor a szövetkezeti termelési alapok feltöltésére; s így a tagság számára részesedést osztani csak abból lehetett, ami mindezek után megmaradt. Ilyen módon tehát az egyéni gazdálkodótól eltérően a tsz-tag sem mint egyén, sem mint a tagság kollektívájának része nem volt birtokában a reziduális jövedelem feletti teljes rendelkezési jogoknak. A mintaalapszabályban rögzített maradék-elvű jövedelemelosztás kiegészülve a gazdaságpolitikai prioritásoknak megfelelően kialakított közgazdasági szabályozórendszerrel eléggé megnehezítette, lényegében a közvetlen terményrészesedésre korlátozta annak lehetőségét, hogy hatásos gazdasági ösztönzési megoldások alakulhassanak ki a tsz-en belül.

A tagság közvetlen anyagi érdekeltségének megteremtését a munkaegység-rendszer sem mozdította elő. A munkaegység egyrészt a különféle munkák mértékegysége, másrészt pedig a teljesített munka értékelési egysége is volt, mely a tagsági jövedelem felosztásának alapjául szolgált. A hagyományos munkaegység-rendszer alkalmazása esetén a tsz-tagok részére munkateljesítményeik arányában az év folyamán munkaegységet írtak jóvá. Év végén, a zárszámadáskor a szövetkezet tagja az évközben megszerzett munkaegységei arányában részesült - terményben és pénzben - a tagok között kiosztható jövedelemből.

A munkavégzés és munkadíjazás időpontja tehát nagymértékben elvált egymástól, ami azzal a következménnyel járt, hogy a közvetlen anyagi ösztönzés kellő mértékben éppen a munkavégzés idején nem érvényesült. Ez negatívan hatott a családtagok bevonására is. Ráadásul ez az időbeli elkülönülés azt is jelentette, hogy a termelőszövetkezeti tagok munkájukat hónapokra, a részesedés nagyobb hányadát tekintve egész évre is megelőlegezték.

A munkaegység a teljesített munkának csak a mennyiségét fejezte ki. Ilyen módon ez a jövedelemrészesedési forma figyelmen kívül hagyta, hogy a termelés eredménye és az üzem jövedelmezősége nem egyszerűen az elvégzett munka mennyiségétől függ. A munkaegység alapú rendszer nem a szükséges mennyiségű, ill. a gazdaságos munka, hanem a mind több munkaegység megszerzése irányába hatott.

***

Az átszervezés lezárulásakor a termelőszövetkezetek életét de jure és de facto jellemző viszonyok között igen nagy különbségek mutatkoztak. A törvényhozási munka, a rendeletalkotás ugyanis nem tartott lépést a szövetkezetek munkadíjazása, munkaszervezete, háztáji gazdálkodása terén kiforrálódott érdekeltségi megoldásokkal. Ebből adódóan a hatvanas évek első harmadára adott volt egy olyan sajátos szituáció, melyben a jogi szabályozás súlyos fogyatékoságai miatt, ami a tagság érdekeltté tételel előmozdította, az illegálisnak számított. Az 1960-tól formálódó és 1961-ben tovább erősített, a párt és állami irányítás által kialakított "védőháló" célja e problematikus szituáció feloldása, s a tsz-ek helyi megoldásainak támogatása volt. A tsz-tagság anyagi ösztönzését illetően az országos párt- és állami vezetés a politikai struktúra formális és informális csatornáin keresztül

pragmatikus gyakorlattá igyekezett változtatni azt az irányelvet, miszerint „ami tételesen nincs megtilva, az meg van engedve“.

A nem egyértelmű jogi szabályozás miatt igen sok múlott a területi irányítás engedélyezési gyakorlatán. Mivel az MSZMP-apparátus túlnyomó többségét az egykori MDP tagok alkották, így közülük sokan ragaszkodtak az ötvenes években bemagolt tételekhez.¹⁶ Így például ahhoz, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetben a szocialista munkaszervezet uralkodó formája a termelőbrigád, a szocialista elosztásé pedig a munkaegység-rendszer. Ezeket a formákat a szocializmussal azonosították vagyis rajtuk kívül nem ismerték el más megoldások létjogosultságát. Az ilyesfajta dogmatizmus miatt a párt és tanácsi vezetők sok helyütt arra az álláspontra helyezkedtek, hogy „minden meg van tiltva, ami nincs kifejezetten megengedve“. A helyi irányítószervek jelentős része tehát arra törekedett, hogy a téteseket visszakényszerítse a kötelező alapszabály-minta keretei közé. „Több megyében, járásban még bizonyos merevség, helytelen álláspont volt tapasztalható a bevált jövedelemelosztási, premizálási formákkal kapcsolatban. Sok esetben a járási, megyei szervek akadályozták meg a tsz-eket a legjobb megoldások alkalmazásában.“¹⁷

Hogyan próbálta az országos vezetés feloldani ezt a problémás szituációt? Mivel az 1959-1961 közötti kollektivizálás során – az ötvenes évek gyakorlatától eltérően – a tsz-ek jelentős részében helyi emberek kerültek a vezetőségbe, így a velük kialakított kontaktus révén egyrészt esély teremtődött arra, hogy valóságközelebi információt szerezzenek a szövetkezetek gazdálkodási gyakorlatáról, másrészt pedig rajtuk keresztül bátorítani lehetett az alulról jövő kezdeményezéseket.¹⁸

Az országos és a termelőszövetkezeti szint közötti párbeszéd létrejöttét elősegítette a földművelésügyi tárca élén 1960 elején végrehajtott csere. A dogmatikus nézeteket valló Dögei Imre helyére Losonczy Pál személyében egy olyan vállalkozó szellemű tsz-elnököt állítottak, akinek a szövetkezetében több vonatkozásban a mintaalapszabálytól eltérően, ugyanakkor igen eredményesen folyt a gazdálkodás. Különösen a munkadíjazási rendszerük váltott ki korábban sok vitát, támadást. Erről a konfliktusról Kádár János a már többször említett, 1960 februári PB-ülésein így számolt be. „A Termelőszövetkezeti Tanácsnál Losonczyék voltak a fekete bárányok még a közelmúltban is, mert ők előre mentek. ... *Losonczy bebizonyította, hogy ezzel a falu munkaképes erőit odakötik a tsz-hez, de már haladottabb részesedési formával. Ők ezt a gyakorlatban bebizonyították.*”¹⁹

Losonczy Pál miniszteri posztra kerülésével rendszeressé vált, hogy a tsz-elnököket összehívták, hogy kikérjék a véleményüket az aktuális szövetkezeti problémákról, s azok megoldási lehetőségeiről. Mivel ezeken a tanácskozásokon többnyire csak a legjobb érdekérvényesítési képességekkel rendelkező szövetkezetek voltak képviselve, ezért szükség volt arra is, hogy a tsz-ek szélesebb körét is tájékoztassák, bátorítsák. E célból Szabadszálláson és Pápán a termelőszövetkezeti elnökök részére egyhónapos tanfolyamokat szerveztek, ahol „a szövetkezeti elnökök bátorítást kaptak a nagyobb önállóságra, a kötelességeikkel egyetemben a jogaikkal való élésre, a nehézségek leküzdésében a bátor kezdeményezésre.”²⁰ Hasonló funkciót töltötték be a napilapokban publikált miniszteri, ill. miniszterhelyettesi szintű nyilatkozatok, interjúk, agrártémájú vezércikkek, valamint azok az írások, melyek egy-egy tsz érdekeltségi kezdeményezéséről számoltak be.²¹

Az irányítószervek engedélyezési gyakorlatában mutatkozó nagyfokú differenciáltságot többféle módon próbálták kezelni. Az egyik orvoslási módozat szerint a helyi szerveket intenzív "felvilágosításnak" vetették alá, kifejezetten számukra szervezett tanácskozások, tanfolyamok keretében. *"Pártunk egyik legfontosabb tennivalója az, hogy a helyi vezetőket megtanítsa kommunista módon vezetni. A kommunista vezető legértékesebb tulajdonsága, hogy nem tévesztve szem előtt a szocializmus, a kommunizmus építésének magasztos céljait, mindig az adott helyzetből indul ki, azt elemezve von le következtetéseket a tennivalókra ... a kialakult feltételeket, az adott viszonyokat nem tartja örökérvényűnek, ... Az elavult, fejlődést hátráltató módszereket, szervezeti kereteket új módszerekkel, haladó formákkal cseréli fel,..."*²²

A helyi párt és tanácsi vezetés okítása, befolyásolása terén a speciális tanfolyamok mellett nagy feladat hárult a sajtóra. Az alábbi részlet egy olyan cikkből való, mellyel a téészek gyakorlatában bevált érdekeltségi megoldások támogatására hívták fel a figyelmet. *"Termelőszövetkezeti vezetőinknek, pártszervezeteinknek az a feladatuk, hogy ... küzdjék le azt a nem egy helyütt tapasztalható szűklátókörűséget, amely a szocializmus ügyét félti ezektől a megoldásoktól, ezért elzárkózik előlük, tiltja alkalmazásukat. Nem nehéz eldönteni, hogy mi szolgálja a szocializmus ügyét, az-e, ha az új szövetkezeti parasztság gondolkodásmódjának lassú változását figyelmen kívül hagyva olyan eljárást szorgalmazunk, amely nem ösztönöz eléggé a közös munkára, s emiatt a termés egy része odavész, károsodik a népgazdaság és a szövetkezeti tagság, vagy pedig, ha mindezt elkerüljük, s a fejlődés meggyorsul."*²³

Egy fél évvel később Nadas Gáspár, a KB Mezőgazdasági Osztályának munkatársa a Pártéletben a következőképpen érvelt az új problémakezelés szükségessége mellett. *"Az anyagi érdekeltség fontos hajtóerő a szocialista iparban is, ahol pedig a dolgozók szocialista tudata magasabb fokú, mint a termelőszövetkezetekben. Közös gazdaságainkban még inkább szükség van az anyagi ösztönzésre, hiszen az emberek még csak rövid ideje szakadtak el a kisparcellás gazdálkodástól, ahol a termelésnek szinte egyetlen "rugója" az egyéni anyagi érdek. A megfelelően alkalmazott anyagi ösztönzés nem ellentétes a szocialista elosztás elvével,..."*²⁴

A különféle befolyásolási csatornák nemcsak a tsz-ek irányítási környezetére gyakoroltak hatást, hanem közvetlenül a szövetkezetek mozgásterének bővítésére is. 1961 január elején a földművelésügyi miniszter közzétette a termelőszövetkezeti jövedelemelosztás és munkadíjazás formáira vonatkozó ajánlásait.²⁵ Az irányelvek "ars poetica"-ja a Központi Bizottság – már hivatkozott - 1960. október 29-i határozatával csengett egybe. A téészek stabilizálásának meghatározó tényezőjét e dokumentum is a szövetkezeti parasztság szorgalmas munkájában, ennek legfőbb feltételét pedig a tagság anyagi érdekeltséget fokozó eszközök, módszerek alkalmazásában jelölte meg. Az 1961 eleji FM ajánlások úttörő jellege abban állt, hogy egyértelművé tették: a féllégális, illetve illegális ösztönzési megoldások közül melyek kaptak megerősítést az agrárirányítás részéről.

Az új agrárproblémakezelési stratégia formálódásában az 1961-es év jelentőségét az adta, hogy ez volt az első olyan esztendő, amikor az országos párt és állami vezetés egyöntetűen szorgalmazta a tsz-tagok anyagi érdekeltségét biztosító munkadíjazási és

munkaszervezési formák minél szélesebb körű alkalmazását. Ebben az új légkörben a téveszkeknek végre nem kellett titkolniuk a de jure alapszabály-ellenes, ugyanakkor a gyakorlat által igazolt kezdeményezéseiket. Sőt, a megyei, járási ellenállással, akadékoskodással szemben is számíthattak a legfelső vezetés támogatására. Erre igen nagy szükség volt, mert a helyi párt és tanácsi szervek - ragaszkodva az ötvenes években bemagolt tételekhez - sok helyütt továbbra is elleneztek, sőt esetenként megtiltották a tsz-ek ilyen irányú kezdeményezéseit.

Az országos vezetés és a termelőszövetkezeti szint között 1960-1961-től formálódó "párbeszéd" 1962 folyamán tovább erősödött. Ez döntően azzal magyarázható, hogy az 1961. évi tapasztalatokra épülő, 1962. évi FM irányelvekkel az országos vezetés folytatta a tsz-ek mozgásterének bővítését, s ez jelentősen növelte mind a termelőszövetkezeti vezetés, mind a tagság bizalmát.²⁶ A párbeszéd további élénkítését célozta, hogy a legfelső fórumokon 1962 folyamán több alkalommal is megerősítést nyert az agrárszférában alkalmazott problémakezelés.

A Központi Bizottság 1962. március 28-30-i, agrártémákkal foglalkozó ülésén jelentős figyelem irányult a termelőszövetkezetek gazdálkodási gyakorlatában kiformalódott ösztönzési megoldásokra. Az ülésen e kérdésben domináló nézeteket jól jellemzi Erdei Ferenc felszólalásának alábbi részlete, melyet az ülést követően, április folyamán publikáltak a Magyar Mezőgazdaság hasábjain.

*"Sok olyan szervezési, munkaszervezési, jövedelemelosztási, üzemvezetési kérdés van, amit maguk a szövetkezetek oldottak meg. Külön érdekes az, hogy voltaképpen minden közelebbi instrukció nélkül haladtak előre ezen a téren a termelőszövetkezetek az utóbbi években. Az alapszabály és a törvény, mely ezeket regulázta, az már nagy részében elavult, s a hivatalos szervek sem írtak elő kötelező módszereket. Én helyeslem, hogy így történt, mert ez segítette elő, hogy a változó körülmények között ki lehet alakítani a viszonyoknak megfelelőt. Sőt, a munkadíjazás kérdésében azt a biztatást kapták a szövetkezetek a Központi Bizottságtól kezdve minden szervtől, hogy a viszonyaiknak megfelelően találják meg a legjobb megoldást. Ez csak elősegítette, hogy nagyon sok eredeti, érdekes, jól sikerült és bevált vezetési, szervezési munkadíjazási megoldás terjedt el szövetkezeteinkben. Ezeknek híruk is van, a szövetkezetek tanulnak belőlük..... sok esetben olyan eredeti és érdekes megoldásokat alakítottak ki, amelyek még elméletileg is érdekesek. Jóformán több érdekes van bennük, mint az egész erről szóló irodalomban, mert az ilyen irányú kutatás és irodalom még kezdetleges."*²⁷

Az 1962 március végi KB-ülésen azáltal, hogy elismerték az anyagi érdekelttség jogosultságát, s bátorították a tsz-eket az ösztönzési megoldások további alkalmazására, egyértelművé vált, hogy az agrárproblémákkal kapcsolatban eltérő kezelési módot alkalmaznak mint az iparban. A hatvanas évek első harmadában a tervutasításos rendszer működési zavarait az iparban ugyanis átszervezésekkel, a vállalati méretek és szervezeti keretek megváltoztatásával próbálták áthidalni. Ez a fajta problémakezelés Magyarországon az 1962-1964-es iparászervezési kampányban teljesedett ki.²⁸

Az MSZMP vezetői ugyanakkor mértéktartóan viszonyultak a szocialista országokból bőséggel érkező azon példákhoz, melyek az agrárszférában jelentkező gondok

adminisztratív kezelésére kínáltak megoldásokat. A hatvanas évek első harmadában ugyanis a Szovjetunióban és több közép-kelet-európai szocialista országban nagy lendülettel zajlott a mezőgazdaság párt és állami irányításának átszervezése.

A Szovjetunióban a korábbinál nagyobb közigazgatási területeken - általában két-három járás területén - a tanácsi szervektől független, központi irányítás alatt álló kolhoz-szovhoz termelési és felvásárlási igazgatóságokat hoztak létre. A szövetségi köztársaságokban termelési és felvásárlási minisztériumokat szerveztek. Össz-szövetségi és köztársasági szinten - a mezőgazdasággal foglalkozó különböző szervek munkájának koordinálása céljából - mezőgazdasági bizottságokat hoztak létre. Ebből adódóan a Mezőgazdasági Minisztérium hatásköre csupán a szakoktatás, a szakpropaganda és a mezőgazdasági tudományos munka irányítására, fejlesztésére korlátozódott. Csehszlovákiában és az NDK-ban a Szovjetunióhoz hasonló változtatásokat hajtottak végre, Romániában és Bulgáriában viszont tanácsi irányítás alatt álló termelési igazgatóságokat, illetve mezőgazdasági tanácsokat létesítettek. Az említett országokban az irányító szervezet átalakítása során általában egységes irányítás alá vonták a termelőszövetkezeteket és az állami gazdaságokat, s a korábbinál nagyobb területen alakították ki a közigazgatási egységeket.²⁹

A hazai vezetés alapos vizsgálódás alá vonta az említett átszervezéseket, anélkül azonban, hogy bármelyiket is kötelező érvényű mintának tekintette volna. Kádár János az 1962. február 9-i központi bizottsági ülésen így nyilatkozott erről. *“Látjuk a testvérpártok bizonyos tapasztalatait és káröröm nélkül, de látnunk kell és tudnunk kell, örvendenünk kell, hogy nem másztunk bele olyanba, mint a bolgár elvtársak... Nem kevesebb problémát jelentett ez az NDK-ban is, a cseheknél is, ... A Szovjetunió tapasztalatai sokkal pozitívabbak mint más testvérpártoknak a tapasztalatai, csak az a legnagyobb baj, hogy ezek közül oly keveset lehet a mi viszonyaink között alkalmazni, mert teljesen mások a viszonyok, elvtársak.”*³⁰

Ez a döntés az MSZMP agrárpolitikájának formálódásában fontos ütelágazást jelentett. Nemcsak azért, mert e tartózkodással megkímélték a magyar agráriumot olyan balsikerű átszervezésektől, mint amilyenekre ez idő tájt a szocialista országok többségében, s idehaza az ipar területén is sor került, hanem azért is, mert ezzel a szocialista táboron belül felvállalták az 1960-1961-től formálódó sajátos problémakezelési stratégiát. S ha a “moszkvai kabát” levetéséről nem is lehetett szó, de a magyar igények szerinti “újrágombolása” megkezdődött.

A váltás a korabeli sajtót tanulmányozva is észlelhető. A Közgazdasági Szemlében tették közzé azt az előadást, melyet Friss István, a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatója 1962. május 31-én, “Az SZKP XXII. kongresszusa és a magyar közgazdaságtudomány” címmel tartott meg. A szovjet kolhozokban bevezetett változtatásokról szólva a következőre helyezte a hangsúlyt. “De a világért se képzeljük, hogy amit ezekről a kérdésekről olvasunk, az most már további mérlegelés, vizsgálat, tanulmány nélkül általunk is átvethető, hogy az feltétlenül és változtatás nélkül érvényes a mi termelőszövetkezeteinkre.”³¹

***

A termelőszövetkezeti érdekeltségi viszonyok helyzetéről 1962-1963 folyamán összegyűlt tapasztalatok azt mutatták, hogy a rendelkezésre álló mozgástérben, mely az

irányítás központi szerveinek "féllegális" javaslatai révén fokozatosan tágult, a szövetkezeti gazdaságok a tagság anyagi érdekeltségének megteremtése terén, helyi megoldásaikkal eljutottak lehetőségeik határához. A termelőszövetkezetek munkadíjazási, munkaszervezeti, háztáji gazdálkodási kezdeményezései - egy bizonyos szinten túl - már nem tudták kiegyenlíteni a tagság részesedésére a közgazdasági környezetből és a maradék-elvből származó negatív hatásokat.

A hatvanas évek első harmadára egyértelművé vált, hogy míg a szövetkezeti tagság ösztönzése terén - a fékező tényezők ellenére is - jelentős előrehaladás ment végbe, addig a termelőszövetkezetnek, mint üzemnek az érdekeltsége nem lett megteremtve. Az érdekeltségi problémák mind a tagság, mind a szövetkezeti üzem esetében egyaránt a tsz-ek gazdálkodási környezetét képező ár-, hitel-, adópolitikával, valamint a szövetkezeti jövedelemelosztás maradék-elvű rendszerével függtek össze. A felismerés, hogy a továbbhaladás igazi útja a tsz-ek önálló elszámolására és vállalati jellegű gazdálkodására való áttérés, igen erőteljesen jelentkezett az 1963-1964 fordulójára elkészült reformanyagokban.³² A második ötéves terv gyorsan halmozódó, belső és külső egyensúlyhiányai miatt azonban az elkészült tervezetek megvalósítására ekkor már nem kerülhetett sor.

Az a tény, hogy 1966-1967 folyamán a mezőgazdasági reformintézkedések többnyire az 1963-as tervezet szerint valósultak meg, azt mutatja, az 1962-1963-as munkálatok - nagymértékben építve a tsz-ek helyi kezdeményezéseire - egészében véve vitakész, tárgyalóképes állapotba hozták az agrárium legsürgetőbb problémáit.

A hatvanas évek elején a tsz-ek és az agrárirányítás között kiformalódó párbeszéd tehát nemcsak a szovjet artel-formától való eltávolodásban játszott fontos szerepet, hanem abban is, hogy két évvel az általános gazdaságirányítási reform 1968. január 1-i bevezetését megelőzően, az agrárszféra területén igen jelentős reformlépésekre került sor.

Jegyzetek:

1. *Forgács Tibor*: Életszínvonal, fogyasztás és áruforgalom. *Közgazdasági Szemle*, 1964. 3. sz. 369-372.o.
2. Népgazdaságunk második ötéves terve. Bp. 1961.
3. Erről bővebben lásd: *Donáth Ferenc*: Reform és forradalom. Bp. Akadémiai Kiadó, 1977. 166-189.o., *Garamvölgyi Károly*: Mezőgazdaságunk szocialista átalakulása. Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1965. 208-232.o., *Fazekas Béla*: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon. Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1976. 144-166.o., *Orbán Sándor*: Két agrárforradalom Magyarországon. Bp. Akadémiai Kiadó, 1972. 229-256.o., *Pető Iván-Szakács Sándor*: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-1985. 1.k. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985. 444-454.o.
4. Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején, 1958-1962. Bp. KSH, 1963.
5. *Fazekas B.* id. mű 167-171.o., *Pető I.-Szakács S.* id. mű 380-412.o., *Stark Antal*: Terv és valóság. Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 201-213.o.
6. Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv. Bp. KSH, 1965. 17.o.
7. A háztájira irányuló fokozott figyelmet jelzi az alábbi cikkek sora: *Népszabadság*, 1961. január 15., 22., március 8., 17., 18., április 20., május 20., 23., szeptember 21. 26., október 10.; *Közgazdasági Szemle*, 1960. 1., 10.; *Pártélet*, 1961.1.sz.; *Társadalmi Szemle*, 1961. 5.sz.; *Magyar Mezőgazdaság* 1961. 47. sz.

8. Népszabadság, 1961. január 15. Együtt a dolgozó paraszttal.
9. MOL 288.f. 28/1961/32.ö.e. Tájékoztató a mezőgazdaság és élelmiszeripar második öt éves előirányzatainak moszkvai konzultációjáról. 1961. augusztus 1.
10. 1960. évi népszámlálás. 6. Foglalkozási adatok. 1963., MOL 288.f. 17/5. ö.e. A KSH feljegyzése a paraszti családok és a paraszti népesség számának alakulásáról
11. Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején, 1958-1962. 1963. 147.,152-153.o.
12. Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv. Bp. KSH, 1964. 272-273.o., MOL 288.f. 28/1961/32.ö.e. Feljegyzés a mezőgazdasági munkaképes népesség foglalkoztatottságáról a második öt éves terv időszakában. 1961. február 25., U.o. 10., 11.ö.e. A megyékből érkező havi jelentések a tsz-ek megszilárdításának helyzetéről
13. *Varga Zsuzsanna*: Politika, paraszti érdekérvényesítés, termelészövetkezet Magyarországon, 1956-1963. Bp. Kandidátusi disszertáció. 1997. 100-117.o.
14. Népszabadság, 1961. december 7. Hogyan fozhatjuk a szövetkezeti tagok anyagi érdekeltségét? (Ankét a Népszabadság szerkesztőségében)
15. A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1959. évi 7. számú törvényerejű rendelete a mezőgazdasági termelészövetkezetről és a termelészövetkezeti csoportról. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. Bp. 1960. 95-104. o.
16. *Földes György*: Hatalom és mozgalom 1956-1989. Bp. Reform Könyvkiadó-Kossuth Könyvkiadó, 1989. 60-61., 68.o.
17. MOL 288.f. 28/1960/22. ö.e. Összefoglaló jelentés a termelészövetkezetek törvényes és alapszabályszerű működésének vizsgálatról. (Legfőbb Ügyészség)
18. *Kunszabó Ferenc*: Elnöktípusok a termelészövetkezetekben. Bp. Akadémiai Kiadó 1974. 82-85.o., Orbán S. id. mű 221.o.
19. MOL 288.f. 5/170.ö.e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1960. február 16-i üléséről.
20. *K. Nagy Sándor*: A mezőgazdasági szövetkezeti mozgalom történeti útja. I. Bp. 1989. 89-90.o.
21. Népszabadság, 1961. március 28., május 14., június 8., július 16., augusztus 27., szeptember 10., október 11., október 28.
22. MOL 288.f. 28/1962/16.ö.e. Jelentés az Egyéves Mezőgazdasági Pártiskola 1961-1962-es tanfolyamának tapasztalatairól.
23. *K. Nagy Sándor*: A termelést fellendítő elosztási formák fejlesztése termelészövetkezeteinkben. Társadalmi Szemle, 1961. 2. sz. 71-84.o.
24. *Nádas Gáspár*: Az anyagi érdekeltség fokozása a termelészövetkezeteinkben. Pártélet, 1961. 31-36.o.
25. Javaslatok a jövedelemelosztás és munkadíjazás formáira a termelészövetkezetekben. Mezőgazdasági Értesítő, 1961. január 11. 9-14.o.
26. *Varga Zs.* id. mű 258-276.o.
27. *Erdei Ferenc*: Fejlesszük tovább a termelészövetkezetek egymásközi tapasztalatcseréjét. Magyar Mezőgazdaság, 1962. 15.sz. 4.o.
28. *Berend T. Iván*: Gazdasági útkeresés 1956-1965. Bp. Magvető Könyvkiadó, 1983. 149-158.o., *Pető I.-Szakács S.* id. mű 503-531.o.
29. Erről bővebben lásd: *Nove, Alec*: An Economic History of the USSR. Harmondsworth, etc. Penguin Books, 1978. 468-488. o.; *Wädekin, Karl-Eugen*: Agrarian Policies in Communist Europe. The Hague/London, 1982. 44-62. o.
30. MOL 288.f. 4/45.ö.e. Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1962. február 9-i üléséről.
31. *Friss István*: A Szovjetunió Kommunista Pártja XXII. kongresszusa és a magyar közgazdaságtudomány. Közgazdasági Szemle, 1962. 7. sz. 777-778.o.

32. 1961-1962 fordulóján a szövetkezetek pénzügyi, tervezési rendszerében állandósuló nehézségekkel szembesülve az MSZMP vezetése átfogó reformmunkálatokat indított el. Új mezőgazdasági ár-, adó- és pénzügyi rendszer valamint új termelőszövetkezeti törvény kidolgozásáról döntöttek. A reformmunkálatok harmadik területként a mezőgazdasági irányítás felülvizsgálatát is elrendelték. Lásd: MOL 288.f. 5/245.ő.e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1961. szeptember 26-i üléséről., 288.f. 4/45.ő.e. Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1962. február 9-i üléséről., 288.f. 4/47-48.ő.e. Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1962. március 28-30-i üléséről.

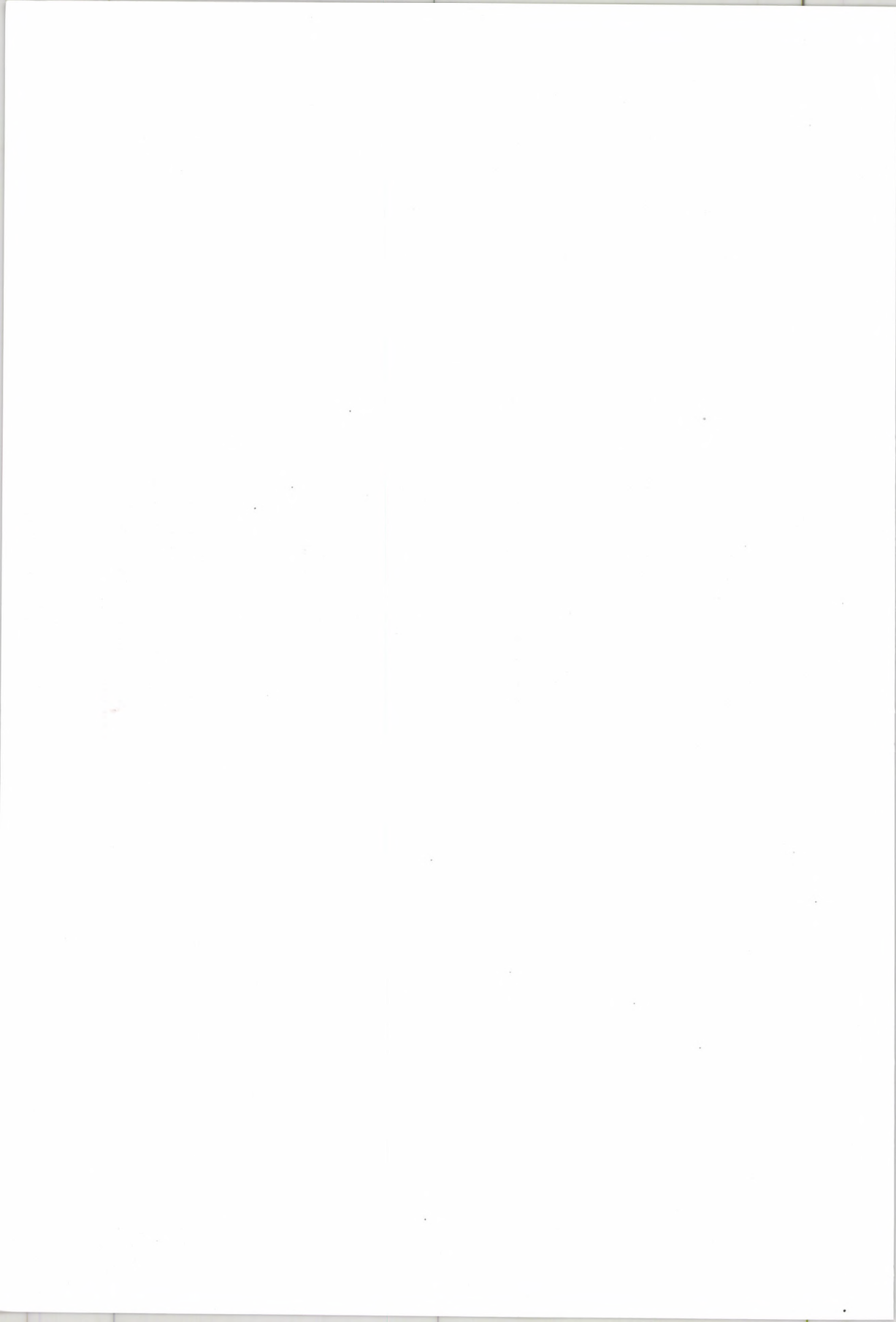
Zsuzsanna Varga

Conflict and compromise in Hungarian agriculture after the collectivisation

This paper examines the interaction between the state and collective farm membership in Hungary in the 1960's. It is based on considerable research using the archive material of the Hungarian Socialist Workers' Party and relevant public administration at both national and local level. This information has been supplemented with that contained in contemporary newspapers and periodicals.

Following the collectivisation campaigns a new situation emerged in the agrarian economy of Hungary. The new large-scale enterprises became the main food producers. However the initial shortage of both physical and human capital led to a fall in the absolute level of production as well as in productivity.

Faced with this situation, the Hungarian Communist Party leadership approved the long-term adoption of technically illegal policies - i.e. those deviating from the model charter - which had been introduced temporarily during the collectivisation process. Over the next few years a dialogue developed between the Party leadership and the collective farms which led to a progressive liberalisation of policy and to the granting of a greater freedom of manoeuvre to the farms. As a result, while it has been widely assumed that Hungarian collective farms policies diverged from the Soviet model only from the late 1960s - when the legal framework was changed - it is now clear that this divergence started much earlier.

Contents

Jean-Luc Fray

Central places and concept of space. The pattern of the urban network betwixt the Meuse and Rhine in the Middle Ages (11-14th centuries).

5

László Pószán

Castle-building and economy in the Late-Middle Ages in the documents of the Teutonic Order of Knights in the 14-15th centuries.

19

Gergely Kiss

The Privileges of the Benedictine Monastery of Pécsvárad in the 12th-13th Centuries. Contributions to the Question of 'Exemptio' in Medieval Hungary.

33

Béla Lévai

A fortification and mansion house in medieval Böszörmény.

49

Annamária Jeney-Tóth

Lunch- and dinner-at-work, or fragments from the statement-books of Kolozsvár, 1605-1606.

57

Ildikó M. Antalóczy

The Competence and Jurisdiction of the Town Court of Debrecen in criminal cases in the 18th Century.

69

László Kiss

The role of struggle for national language in the development of Slovak national ideology.

81

Ferenc Velkey

"Now I am openly the man of the government". The role of the government in the political-orientation model of István Széchenyi.

95

Tamás Fülöp

István Széchenyi's historical approach and the 'Kelet népe'.

115

László Szilágyi

Election scandals in the 'rebellng' counties. (1869-1910)

129

Bálint Radó

The Historiographic Assessment of the Political Ideas of King James (VI) I and His Age.

139

Zoltán Kovács Great power politics and public opinion: the visual representation of the Habsburg Monarchy in 18 th century Britain.	151
Sashalmi Endre Was there Feudalism in Kievan Rus' and the Muscovit State? Some Remarks on the Question of 'Russian Feudalism' and the Relationship between Feudalism and Constitutionalism.	171
Erzsébet Bodnár Alexander I and idea of European unity. (Theory and reality. The Holy Alliance)	183
Jenő Kurunczi The Russian Agrarian Circumstances and the Village Community. (1861-1914)	197
István Szabó - Erős Vilmos History and life.	215
Péter Apor A Reader Responds: Where is the System of Meanings?	225
Maria Barta Paul Rychaut. The Present State of the Ottoman Empire	235
Zsuzsanna Varga Conflict and compromise in Hungarian agriculture after the collectivisation.	241

